

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. ५०१ - व

Title काव्यप्रकाशनिदर्शनम्

Author राजानकानन्दः

Extent १८८ Age

Subject अलंकारशास्त्रम्

नं०: ५०१

काव्य प्रकाशः

पत्राणि १-६८

नं०: ५०१

काव्य प्रकाशः

पत्राणि १-६८

पं० २५४

नं० ५५५
५०५

१६८ पत्राणि

अथेता नः पूजोति
अस्मिन् केवलं प्रकृतं लेखनभ्रम
तु पत्रचतुष्कनन लेखनं कृतमस्ति
जागदी शतः

५०५
पुस्तकालय
१३५
१३५
१३५

का.
ही.
१

ऊं श्रीशंकरो जयति नमः शारदायैः ऊं प्रणम्य शारदां काव्यप्रकाशो बोधसिद्धये पदार्थविवृतिद्वारा शितिकेदस्य रूपात्ते
ग्रथात्र शिवशक्तिसदाशिवेश्वरपुत्रविद्यामया कलाविद्यायोगकालनियति पुरुषप्रकृतिबुद्धिमनोदेकारप्रान्तकल्पाजिह्वा
ज्ञानवाक्यानिपादपापपण्याशहस्यशश्वरसंगथाकाशवायुवह्निसलिलभ्रमयः षट्त्रिंशद्वनत्वा निवेद्य भूमिपतिनानिसेविद्व
द्वेषेभ्रमत्रिंशे नदपुण्ड्रेण यौवेद्यमुपचारेण नि सर्वथायद्येवद्यं सनेत्रे नदष्टाविंशतानि सवेत्रे स्थितानि नद्यादिदेदेयकादिभ्यो
नद्वरा १ यद्वेनरायः २ यद्वेननेजः ३ यत्सोदनेन न्मरुतः ४ यत्सावकाशेन नभः ५ नेष्टेनेष्टेवपेचसुसत्तम
इयत्तादनुज्जिन्नविभागा गंधरसस्पर्शशब्दास्समात्राणि २० नद्धादीणि पंचज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानरसननकलः श्रोत्रा
णि संसेव्यापारे कुर्वन्ति पंचकर्मेन्द्रियाणि देहव्यापकानि विशिष्टेषु स्थानेषु स्फुटानि नद्यथावाक्यानिपादपाथः पस्या
नि जल्पने प्रदणो गमने उत्सर्गो विसर्गो आनेदेन स्वात्मानि विश्रमणमिरोष्ठा मसाधारणाथर्माः २१ सैकल्यकारिमना २२
निश्चयकारिणी विकल्पप्रतिविवधारिणी वा बुद्धिः २३ एतावन्मः भिमानकारी प्रदेकारः २४ एषाकारणं सत्तादा
यो पुण्यः नेषा साम्यावस्था प्रथानप्रकृतिः २५ नद्या निरिक्तो भोक्ता पुरुषः २६ नस्य क्वचिदेव विषये योजनिकानियतिः
२७ यो भूतभविष्यदेन माननया संसृष्टप्राकलयभावानपिनया कलयतिः सोऽस्य कालः २८ विशिष्टविषयासक्ति
जनको रागः २९ बुद्धितत्प्रतिविविजे च वस्तुभया पश्यति सा सविद्या ३० यथा किंचिन्कर्णसमर्थो भवति सा
स्य कला ३१ दृष्टानो वेद्यकलाय स्याद्यकारणं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माया ३१ यथास्पृष्टरूपसंज्ञेन प्रकाशयितुं प्रारभ्यते साऽस्पृष्टविद्या ३२ यस्यामवस्थायां स्फुटीते तात
थात्मात्मसंभेदेन पश्यति अहमेते पदार्था इति सा स्पृष्टावस्था ३३ यस्यां तातेव स्फुटीभूता ज्ञाहमेते इति
अभेदेऽपि प्रथममातानि वपश्यति सा स्पृष्टावस्था ३४ यथा स रूपैकभूता सा सा स्फुटीते तात पञ्चासप
ति सा स्पृष्टावस्था अनाश्रितश्रुत्यातिश्रुत्यात्मा ३५ यस्यां स रूपमेव स्पृष्टं भाति सा स्पृष्टावस्था ३६ सा
मापुमेतद्वैविध्यं यथा परास्ते पश्यते सा स्पृष्टावस्था ३७ यस्यां स रूपमेव स्पृष्टं भाति सा स्पृष्टावस्था ३८ सा
तपटलः प्रकटितसत्त्वरूपश्चिदानन्दश्चतः राजातककुलोत्तिलको मम्महतामादेशिकवरोलौकिकसक
व्यस्य प्रकाशने प्रवृत्तोऽपि आत्मतत्त्वे तत्त्वका विद्यातत्त्वे तियोजयेत् उत्तमासात विज्ञेयामतः सकल्प उच्यते सं
कल्पः क्रमतो ज्ञातमुत्तमं युगपस्थितं तस्मात्सा हि पराविद्या यस्माद्देसानविद्यते विन्दते ह्यत्र युगपत्सार्वज्ञादि
गुणा सरान् तत्र स्थितं जयते जः परं परमकारणं परमिसे जसि व्यक्तं तत्र स्थः शिवतो ब्रजेत् उमादि श्रीसङ्ग
दशासाकृदशाः त्रवस्त्रिपदिसु रितसच्छन्दप्रकाशदिशमपरितजन्से वितस्वरूपस्याभेतरस्य काव्यस्य शि
वतत्त्वस्य प्रकाशिका मभेदप्रथाया मिकोऽश्रुद्विद्यां प्रथममेव नार्यशिष्येष्टनुग्रहाय दर्शयति ॐ ग्रेथारमभेति
द्विविद्याताय समुचितेष्टदेवतां ग्रेथ कृत्वा रासृष्टति ग्रेथस्य काव्यप्रकाशा परतामः शिवतत्त्वप्रकाशापरमभेति
कीर्षया विज्ञात्तस्य काशप्रतिबन्धकाः सत्त्वरूपा व्याते भेदप्रथाकरणं मायादयः पाशभूताः तेषां विद्याताय
विशिष्टोच्चातः पुनरनुसादादसंताभावः तदर्थं समुचिता माया निरोधताया मोक्षवीर्यावाप्तौ उष्टा उष्टा शक्तिप्रथम

का.
टी.

२

सन्भूतावासौदेवताः विश्वस्येद्यवर्गस्यक्रीडाविजिगीषाव्यवहारसाधनीभूताशुद्धविद्यातापरास्तृप्ति शि
ष्यावग्रहाथेसंसविकरोति ॐतिथतिकृतनियमरहितोद्भादैकमयीमनसपरतंत्राम् नवासहचिरोनिर्मिति
मादयतीभारतीकवेर्जयति कवेः परामर्शात्मनः शिवमहारकस्यैववागीशास्यमसृष्टितीभारतीशुद्धविद्यास
रूपावागीशीजयति सर्वमेवमायादिशितेतेतत्रवर्गमभेदप्रथोत्थापतेतस्यभाववर्तते कीदृशीनिर्मिति
मित्यपलक्षणात्तस्मात्स्थितिसंहारात्मायादितत्रवर्गस्यप्रादयतीधारयती अथवाशिवस्यैवनिर्मितिसम्प
रूपाख्यातमादयतीपोषयती निर्मितिकथेभूतानवेतितवानांवासादीनांशक्तैतारसेताभिलाषेणरुचिरे न
थाचोक्तेश्रीसङ्कटेशुद्धविद्यातत्रेवामादिभुवनविचारेवामयास्तजतेविष्णुप्रेषयापालयेत्ततः रोद्यालो
कायसंहारेकरोतिसेचक्रयाप्रभुः कात्याकलतिभूतानिविकारेणार्कैरुतः बलमण्यमयासर्वबलम
शान्तिवासया दमसादमयितातुमनःसंकल्परूपकं तथेतेपरमस्यातमुत्तमापरमेसु इतिनिर्मितिपुनः
किंभूतोअतयेति तविद्यतेःसपरतंत्रभेदत नतप्रकारेयस्यास्मायायाहिसंतिवद्भवोभेदतततप्रकारः शु
द्धविद्यायातभेदप्रथोत्तीततप्रथमसापातकल्याणास्तिकिंचिसंतेत्रमित्यर्थः अथवातामस्यकसचित्ता
यादितत्रस्याधीनासर्वोपरिवर्तितात् तथाचोक्तस्मात्साहिरविद्यायस्मादसातविद्यतेःति अतएवद्वा
दैकमयीद्वादीतपरमातन्दसरोणशिवेनैकसद्रूपंसर्वततात्परितादिवोयः सनेत्रतानित्यमलुप्रशक्तिः
अनेतशक्तश्चविभोर्विधिज्ञाः षडाङ्गगातिमहेस्वरस्येवेगुणषट्कस्यप्रापणत् तथाचोक्तं विन्दतेह्यत्रयुग

२

पञ्चावस्थादिगुणमरातिसत्रविदज्ञानेविहृताभ्येष्टेनयोर्द्वयोरिवविवेच्येतिप्रयोगश्चि तथैवतनियतीति अद्वि
द्यातन्नेनियतितन्मदवीयस्त्वात्तत्कृतोतियमानसम्भवतीत्यर्थः उन्नेवेरहस्योपदेशोपनिमज्जयामंगलकारि
कयाबहिर्भुवो लोकांतप्यभिभुवीकृतसवास्तकवार्थमप्याह कवेःकाव्यकर्तृःकाव्यविवेचकस्यसहृदय
स्यवाभारतोवामउयायिदेवतेवर्णजयति सर्वोत्कर्षणवर्तते किंभूतानिमित्तिनिर्माणंकाव्यस्पर्कणमादधती अ
थवानिमित्तिनिश्चितोमितिप्रमासम्पत्कयापरिच्छेदामादधतीपोषयतीतिनिर्मिति कीदृशी तवेति नवसार्व
काःप्रसंगावारमाःशृङ्गारदयोयस्याक्लाट्क्लामावतपवकचिरंरमणीयो तथाअतमेति अस्यशब्दस्यार्थस्य
वातायत्राशब्दार्थयोर्द्विविभावाद्यभिधानपवोपक्षिणत्वे रसस्तुसुतः मिडःसप्रकाशावद्भूतसूत्रोत्तानवदि
तिवक्ष्यमाणतोत्तारैमेकत्रपतानवाकांर्यातवज्ञाप्यमित्यर्थः अथवा विवेचकादस्यनपरतार्कितविवेच
कैतेष्वज्ञेयामितियावत एवंद्वादशतिद्वादश्चमत्कारसूत्रःपरमातन्पवेकःशोकादिभिर्नमिश्रः प्रचुरोयस्या
स्लादृशी अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह नियमाकारणमदृशकार्यंयति कार्यकारणभावतियमेतत्कृतोयोति
यमः लोकेहर्षकारणमियदर्शनादेर्हर्षो जायतेशोककारणत्वाददर्शनादेःशोकपवेतेवंरूपः तेनरदि
तो काव्येशोकादिकारणोभोपिहर्षस्येवोत्पत्तैःतथावधनिकारादयः सत्तोद्रेकादावद्भूतसप्रकाशातन्वचि
न्मयः वेद्योतरस्पर्शश्चोत्पत्त्यासादमहोदरः लोकोत्तरचमत्कारप्राणःकेशित्प्रमात्तभिः साकारवदभि
त्रतेनायमासाद्यतेरसः प्रतीयमानाअण्यैग्राम्यैःसपदिडःखवत् करुणद्यारमाः प्रातैःश्रीछानन्दत

का.
टी.
३

3

यामताः प्रलौकिकप्रभावतेतीतेभ्योऽनिनीलया सङ्क्रयाचसवितेभ्यः स्यात्सव्यक्तमिति स्थितिः सर्वत्र क
रुणत्वस्य परमस्यैवोपपादनात् भवेद्वामायणदीतामसथाऽऽविदेतता तथा तेरा मपादात्र प्रेमकलोत्तवा
रिथिः श्रीसारा मायणेति संश्रुणुयादुत मान्कथमितादि तथा चास्यावक्ष्यमाणग्रेथार्थबीजभूतायो कारिका
यो वस्तुलंकारसंरूपपद्येवोपत्रये बोधयन्त्यतिरेकमुचितवत्तार्थमाह नियतिशक्त्या नियततृपासावडः। त्वमो-
हसभावापरमाणवाद्युपादानकर्मादिसहकारिका कारणपरतंत्राष्टद्वयवत्तद्वयेवास्ते सैतादशी ब्रह्मणे निमि-
तिर्निमीणमेतद्विलक्षणतत्त्वविवादिमितिः अतएव जयति जयत्यर्थं नवनमस्कारादिप्यते इत्यतो प्रस-
मिप्रणतशतिलभ्यते तद्विपाकेष्वनायासेनोत्रोत्तरेनिरूप्यते यस्मात्त्रिरूपयसेषानियतिसेनकथ्यते इत्यो-
वैशेवागमोक्तस्य नियतितत्राप्युपाक्रयायर्मधर्मयोर्नियमसामर्थ्यं ततियतेवेतताचेतनादिके त्रये यस्यास्तादृशी
अतएव सवित्यादि श्रीमश्रीतिविद्यादात्मका प्रकाशा प्रवृत्तिनियुमार्थाः अस्यासाभिभवाश्रयजततमिथुन
द्वययश्च गुणशतिसात्वशासतात् प्रकृतिः त्रैगुण्येन स्यादः। त्वमोहसभावातथापरमाणवादिवत्तदुपादानेन
मवायिकारणं कर्मादिवत्तत्सहकारितिमित्रकारणं नयोः परतंत्राकार्यतया नियतपञ्चाङ्गाविती षट्सैतादि
मधुरादिमष्टकयुतापित्तसर्वेषामपिरुचिप्रदोषितिकतादितावामात्रिकतादितावाप्रवृत्तिभेदेन प्रत्येकेभिन्न
रुचित्वात् साप्रसिद्धा एतादृशी समनेतरोक्तधर्मवती ब्रह्मणे निमितिर्निमीणेवत्तदंशवियोभूतगणः तत्प्रतः प
तस्याधिलक्षणाविरुद्धलक्षणकविवाचोतिमितिः तथा च जयतीति लभ्यते इत्येतेन वाक्येन लक्षणमूलगच्छ

३

ये जनयातमस्कारात्मकं वस्तु व्यंग्यं ति केन ह्यर्थक्यता द्यतिरेकालंकारो व्यंग्यः सर्वस्याः कारिकायाः वाक्य
भूतस्तु कवेर्भावेति भावो व्यंग्य इति विवरणकारः गुरुवस्तु सत्रापि भावधतिर्न सधनिसूचनायामर्हः ।
किंतु जयनीतिपदयोस्तोभा रसातिमी एतिसो योगितयोत्साहप्रकृतितया दीरसधतिरत्र सूचित इत्याहुः आ
दिवाक्यप्रयोक्तृत्वमभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयिते श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये श्लिष्टमसकमप्रसिद्धादिवाक्यम
वतर्णिकापूर्वप्रयुक्ते उच्चाभिधेयप्रयोजनमाह काव्येयशमेधकृते व्यवहारविदेशे वेतरक्षते यस्य परिनि
हृतयेकांतासंमिततयोपदेशयुजे अत्र काव्यमभिधेयशः प्रभृतिप्रयोजने अर्थस्य तस्य करणं कृतं तस्यै तथा
विवहारस्य वित्तं ज्ञानं तस्यै कांतया संमितस्तुल्यस्तज्ञावेतोपदेशस्य योजने युक्तं तस्यै सर्वास्तीत्यर्थं चतुर्थः अ
स्याः कारिकायाह्नार्थमाह कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेर्बाणदीनामिव यने राजादिगतेति
ज्ञाचारपरिज्ञाने आदितादेर्मयेरादीनामिवानर्थनिवारणं सकलप्रयोजनमौलिभूतं समन्तरमेवरसास्वादस
मुद्भूतं विगलितं वेद्यांतरपरमानंदप्रभुसंमिश्रशब्दप्रधानं वेदादिशास्त्रभ्यः सुसूक्ष्मं मितार्थतात्पर्यवत्पराणदीति
ह्यसौ भ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेतरसांभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्येनेकांतरवर्णनातिशयकवि
कर्मतत्काले वसरसतापादनेताभिमुवाक्यस्यमादिवद्वर्तितव्यं तरावणादि वदिस्यपदेशावयवायोगकवेः सु
हृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्रयतनीये काव्ये कवेस्तु कर्तुं पुनः पुनः सुहृदयस्य कस्य श्रोतृपियशः ।
करोति अनेन सम्पत्कया कृते अनेन सम्पत्कया ज्ञातमिति ख्यातिं विधत्ते कवेः केषामिव कालिदासादीनां ।

का.
टी.
५

भवेत्सत्रलिंगसंख्याविभेदेऽपि उपमातोपमेययोरिति अभियुक्तस्मरणदेकवचनस्यापि बहुवचनेन सत्ता विभक्तिपुनः
रेकव उपमातोपमेययोरिति अभियुक्तस्मरणदेकवचनस्यापि बहुवचनेन सत्तेयः अत्र कालिदासादीनां कवि
रूपते सहृदयते वसुधमूह्यं राजादिगतेति राजगुरुप्रभृति समीपे कथे वर्तितव्ये कथेति वर्तितव्यमिति वदुः
पस्याचित्तस्याचारस्य करणीयस्य परिज्ञाने सकलप्रयोजनेति यमार्थकाममोक्षाप्रयोजनानि तेषां मोक्षिभू
ते सर्वोक्तश्रुतयामोक्षास्य समनंतरेति रसवर्णनेति रूपिते पदेयशोभे इत्यादि सद्यः पथनिर्हन्त्रेयः तेने प्रयो ह्यस्या
विहृत्य अभियेयकांसां विशेषणं विहृत्येति प्रभु इत्यादि उदेऊर्ध्वेति प्रभोराजायो यस्यात्तमत्तमविचार्ये वलो
के प्रहृतिः तथा वेदेऽपि यावज्जीवमर्गितहोत्रे च रुपादि सादिवाक्येषु उपपत्तिमनपेक्षेयवशात् प्रवणमात्रा
सहृतिः अतएवात्र शब्दः प्रथाने वेदादीनां दिशद्वात्स्वतेर्गृहणं वेदादीनि चतानि शास्त्राणि परमसंरादनाति
तेभ्यो विलक्षणमिति सत्तेयः सहृत्समस्मिनेति यथा हि ताहितनिदर्शनेन सहृत्त्रिष्विति वर्तमानेन वप्रवर्तय
तितथा सहृत्समस्मिता समन्वयतस्यातिशयान्प्रदर्शकाः अतएवार्थोभयोपपत्तां सयवेतः नतशब्देऽपि
दृशाश्चते पुराणदिधिनिहासादृशार्थकयतानिततपुराणद्येनर्गताविधितिषेयवोदनाततो विलक्षणे असादृ
शं अत्र हेतुमाह शब्दार्थयोर्गुणभावेदितादि इदमत्राकृतं काव्येदिशब्दार्थोभ्यो विभावादेः प्रसायने तेन
वभावतायां प्रवर्तिते सहृदये पातकरसवद्विभावादि समूहालम्बनात्मकसुमत्कारसवरूपः स्वयमेवाविउत्ता
नस्य स्वात्मकोरसः प्रकाशतेति वक्ष्यमाणत्वाद्गमस्योगितोद्भूतोऽप्यपारो विभावादिप्रसायने तस्मिन्नुपगत

या तदर्थप्रयोगाच्च ह्यर्थयोगाणिभावेनाप्राधान्येन हेतुतावेदादेरिति ह्यसौदृशविह्वलक्षणं विलक्षणं यत्काव्यं
लोकोत्तरेणादिलोकोत्तरस्य लोकोत्तरे प्रमादिभिः कारणादिभिरीत्यादितावत्प्रमाणस्यालौकिकस्य समस्य वर्णनाय
निपुणो यः स पद्यकविः तत्र यत्किंचिच्च ह्यर्थमात्रप्रयोजकः तस्य कवेयत्तममेतत्तावत् यथा काव्यमणिमस्य
तापादनेनैति तैः स्वात्मनो भिलाषोऽसौ दत्तेन रसात्तन्नेन च कोतस्तस्माभिर्मुखीकृतस्य किमपि साभिलाषितं कोतेन
कारयति तथा तत्समिन्नेन तया काव्यमपि स रसतया रसास्वादोऽनुभवस्यापादनेनाभिर्मुखीकृतस्य सक्तमाचरणम्
द्रामः सर्वसम्पन्नजनमभूत् रावणस्तु दुष्कर्मसंपन्नो भृष्टशतः शुभमेव कार्येता शुभेऽप्यपेक्षो करोति च
ह्यादृशग्रादीन्समुच्चिनोति यथा यो भामिनि राजादिगतो चित्तान्तरपरिज्ञानस्य गमादिवदति तथैव रावणः
दिवदित्यपेक्षेण स च सहृदयेनैव योगोत्तमकवितापि कवेस्तु तयोः प्रागेव मिदन्तात् अत्र शातद्वर्णनात्तय
पन्नेन शान्तिसर्वाणि द्वयोरपि इति भावः इत्यतो हेतोः सर्वथा सर्वैः प्रकारैः काव्यवाचानसि कैः सत्र काव्यस्य करणे वि
चारनीचयतनीयमुत्साहः कार्यः एवमभिधेयप्रयोजने प्रतिपाद्यकारणपूर्वकं कार्यं इति भिधीयस्य प्रथमं का
शो विवक्षितः सावतरणि कांकारिकामाह अत्र कारणमाह शक्तिर्निपुणतोलोकशासकाव्याद्यवेक्षणतः
काव्यतृणि ज्ञयाभ्यास इति हेतुस्तद्वे शक्तिः कवेः तत्त्वज्ञः सः स्कारविशेषः यो विना काव्यतत्प्रसरेत प्र
सृते वाहमनीयं स्यात् लोकस्य स्यात्वरजः मात्मेकस्य लोकवृत्तस्य शासकत्वात् नो व्याकरणं भिद्यत कोणा
कलाचतुर्वर्गगजन्तगावद्गादितलक्षणं ग्रन्थानां काव्यानां च महाकवि संबंधितो ग्रादिग्रहणादिति ह्यसौदीना

का.
टी.
५

वविमर्शतामुसन्निः काव्यकर्तृविचारयिते च ये जानेति तदुपदेशतः कारणे योजने च येनः पुनस्तत्प्रवृत्तिरिति त्रयः स
मुदिता तत्र व्यक्तास्त्वकाव्यस्योद्भवेति मीमे स मुह्यते च हेतुर्न हेतवः अथ काव्यस्य कारणमुसन्ने विवेचने
च हेतुः शक्तिरिमादिशक्तौ सतया कार्यकारणशक्तिर्भावता कवितस्य बीजरूपः प्रतिभापरपर्यायः सम
वायिकारणसंस्कारविशेषो भावतावेगमिच्छातिस्थापकते तत्रैव विध्यपि भावताव्यस्य तन्मगुणस्यैवेदग्रहण
दिशेषोक्तिः काव्यशक्त्या र्वतिरेकेण कार्यकारणतां हृदयति यां विनेत्यादितात्र प्रसरेत्तलसेत प्रसृतैव
ति कवतासशक्त्या कृतमपि स हृदये तशक्त्यभावात् तस्या विवेचने उपहामास्यदमिति विवेच्य विवेचकतो
क्तिः लोकस्येतादिविमर्शतात्मुक्तुर्मूर्धुरतुसंयानात्तस्यैव शक्त्या व्यस्य संस्कारविशेषो म्पासतिः सातिशयत
योसन्निः तथा च शास्त्रे संस्कारजातमदुःखादिविरोधेति भाष्योक्तेः उः स्वादिता तेषां पिसंस्कारः पदुप्रसया
दादरप्रसयादभ्यासप्रसयाच्च पुनर्जायते तथा हि विद्याशित्यादिषु भास्यमानेषु तस्मिन्नेवार्थे पूर्वपूर्वसंस्कारम
पेक्षमाणं उन्नरोत्तरस्मात्प्रसयादात्ममतसोः संयोगात् संस्कारातिशयो जायते इति तस्मात्सिद्धमेतत् भावताव्य
संस्कारेजत्वात्तरीयतादुपदीर्णोपि निप्रणतयाभ्यासेन च पुनरतिशये प्रापितः काव्यस्य रचने विवेचने च हेतुः
इमेव वचनाभिप्रायः तथा हि काव्यस्य रचने विवेचने वा शक्तिः समवायिकारणतीव्रतीव्रतरतादिभेदेन शक्ति
गुणतोऽमुसन्निः समवायिकारणप्रत्यासन्नतादसमवायिकारणमादादनुक्तमप्युद्दे अभ्यासस्तु निमित्तक
रणं तथा चोक्ते कवितं जायते शक्तेर्वर्धते भ्यासयोगतः तस्य चारुतनिष्ठोऽमुसन्निस्तु गरीयसीति एवमेव स

मैरपितेसर्गिकीचप्रतिभाकृतं च वदतिर्मले अमन्दश्रुतिभियोगोपाः कारणेकाद्यं संपदः प्रतिभाकरणेन सद्यः
सन्निविभोषणं भ्रूणसन्निविभोषणं काव्यस्यैवाविवर्णितं यत्तु कालिदासादीनां युक्तश्रुतिभाष्यं
वितेवशास्त्रुत्तामसोत्रेण कवितास्फुटिर्गतिं तत्रापि प्राचीनसंस्कारमहत्तवितवितरावत्तुमत्येयावितिमिदं अ
थ हेतुत्वं तत्तरेकाव्यस्य लक्षणं विवक्षितं अतोऽपि गुणवत्काव्यमलेकारेण लेखने रसान्विते कविः कुर्वन्कृति
प्रीतिं च विन्दतेति वा हि पुराणे वा सोक्तिमत्तुस्मरत्राह एवमस्य कारणमुक्ता स रूपमाह नददोषो शास्त्रार्थो म
गुणवत्तुल्योपतः कापि दोषगुणलेकारावदंते कापी सतेतदाह यत्सर्वत्र सानेकारो कवित्स्फु
टालेकारो विरहेऽपि तत्काव्यमहातिः दोषगुणलेकाराणां समप्रमाद्युत्तामसवत्तुल्यतादृशस्यातो म
विष्णुसन्निदेशः अत्र तद्देशमात्रे तद्दोषाविसादिता कृतेशास्त्रार्थविसर्जने तत्तुपदमेव स्याद्वाच्यं कालो
क्षणिकत्वादिता द्वितीयाहोमेव स्यमाणे व्यजकविवशास्त्रार्थवुद्धिर्गो नतयोको वनयशाकथोचितस्यु
ज्यमानौ अतएव सादोपेक्ष्य यदेतदेतदिसात्सादोपेक्ष्यार्थवत्तुपि तोरसतात्काव्यतिप्रसक्तिः तस्मात्सि
द्धमेवेकाव्यलक्षणं प्राप्तामस्य रूपस्य रसादिभ्यतेर्भोगायतनभूतौ शास्त्रार्थो प्राह दोषैरर्थदोषैश्च रसापकषकैः
कृष्टितजात्रादिभिरिव श्रुत्या शोभादिभिरिव माधुर्यादिभिर्गुणैरसौ कषकैः पोषितैः अलेकारैश्च शास्त्रार्थो
भयत्रूपैः परस्परयारमस्यैवोपकारकैः हीरादिभिरिवालेखनोपतादृशैः शास्त्रार्थो नदादिवाक्यप्रयोगेन प्रकी
र्तकाव्यं भवतीत्यन्वयः ननु तदिदं घनगुणवत्तुल्यं पदविशेषेण हेतु कवित्वलक्षणे समुपातेन तत्सालंकाराविसापो

का.
शु.
६

6

क्याद कापीत्यादि विशेषप्रतिषेधशेषाभ्यनुत्तेतितायात्कविदेवसमभ्यसेकतास्यवतिकायेः नलेकती
अमत्रतमातेकतीपवेतिभावः अत्रानुदराकसेतिवत्तत्रैषदर्थवाचकतया स्फुटस्यवाच्यतेनप्रकाश
स्यस्यकस्यविदलेकारस्यविशेषप्रथितोः स्फुटस्यप्रतीयमानस्यसतीयेवनकाव्यतेहानिः एतदेवदोहर
यतिः यथायकौमारहरः सपर्वहिवरस्तापवचैत्रद्ययास्तेचोत्मीलितमालतीसमभयप्रौढकदम्बातिला
माचैवासितथापिचौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौरेवारोपसिवेतसीतरुतलेवेतः समुत्काण्डे ऊमारीभावम
रसततामुपदृशार्थात्समिन्ममरतिमभिलाषमुपादितवान् सपर्वसततायादकपवततमकश्चित् दि
शोहोवधारणे ततश्चवरापवेष्टोभिलषणीयपवततनभिलषणीयः पवतावतस्मिन्ममरतियाभिरुदपिता
तापवततस्यादृशः पवतेचोत्मीलितेसादौत्तये साचैवास्मि अस्मीतिविभक्तिप्रतिरूपकोतिपातोहमित्य
र्थः ततश्चयस्यानदास्मिन्वरेममुत्पन्नरतिराभिरवचैत्रत्वाभिरुक्तंघनोता सेवाहमस्मिन्तस्यादृशः एवं
सर्वापिचौर्यसुरतस्यव्यापारोभिमरणप्रकारादिः सेवलीलावितोदतस्याविधौकरणे निमित्तमस्मी त
कराण्यरेवारोपसीतरुः ततस्त्वविषयेवेतः समुत्काण्डे उक्तहास्यकतोयेयाभावपर्यायाकालात्तम
तात्राभजते अत्रत्वापेशस्यमालतातग्रीष्मेविकसति कदम्बवर्षासितिकथंमेवेधर्तियोन्यपपत्तामास
सर्वसंतेसर्वपुष्पाणिनिकविसेप्रदायादवतिभन्ताबोध्यः अत्रस्फुटोनकश्चिदलेकारः अस्फुटाप्रतीयमा
ताविभावताविशेषोक्तिः तत्रभयमेकरः समुच्चयचेति शेषाभ्यनुत्तयासेमेवेमर्थः तथाहि कालात्तम

तमोत्सवकमिष्टप्राप्तिस्मृदादिभिः सुवशेषतश्चिन्तितः प्रवासास्थिरतादिकृत इतिलक्षणवेक्षणतः
उक्ताद्यादि अप्राप्त्येष्टमप्राप्तिस्मृदादिकारणमतिशयोक्तादिः सन्निहितपदेतिष्टप्राप्तिस्मृदाभावेपि
कार्यायाउक्तायाउसन्निरितिकारणकार्योसन्निलक्षणविभावनालेकारः सचेतस्फुटः विभाववाचकैर्ती
त्रादिभिः साक्षाच्छेदवत्कृतान्तिर्वाप्यसर्थः तथाचोदाहृतमादादाचकैः शब्दैः प्रसभ्यतेमाज्जना
मंगयधेयिमादि पदेवात्रार्थः स्यात्सन्निताज्ञानतः विभावोत्रमाप्तिभिरिति यत्नेरुत्तमस्याभीष्टप्राप्तिकारणेतस्या
वरादिप्रभोष्टोमासमासयिधतेरवसन्निरितिकारणसद्भावेकार्योत्तमन्निलक्षणविशेषोक्त्यलंकारः सोपितस्फु
टोऽप्यवस्यशब्दः साक्षादवकृतान्तिर्वाप्यसर्थः किन्तुतराकरणात्तद्वतिविरोधिसाउक्ताद्याः सन्नयाभ्यसमावाच्य
ग्यसर्थः तथाच विभावनाविशेषोक्त्येकतरस्यपरिग्रहेसाथकमितरस्यपरिहारेवायं कलास्तीतिसन्देहस
करूपोलेकारः सोपितस्फुटः शब्दैरवकृतान्तिर्वाप्यसर्थः तथाचोदाहृतमादादयस्मिन्सपवससम्प्राप्त
मित्रार्थाः तथाचेत्येवजातयः कोमारहरः सपवहिवरः तथापिचोद्यस्वस्त्यापारविषये पदेतापदेचेत्र
क्षयाः तथापि रेवरोधसिचेतः समुक्तादृतेतेवोत्तीलितमालतीसुरभयः प्रोद्धाः कदम्बातिलाः तथा
पिवेतमीतस्तलेवेतः समुक्तादृते सविवेति अहमापिमेव तथापिवेतः समुक्तादृते अमेवमत्रभिन्नभि
त्राभिन्नविषयतादृतेकरुपाणमुक्ताक्रियाणयोग्येतसमुच्चयालेकारः सोपित्येवसमुच्चयवाचकै
श्चशब्दादिभिरतिभिहिततात् अपिचसमपिअस्फुटोत्तुप्रसोथीलेकारोपेक्षयैवास्फुटतेसक्ते तत्तस्फुटप

कू.
ह.

वसवदलेकारउमाशोक्याह रसस्यदिशायामातालेकारता रसस्यदिगुणीभूततेतरसवदलेकारेवदपति उहृत
रसस्यप्रयासादलेकार्यतमेवतालेकारेतिभावः तथाचात्रकस्याश्चिउपपत्तिमातस्वामत्रारतिश्चैत्रक्षणादि
भिरुदीपतेरुदीपितयाउक्तएदयाभिचारिभावेतमेतारिताभीष्टस्यचोर्बसुरतव्यापारलीलाविधेरतथिगमा
नकंषे प्राप्ताविप्रलम्भशृंगारतांभजने सपववप्रयातंततकस्यविदेगे पतेकाव्यसामान्यतक्षणमुक्ताविश
षलक्षणपूर्वविभागमुदिशति तदेतान्क्रमेणाह तस्यकाव्यस्यभेदान्विशेषाक्रमेनोत्तममध्यमावरतया उद
उदमुत्तममतिशयनित्येरेणवाद्याहतिर्वयैः काथितम् व्यपेक्षेजनाव्यापारगम्येयवाव्याप्तात्तात्संकेतितत्ताद
र्थादतिशयनितिसतिवसकारिणिसतिउदकाव्यमुत्तमेवयैकाथिते काथितमितितपुंसकोनिर्देशः प्रकृतिभू
तस्यकाव्यशब्दस्यायेक्षयातथोत्तमंकाव्यंभूतकथिते उतिदिरत्वयेतयाग्रजोत्तममितिक्रमः धनिरितिविशेषः
तत्रार्थमाह उदमितिकाव्येवयैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्येगप्येतकस्यप्रकृतिरितिब्यवहारः कृतः प्र
यातेतिग्रथवयातेनार्थोपपादकतासयातभूतश्चासौस्फोटः तदुपेक्षतद्योगेनस्यव्येजकः यः शब्दः तस्यधनिरिति
वहारसंज्ञाकृतानथाचात्रशास्त्राफिया बाह्याभ्यंतप्रयत्नभेदावपत्तिर्नवायलीयाधनयः प्रत्येकमेवततत्तद्
एतत्सकतयास्फोटमस्फुटमभिव्यजयंतः पूर्वपूर्वाविषयसंस्कारसंचित्यत्ताभादेतेस्फोटमाभासयेते तथाचोत
प्रसस्तमितनितिविलविभागोलेखक्रममनवयवपकंविस्पष्टमर्थवत्तमनभूयते यदिवर्णपदपदे नतदेकबुद्धि
तिग्राह्यमितिश्रुतात्मनाबुद्धिः पर्यवस्यति शास्त्रादर्थप्रतिपद्यामह इतिव्यपदेशोद्यते तस्माद्वर्णव्यतिरेकः का

पिसम्भवतेकः यस्मादर्थोऽस्फुटीभवतीतिस्फोटोर्ध्वेयाकरणोरुक्ता अत्रचयदिवर्णनतिरिक्तेपदेपदानतिरिक्तेच
वाक्यतदार्थप्रतीतिरिस्पादितितथादि नवर्णः प्रेमकमर्थविषयाथियमादिभावनयतिशेषवर्णवैः यर्थप्रसंगात् सा
मुदायश्चेतेषां तसम्भवति असर्वान्गृहणसमयेष्टवैः सामसम्भवात् अनिस्फोटपदार्थप्रसायकरितिमायकेदृश्या
अत्रेदेतास्ये स्फोटशब्दयोस्मात्संबोधकतेतताभिधासादात्संकेतिताभावात् नलक्षणमुत्पार्थवायाद्यर्थ
वात् किंतुव्यंजनेवपयवमितेति ततस्तत्तानसारिभिरपिसमावितवाच्यव्यंग्यव्यंजततमस्यशब्दार्थयुगल।
स्य ततोयतोहेतोः स्फोटस्यव्यंजकोभितिरुच्यते ततोहेतोः ततः प्रभृतिर्वीतेषां वैयाकरणात्तमतावसारिभिरपि
धनिकारादिभिरात्मेकारिकैः समावितमुपसर्जनीकृतवाच्यसादात्संकेतितार्थोयेततादृशोतद्व्यंग्येनस्यव्यंजनेत्तमे
समर्थवतत शब्दार्थयोर्भुगलेतस्यधनिरिति संज्ञाकृतेसन्वयः अत्रचशब्दार्थयोरितिक्वापिशब्दोव्यंजकः क्वा
प्यर्थाश्रितितथाचवक्षति तथाचधनिकृत यत्रार्थशब्दोवातमर्थमुपसर्जनीकृतसार्थोव्यंग्यः काव्यविशेषः सध
निरितिस्वरिभिः काथितः एतदेवोदाहरति यथातिः शेषव्युत्तवन्दनेततदेतिर्दृष्टगोपरोतेत्रेहरमजनेपुलकिताज
त्वीतवेयेततः मिथ्यावादितिर्हतिबाधवजतस्याज्ञानपीडागमावापीस्नातमितोगतासितपुनस्तस्यायमर्थान्तिकं अ
त्रतदेतिकमेवधेतेगतासीति अथमप्यथापासेतव्यमते तिः शेषव्युत्तनेतत्तदालितेचन्दनेयमेतादृशोस्तततटे नत
सर्वांगतिर्दृष्टः निशेषतोभार्जितोततयौतोरागोयस्येतादृगथरोयस्ततोष्ट्रज्ञाततयावारंवारंचुम्बिततात् तपुतरीदृ
गर्थोष्ट्रः तेत्रेहंहरतपवमिजनेतिकटेतेतरासावशेषोजने पुलकिनेसादि तथाप्रथममिवपुलकिताततद्यवि

कु.
टी.
८

शेषेण तत्त्वोक्तमानतव्यत्वावयवोरेवेति मिथ्यावेदितिवद्गुणभ्यामर्थितोपि न पातः सावेदिति हति केवलं संतपकारिणि
न तस्मादि अतएव बोधवजनस्याज्ञातः पीडागमः पीडाभविष्यतीति यथेतादृशीतमितो मत्समीपादो पीडातेगा-
तातपुनः न तस्याभ्यर्थतापे ज्ञानीचाभिलक्षणेण वा प्रसिद्धस्यायमस्तिः स्रहस्यतीचा न रागिणश्च समीपमिति सो-
सांशं विशेषणतामर्थ्यावगमात् वापीमिसत्रवाद्येन विधितानिषेयो विज्ञते तथा न पुनरिसत्रनिषेधेन वाद्येन वि-
धिर्विज्ञते तथा च वापीस्त्रातेगमननिषेधयेजना वापीदिजनाविकोर्णतत्र हि व्रीडया तथा विधिमार्जनाभावात्तिः-
शेषेण च न च वेतनस्यात् यदि तस्याभ्यन्तनतदादमत्रापि स्यात् तथा स्त्रानक्तते चेद्वागमाजंति किं उपययवद
योरोष्टयोः स्यात् तथा तेरेह्यतएव कथमतेजनेति कटेपिकित तथा तत्रः पुलिकिता किं स्त्रानशोमासुतकास
योपि स्यात् इयेतनु स्यात्तत्किं मस्त्रानाविशेषतो दृष्टोरेखोपेखा स्यादिति पत्रमेव निःशेषासादि नायकस
म्बोधो दृष्टतरकगणमर्षाः तिरतराथरणे चिरतरतयतदयचुस्वतेगा द्विपरिभमाणद्येदयाद्वादनेव मिथ्यावादिनी
सादांतेहतीविशेषाविशेषणतां पदानां तस्यायमस्ति पादयोस्महायेतनदंति केगंतेगमनव्यधिमेव व्यनक्ति य-
श्चात्रासोवाचनस्य योग्यातामसोमेविशेषविचारः सो ग्रेपेव मोक्षासेपरेक्षते शितौ हायसम पत्रमुत्रमस्य लक्षण
मात्रमुद्दिश्य मथास्य पुदिशति अतदृष्टागुणीभूतव्यसंपत्त्येपतमध्यमम् अतदृष्टिवाद्यादततिशयिनि वाच्य
मेव यत्र च मत्कारिणोपतवाद्येन समेतस्मादप्रधानेवासनवमत्कारितकाव्यमध्यमेगुणीभूतव्यसंपत्तमित्यर्थः एतदे
वादावगति यथाग्रामतरुणतरुणातववेजलसंजरीसनाथकरम् पश्यसाभवति मुद्रातितीरोमलितामुवच्छाया-

श्रुतिस्मृतौ विप्र
 भाग्यं तत्रातु
 यन्नतुरतिः प्रकृष्टा
 नाभीधुमुपैति वि
 प्रलभोत्तो इति
 साहित्यदर्पणे यत्र
 गारुडे

अत्र वेजललतागृहे दत्त संकेतानागतामीति व्यंग्यगुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यमवमत्कारितम् अत्र कवि विवक्षित
 स्पष्टिप्रलम्भाभासमवाच्यमावमातिसेन व्यंग्यं संकेतभट्ट उदीपनत्वेन पोषकशक्तिभावः तथा हि द्वातपात्रगुण
 मत्तकणमा लब्धोत्तमार्गः नववेजलेसादिनोदीपिता मेलितेसाद्यतुमावातुमेयेरोत्सव्यादिभिः संवारिता
 भीष्मपरत्वादेशनाथगमादिप्रलम्भासतोप्राप्तान्तीयस्य काव्यप्रकारस्य लक्षणमुद्दिशति शब्दविज्ञेयवाच्यविज्ञेय
 व्यंग्यं तमस्य स्त विज्ञेयमिति गुणालंकारयुक्तं व्यंग्यमिति स्फुटप्रत्ययमातार्थरहितं अवरमधमम व्यंग्येण क
 विविवक्षा विरहवशाद्यत्र व्यंग्यं तप्रधानं तापि गुणीभूतं तत्काव्यमवरेचित्रं संकेतकचिच्छब्दविज्ञेयार्थविज्ञेयमिति
 जना ननु शब्दार्थो पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो काव्यस्य शरीरे व्यंग्येतात्मा अमर्तितात्मा भूते व्यंग्ये सुन्दरस्यापि निर्जीव
 स्पशरीरे सवकाव्यस्य शब्दार्थविज्ञेयमात्रस्य कथं काव्यव्यतयदेशरसाद व्यंग्यमिति तस्य व्यंग्यस्यामेतमभा
 वः किं तस्फुटत्वेन विलम्बेनोपस्थितं कवे बुद्धितास्य विषयीभूतं तवेति अत्रापि पूर्ववत् तत्रैव दृश्यं वाचकतये
 ये व्याख्या केचित्तु अभाववाचकतये वतमः केवलवाच्यवाचकतये चित्रमात्राश्रयेनोपनिबद्धमालेख्य प्राव्यय
 दाभासते तच्चित्रं तत्संज्ञाकाव्यं कथावकारं वा यथा उक्तरयमावादीति यदाहः तस्य सवेदितव्यं उक्तरयमकारं
 वापि रसभावादेशवशं सत्ताकाव्यतमेवेति अत्रेदेतास्य यथा लेख्येतातावर्णिके स्वरूपगुणराजादिप्रसमाले
 क्यदमत्ततमतमः क्षणनापेक्षते सातासरोभासमानमपि दिति पलादिकं तथैव काव्यवाच्यवाचकतये चित्रमात्रा
 अयेण रगिति समाकृष्टहृदयाः सहृदयाः सदपि व्यंग्यं पविलम्बोपास्थिततात्रावमन्वयतीत्यर्थः तत्र शब्दविज्ञेयमुदा

का.
टी.
५

दशति यथासंस्कृतोक्तलक्षककृत्तुहस्तकृतानेतरासंस्कृतमृच्छंमोदमहर्षिद्विदितज्ञानादिकाहये
वःभिदाउद्युतादयदंरदरीदीर्घादिरिदुसद्रोदोद्रेकसहोमिमेटमदामन्याकितीमन्दताम सस्कृत्यथाप्यनया
नतवातादितरेनोक्तलेतीप्रकृत्कृत्तुहस्तकृतानेतरातस्याप्रसुतकृत्तापरम्परायस्यास्तादृशी एवंमृच्छं
नप्रमोदोत्तानेयेषोतादृशाश्वतेमहर्षयः तैहर्षणहर्षीयमोत्तायवाविहितंज्ञानमभिषेकः आर्क्षिकंसन्धाव
नृतादिवोयश्चयस्यामेतादृशी तथाउद्युत्तुहस्तकृतानेतरासंस्कृतमृच्छंमोदमहर्षिद्विदितज्ञानादिकाहये
खिनदीर्घाउत्तानाश्वतेऽदीर्घास्यलाश्वतेऽमास्तेषादोदः पातनेतस्मिन्नुदेकमेयाप्रसक्तृष्टाश्वतेऽमयः तैहर्षतामे
उरोमोदोद्रेकायस्यास्तादृशीमन्याकितीमन्दतोत्ताशोभिद्यात अत्रमन्याकितीमन्द्यातीमन्दतोभिद्यादितिस
सपिविदितेधालेकारेणार्थवैचित्र्येभूयसाद्यपदेशाभवेतिप्रार्थयामेनप्राहचित्रेतिषष्टौलासेतिर्ण्यमाणत्वादनु
प्राप्तःप्राह्यालेकारोगुणजः तथाचात्रकवेर्मन्याकितीमालम्ब्यजातारतिः मेदाकितीविशेषणोरुद्धीपिताअन
कैरप्यमुनीयामातेर्मनीदिभिर्विभिन्नाभिः संवाप्ताभावतंप्राप्तापितरुगिसवभासते अत्रप्रासेणादौचिन्ताकष
णोत्तात्रभावोविलम्बेनप्रतीयतइति अथचित्रमुदाहरति वाच्यचित्रयथा विनिर्गतंमातृदमात्ममन्दिराद्वत्सपक्र
त्ययदृष्ट्यापियम ससेभ्रमेदुतपातितगिलातिमीलितादीवाभियामरावतो यदेयगावमातदमिज्ञाणंभूजाप्र
दंशान्तामातवित्तायदृष्ट्यायेतकेताप्यभिलाषेणतत्रविजिगीषयाआत्ममन्दिरात् तत्रप्रात विनिर्गतमुपक्रम
कर्णकर्णिकयाकिंवदंसाततहसादिमुखेनतिष्ठितसंभ्रमःसत्तरोयइन्द्रेतत्सयेपातितःअर्गलः यस्यास्तोतता

विलम्बमयात्कस्याप्यत्राप्तमिति तादृशी अमराविनीभियानिमीलितादीवजाता अत्राप्योजोगुणः अर्थो लं
कारउत्प्रेक्षातत्कालोपस्थितायथाचमकरोति तथा व्योपदयग्रीवविषयः प्रतापवाभावो वाकविसम्बन्धो न
गर्था अवेतनताद्वयानकरमाभासो वा विलम्बेनोपस्थितो न च मकरोतीति अत्रापि पूर्ववत्समपि शाब्दालंकारे
नृप्रासेऽमेलायापवप्रायासमिसर्था विरोदाहरणं दीर्यातिशयसंज्ञात्मा हस्यदयग्रीवशालम्भने इन्द्रसंभुम्भ
होपने यदृच्छासंवरणगम्याधितिः संचारिणी तथैव विभावस्य सपवात्तम्भने दीर्यातिशयउद्दीपनमिति सिद्धं
इति श्रीकाव्यप्रकाशादर्शने राजानकानन्दकृतौ काव्योद्देशदर्शने नाम प्रथमोऽऽहाराः ॐ श्रीश्रीकरो जयति
अथ काव्यलक्षणोद्दिष्टोपलक्षणार्थो लिलक्षयिषु रुलासांतरमारभते क्रमेण शाब्दार्थयोः सत्त्वमाह क्रमेण प्र
थमं शाब्दं स्पृते तर्थाप्ये सर्थः सत्त्वमसाधारणार्थमः तमाह लक्षयतीत्यर्थः स्यात्कोलादीनां कः शाब्दोत्रयेन
कस्य शाब्दं अत्रेति काव्येतेषां सत्त्वपदवत्ते शाब्दविभागात्तेतरमर्थविभागः अर्थज्ञानात्तेतरे शाब्दलक्षणे सत्तेय
मिति तदवशाद्वा तालक्षणमस्मिन्नेवोद्देशे कथ्यते इत्यर्थः एवशाब्दविभागमुद्दिष्टार्थविभागोऽदिशति
त्यादयस्तदर्थः स्युः वाच्यलक्षणेऽप्याः तेषां वाचकादीनामर्थान् अभिधेयाः मतोत्तरमिदं श्रुतार्थोपार्थोऽस्तीति न
समुद्दिशति तास्यार्थोपिकेष्टचित् आकांक्षासन्निधौ योग्यतावशाद्द्वयमात्ररूपेणोपदार्थानो समन्वयेन
तथार्थो विशेषदपुरोपदार्थोपि वाक्यार्थः समुत्तमतीति अभिहितान्वयवादिनो मतम् केषुचित्केषां चित्मते
प्रतः सर्वेषां सर्वत्र वाचकत्रयस्य वाच्यत्रयमिति तेषां प्रसिद्धिः अकांक्षासमाभिव्याख्यतपदार्थो गोचराजितासे

का.
टी.
१

10

ऊसमोजलोदशीतात्सहोच्चारितातोवहतोपदानोअन्वयवोधार्थमसोसापेक्षाकोक्षा सावश्रानर्जितासार्थप्र
तीतेरप्यवसानमिति यावत् एकवृत्त्यविच्छेदेन भिन्तरमुच्चारणोसन्निधिः योपतापदार्थानोपरस्परान्वयवोधार्थ
भावः पतत्रितयवशाद्व्यमाणरूपाणोदेवदत्तगामानयेसादिवाकोभावादीनां सामास्यरूपाणोपरस्परसंसर्गता
सर्थाथः विशेषवपुर्व्यक्तिरूपः साम्नादिमदर्थस्य देष्टव्यं देष्टव्यं न प्रापणार्थो अपदार्थोपि सामास्यवाचिभर्गवा
दिपदैर्भयेयोपि वाक्यार्थः समुलसतेति सामास्यवाचिनां भावादीनामातयनासम्भवत्तास्य शक्त्या तस्यतीतिरि
तिभिहितान्वयवादिता अभिहितातो पूर्वमेवानेसादिशोकाया सामास्यसंकेतिता नो गवादिपदानां पञ्चादाकां च
दिश्रपयातास्य शक्त्या समन्वयश्रुतिवादेनामते वाच्यपववाक्यार्थसन्विताभिधायकवादिनः देवदत्तगामान-
येसादिवाकोनाभिधेयः साम्नादिमद्व्यक्तेर्देशोत्तरप्रापणश्रुत्योर्ध्वशक्त्युक्तिः पदार्थश्रुतिसामास्यवाच्यपवसादा
त्येकेनितपव किंतास्य शक्तिकथनेनेति अन्वितातोपदानोपश्चात्संकेत इति वादिनः पतदेवविस्तृत्य
परीक्षतेपंतमोलासे पवेवाचकादीनां वाच्यवादीनर्थान्तरकावाच्यवादीनां पवेविज्ञकतं विवदागदसर्ववोप्राय
प्रार्थानोवोजकत्वमपीष्यते सर्ववोवाच्यत्वयोग्यतामर्थानोवोजकतंप्रायशावाद्भूत्येन वक्तुवोत्तुवादिवे
पिष्टेन वक्ष्यमाणेनेष्यते अपि पूर्वसमुच्चयेवाच्यः कवित्वात्मनेवविश्रुतः कविद्यमपि व्यनक्तोसर्थः प
वंलक्ष्ययोग्योपि यो ज्ञेयपतदेवोऽदाहरति तत्रवाच्यमप्यथा मापचरोवाग्रणं अजावुण्ण्णीति साहिग्रंत
मपताभणकिकवतिज्ञं एमेग्रणवासरोहा अत्रस्वरविहारिणीति व्यज्यते मातर्दिहोपकरणमद्यवतनास्ती

निमायितेतया तद्वर्तिकं करणीयं पवमेव तवासास्ति इति साधितं कथितं तया ह्यत्र मातृगतिजननस्यैव तवाद्यो
 नाद्यायो प्रभुते धनिते तथा गृहोपकरणमिसतेन हस्तसामग्र्या अवशोपाज्जितो यत्ने अद्येति कालात्तमनेति
 साधितं तयेति तत्तमयेति शोकोत्तरमिति सतिः तद्वर्णोत्सादितं दुर्कं मया नृष्टमिति अथैवात्सुक्यमेव पवमेव
 सादिता अद्येवात्तापयदितापगमेतत्तदा जयापि नाके चित्तरिषामीतेन दुर्होयं मानरे प्रसभिव्यसतः
 स्थं कोते प्रतिदितावसातेन समागमो भविष्यति धनिते लक्ष्ययथा साहिती सहि सह अत्र एव एव इति मत्त
 कपसभा वणे हि करिणि मरिसंदाव विरयु अत्र मप अत्र मसियं मये सातया शत्रुतमा वरितमिति लक्ष्य
 तेन कामुक विषये सापराधन प्रकाशने व्यंग्यमे साधयेती सा विस्वभगं दणो दणो धनामिमम कृते मद्वाव
 स्नेह करणाय सह शोता दत्तया दियचिते तथैकाया सातापराधो हती प्रतीयसक्तिः वाच्यमपव लक्ष्मीति रेति
 मुखाद्यैतसाधयेतेति तेन रमयेतीति सावी सतेन वैरिणीति हते सतेन हृष्टेति मत्तते असतेन ममापकाराये
 तिस्रसावे सत्र सदृशम् ऊतमम ल्वाधो लक्ष्यते इमेव वाक्यार्थ भूतेन लक्षणे हती समोगेन कामुको येऽह
 तीमांस्तेन सापराधन प्रकाशने लोके पुल्यापने व्यंग्यम् व्यंग्ययथा अत्र लक्ष्मीति ह्येदा विमिणी पत्र मि
 रेहयं वलाया निमलमराभाभाग्रण पयि हि सा संख सति अत्र अतिश्रुलतेनाश्रुलतेनेन नरहिततमतः स
 केतस्यानमिति कयाचित्ते चित्सुच्यते उवेति तिपातः पश्यति क्रियार्थं पश्यति श्रुलति सिन्हा विमिती पत्रे राज
 तेवलाका निमलमरकतभाजन प्रतिष्ठिता शोख सुक्तिमेव हेति श्रुलमेकेतसालार प्रवेशपरो मुख अथवा

दुर्निआ = ५

का.
टी.
११

निष्पत्ताप्रदेशान्तरमगच्छन्तीवासौभ्रतपवनिस्पत्यकायवेषाश्चसाशोविशुश्रुषवामिथ्यावदसि नतमत्रगतोभ्ररिति
विस्पतेस्तलकाद्युपयोगीशोवावाणः नतमुक्तास्फोटःतस्यवलाकासाम्पाभावादिति विस्तरिकाकारः शेषेस्य
हे अथार्थविभागानन्तरं प्राह तदयति वाचकोदीतोक्रमेण सवृपमाह सादात्मेकेतितमर्थयोभिधत्तेसवाच
कः इहागृहीतमेकेतस्यप्राहस्याक्तिःर्थविशेषप्रतिपत्तेविभावात्मेकेतसहायपदप्राहोर्थविशेषप्रतिपादय
ति इतिमत्रयस्याव्यवधानेनमेकेतो गृह्यते सतस्यवाचकः अस्याप्राहस्यायमर्थोवाच्यइतिभिधेयाभिधानसम्ब
धित्वातेवतासिकमानयेतादौपरस्यैववदरभिहृदैः क्रियमाणेपार्श्वस्थस्याशिषोर्मुक्तिकरणमेकेतः सचयस्य
प्राहस्येतयथागृहीतः सप्राहस्तस्यतथैवार्थविशेषप्रतिपादयति यथैकपक्षद्वोरप्राहोदादिणासातामो
दतार्थमार्थावर्तवामितान्तस्करार्थः प्रतिभातीतितस्मात्मेकेतैवप्राहोर्थविशेषबोधयतीति यत्रयस्याव्यव
धानेनमेकेतो गृह्यतेनतवैरस्यव्यापारान्तरेण सप्राहस्तस्यार्थस्यवाचकः अत्रेदेतामयं मेकेतितेयार्थम
भिधत्तेभेतावतिवक्तव्येसादात्सदमनेकार्थानां प्राहानोपकस्मितर्थसंयोगाद्यैरव्यवधानेनवाचकत्वेनियमिते
व्यवहितेदितैयार्थेवैग्येतिव्याप्तिवारणाय एवंवसादादाभिधत्तेभेतावतैवसिद्धेमेकेतग्रहणंलक्षणान्तिव्या
प्तिवारणायतद्विगंगाप्राहनेनतार्थमेकेतो गृह्यते मेकेतितार्थान्विभजति मेकेतितत्त्वभेदोजासादिर्जातिरे
ववा आदिप्राहान्तराक्रियायदृक्कातोग्रहणंअत्रवाप्राहोव्यवस्थायातेनकेषांचित्तमेजातिरेवमेकेतितान्तरा
त्वेगुणदयमर्थः तत्रादौजासादिषुमेकेतितत्वेदर्शयति यद्यप्यर्थक्रियाकारितयाप्रहन्तिनिहन्त्रियोग्याव

क्रियेतत्तथाप्यानेमाद्याभिचारश्चतस्रसंकेतः कर्तुं न युज्यते न तदेवदत्तगामानयाश्चमानयेत्तदौचित्येरेवयव-
हारविषयतेन तत्रैव संकेतोऽस्ति साशङ्क्याह यद्यपीति अर्थः प्रयोजनक्रियातिर्वाहकारि हेतुः तत्कारितया व्य-
वहारविषयतया तन्निमित्तस्यैव नान्यनयनयेद्योग्यागवाद्यादिव्यक्तिरेव न जानिः तथाप्येवमस्य गोव्यक्तौ गोवि-
द्यमिति संकेते कृते व्यक्तीनां भेदास्तदस्य साकार्यः संकेतः पुनरस्य मयि सायुखमानव्यपि क्रियमाणः सं-
केतो न पर्यवस्यतीत्येवं भूतादाने स दोषाच्चे पुनर्यक्तिरेव संकेते विषयते गो न पदा स्मृते तादौ कस्याचिन्नो व्य-
क्तावकृते पदा स्पर्शः सत्रकामचारप्राप्तिरिति व्यभिचारो घात तत्र व्यक्तौ संकेतः कर्तुं न युज्यते युक्तिं न मदते
अथवा त्रप्रकारेण तरेण पि दर्शितो व्यभिचारो विवरणकृद्भिः यथा व्यक्तिरेव चेत्संकेतविषयतयाऽगो क्रियते स
संकेतस्सर्वास्तु गोव्यक्तिषु ते कस्या कस्याचित् आद्यश्चेत् आते स हितीयश्चेत्तर्हि पश्य संकेतिता कययय संके-
तिता एव व्यवहारविषयः तर्हि गो रश्च पदार्थमभेदत्वात् अत्रोपगोपदार्थमिति व्यभिचार इति अतिगोष्ठ-
श्रुत इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपायादेव संकेतः इत्यतो हेतोः एकस्याव्यक्तौ कृतेपि संकेते विष-
येष्वव्यक्त्यन्तरेषु विभागो गो गोविमादिविषयज्ञानं तप्राप्नोति व्यक्तीनां परस्परं शावर्त्यताका संकेतिता गोव्यक्तिर्व्य-
वहारास्पदमस्तत्र सास्त्विलक्षणत्वात् तथा चाग्रे वदति अतएव हि मय्यश्रमादि इत्यतो हेतोस्तदुपायो ते घाद-
व्यगुणक्रियावाचकानामुपायो उपसर्गोपेयाधीयते इत्युपाधि विशेषणं तस्मिन् संकेतः क्रियेत तत्र व्यक्तिषु उपाधि
मेव विभजति उपाधि संख्यावस्तथमवस्थाप्य दृष्ट्वा सन्निवेशितश्च उपाधिश्च विशेषणमपि वस्तुनाथर्मः सा

का.
द्य.
५

१२

भाविकः च पुनर्वक्तव्यं च कया मे कया सन्निवेशितं संज्ञादि रूपोपीति द्विधेयं अथः वस्तु धर्मः सिद्धः साध्यश्च
संज्ञं सिद्धोपि पदार्थप्राणप्रयोविशेषाधानहेतुश्च पदार्थस्य गवादेः प्राणव्यवहारयोग्यतासिद्धः विशेष्येभ्यो
व्यवच्छेदतदायातस्य ज्ञानस्य हेतुः श्रुत्यो जातिः अथः पदार्थप्राणप्रदो वस्तु धर्मः सिद्धः जातिः सामान्यं जातेः प्रा
णप्रदत्तं ति दर्शयति उक्तं हि वाक्यपदीये गोः सत्त्वेण न गोः तागोः गोताभिः सम्बन्धात् न गोति गोः गोपदो द्वे प्रपो
धर्मसत्त्वेण पाथिरहितव्यक्तिमात्रेण न गोः न गोतव्यवहारहेतुः उपाधिरहितव्यक्तिमात्रेण व्यवहारहेतुता चेन्न
दाद्यतोपि गोस्मात् व्यवहारप्रयोजकमाह गोतेति गोतेनाभिमतः समस्य समवायस्य स्मात् गोर्गोतिव्य
वहारः तथा च जातिरन्वहति प्रतियहेतुरिति शास्त्रं अथ चात्र ऋजवः गच्छतीति गमेर्ङीति सूत्रमिदं न गमता
र्थकेन सत्त्वेण गोशब्दो गोपदार्थवाचको नतिष्ठेत्तथा व्याप्तेः तागोः न च गोत्यातिरिक्तस्य गच्छतोश्चादिपदार्थस्यै
व वाचकः किंतु गोतमेकं यदनेकं सांस्त्रादिमष्टाक्रियत्तिके सामान्ये तदभिः सम्बन्धाद्गोतिव्यपदिशते द्वितीये
गुणः सिद्धस्य वस्तु धर्मस्य द्वितीयो वांतरभेदो विशेषाधानहेतुत्वाद्योग्यमेतः तदेव दर्शयति शुक्लादिनाहित
व्यसन्नाकं वस्तु विशिष्यते शुक्लपट्टस्य दौ प्रथमं सिद्धं एव पटादिः शुक्ला ताथमेण रक्तादिपट्टेभ्यो विशिष्यते वि
वच्छिद्यते द्वितीयं वस्तु धर्मसाध्यात्वं लक्षयति साध्यः पूर्वापरीभूता वयवः क्रिया रूपः साध्यो वस्तु धर्मः पूर्वापरी
भूताः प्रथमं वयवमन्तां प्राप्ता अवयवाश्च प्रथमं प्राणद्व्या अवतारणं ता यस्या स्मादृशी चासौ क्रिया पचतादिः तद्वयवः कदा
ख्यातो तत्प्रकृत्यर्थः साध्यक्रिया संज्ञा सत्यः तदुक्तं यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यते तत्प्रतीयते आश्रितक्रमरूपतात्मा

[illegible]

का.
दी.
१३

13

तिसूत्रे गुणानां मध्ये परिमाणस्य पादासतिर्मणो मानव्यवहारकारणतश्चतुर्विधे अणमहदीर्घेन्द्रस्वेति भाषपरि
भाषमिदं गुणतमेव अतएव तत्तत्तुर्विधाने राधिकशंकेति भावः अथवा विशेषाभावात् हेतुर्गुणमिति सपरिभाष-
यैवमिदं परमाणवादीनां गुणतन्तथा हि परमाणुते परममहन्नव्यावर्तकतेन साप्रये विधाने गुणक्रियायच्छ्र-
तो वस्तुपकृषाणमप्याश्रयभेदाद्देहवत्तत्तत्ते गुणादीनामैक्यसाभाविके भेदः साप्रयभेदोतपाधिकस-
यः अत्र दृष्टं तमाह यथैकस्मृत्वावसावद्गुणालम्बनभेदात् आलम्बने प्रतिविम्बाश्रयणयथासांस्मृत्वेन
विषयीकृतस्य देहेत्यादिकं गृहीतापि दृष्टस्तत्तच्छ्रुताप्रतिज्ञातेन पराहृत्तानततावत्मात्रे विलीना किं तत्तदालो-
केन सहकारिणप्राप्नोषायदाष्टष्टमपि मुत्वादि के वस्तुविषयीकृतस्येदं तदैककृपमपि मुत्वेति प्रतिविम्बा-
श्रयस्यावद्गुणसमन्वेपितादेत्येतदीद्यैमिवास्माति मऊरस्येवोपेवाभिन्नतया तानाप्रकारकवर्तलतयावव
तलतिव तैलस्यस्त्रिगुणादिनास्त्रिगुणादेवेति भेदः एवमियता तानादीन्विहृत्तजानिरेवेति विहृत्तगोति अमेत-
दिमप्यः प्रावाद्याश्रयेषु परमार्थतोभिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्लस्यादियभिन्नाभिधानप्रत्ययो सतिः त-
च्छुक्लादिसामान्ये हिमादय आश्रयेषो ततादृक् शुक्लादिगुणेषु परमार्थतोभिन्नेषु यद्वशेन शुक्लः शुक्लस्या-
दि अभिन्नैकाकारमभिधानेनाम यत्रैतादृक् सामप्रत्ययो तातमनुवृत्तिप्रसिद्धति यावत् तस्यो सतिः तथा-
चोक्तं किं रणवलावुदयतेन अतएव त्रिप्रसिद्धकारणसामान्यमिति यादिसामान्येन स्याद्विन्नेषु तगताकारप्रत्ययोन
स्यात् सामान्येन स्याद्विन्नेषु तगताकारप्रत्ययगुणेषु सामान्ये प्रतिपाद्या क्रियायच्छ्रयो रपि प्रतिपादयति गुणतेऽ

२३

तपाकादिष्वेवमेवपाकादिते बालहृदयकाद्युदीरितेषुडित्यादिशब्देषुप्रतिक्षणोभयमानेडित्याभियेये
वाडित्यादितमस्ति गुडपाकेरूपपराहन्तितुलपाकेतवयवानोनैविद्युमंसेतपेथित्यासन्निरितिपाकातोभिन्नाका
रतोपिमासासवशात्पाकः पाकइत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोसन्निः बालाद्युच्चारितेषुडित्यादिशब्देषुसुभेदात्सम-
पिभेदेजासाप्रयादभिन्नाभिधानप्रत्ययोसन्निः उपुनःशरीरस्यलयितयाक्षणेक्षणेवेतक्षणेनभियमानेडित्याभि-
येये संतितिप्रसवेवाडित्यादितेसामात्ममभिन्नाभिधानप्रत्ययोसन्नितिमिन्नमस्तीति इति सर्वेषांशब्दानांजाति
रेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्याहुः अमेतिःसनेनसंबन्धः इत्यनेनप्रकारेणसर्वेषांगुणादिवाचकानांशब्दानांसामात्म
मेवसंकेताप्रयतयाप्रवृत्तिनिमित्तमित्येमीमांसकाग्राहः एवमीमांसकमतेनसामात्मसंकेतविषयतंप्रति
पाद्यतेयायिकसौगतयोरपिमतेनाप्युपस्थापयति तद्वानपोहोवाशब्दार्थःकैश्चिदुक्तः कैश्चित्तेयायिकैःत
हान्नामात्मवान्विशेषःशब्दस्यार्थउक्तः जातिमतीत्यक्तिःसंकेतगोचरइत्यर्थः तथाचजात्याकृतिव्यक्तिःपदा
र्थइतिविवेचितमेतैः वापत्तंतरेकैश्चित्सौगतेः सौरियमितिगोत्तानाद्रविप्रवृत्ते अतस्माद्गोव्यतिरिक्ताद-
ष्टादेव्याहतेष्वदृष्टानादपोहोतद्याहन्निः शब्दार्थःसंकेतविषयउक्तः इतिग्रंथगोभवभयात्सकृतात्तपयोगा
चनप्रदर्शितं एववाचकमुक्तात्तद्यापारमाह समुदायोर्थसत्रमुदायोव्यापारोस्याभियोच्यते सतिमादात्संके
तितः अमेतिशब्दस्यसमात्तात्संकेतितोर्थः सुविश्रादौसाधुमुद्यःसर्वाधीपजीवतादृगेमः तत्रतामिसुख्य
र्थबोधनेशब्दस्यमुद्यःप्रथमोव्यापारोभियोच्यते अत्रमुद्येतिपदेनाताथ्यंजनायांतक्षणायांचानिवापिवाश-

एतत्तथाहि तत्रमुखास्यमोपास्थितदृष्ट्यादितीयार्थमोपास्थितिः एवंवाचकेतिर्णीयता। द्वाणिकेवलितत्
 यिषुःशास्त्रेयज्जहदजहत्सार्थतिलक्षणादयंतस्मृततेनकावेपितक्षणांतल्लयति मुखार्थवायेतद्योगात्
 द्वितीयप्रयोजनान्न अमोर्थालक्षतेयत्नालक्षणाणोपितार्किया प्रथममुखास्यमभियागस्यस्यार्थस्यवायेसम
 न्वयवेत्तयां सवलक्षितेति सति तत्तल्लयोगेनसलक्षणीयस्यस्यार्थस्ययोगेवाच्यार्थनमेवेत्येतिशब्दितःप्र
 सिद्धेः अथशब्दोविकल्पप्रयोजनाद्येगार्थबोधनरूपास्ययोजनाद्वा ल्पलोपेपवमेवशब्दप्रयोजनेवापेत्तस्य
 विनामोर्थः यद्यःस्मात्कारणलभ्यते अतःसाग्राहोपितामुखार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकेथेतिशार्किया
 शास्त्रव्यापारः लक्षणांलक्षणांसेत्तस्यर्थः एतदेवादिश्याविहणोति कर्मणिशुभलभ्यादौदर्भग्रहणायये
 गात् गंगार्यावोषट्सादौवगंगादीनांघोषार्थिकरणतासंभवात् मुखार्थस्यवायेविवेचकतादौसामोप्येव
 मेवेत्येतिशब्दितःप्रसिद्धेःतथागंगादट्टेस्मादेप्रयोगाद्येघोतथातप्रतिपत्तिः तेषांपावनतादीनांयमीणांतथाप्र
 तिपादतात्मनःप्रयोजनाच्चमुखितामुखोर्थालक्षतेयत् सग्राहोपितःशास्त्रव्यापारःसोतरार्थनिशेक्षाणा अत्रा
 येसमुदायार्थःकर्मणिदक्षतत्तास्येमुखस्ययोगिकस्यदर्भग्रहणार्थस्यवायेमेकोहेतुः तत्तल्लत्रेवदक्षत
 तास्येविवेचकतेनयोगाःसम्येयोद्वितीयोहेतुः तत्रैवदक्षतेप्रसिद्धेःप्रेदोतितृतीयोहेतुरित्येवेहेतुत्रयेणसमुदे
 तेनमुखादर्भग्रहणार्थार्थदोयोदक्षतार्थेतिष्टःशास्त्रव्यापारोत्तल्लक्षणोतिपर्यवसिते तथागंगायावोषइतिप्रयो
 जनलक्षणायामजहत्सार्थमभियागंगोशाब्दाभिधेयस्यमुखार्थस्यमेतोत्पस्यदहससुहायायत्तासमभवा

हाथभ्याद्योदेतः ततो गंगा प्राद्वस्यते तल्लक्षणतदेतयोः सामीप्यमन्वेष्टेति तयोः प्रयोजनस्य प्रोक्तपादा
नतदेत्येतात्तयोः उमेव संसृष्टेति सिद्धिर्भवेत्तु भिर्यत्नत्वादिभिर्गम्यान्तेनातो ह्यादयादस्य गंगा तदेत्येव
उत्तर्यः प्रतीयते समुद्रस्रोतो ह्यार्थप्रतीतावद्विहाया प्रतीतिर्यस्य तादृशश्चासावर्थस्तद्वृत्तानि
एः प्राद्व्यापारो लक्षणमिति सिद्धं प्रयोजनदत्तं लक्षणं विभजति समिद्धये पराक्षेपः परार्थसमर्पणं अर्थ
दानं लक्षणं चेत्तु क्राशुद्धेव साद्विधा समिद्धये सात्मीयाथ स्यात्त्वयसिद्धये पराक्षेपः परस्पर्शाच्चोत्तरवाच्या
स्याक्षेपः उपादानं भवति परार्थपरकीयस्यार्थस्यात्वयसिद्धये समर्पणं सार्थापस्यापत्तं लक्षणं भवति
परार्थपरकीयस्यार्थं च प्राद्वः समुद्रये ह्यनेन प्रकारेण सात्त्विकं लक्षणं सार्थापरिसागेन परार्थं पत्तं लक्षणं
ह्यलक्षणं लक्षणमिति द्विधा शुद्धे कोपचारहीनैवेत्यर्थः अत्र त्वसापादानं लक्षणं विहणोति कृताः प्रविशन्ति
यष्टयः प्रविशन्तीमादौ कृतादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्धये संयोगिनः पुरुषा आदिष्यन्ते तत्तुपादानेनेत्येत
लक्षणं अचेतनानां कृतानां प्रविशन्तीति क्रियायां त्वया संभवान् परेषां प्राद्वान्तरवाच्यानां कृतसंयुक्तानां च
ततो पुरुषाणां मादौपेणाः त्वयस्त्वयः अत्र वक्तव्यं ततो प्राद्वार्थानां वापे कृतगृहणयोगात् पुरुषाणां कृतानि
गृह्यन्तानि प्रयोजनापेक्षया लक्ष्यतमिस्त्वयः द्रव्यमजहत्सार्था गौरवव्यापारमत्र गोप्राद्वस्य ज्ञातिवाचकस्य
तवैयक्रिययाने स दोषेण त्वया संभवा ज्ञातिमतीत्यक्तिरादिष्यन्ते इति यमुपादानं लक्षणमिति केचिदाहुः तदे
वद्वेषयति गौरवव्यापारमादौ कृतितोदितमनवैयने कथमेत्यादिति ज्ञासायक्तिरादिष्यन्ते तत्र शब्दोच्यते

विशेषेण अभिधागच्छेत्तीणशक्तिर्विशेषणे इति सायात् नानाव्यक्रियादिष्यते प्राप्ताप्रतिपाद्यते तत्तु
 हेतोच्यते सादात्संकेतितेन ताभिधीयते एतदेवोपपादयति विशेषमिमादि विशेषव्यक्ति अभिधातगच्छे
 न नवोभयेन अत्र हेतुमाह विशेषणे इति विशेषणे जातो जातिवोधने इति यावत् दीणशक्तिः पर्यवसन्न
 विशेषेण शक्तिः अपि तज्जातावेवेति भाव इति सायात् एतत्प्रकारयुक्तेः इत्युपादानलक्षणोपदाहर्तव्या न
 ह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा शक्तिरियत् इत्येव युक्तेः गौरवव्याख्यास्योपादानलक्षणोदाहर्तव्या अत्र
 हेतुमाह तस्य त्रेत्यादि सात्त्विकवायुसंयोगः इति बोधप्रयोजनं वेति त्रयं समुदितं हेतुन व्यस्तमिति
 भावः एवं जातिप्राप्तेः समं कृतो व्युत्पत्तिरिति साहः व्यक्रविनाभावान्नानाव्यक्रियादिष्यते य
 थाक्रियतामिसत्रकर्ता प्रविशोपाण्डीमिसादौ गृहे भक्षयेति च अविनाभावव्यक्रियादिष्यते अतमाप्य
 नेतयादि जातिव्यक्तिमती जातिज्ञानं यत्र यत्र जातिज्ञानं तत्र तत्र व्यक्तिमिन्नमिति विनाभावः अविनाभावस्य
 चानुमापकत्वे दृष्टेः तमाह यथाक्रियतामिसादिक्रियतामिसत्रकर्तृक्रेययो रविनाभावेन कर्तृत्वमीयते
 प्रविशोसत्रकर्माक्रेययो रविनाभावेन कर्मात्त्वमीयते पिंडीमिसत्राक्रेयकर्मनो रविनाभावेः त्वक्रियानुमी
 यते यथातथा जातिमती व्यक्तिरनुमीयते इति भावः पीनो देवदत्तो दिवा तभुंक्तेः सादौ दिवा भोजनभावः पी
 नो देवदत्तो दिवा तभुंक्तेः सादौ दिवा भोजनभावः पीनते तान्वयसंभवात्सदायः समस्तत्रात्रिभोजने संसा
 मर्पयतीति केचित्तदाणमाहुस्तत्रैवेति पीनो देवदत्तो दिवा तभुंक्तेः सादौ रात्रिभोजने तल्लक्षणे कर्ता र्थी

पत्रे रथी पत्रे रीतस्य विषयतात् तत्तत्पत्रे लक्षणायामवोच्यते. किंतु क्रतार्थी पत्रावाट्टार्थी पत्रावावोच्यते
सर्गः तथा चोक्ते दृष्टः क्रतोवा र्थी तथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पनमथापत्तिः सा हि या दृष्टार्थी पत्तिः क्रतार्थी प
त्तिश्चेति क्रतार्थी पत्तिस्तत्रानुपपद्यमानः शुद्धशब्दान्तरकल्पयति यथा पीनो देवदत्तो दिवानभुक्ते श्रुतिवा
क्याद्वात्रोभुक्ते श्रुतिवाक्येकदेशकल्पता तथा च वृत्तावस्थापने वेति दृष्टार्थी पत्तिपर्येष्टं दृष्टार्थी पत्रेषु लक्ष
णयत्रार्थी तथा नुपपद्यमानो र्थांतरंगमयति सा दृष्टार्थी पत्तिः तथा च पीनो देवदत्तो दिवानभुक्ते इत्यत्र साक्षा
दभावप्रमाणेन भोजनताभावप्रतीतिः पीनश्रुति क्रतेषु भोजनमज्ञावोपि प्रतीयते तदैकस्य युगपदेकत्र भावाभावो
नयोः सहावस्थानविरोधात् इत्यनुपपद्यमानो र्मर्थः पीनस्य रात्रिभोजने गमयतीति जीवे वैत्रोपदेहतासी
ति दृष्टार्थी पत्रमुदाहरणेषाम् अथ लक्षणतत्वाणां दर्शयति गंगायां चोषः इत्यत्र तदस्य चोषाधिकरणता सिद्धयो
गंगाशब्दः संसर्गयतीति तदमादौ लक्षणेनैवा लक्षणं गंगाशब्दः साध्यते तदस्य मर्त्यस्योत्पत्तिरूपमर्थं सस्मिन्मर्त्ये
सर्गः लक्षणेन साध्यपरिमाणविशिष्टेन परोपलक्षकत्वेन असमाकृतांशितं शुद्धे वेति विज्ञाणेति उभयत्रा
वेयेषु द्वाः उपचारा मिश्रतात् उपचारो वक्ष्यमाणः सादृश्यादितेता मिश्रतात् तं विनैव प्रतीयमानतात् तत्र
कृताः प्रविशन्ति गंगायां चोषः सादिशुद्धोदाहरणतत्पलक्षकयोर्भेदमात्रप्रतीतिः वक्ष्यमाणे गोवादी कयसादौ
गोणी लक्षणे दाहरण गोवादी कयोर्भेदप्रतीतिरिति भेदाभेदात् शुद्धगोणे लक्षणयोर्वैधर्म्ये पस्यापकताद्वे
को किं सुपचारमिश्रतेनेसाशक्याह अनयोर्भेदयोर्लक्षणतत्पलक्षकयोर्भेदप्रतीतिरिति भेदाभेदात् शुद्धगोणे लक्षणयोर्वैधर्म्ये पस्यापकताद्वे

16

माणो गवादिस्त्रयाविषय आरोपाधिकरणे वाही कादिस्त्रयोक्तौ समानविभक्तितया सप्तशब्देनोपात्तौ साऽऽ
त्ताशुद्धेन तयोर्गौणी आरोपानाम तशब्द उपादानलक्षणः तिष्ठेद्वयविवेकेदकः वैधर्म्यप्रतीतयोर्गौणी
मानाधिकरणेन निर्देशेन सा लक्षणरूपा प्रयोगः आरोपः एतदेव स्यादिति विज्ञातेति आरोपमाण आरो
पविषयश्च यत्रातपकृतभेदो सामानाधिकरणेन निर्देशेन सा लक्षणस्य आरोपा अतएव तत्र भेदो गृहीतव्य
म्ये सामानाधिकरणेन भेदोपस्थापकविभक्त्यंतराभावेनैकविभाक्ते निर्देशेन तस्यैः विषयतः कृते सामाना
न सामानाधिकरणेन भेदोपस्थापकविभक्त्यंतराभावेनैकविभाक्ते निर्देशेन तस्यैः विषयतः कृते सामाना
ना आरोपमाणेन गवादिना निर्गोणी भेदेनातु पस्थिते आरोपविषयो वाही कादौ सन्ति गौरयश्चैव रूपलक्ष
णसामानाधिकरणेन तस्याचालेकारिकैर्यवसानस्य सूर्यसूक्तं अथ वसानतथाचालेकारिकैर्यवसा
नस्य सूर्यसूक्तं यस्मिन् हि विषयनिर्गोणी विषयनिश्चयसूर्यसूक्तं सच द्विविधः सारसिक उपादितश्च तत्रेदं रजत
मिसादौ सारसिके विषयानवगमपव तस्य वगतश्रुतिका सूर्यस्य प्रमातः कदाचिदपि रजतपिठमिति प्रमा
यो सादः स्यात् कविप्रतिभोक्तापिते तर्गौरयमिसादौ विषयमवगम्यापिते तत्रोभावात्प्रतिपत्तौ साधीनविकल्प
नात्तातपवविषयवितिरिक्ते विषयंतत्र प्रयोजनपरतंत्रतया विषयिणमध्यवस्थेदिति एजयेभेदयोगोत्तमं शुद्धे
वाह भेदाविमोचमाह प्रपात्ते वेधोत्तरतस्तथा गौणो शुद्धोचवितरेयो दमो आरोपसाध्यावसानात्वे भेदोत्त
लक्षणविशेषो साह प्रपात्साह प्रपाहेतुको गौणो वितरेयो कार्यकारणभावादि संबंधोत्तरहेतुको तशुद्धो वितरेयो

का.
दी.
२७

17

एतदेव ह्यत्राविहणोति उमावारोपाधवसातत्रपौसादृश्यहोत्रभेदो गौर्वीहीक इत्यत्र गोरमित्यत्र च गौर्वीहीक
इत्यत्र सारोपाधो गोरमित्यमिति सर्वनामपदोपादानादोपाधविषयते गोरणेन साधवसातायोच गोपदसादृश्यपुल-
क्षणासंबन्धेन वाहीकैलक्षयति अभेदावगमादिप्रयोजनेन त्वेजनागम्यमित्यर्थः अत्र सादृश्यसंबन्धमेवेति
मतभेदेनोपस्थापयति अत्र सार्थसहचारिणो गुणा ज्ञातुं मोद्यादयो लक्ष्यमाण अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने
प्रवृत्तिरिति मित्रताप्रयोजनीति केचित् गौर्वीहीक इत्यादौ सार्थसहचारिणो गोसमाताधिकरणगोसंबन्धि-
तयति यावत् ज्ञातुं मोद्यागुणोदया लक्ष्यमाण अपि सादादनुकृता लक्षणाया बोध्या अपि गोशब्दस्य परार्थाभि-
धाने परस्परवाहीकसार्थाभिधाने भिदाहत्या बोधेन प्रवृत्तिरिति मित्रतामुपयोजति प्रवृत्तौ तिमित्रो भवेतीति केविदा-
हः अत्र गोशब्दस्य वाहीका र्थाभिधानेनाभिधायापारः साक्षात्संकेतमावादिति नैतद्योग्यमिति पूर्वमतोप-
सर्दकं मतोत्तरमाहः सार्थसहचारिणो गुणभेदेन परार्थगता गुणापवत्लक्ष्यते तत्र परार्थाभिधीयते इत्यमे स-
र्थासहचारिणो गोसंबन्धेनो गुणानो ज्ञातुं मोद्यादीनामभेदेन सादृश्यापराधीगता वाहीकगता गुणा ज्ञातुं
यपवत्लक्ष्यते तत्र परार्थावाहीका र्थाभिधीयतेऽभिधाबोध्यते इत्यमे पूर्वस्मादिशिष्टावुपायाहः तत्र गोश-
ब्दावाहीका र्थाः प्रतीयते वा तवा प्रतीयते चेत्किं गोशब्दादेव किं बालक्षताङ्गणदाविताभावमुचिनततावदा-
द्योगोशब्दस्य तत्रासंकेतितत्वात् नापि द्वितीयः शब्देत्या को द्याशब्देनैव पूर्यते न तथैवेति सायेनाविताभाव-
स्य सार्थस्याः प्रवेशात् शाब्देऽन्ये न यान् प्रतीयते इति मतमापनमेव भवति यतो गोशब्दावाहीका र्था न प्रती-

यनेति मतमपि न सम्भवति यतो गोशब्दाद्वाही कार्योत्पत्तयेते तदाप्यगोशब्दस्य गोर्वाही कश्चिदवाक्ये सा
माताधिकरणमवचिते स्यादिति गदवाख्यातमपि मतमुपमर्शयितुं न युज्यते साधारणग
णप्रयोगपरार्थपक्षे तदुक्तं गोशब्देभ्यामुच्यते तस्माद्वाही कश्चिदवाक्ये तान्वयमलभ्यमानः जाड्यादि
समानार्थसंबन्धे वाही कार्योत्पत्तयेति वाही कस्य गोभिरोभेदादतत्ताद्यतिशयबोधने प्रयोजनमिति भा
वः अत्राप्येवामपि संमतिं दर्शयति उक्तं वाच्यं अभिधेयाविना भूतप्रतीतिलक्षणोऽयं तत्त्वमात्रगुणो
योगाद्वाहनेरिष्टात्तगोणतेति अभिधेयेन सादात्संकेतितार्थेनाविना भूतासंबन्धे प्रतीतिर्यस्यास्मादृष्टा
ह्यतिलक्षणोऽयं तत्त्वमात्रस्य वाही कादेहगोणाद्वाहनेरिष्टात्तगोणतेष्टा पक्षदेवहा
साविवेचयति अविनाभावोऽसंबन्धमात्रेन तत्तत्तरीयकत्वे अत्र तत्त्वमात्रमविनाभावपदेन यः कश्चि
श्रुतसंबन्धसंयोगादिरुक्तः स तत्तरीयकत्वे समवायो विनाभावोऽप्यभिहितः अत्र देतमाह तत्रेहि
संबन्धे प्रतीतिमादौ लक्षणनस्यात् व्याप्तिश्चेद्विदित्तत्त्वमात्रं च पुरश्चर्यमात्रं व्याप्तिभावादसंबन्धे लक्ष
णतत्त्वमिति भावः व्याप्तेर्लक्षणतत्त्वमात्रमाह अविनाभावे वाक्षेपेणैव सिद्धे लक्षणयानोपयोगः
इत्युक्तं अविनाभावेनादात्म्यतदसन्निभ्यो धर्मवद्वादे व्याप्तेस्तत्त्वमात्रेणैव तत्त्वमात्रेणैव सिद्धे लक्षणयानो
पयोगान्प्रयोजनमित्युक्तं शब्दकडिः एवं गोणभेदद्वयसंज्ञाप्रज्ञाभेदादुपाहरति आयुर्धर्ममायुरेवेद
मित्यादौ सादृश्यं दसत्कार्यकारणभावादिसंबन्धोत्तरं तत्त्वमात्रकारणमायुः कार्यमिति कार्यकारणभाव

का.
टी.
१८

१४

कस्ययुहेतुमस्यारोपः आयुरेवेदमित्यवसानम् एतदेवहमाह पवमादौवकार्यकारणभावादितल्ल
लसंबेयपूर्वमारोपावसाने कार्यकारणभावादितल्लगोम् रूपोयस्यतादृक्सेवयःपूर्वप्रथमेयत्रतथारोपा
वसानेक्रिययोः कारणतेश्वहान्नितेतदपीतमितिभावः इच्छाभावेनानयोः प्रयोजनवत्सोः प्रयोजनमा
ह अत्रगोणभेदयोर्भेदेपितारूपस्यप्रतीतिः सर्वथेवाभेदावगममस्यप्रयोजने गोणभेदयोगोर्वादीकउत्सा
दौवैयर्थ्यभासमानेपि सारोपगोवादीकयोस्तद्व्यस्यप्रतीतिः साध्यावसानेसर्वदेवाभासमानेपिवैयर्थ्यप्र
भेदावगमः भेदासंताभावश्चप्रयोजनम् शुद्धभेदयोस्तत्सलक्षणतविभिचारेणवकार्यकारणभावा
दि शुद्धभेदयोरायुर्हेतुमिति सारोप्यस्यस्मादत्रादेर्वैलक्षण्येनविशेषतः वृत्तस्यायुःकारितेप्रयोजनेआयुरे
वेदमितिसाध्यावसानेतत्तथाभिचारेणतियमेतायुःकारितेप्रयोजने कार्यकारणभावादितल्लज्ञावादिशब्दार्थ
माह क्वचित्तादर्थीउपचारः तादर्थीज्ञस्योजनकताउपचारोलक्षणमवज्ञाववर्तनीयः यथेन्द्रार्थः
स्थणइन्द्रः इन्द्रार्थःइन्द्रप्रयोजनिकःस्थणःसम्भभेदः क्वचित्सत्त्वामिभावात् यथाराजकीयःपुरु
षोराजा क्वचिदव्यथाचयविभावाद्यथाअग्रहस्तशत्रवयवेग्रमात्रेहस्तः अग्रहस्तशत्रिकर्मधारयःत
तवष्टीतसुरुषःप्रकृतानुपयोगात् क्वचित्ताकम्पीत यथाअतल्लानदा तत्कर्मतत्कर्मकारिते अतल्ल
तल्लजातिहेतोपितत्कर्मकारितयातल्लतिलक्षणे उपसंदर्शित तल्लणेततवद्विधाआद्यभेदाभ्यामह आ
द्यभेदाभ्यामुपादानतल्लक्षणभ्यातथावादाह्यते कृताःप्रविशोतीसपादाने गंगायाद्योषशतिलक्षणं गो

वाहीक ३ सगोली सारोपा गौरे वायामिति गौरे साधवसाता प्रायुर्हतमिति शुद्धा सारोपा आयुर्वेदमिति शु
द्धा साधवसाता ६ केविनेवे संभवति पिषडि धते नैते भेदाः किंत हेतव इति नतत्कते भेदः अतए
वपश्चाद्येगेन रहिते सादिता तत्कते भेदे दर्शयिष्यति अथपुनरुक्तिप्रसेगात् तस्मात्तद्विः प्रयो
जने उपादाने लक्षणं आरोपः अथवसाते च इतिषडि रूपादिभिः कालिता विधाः प्रकारा अप्या इतिषडि
येति व्याचक्षते तथा चाग्निमकारिकायां मित्यमेव मन्त्रेयः व्याचक्षते लक्षणाया दिव्ये गेयापनमेव फल
मिति तत्त्ववेभेदानाह सावयेगेन रहिता रूढो महिता च प्रयोजने साव रूढ्यादिशब्दित लक्षणो मर्थः
प्रयोजने कृतः सव्यमुत्तमिमाह प्रयोजने दिव्यं जनाया पारगम्यमेव तथा च वक्ष्यति व्यंजनात् प्रापरा क्रियेते
तच्च गच्छ मगच्छेति व्यंग्यं काव्यवासनापरिपक्व थियः सहृदयास्तैरेव गम्यते गच्छते तत्कालमेव
सहृदये रसहृदये वा लभ्यते मगच्छते तत्र गच्छेयथा मुनिविकामितमि ते वा शितवक्रिम प्रोक्षितं समुच्छ
लितं विभ्रमामतिपास्तं संस्थामिति उरो मुकुलितं लते जलतमे सव्यो जु रेव ते नु वदता ज नौ तरुणि मो
हमो यो दते ज च ते मे सव्यो जु रेव तद्धारगुहणमतिष्ठु लामित्यर्थः अत्र विकामः पुष्पधर्मः स्मिते नुपपन्नः सा
दृश्यमन्त्रेयेन प्रकाशं लक्षयति अत्र च मत्तोद्धारिते व्यंग्ये एवं वा शितं चे ततथर्मी वक्रतायमनुपपन्नः सा
त्तमे लक्षयति युक्ता न रागिते च व्यंग्ये एवं समुच्छलितं तेनातिशयिते लसे वशकारिते व्यंग्ये अपास्तं संस्थ
तेनाते कविषयमचारिते लक्षे नानावियोक्ते दाकारिते व्यंग्ये मुकुलितं तेनातिशयिते लसे परमर्दनयोगात्ते

का.
छ.
१६

१९

योगं उद्धरतेन योगपतेलक्ष्यं रमतेतद्योगं मोदतेन जन्मतेलक्ष्यं स्मृद्दण्यतेतद्योगं शतिकेचित् रुचकेत
अत्रस्यातसपदेयमीनामतिशयितमेतद्योगं तथादियमीधमिमेदादियालक्ष्यं तत्रयत्रयमीलक्ष्यते तत्रयमी
प्रयोजनं धर्माणधमीतराभावात् यत्रयमीपवलक्ष्यतत्रयमीनयाणिप्रयोजनम् धर्माणधमीतराभा
वात् अपिततेषांपवसातिशयितेप्रयोजनं यथारामोस्मोसादोरामपदेनराजभुशवतद्यामादिषुधर्मेषु
लक्षितेषुतदतिशयःप्रयोजनमिति अग्राह्यथाश्रीपरिवयाज्जडाग्रपिभवंसभित्ताविदग्यचर्मिताताम्
उपदिशतिकामिनीनायेवनमदपवलक्षितानि अत्रोदिशतीतिवाचकर्मणिप्रवर्तममुपदेशेनततधर्मः
समदेतःसम्भवत्यकटीकरणलक्षयति तत्रवसाभाविकत्वादसतिरेपेक्षतेप्रयोजनं तच्चमकलजनवेद्य
मिसगराहं तथावालितानास्वाभाविकतेमात्रःसंतमेवचिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमादियुतदंगो विभ्रमे
मधुमदोदायितानांथातृतीमुपसर्गश्वायं उपमंदरति तदेषाकथितात्रिया पञ्चालक्षणात्रिविधतंहमा
हं अथेपाग्राह्याग्राह्येयपाव पवेलक्षणातिरूपलादिणिकेलक्षयति तद्वलीक्षणिकःप्राहृशतिमा
स्वयते तद्वलीक्षणिकः संवयतेस्पृहावकोलाक्षणिकः प्राहोत्रयंजकस्तथेतिस्त्रादनुवर्ततेतस्यैः
तद्वलीक्षणालक्षणायाभूत्वाश्रयः तजतकपतलक्षणायाजातादिसर्थः योजकेलक्षयितेवादिविप्रतिप
त्रितिरामपूर्वयेजेतोव्यवस्थापयति तत्रव्यापारोयजतात्मकः तत्रप्रयोजनतलक्षणाश्रयेप्राहेप्रथमभिधा
मूलेयेजेतेलक्षितयेतलक्षणासूतयेजेतव्यवस्थापतेप्राधामेनसौकार्येणवेसभियुक्ताः अस्मिन्लाक्षणिके

कारस्य समुच्चयवाचकस्याभावेऽपि गामश्च पुरुषेण पुमिति वत्सनीयमानतेन बोध्यं अत्रापि कुर्वितान्तर्यं न
श्रुत्यपवसने ह्यनम सायकवायकाभावयोः समुच्चितयोः सन्देहकारणत्वे किमु विपर्ययस्योपात्ताया
क्याह यत्र तस्यायदोषयोः सत्तरस्यावतरः तत्रैकतरस्य निश्चयान्न संप्रत्ययस्य सायकतमनुकूलता
दोषोपवाचकत्वेऽति कूलता स्पष्टम् अत्र सौभाग्यवित्तोतिवक्रपाणिनोऽप्येव वदाम्युतिरत्यत्र
व्यतयावगम्यमानादासितयुतिवैक्यवानुक्त्युभयतस्तुपमायाः सायकेशाशानितनतथाप्रतिक्
लतेति तत्रैकप्रतिनस्यावाचकता अत्रहमिनयुतिः प्राभाप्रधाने मुवसातात्सम्यग्मानतेनानुक्त
लोवक्रपाणीवैक्यपमायाः सायकं तथैव वदाम्यविकामेत्पुपचारात् यथाकथंचिन्नैः पसम्भावन
यानप्रतिक्त्वमिति वक्रमेव प्राणीतिरूपकस्यावायस्यैवमकतरनिश्चयादत्र सन्देहभावः वक्रैरेत
वस्यस्ययदपुः प्रातोऽभ्युक्ततत्परापरतामिदोऽवगुणत्वेन तत्र वक्रस्य प्रतिक्त्वमिति रूपकस्य साय
कताप्रतिपद्यतेन रूपमायावाचकतम अत्रापुः प्राहः प्रातोऽभ्युक्तान्वायमानः विप्रकृष्टस्य पूर्वस्य प्रा
णिनोपेतयासन्निकर्षतात्पर्यात् तथैव वक्रमिति विवक्ष्यमायासायिकस्योपेक्षानुनेति यथाकथंचिद
थे जनयापरप्राहस्यनप्रतिक्त्वमिति तापमायावायात्यर्थः एवंसायकप्रामाण्यमुक्त्वावाचकप्रामाण्य
माह राजत्राण्यणेतस्मात्तामालिगतिर्न भेदमित्यत्र प्रनरालिगनमुपमो निरूप्यति सट्प्रतिप्रेयसो प्रपु
स्यालिगनस्यासम्भवात् अत्रालिगनेतामेव नारायणोऽत्यभेदोपेक्षारूपकस्यैवसायकं तानभायणमि

का.
श.
२०

वेत्यपमायासबाधकमित्यर्थः अत्रहेतुमाह असदृशप्रतीतितोनारथ्यमिवेतिप्रमानोपमेयेयोर्भे
देनप्रतीतौतत्सोसमातिगतस्यनारायणेतोप्रत्ययेतानौवित्याहुपमाबाधकमित्यर्थः द्वयोःसाधकतासम्भ
वोपिपकतरस्योक्तद्वौद्वितयापिमेहेहाभावेदृशयति पादासुजेभवतमेविनयामत्तमेजीराणिजितमा
नोहरमम्बिकायाः इत्यत्रमेजीराणिजितमम्बुजैप्रतिकृतमसम्भवादितिउपकस्यबाधकम अत्रमेजी
राणिजितेतिविशेषणपदपवास्तुजमित्यवशक्येणाम्बुजप्राधान्येप्रतिकृतमम्बुजविशेषणतेनाप्रसिद्धि
त्यर्थः अस्यापमायाप्रपिमायकतामाह नतपादेनकृतमित्यपमायाःसाधकसामिधेयतेविधुपस
दिनोबाधकस्यतदपेतयोक्तद्वेनप्रतिपत्तेः एवमत्यत्रापिसुधीभिःपरीक्ष्यम मेजीराणिजितेदिपादप
भाकरीतिपादपात्रेनुकृतंपादासुजीमिवेत्यपमायानसाधकंसमानयमेवासिद्धेः नाप्यत्रद्वयोरसम्भाव
त्सन्देहसंकरपवसन्देहोहिसाधकबाधकयोःसमकोटितायस्फुतिःइदंरूपरूपकयोर्विधुपमदिनोवधेः
सन्नायाप्रसम्पादकस्यातएवबाधकस्याणिजितस्यतदपेतयासाधकापेतयोक्तद्वेनप्रतीतेनोपमासाधक
तेनवासन्देहसंकरोभवदभिमतरतिसर्वेसोकारमतद्वयं संकरस्यतत्तायंभेदतयानि स्फुटमेकरविष
येषाह्यार्थालेकानिद्वये व्यवस्थितेच आभिरेवपदेस्फुटतयायउभावपिप्राह्यार्थालेकारौव्यवस्थाममा
सादयतःसोपपत्तिःसंकरः एकत्राभिरेविषयेवाचकेयत्रस्फुटमलेकानिद्वयेप्राह्यार्थमूलव्यवस्थितेमत
तीयः संकरइत्यर्थः स्फुटमलेकानिद्वयस्यनवमकारितेतिव्येजनाय उदाः स्पष्टोक्तमक्तिरणकंसरस्य

समावसक्तकारिणी एवे प्रागुक्तक्रमेण फले लक्षणाद्विषयिताशेषादिविशिष्टे पवतते लक्षणास्त किं व्यंजत
येति वादिनामते ह्येवमित्याह नवपावनादिधर्मयुक्तमेव तदेतत्सने गंगायास्तदेवोपशमतोधिकस्य
धर्मप्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा यथापि तदेतत्प्रयोजनस्योक्तमायेततलक्षणाविष
ये तथापि गंगा प्राहपावनतादिप्रयोजनयुक्तं तदेतत्तदयत् अतएव पावनतादिप्रयोजनेन व्यंजनावि
षयः किं तलक्षणाविषय एव पावनतादेरेव प्रयोजने प्रतिपादयति इत्यतोधिकस्यार्थस्य पावनः
तादिप्रतिपत्तिरेव प्रयोजनमित्यनेन प्रकारेण विशिष्टे तदेतत्तदयत् तत्किं व्यंजनेन तत्र समाकारणा
किं व्यंजनेन किमपि ज्ञेयमित्यर्थः इत्याह इति पूर्वपक्षमाशोक्यं कदाह प्रयोजनेन सहिते लक्ष
णीयेतयुज्यते स्पष्टम् अत्र युक्तिमवतराणां कापूर्वमित्याह कृत इत्याह ज्ञातस्य विषयो ह्यस्य फल
लभ्यमनुदाहृतं दियमादेतोः ज्ञातस्य ज्ञायतेनेनेति व्युत्पत्त्या कारणभूतस्य लक्षणात्माः ज्ञातस्य
समस्ततादिविषयः अस्मिन् शेषादिफले कार्ये पूर्वापरीभावेन कालतोभेदात् तद्वि कार्यकारणोक्तं
यथाच्छिदाकराणामपराणां काष्ठादिविषयः तच्छिदाफले नवविषयफलयोरेक्यस्य रूपतोभेदादि
तिभावः एतदेवाहमादर्शयति प्रसतादेर्हि तोलादिविषयः फलेन प्रकटतामेविति वा इदं तोलं समग्रमर्थ
नोत्तरविषयस्य परंपरस्य पदेषु तत्प्रकटनस्य संविज्ञेः स्वात्मनित्तस्य कश्चिद्विच्छेदाकस्य वा फलस्य सोमेभे
दपवनतमेव इत्यर्थः उपसंहरति विशिष्टे लक्षणात्वे पवमक्रममायेतपावनतादिविशिष्टे तदेतत्तदयत्

का.
टी.
२१

२१

हन्निमाहव्याख्याते पूर्वैर्गोवावगतार्थमिसर्थः कथं न हि वैशिष्ट्यप्रतीतिरिमाह विशेषाः सन्ततति
ते तदादौ लक्षिते लक्षणया बोधिते सति तपुनः विशेषाः पावतत्वादयः प्रतीतिगोवाः स्युः अत्र हर्म
मिदो न यत्राह तदादौ विशेषाः पावतत्वादयः तेषां भिन्नात्मा सर्थलक्षणभेदादप्यपारोत्तरागम्याः तेषां
याममयामावादि सतो भिन्नाया विलक्षणतया तथा नैव शास्त्रः सन्ततज्ञातिरिति तदस्य तावत्पपत्तिः महा
यार्थावबोधतश्चास्ति सार्थमिति श्रीमदभितवगुप्तोपदेशकमेणतासुर्यशक्तेः गङ्गास्त्रोतेष्टोषयो
राधारयेयत्वा सम्भवाच्छिथिलायमातमत्त्वयवउयत्वात्त्वयमात्रवायनेपवक्षोणयाहेत्वभा
वाप्लक्षणेनिलक्षणया विलक्षणतया केतविदसेतव्यापारणगम्याः तच्च व्यञ्जतधृततादिशास्त्र
वाच्यमवपुषमेधितव्यं येन विशेषागम्येतेतदिति सम्बन्धः तथाच श्रीमदभितवगुप्तपदाः आ
स्तितावदत्र शास्त्रस्याप्यपारः सच तेषां भिन्नात्मा समवायाभावात् तत्तात्पर्यात्मेति अभ्युपगम्य
उत्पेतम् न केवलं लक्षणकमेव व्यञ्जकत्वे यावद्वाचकस्यापीत्याह एवेलक्षणमूलं व्यञ्जक
सक्तमभिधामूलमाह अनेकार्थस्य शास्त्रस्यावाचकत्वेति यत्र ते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वाप
तिरञ्जते अनेकार्थस्य शास्त्रस्यावाचकत्वेति यत्र ते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापतिरञ्जते अनेक
र्थस्य बहुष्वर्थेषु गृहीतसंकेतस्य शास्त्रस्य संयोगाद्यैः प्रोच्यमानैः वाचकत्वेति यत्र ते यावत्स्वार्थेषु
हानोप्राक् संबोधो वदार्तिः तावत्स्वात्मतरोपे सस्मृतः सत्करुतेति रित्युक्तं शास्त्रागपउपास्य

नेषु बह्वर्थेषु तात्पर्यसंदेहे जातेऽतस्तत्संयोगादिसहकृतात्पुनरतसहिततासदासहकृताथोऽ-
पम्यतावत्तत्पर्यनिमावादेकास्मिन्कास्मिन्निदिशिष्टेयविषयेवाचकत्वेतियमितेसतिअवाच्यः
कृत्वायादभिधायोययितमप्राक्यसमावर्त्यः तस्ययियंप्रतीतिकरोतीत्येदगवापतिः शब्द-
स्यव्यापारो जतावजताताम अत्रप्रमाणकसमतिपूर्वहस्यार्थमाह संयोगोविप्रयोगश्चसाहच-
र्यविरोधिता अर्थःप्रकरणेतिगंशब्दस्यासमसमितिः सामर्थ्यसौचित्यःदेशकालोक्त्यक्तिः-
स्वरवादयः शब्दार्थस्यातवच्छेदेविशेषम्यतिहेतवश्चकृत्तदप्राप्तवत्क्रोहोरिणोवचक्रोहोरि-
रिसृज्यते समतत्त्वानावितिहाप्रारथो समाज्जनगतिस्तथापिभिर्भावंकार्तवीर्ययोः स्यात्पभजभव-
च्छिदेशतेहरे सर्वजानातिदेवश्चिपुष्पदर्थे ऊपितोमकरध्वजश्चिकामे देवस्यपुराणैरितिशा-
म्भो मयुतामन्नःकोकिलश्चिवसेतेपातवोदयितामुखमितिमात्स्येभासत्रपरमेश्वरश्चिराज-
धातोदपोदेषाद्राजति चित्रभावर्भातेतिदितेरवोरश्चोवन्दोमित्रेभातोतिसुहृदिमित्रेभातोतिरवो-
इन्द्रशत्रुरासादोवेदेवतकाव्येस्वरविशेषप्रतीतिकृत् आदिग्रहणात् एतदहमेतत्थानिप्रापदह-
मेनेहिअच्छिवनेहि एतदहमेतन्नवज्ञापदहमेतिहिदिप्राहेहि इत्यादावभिन्नयः इत्येसंयोगादिभि-
रर्थान्तराभिधायकतेतिवारितेपतेकार्यस्यशब्दस्ययत्कचिदर्थान्तरप्रतिपादने तत्राभिधायितयमा-
तस्याःतल्लक्षणमुख्यार्थवाद्यादभावात् अणितेजतेवजतमेवव्यापारः संयोगःसम्यग्योगःप्राप्तिः

दुः संबन्धः संयोगः समवायोवा तत्तमेयोगमात्रे तथासति हरिउल्लोचुरित्त्रयोद्योतस्यात् विप्रये
 गोदियोगाश्चमेववाच्येप्रशब्दस्यप्रसिद्धार्थतात्पर्यमिदमसंबन्धविशेषः साहचर्यैकास्मिन्कार्येसोत्पत्त्यापे
 क्षाविशेषितावयवात्कता सदातवस्थानेवा अर्थान्त्यसाध्यफलप्रकरणप्रज्ञावः लिंगमसा
 धारणार्थमः अमशब्दस्याव्यभिचारितस्यमासात्कारणमत्रिधिः सामर्थ्यतत्कारणतियमः का
 रणतनित्यवत् योग्यताशोचितोद्देशोद्देशविशेषः कालः कालविशेषः व्यक्तिः स्त्रीपुमादिः स
 उदात्तादिः एतेषां ह्यर्थस्यातवच्छेदनात्तत्त्वादतिशयेनतिविशेषस्यप्रकृतार्थस्यस्मृतिहेतवः
 इत्युक्तदृष्टावत्प्रकारेणाभियुक्तातामपदेष्टोतसंपादवत्क्रौरितिद्वारिशाहस्यप्रसिद्धाच्छेदवत्क्र-
 मबन्धादनुतेनियमने अशेषवत्क्रौरितिप्रसिद्धाच्छेदवत्क्रौरिशाहस्येदेतियमने रा
 मलक्ष्मणावितितत्त्वाणमाहचर्येणरामशब्दस्यदाशरथ्यातियमने रामार्जुनगतिस्त्रयोरितिकार्तवी
 र्यभार्गवयोः वयव्यातकतेनरामशब्दस्यभार्गवेर्जतशब्दस्यकार्तवीर्येनियमने स्थाणुभजभव-
 च्छेदेऽसत्रमिसारताशब्दस्यफलस्यातसमाधत्तास्याणुशब्दस्याशिवेतियमने सर्वज्ञात्तातिदेव-
 मत्रराजासंभवाद्यस्यकथायाः प्रसूतेर्देवशब्दस्यप्रस्तावेतयुष्मदर्थसम्बोध्यस्यराज्ञोतियमने ऊ
 पितोमकरध्वजशितिसंभूदवाचकस्यापिमकरध्वजशब्दस्यकोपालिङ्गात्तामेतियमनेसमुद्रस्यजलरूप
 स्यकोपासम्भवात् देवस्यपुरारातेरित्त्रपुरारातिशब्दस्यत्रिपुरैवैवाचकस्यास्यशब्दस्यसामात्माथि

करणोदेवशास्त्रस्य प्रामोतियमने अथवादेवशास्त्रस्य सात्रिधास्य रतिशास्त्रस्य तगरवेरवाचकस्यापि-
प्रामोतियमनेमयुतामत्रः कोकिलश्रुतिमयुशास्त्रस्य मकरवाचितोपिको किलमदकरणसामर्थ्यादमे-
नेतियमने पातवोदयितासुखमितिमुखशहस्यः नतवाचितोपिकामातरपरिपालनयोग्यतयासाम-
व्यार्थेतियमने यदपिबुम्बतादितातमपिकामातरपरिपालके तथापिसाम्प्रत्यमेवयोग्यमसतिसा-
म्प्रत्यमेवसर्वस्मद्विरसतात् भासत्रपरमेष्ठिरतितारायणादिवाचितोपिपरमेष्ठिरमात्रेतिपदवाच्याद्राजय-
नोदेषादेषाद्राजनिनियमनेचित्रभातरितिचित्भातशहस्यदितेकालविशेषाद्वोनियमनम् तस्यैवचि-
त्रभातशहस्यरात्रावितिकालविशेषाद्वोनियमने मित्रभातीतिमित्रशहस्यसूर्यवाचितोपितपुंसकाति-
देषात्स्वहृदितियमने मित्रभातीतिमुख्यद्वाचकस्यापितस्यैवपुलिंगनिर्देशाद्वोनियमने १३ इन्द्रश-
त्रोरितिइन्द्रः शत्रुः शातयितायस्येतिबद्धब्रीहवाद्यपदोदात्तने इन्द्रस्यशत्रुः शातयिताद् नितस्ररुषे न्यप-
दोदात्तज्ञमितिस्वरविशेषेणार्थविशेषभातेयथावेदेततथाकाव्येइतितोदाहृतमिषयः आदिग्रहण-
त् पदहेति पतावत्मात्रस्ततिकापतावत्मात्रैर्दीपानैः पतावत्मात्रावस्थापतावत्मात्रैर्दिवसैः उपादाव-
भितयादयः गृह्यन्तेतिशेषः अभितयोद्भूततत्तदाकारावकरणं अत्राप्यादिशास्त्राद्वोनियमनेतच्चाल-
तादिताभिमततिर्देशः चेद्वादिशास्त्रेतेकादिसेव्यातिर्देशाश्चतयावोक्तं एकस्मादासदसंवययद्वस्तयथा-
भवेत् तत्तत्कविप्रयोगेनज्ञातव्येकाव्यमिच्छता एकपेदकरीचन्द्रगतास्यरजशुक्रक दयपक्षतदी

का.
दी.
१२

१३

कलनप्रतिभुजादिकमिसादि तथादिकावित्सातीनायिकातरगायनायकंदर्शयेमाह एतावत्मात्रेति
परिमाणेमात्रे एतावत्मात्रस्तनिकापीतोत्रतत्रा एतावत्मात्रेतिपातेतिमेषः सम्पन्नेयमितिममन्वयः
तथावेतावत्मात्रेशहः हस्तस्यविकसितपद्माभितयेनस्तनयोः पीतनेमुकालितपद्माभितयेनोत्रतेवनियमि
तः एवमेतावद्विशतिपातेरितित्रैश्वरं गत्यदेवतादभिमततिर्देशोनेवतत्मात्राहोतिमेषाणंपरिमिततेवि
यमितः तथैवेतावत्मात्रावस्थेसभितयेनप्रकटतवाहुत्ययोः एतावत्मात्रेदिवसैरिसाभिमततिर्देशोतका
लस्यपरिमिततेवनियमितः अत्रकालस्यपरिमिततमतिषयोक्तिपोषके तवहस्तेताभिमततिर्देशोभि
तयएवयथावदवास्थितस्यैवहस्तस्योदेवताभिमततिर्देशादनुकरणभावः स्फुटएव तथोक्तेविस्तारिक
यो उतःसैदेसः प्राप्तप्रतिपत्तपत्ताहंतिलयमिसत्रात्मनिर्देशोहृदयस्थितमात्रेणप्रतीयते तायमभितयो
नुकरणभावादिति अपिचास्योगथायोवेतावत्मात्रास्यासतिपत्राभ्यामितिपादेमसमाताः अदिपत्राभ्या
मितोस्थभृतलक्षणेत्तीया प्रायशोदीर्घमित्यहोः पत्रतेततिवृषसंपन्नपत्रपरिवेतिव्याचक्षते करिका
थैविह्वणेति अत्रानेकार्थस्येसादिसंयोगाद्यैरिसेताताकारिकापदाताइत्यमित्यादिप्राहस्येसेतेविह्वति
अवाच्यस्येसादेस्तयक्तविदिसादि अजतमिसस्यविवरणम एतदेहोदाहरति यथाभद्रात्मनोदुरधि
रोहतनोविशालवेणोत्रतेः कृताशिलीमुखसंग्रहस्य यथातपप्रवगतेः परवारणस्यदाताम्बुमेकस
भगःसततेकरोभृत तत्रादौप्रकृतोत्पत्त्यर्थः भद्रात्मतःश्रेष्ठसभावस्य दुरधिरोहतनोरनाभिभवती।

यशोरस्य विष्णोर्लेवंशोऽकृतेवन्नतिः प्राधास्येयस्यैतादृशस्यकृतः शितीमुत्वातोशराणामर्थतः सर्वः
स्येवउर्गोऽर्गोपकरणस्यसंग्रहः स्येवयोयैतेतादृशस्य अन्तपस्येवऽस्येवःवाहितोयादिभिरदृष्टैवस्य
स्वक्रजैरुपद्रवेहीतागतिः राजप्रवुरोयस्यैतादृशस्यपरत्वेरिणोसारयतीतिरवारणस्यत्पस्यसत
तेदातास्यमेकैकवितरणजलमेकैकसुभगः सृष्टमाहात्म्यवात्कुरःपाणिभूत अथाप्रकृतोपज्ञार्थः
भद्रोहस्मिजातिविशेषस्तत्पस्यस्यस्येवऽर्थोहः अन्तत्रतत्ताडःवितारोहणीयाततयस्यविष्णोर्लोयावंशो
वाग्नस्तद्वत्त्रतिरुत्सेयोपस्यकृतःशितीमुत्वातोभ्रमराणामसंग्रहःससर्गायेतउपस्यवउपस्यसगमनेतेन
हीतागतिः स्येवरायस्यैतादृशस्य परःश्रेष्ठश्चासौवारणोहस्तीतस्यसततेदातास्यमेकैकसुभगःमदजल
स्मृतिरस्यःकरोभूत अत्रप्रकारणवशात् यस्मेतिसर्वतामपदस्यरोजपरतयातदन्वययोगेष्ठर्थेषुभद्रा
दिप्रधानामोचितदभिधानियमेप्यदप्राकरणाकोगज्ञार्थःप्रतीयतेशतितत्रत्येजतेवशहव्यापारशतिस
अर्थसंगतिः यथावात्रन्तपगजयोरुपमानोपमेयभावेत्तत्रापमालंकारोवाग्नस्तथावाग्रेवत्पति य
थावनात्रश्रेष्ठपववाच्यस्तथावप्रकृतयोयुगपदवास्थितोश्रेष्ठपकस्याप्रकृततेतत्रत्येवपवेत्तापि पवेत्ता
पारेतिरूप्यत्येजकशाहलक्षणमाह तद्युक्तोत्येजकशाहःतद्युक्तोत्येजतायुक्तः स्पष्टं तत्रशाहस्योक्तः
स्यतेषुप्रथमार्थप्रतीताववकारणतेसाह यत्सोर्थीतस्युक्तस्याप्रथोपित्येजकस्तत्रसहकारितयामतः
तथेतित्येजकयद्यत्रार्थान्तरयुक्ततातार्थवाचकःसशाहःतथात्येजकःतत्रार्थोपिसहकार्येव ततसा

का.
टी.
२५

२५

ज्ञात्वाणोपपत्तयेवप्रथामेतद्येनकतमर्थस्यतमहकारितादप्रथामेतद्येनकतमर्थस्यतमहकारितादप्र-
थामेत अतःप्रथमैवप्रथामेतकाव्यवहारः तथाचात्रहावेवप्रकृताप्रकृतावर्थोप्रभियाथाप-
वविषयोतजशस्यतत्रविस्मयापारः अतएवतव्यवथातामितिमिदम इतिश्रीकाव्यप्रकाशदर्शने
येनतोदेमोतामाहेतोयःउलामः ओंश्रीशोकरोजयति ओंश्रीगणेशाय विघ्नेशवेभवाद्भुतकेतवे
नमोतिविघ्नमारब्धकार्यतिर्वाहहेतवे एवंप्रार्थ्योदेशक्रमेणप्रहानोयेनकतासुक्ताथयेनकतास
षोप्रायशोयोतामिति प्रागुःदिष्टप्रपिपेचायुःप्रागुक्ताःतथान्प्रारयति अथाःप्रोक्ताःपुरातेषां पुरा
वाच्यादयस्तदयोःसुरितिपूर्वग्रेथेशेषहमाह अथावाच्यतदयोःपाः तेषांवाचकलादाणिकव्येन
कानाम् स्पष्टे अथयेनकताद्यते अथानोयेनकताद्यते सस्योपतिशेषः सस्यमेवसावतराणि-
कमाह कीदृशोत्साह कीदृशीकिंसरपाथानोयेनकताकाशमाकोदयोग्रेथकदाह वक्तुवोयथा-
कास्ततोवाक्यवाच्यासमन्त्रियेः प्रस्तावदेशाकालादेवैशोप्रास्यतिभाजसाम योऽर्थस्यासाध्योहेतु-
यापारोवाक्तेरेवमा वक्ताकविस्तान्निबद्धबोडयाःसंज्ञायायिप्रसवितेर् नियावते काऊःप्राक्का
भीसादिताकण्डकथनविकारः वाक्यमाकोशादिमसदसमूहःवाच्येवक्तुवस्तु असमन्त्रियःअस-
मवक्तुबोडयेतरस्यतटस्यसमन्त्रियः वाक्यवाचाभ्योसादितावासाअसमन्त्रियः मध्यपदलोपीकर्म
धारयः असम्याहेतुवद्भवचनेस्यात् समाहारेणैकवक्त्रावेतनप्रसक्तयाचसन्निधितरतिवास्यात् ते

[illegible]

का.
टी.
२५

२५

शाश्वकिष्टस्यार्थान्तरस्यवैयर्थ्यस्यतु गोपाताद्यस्यव्यञ्जनाहेतुः तथावात्रसमागतासीत्येतेविलम्बापन्नवा
नरितमिमादितामेः दतिश्चास्योस्वारितगमनश्चमजसत्तात्रोपेणसुरजसत्तावद्भवः अत्रवार्थस्यैवप्राया
स्येतव्यञ्जकत्वेनशब्दस्यतस्यपर्यायत्वेनपरिवर्तिसहतादिसंगेविलीयिते एवमग्रेष्वर्थस्यैवप्रायास्येतेयम्
बोद्धव्यवैशिष्ट्यमुदाहरति वृत्तिरेवेत्येवंचिन्ताश्रयसत्तन्नेमतीशामिश्रे महमन्त्रभागशरण्येकेरसहितद
विग्रहहोपरिवद् ३ अत्रहन्तास्तकामकोममोगोव्यस्यते ओत्रिष्टोदोर्बल्यचिन्ताश्रयसत्तन्नेमतीशामिश्रे
च ममन्त्रभागशक्तनेमत्तितवापिपरिभवति तवापीतितातिसर्थं परिभवतीत्यस्यदिसार्थताकर्मण
सष्टीतिकेचित् अग्रेसतिश्चासितमितिपदः छेदेतसः कान्तस्तवापिपरिभवति ओत्रिष्टोदोर्बल्यचिन्ताश्रयसत्तन्नेमतीशामिश्रे
वारेवार्तास्मित्यदर्थताभिर्निष्णातपत्तदोत्रिष्टोजागरः अतएवजागरकृतदोर्बल्यमंगशोषित्यादे ता
थावकाभ्यामिदमभावकृतचिन्ताचिन्ताकृतंवातस्यकार्यान्तरावत्तादः तिश्चासमहितमेदेसाविमत्समा
स्तत्त्वः तिमगमन्त्रभाभिस्तु कृतमेदर्थमपिपरिभवति मन्त्रभागैरेवतवश्चमवेफल्य कार्यामिद्विज्ञेय
मर्थोभिधेयः बोद्धव्यामस्त्वोप्यायाः साव्यात्रिष्टोदोर्बल्यचिन्ताश्रयसत्तन्नेमतीशामिश्रे
तरेवतक्तितथाचविश्वासतोयार्थान्त्यसिंखतस्मिन्नुवत्तभतमथमेतभिप्रायोमेदभागोतीतस्य वाक्य
वैशिष्ट्यमुदाहरति तथाभूतोदृष्टान्तरसदामिणोवाततनयोसार्थसुचिरमुचितेवत्कलथेः विराटस्यावा
सेस्थितमन्त्रचिन्तारभन्तिभूतेगुरुः त्वेदोवित्रमयिऊरुषु अत्रमयितयोगः त्वेदःऊरुषुतयोग्यशक्तिका

काप्रकाशते सहदेवेप्रतिभीमस्योक्तिरयेदृष्टेति तथाभूताकृमाकृष्यमाणैकवसतोसाक्षादधिगमनत
यस्माच्चान्तरपसदसिभीसादीनां प्रसक्तं तत्र यत्र विदुः पंचालस्य उपदकुस्य तत्र यो तत्र यस्य कस्या
विस्मृक्तं तस्येति विदुः हेतुविशेषणं व्याप्यैः सार्थं तत्र मतिभिः वत्कतयैरस्माभिरुपलक्षितं सुविस्मृतं
वद्वकात्तास्थितिं दृष्टान्त्या विदुः सावासे गृहे न चितारम्येन रूपकारत्वादिनातिभूतं गृहं प्रोक्ष्यते स्या
नेदृष्टा गुरुदोषारोपानदीयुधिष्टिरः इत्यादि विज्ञाने मयि विदेम संभजति अद्यापि न कुरुषु मने न दति वा
द्योधिः नत्रावाच्यकाकोर्विशिष्टा मयि विदो न युक्तः कुरुषु तयुक्त इत्यर्थं तरेगमयति न तत्र तथाभूतपां
वालो दर्शितादिता विज्ञे मयि गुरुविदे भजते न तत्र तत्त्वदकारिषु कुरुषु सैवेत्यस्य वाच्यस्यानपपद्यमानस्यासि
द्धयेऽङ्गभूतं मयि तयोऽपः कुरुषु तयोऽप इति व्यंग्ये वाच्यमन्तारिवाच्यमेव भीमसेनक्रोधस्य प्रकर्षकस्य
न च मन्तारिवादिनिवाच्यमिदं भूतता तथा च विदे मयि भजतो मन्त्रकाकादिमतेन तजामयितयोऽपः
इति व्यंग्यस्य नाद्यापि कुरुषु सैवेत्येकोनसाक्षादङ्कः द्वितीयस्तकाकादिभिः ततश्चातिषेयद्वयसामर्थ्यात्
एवमस्य नृपतेरहमन्तमिमतस्तन्मिमतस्तदाशयतश्च अतस्तत्प्राप्तमियद्येव करोति सैवेत्यप्रसंभानि ताका
कोरुपरमाह्वणीभावेन काकादिप्रतातथा काकादिप्रवाच्यमिदं मन्त्रकस्य सैवेत्येवमिदो न किमिति का
कस्य मयि वैशिष्ट्याधिकार्यकस्य तयार्थी व्यंजनादाह्यते सापेक्षतया तत्रैव कदेव युक्त्याह न च वाच्यमिदं
मन्त्रकाकारिणि गुणीभूतव्यंग्यतेशं क्यप्रश्नमात्रेणापि काकोर्विशिष्टे अवतारिणो काकयुक्ते रक्ताङ्गवोच्यसि

का.
ही.
२६

२६

हे रंगमिसुतोगुणिभूततेवाच्यमिदं गतं प्राप्ते यत्तत्तं शक्यं अत्र विचार्यमाणे शोके वतालो सर्थः तथा प्रश्नमा-
त्रेपवकाकोविश्रोते विरामादपि प्राप्ते गुणिभूततेनामयत्नामेतत्तत्तं शक्यं मिस्त्रयः तथा चैतच्छ्रुत्वा बुद्ध्यामा-
या विचारः अत्र काकुर्वीच्यमिदं रंगमिति यत्तत्तं तथा हि तथाभूतपंचालोदशानप्रभृति ता तथाभूतताद्यप्र-
कर्षस्तत्कर्तृषु कुरुषु प्रतमात्स्यहेतुः अपि तत्तत्तीकारोचिते मर्यादिति वाच्यार्थः काकुर्वीच्यमिदं नौचि-
सत्पंचोगुणमादायेव पर्यवस्यति नतु वाच्यमात्रेमाययित्वात्र प्रयातीभूयविश्रान्तः काकुर्वीच्यमिदं नरका-
लमेवाधिकं प्रकटीभूयचमत्करोति एवमेव प्रश्नमात्रेणापि काकोतेविश्रान्तियेतकाकादिप्रताप्यात् ए-
वमेव प्रश्नमात्रे मुनीयकाकुर्वीच्यः येनास्याप्रायासेन काकादिप्रतापितं समनेतरोसिवदत्रापि वाच्यार्थः
काकोः प्रश्नगमकतात्पनावैशिष्ट्याः नौचिसत्पंचोगुणमादायवस्यतीत्यादि वाक्यवैशिष्ट्यहेतुर्कं वृत्तनस-
दाहरति तस्य प्रश्नमात्रेण तत्तत्तत्तमिदं दिष्टेण तेमिदं नौचि मचे अत्र हेतुः अकतलोतमादिही अत्र
मत्सखीकपोलविमितोपपत्तस्तेन दृष्टे रंगेवाभूत चलितयोत्तमप्राप्तेवजातीति प्रच्छन्नकामक तव्यस्य
ते तदा मम गेउस्यलतिहितोदृष्टिर्नैषीरस्यतः इदानीं सैवाहेतावेव कपोलौ तमादृष्टिः तदा मम गेउस्य
लतिहितो मम कपोलौ तर्तिमेष लो नोदृष्टिरस्य त्रैषीः अद्यामंगेतापरेन किमप्यदातोः इदानीं सैवाहेतत
परिहृत्तत्रपगुणादिः तौचकपोलौ तत्रपेवतादृष्टावेव कपोलौ तमादृष्टिः तादृशेकविषयिणीस्त्रिधावत
दृष्टिरस्य मर्यादावाच्यः तदेति इदानीमिति विच्छेदने वाक्यसंगेन वैशिष्ट्यात् मत्सखीकपोलविमितोप-

पुनः मद्रयेतमादासुरास्थिमपहायप्रतिविम्बेपुनस्तवदृष्टिरमेवस्त्रिग्यातिष्ठताभूत् चलितायास्ततस्मा
प्रतिविम्बदृष्टीनाभावादयेवविषयान्तर्देगेनचलाचजातिमहोद्याश्चर्यकारिपञ्चनकामकतमितिच्यते क
द्यालोकनेतकानुकम्पप्रचुरन्तेत्येकीतिभावः वाच्येतिस्मृत्कसदाहरति उद्देशोयस्यसकदलीश्रीगोश्री
भातिशायी कुंजोक्तर्षः कुरितरमणीविभ्रमोतर्मदायाः किंचैतास्मिन्सुरतसहृदस्तत्त्वितेवातिवातायेषामग्रे
सरति कलिताकाण्डकोपोमतोभूः अत्ररतार्थप्रविशेतिव्यगमं तर्मदहासेवेतिथायानमदायानहाग्रयेमु
द्देशोऽर्थोद्देशोऽर्थोहतादिजनः सरमानतपुष्पापत्रप्रवयवतोचामौकदलीश्रीगोः तस्याः प्रोभयाश्रतिशा
योसर्वत्राचूरादितरमर्थः कुंजस्योक्तर्षः कुरमादिसम्पत् तेनोक्तः अभूतः प्राडर्मावितः रमणीतोरम
णशीलानोविभ्रमः तरयाहर्षरागादेर्दयितागमनादिषु अस्यानेभूषणदीप्तादित्यसौविभ्रमोमत विभ्रमो
उमेवेलक्षणयोवनालेकारयेतनाटक सकललोकोत्पादकमर्थः उमेतादृगयेदृशः किंचैतन्नपरंचैतास्मि
न्देशतर्षीवहेहेतान्विप्रमामहेसुरतस्सहृदः प्रमापतयेतपुनः पुनः प्रवर्तकाः तेवातावातिवर्तमानापवना
त्तविरतायेषामग्रे सरतिप्रथममेवप्राडर्भवतिकलितः अकांतेऽवसरमनुपेक्षकोपोयेनेतादृक दानविला
म्बेप्यनर्थकारीमतोभूः नतबाह्यः कश्चित्कृतमत्रमर्थः अत्रायमर्थस्तत्रदिशेषणार्थप्रकाशितस्यतर्मदादे
शम्बेपितोविशेषस्यवाच्यस्यवैशिष्ट्यादत्ररतार्थप्रविशेत्कामकाभप्रायात्मकमर्थान्तोगमयति असम्पत्तदस्य
समन्त्रियेवैशिष्ट्यमुदाहरति एतेह्यत्रतलमणग्रन्थमोगरभरमि असतास्मिन्नणमेतेजसंजानहोशंवा

क्रा.
टी.
२७

हास्वीसामो अत्रसंख्यासकेतकालगततदस्यप्रतिकयाविद्योमते तदतिप्रताईमनाः चक्षुर्मोहदभरेसक-
लेक्षणमात्रेऽहिसेष्याया केवलेभवतिनवाभवतिविश्रामः अत्रायवाच्यार्थः कयाचित्ससर्वोप्रतिप्रोक्त
मातः अतएवेतदस्यसवाक्याथंप्रतिदामीतस्यवक्तुबोद्धव्येतरस्यसंकेतार्थितयोपप्रतीतमाणस्यनारस्य
सन्निधेर्वाप्राप्त्यात कयाचित्केवतमेकेतार्थितंप्राप्त्यतेप्रतिमायेमेकेतसमयोदर्शयतेऽस्योत्तरंयोनयति प्र
स्ताववैशिष्ट्येनोदाहरति साच्चिसमागमिष्यदित्तुपिकेअज्ञियहंसितेण एमेअकिंतिदिद्वितीयासहिमते
सकरणीज्जम अत्रोपपत्तिप्रसपसत्तैनयुक्तमितिनिर्वीर्यते श्रूयतेसमागमिष्यदित्तव प्रयोयप्रहरमात्रेणया
वमेवकिमितिनिष्ठमितत्साविसज्जसकरणीयम अत्रायमर्थः कोचिउपपत्तेभिःसराण्यतोप्रतितअचितेवशा-
विश्रामसमयेविदितरहस्यायाः सात्याअकस्माद्देष्टुरागमनेप्रस्तावयंत्साइयमुक्तिः तथावात्रवाच्यार्थो
रदेष्टुरागमनेवैशिष्ट्येनउपपत्तिप्रसभिःसत्तैनयुक्तमित्योत्तरंगमयति देशवैशिष्ट्येनोदाहरति अत्रययं
कसुमाववायेकरुधुमत्रास्मेकरोमिसावाः नाहेसिहरेभूमितेसमर्थाप्रसीदतायेचितो ज्जालिर्वः अत्रविवि
क्तोयदाप्रतिप्रच्छत्रसकामुकस्तयाविसर्गसाधुस्त्वाप्रतिकयावेत्तिवेद्यते कसुमानामववायोहस्तेनो
दानेसखीनामयोविश्वस्ततविदितरहस्यताभिप्रायेण अत्रदेशास्यवेत्तवतयादेशिष्टेनाप्रकृतोयमर्थतोपपत्ति
स्तयाप्रस्यसर्थात्तरंगमयतिकालवैशिष्ट्येनोदाहरति गरुश्रणपरवसपिअकिंभाणमित्रदमतभाशणी अत्रेप्र
चूपवासंवच्चमिवसुसंवेप्रसृणमिकरणीज्जो अत्रायमयुसमयेयतिव्रतामितदहेतावत्रमवामितवत्तनामि

गतिमिति व्यस्यते गुरुजनपरवशप्रियकिंभणामितवमन्त्रभागीनीग्रहे अद्यप्रवातसब्रतसब्रजजातासिसय
मेवकरणेयं गुरुजनः कामग्रथातभितो लोके वसेतेपिप्रवासनात् अतएवपरः चैरेतस्यवशीतिमाभिप्र
येसन्नायतेमन्त्रभागीनीतद्यपिनेवनिष्ठयः अत्रापुवाच्यार्थः अद्येतिपदोक्तस्यानर्थसमयस्यप्रतिदितोप
चीयमातऊसमविकामस्यवसेतकालस्यवैशिष्ट्यं अनेसौदामोमेत्राभिधात्रामवामितजीवामोसयां
तरेगमयति कातादेरितिकारिकायमादिश्रद्धेतग्राह्यमाह आदिगुहणाद्येष्टादेःवैशिष्ट्यादर्थस्यार्थातर
योहेतुर्वापरसम्बन्धः दाहरन्तियथाहारोपांततिरेतरेमयितयासौन्यसाराश्रियाप्रोलासोरयुगोपरस्परस
मासक्तसादितम अतीतेपरतः शिरोमुक्तमदत्तमेवलोचनेवाचस्तच्चतिवारितेप्रसरणमेकोवतेदोर्लते
अप्रवेष्ट्याप्रचूर्त्रकोतविषयग्राह्यतविशेषेधर्मयं दारोपांततिरेतरेद्वारासनमवलोकमयोगेदेषोप्राप्तेस
तिमयितयासौन्यसाराणोश्रियामूर्तयामस्यत्वाप्रथमेस्वाच्छेद्येतोप विष्टयाकुरुयुगलेप्रोलास्यअथःलिमे
अपिचलेकटादोणमयिमस्तेववाचः प्रसरणंसाविषुप्रवर्तितमक्तयातिवारितेजोषाम्यिताअत्रोत्थापनयोक्त
ताभोविच्छ्रितिविशेषोपवेशतोषोरोमुक्तस्यप्रस्तादाकर्षणेनदशेतोक्तं दयाहशोरथः / लिप्रयोगपिमयि
वृत्ततेनमाख्यादिविषयिणः कथायाः फटिनिदेगैसागेततोह्लादिगुहणप्रसारितयोर्दलंतयोः सद्यःमे
कोमनेतिवेशाभिः प्रचूर्त्रकामुकविषयउपपत्तिविषयग्राह्यतविशेषः अनुगोहितगम्यातिविकारात्मके
चित्तेभावः प्रथमविक्रियाभूतेत्रादिविकारेस्त्वसमयोगेच्छाप्रकाशकः भावपवात्समे लक्ष्यकासोदावः

का.
टी.
२८

१४

एतेऽसेवंशोभावविशेषाधर्मसंज्ञासहस्रदयाः अत्रगोत्रितानिचकाराकंदयतेतद्वक्तव्यमोक्षसंयमोच्चगभ
नेस्फोटयतेगंवातमाह्निष्पुष्पति अंगुष्ठाग्रेणलिखितिसकटाक्षेतिरेक्षते पृच्छमातापितृव्रतेप्रियमेवम
योमुखासादीनिग्रेष्ठांतरतोत्थानि केचित्तत्राकृतविशेषोभावविशेषः सम्भोगव्यभिचारिद्वोत्राभावविशे
षःसाह्रः तथाचभरतः दृष्टान्तिचिन्नेतातीतिद्वोत्रेतिपरिभाष्यते अत्रभावाच्छरेतस्याप्रयोवदनमोक्षिते
मावावगुदतेभूमिलेखनेनखलावनम वैदर्णिमिसेवमाद्येऽस्याप्रभिनयोभवेदिति ऋतवस्तुउल्लोस्यसा
दितकुत्रपादुतामालिगतेशिरोमुकायोतयनेतमद्विमागमनेलोचतायःक्षेपेणसूर्यास्तमयापेक्षावाचो
तिवारणेनकोलाहलोपणमापेक्षांदोलेतासेकोचेनपरितोषिकमालिगतेशिरोमुकायोतयनेतमद्विमा
गमनेलोचतायःक्षेपेणसूर्यास्तमयापेक्षावाचोतिवारणेनकोलाहलोपणमापेक्षांदोलेतासेकोचेनपरितोषि
कमालिगतमभिप्रेतव्यसंज्ञेऽसाह्रः ननुग्रंथलाघवायातिपृथुलमित्यत्रपृथुलरूपमवव्यस्यतक्तःसौमि
णःबोडव्यायाःसाव्याश्रुवैशिष्ट्येगुरुजनेतसत्रकाकुवक्तव्योऽयकालवाक्यान्तवैशिष्ट्याद्विनिष्पेक्षादाहर्तव्ये
किंवस्तपकारिणपृथक्पृथग्गुहाहणेतेसाह तिराकोक्षताप्रतिपत्तयेप्रभावसरतयापुनःपुनरुदाह्रियते वा
त्रादीनामिष्टःसंयोगादिकादिभेदः मिलितोदाश्रुवक्तादिवाशिष्ट्यपुत्रकस्यप्राथम्येनव्यजकतेसाकोक्षताम
देहेयत्रयस्यप्राथम्ये तत्रतस्यव्यजकतामेवामावक्तव्यमात्रेयथातिपृथुलमित्यत्रवक्तव्यमात्रस्यप्राथम्येनवैशि
ष्ट्याव्यबोडव्यायागत्तुक्तव्यमात्रेपवेगुरुजनेतसत्रकालमेवप्राथम्यमस्यप्राथम्यमिति तिराकाहःतायाःप्र

नीतयेयुसन्नयेयत्रयस्यावसरस्तत्रतस्यप्रायामितिप्राप्तावसरतयावक्रादीनामिथःसंयोगोक्तकल्पतयासोमेप्र
यामेतसंयोगोहोपरिमाणमस्मैतिद्विकम् आदिशब्दात्रिकादितेवोभेदेविशेषेपुनःपुनरुदाह्रियतेसन्तयः तत्र
द्विकस्यैवप्रायामेतवैशिष्ट्यमुदाहरति इत्याग्रत्याग्रत्यापसन्नग्रत्याग्रहदिवशत्रेपलोअपमापयिग्रंथनिग्रन्थ
मज्जाग्रहसमज्जादिमि शुश्रूत्रशेनेग्रहदिवसकंप्रलोकय मापय्यकराग्रन्थशाय्यामावयोःशायिष्टाः
ग्रन्थवक्तुःसौरिणाःबोद्धव्यमपथिकतरुणस्यधद्विकस्यावसरप्राप्तकतयाप्रायामेतवैशिष्ट्यात् प्राय्यास्या
नप्रदर्शनार्थः यत्रोक्तार्थमागच्छेत्सर्थांतरेद्योतयति विस्तरस्तपरीक्षाग्रेथेपवेवाच्यार्थस्योजकतामुदा
हृतसतस्येवमप्येवमितिदिशति अतैतैवक्रमेणतस्येवमप्येवमोजकतमुदाहृत्य अतैतवक्तुबोद्धव्यादिवैशि
ष्ट्यक्रमेणएकद्वित्रादिहोण तत्वेवमादौअर्थमात्रस्योजकतेशहस्राप्रयोजनकताद्येजकशब्दार्थयुगलं
काव्यमितिलक्षणव्याजातसमाशङ्क्याह शब्दप्रमाणवेद्योर्थोव्यतन्त्र्यर्थोतरेयतः अर्थस्योजकतैतच्छब्दस्य
सहकारिता शब्दोपस्थितिविनाशोत्सन्नेः शब्दप्रमाणेनशब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थोवेद्यःसमनार्थोत
रेव्यतन्त्रितत्तोर्यस्योजकतैयत्रार्थस्योजकतैतत्रशब्दस्यसहकारित्वे परस्परकारणतैतातसैतमतपयो
गस्यर्थः यद्यप्युक्तस्थलेषुप्रायामेतव्यपदेशादर्थस्योजकतमुक्तयतःशब्दस्यपर्यायात्मनयापरिहृतिमहता
दप्रायामेतथापिशब्दोपस्थितिविनाशोत्सन्नेःशब्दप्रमाणेनशब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थोवेद्यःसमनार्थोत
तरेव्योव्येजकः व्येजकोप्यर्थःशब्दप्रमाणेनैववेद्यः नतप्रसदातमाताभ्यामिसर्थः तथाचप्रसदोपास्थिः

स्यापि वाच्यमिदं गदेरपि सम्भवति तच्च वच्छेदाय प्रायासेति तत्र वाच्यं क्वचिदत्र पश्यमानतादर्थ्योत्तरपथि
एते यथात्तामास्मैव - विदुषोऽसमवायान्नोतिथि आत्मीयानि मादास्यति मत्र विधेहितत् अत्र वचनादि
उपदेशरूपतायोपरिणामति अत्र प्रथमार्थवचनादिर्मुखायैवाच्यं द्वितीयार्थप्रसङ्गे पुनस्तथैवावगमाद्
तु पश्यमानः द्वितीयार्थवा प्रथमार्थतु पश्यमानः प्रयोजनपरतया तामुप्रदेशमिति लक्षणमूले वक्ष्ये
व्यहिताहितमिति गृह्येणैवार्थोत्तरस्य विशेषरूपेपरिणतः एवमस्मीसहमर्थः उपदेशेति लक्षणमूले लक्ष
नोपवचनेति गृह्येणैव द्वितीयवचनाक्रियार्थः उपदिशामीति लक्षणमूले आस्रवाक्यमेतदिति गृह्येण
रूपेपरिणतः एवं विदुषामित्यनसमासज्ञानवत्तल्लक्ष्ये आश्रयविपक्षरूपकता गृह्येणैव समवायशक्तिपरस्पर
सापेक्षते लक्ष्ये ग्राह्ये कपक्षते गृह्येणैव आत्मीयमिति परैः प्रतीयते लक्ष्ये अत्र उपक्षमावने गृह्येणैव स्थ
तिः सावधानतल्लक्ष्ये विपक्षच्छिद्रप्रेक्षितं गृह्येणैव क्वचिदत्र पश्यमानतादर्थ्योत्तरपथि अत्र पश्यता
मानतमन्वयायोगात् यथा उपक्षते वक्ष्ये किमुच्यते सजनता प्राथिता भवतापरे विदधदीदृशमेव मदास्रवा
सावितमास्त्वतः शरदोऽशते एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति अत्रापकारिणं प्रत्यक्षताभि
सम्पत्त्या भावादनुपपत्तेरसंतिरस्कारादिपरीतलक्षणया प्रकृतमिति स्कारादिपरीतलक्षणया प्रकृतमिति ल
क्ष्ये अपकारातिषयश्च अत्रैव सजनते सत्र उज्जैनताल्लक्ष्ये तदतिशयोक्त्येव विद्यदितिकरणभावे लक्ष्यः
तदतिशयोक्त्येव सावितमास्त्विति उचिते लक्ष्ये तदतिशयोक्त्येव लक्षणमूलधृतिमुक्ताभियामूलमा

का.
टी.
३.

३०

ह विविक्षिते वासपरे वाच्ये यत्रापरस्तमः असपरे व्योपतिष्ठे यत्र वाच्योर्थो वक्तुरिष्टपवासपरो व्योपपरः सो-
परो धृतिरित्यन्वयः विविक्षितेऽपि पूर्वस्मादेतः असपरेति विविक्षितेऽपि वाच्यो गणीभूतव्यापारादेतः अस्यापि द्वौ
भेदावाह पञ्च कोपलक्ष्यक्रमव्यापारो लक्ष्यव्यापः क्रमः परः एकमूलक्ष्यः क्रमो व्योपव्यजकतारूपो याम्
तादृशो व्योपव्यजकतारूपो द्वितीयो लक्ष्यः व्योपक्रमो यत्र तादृश तथाहिलक्ष्यव्यापक्रमेऽलकमभ्युत्तौ वस्तुभ्यो वाच्ये
वक्रमेण व्योपव्यजकतारूपेण लंकारो वस्तुवानि वदेते नैव क्रमेण व्योपव्यजकतारूपेण च तत्रैवो-
दाहरिष्यते अलक्ष्यक्रमव्यापारो धृतिस्वरसादिः तथाहि रसादिभ्यो प्रथमे कविति बद्धेः विभावादिभिर्योगेन
योगागतिशयः प्रतीयते नः प्रवणसमकालमेव विगलितवेद्योत्तयाम् स्वकालाकलनादकलितकार्यका-
रणभावकगिति समाहृष्टदयः कोपलौकिकश्रुमत्कारः सहृदयस्य श्रोतयः प्राडुर्भवति सरसादेधतिः सा-
वनकार्योतापिताप्यस्मादिवत्समाणवत्प्रथपर्यालोचनात्तु रूपेण सहृदये कगम्यतानुभवेन कार्यकारणभावप-
थायः व्योपव्यजकभावो न लक्ष्यते अतिलक्ष्यक्रमते रसास्वादिभ्यो विभावयनपेक्षणात् अन्यमेव ह्यतिः
अलक्ष्यतितवत्त्वविभावानुभावव्याभिवारेण पदरसाः अपितरसास्ते रितिक्रमः सततलक्ष्यते यो वस्तुकाव्ये कवि-
निभडाविभावादयस्ते पवतरसाः किंततेऽप्योपतिरिक्ताये ममेव ते रसादिवत्समाणवत्प्रथपर्यालोचनात्साधार-
ण्येन वाक्यार्थाभ्युपगृहेतः सहृदयस्य दयैकमेव ह्यस्तेः महामित्ताभिव्यञ्जितारसादयः पानकरम-
वसमूहालम्बनात्मको रसो भवतीति यः क्रमोऽस्ति सततकारिगतिचिन्ताकर्षणेन सहृदयकालाकलनात्तलक्ष्यते य

शामरिवादिग्रन्थेकद्रव्यैः संयोजितासितापातकरसोभवन्नित्यः सपातकरसतसमयेसयित्राद्यभावातेकिं
त्परपवकश्चतमरिवाद्यासादातिरिक्तमत्तारकारोसमास्वायतेतथात्रेतिभावः तत्रसभावतदाभासभावः
शासादिरक्रमः भित्रोरसाद्यलेकारादलेकार्यतयामतः सादिग्रहणज्ञावोदयभावसंधिभावशवलतानि
प्रयाततयायत्ररसादिसत्रालेकार्यः यथोदाहरिष्यते तत्रतयोरतद्व्यक्रमव्यंग्यः तद्व्यंग्यः क्रमयोर्मध्येरसा
सभावश्चतयोरसभावयोरभासः रसाभासश्चभावाभासश्चभावशान्तिश्चभावोदयश्चभावसंधिश्चभावशमल
तत्वाक्रमोऽधितिः अत्रापितत्रोः तदराकसेतिवदीषदर्थकाचकलात्सत्रेवक्रमोयत्रत्रलस्यतेऽसर्थः स्पष्टमस्य
हेतौ अत्रतत्रप्रयातेतत्वाकार्ययत्रोगभूतोरसादिसत्रगुणभूतव्यंग्येसवस्येयसिद्धर्जसिसमाहितादयोः ले
काराः तेचगुणभूतव्यंग्याभिधातेवक्ष्यते अद्रु.भूतोः प्रयातोभूतः प्रयातरसोत्तरोक्तर्षयोः प्रकारकतयायत्रवा
कार्येतथावधितिकृत प्रयातेसत्रवाकार्ययत्रोगांतरसादयः कावेतस्मिन्नलेकारोरसादिरितिमेमतिः रसर
वरसवत् तत्सार्थवतिः रसस्यपरिपोषाभावाद्रसतत्पत्ता तथाचरसस्योगांतरसवदलेकारः भावस्योगातेप्रेयस्य
आभासस्योगातेर्जसिभावप्रशमस्योगातेसमाहितं तत्ररससंरूपमाह कारणतः शुकायाणिसहकाराण्यानि
च रसादिः स्थायितो लोकेतात्रिवेनायुकावयोः विभावाग्रतभावास्तत्कथ्यतेवाभिवाचिणः येहिलोकेरामा
दिरसाद्युद्दोयकाराणानिसीतादयस्तपवतायुकावयोः अद्युदप्रयोर्यदितिचेपंपतेतदाविभावातेसामानिकरम
दिभावाग्रासादांकरणप्रादुर्भावयोगाः क्रियतेपमिरिति विभावाः कथ्यते तथावाक्ते रसाद्युद्दोयकालोके

का.
टी.
३१

३१

विभावात्ताद्युकाद्ययोः आलम्बतोदीपनतादिविधास्येप्रकीर्तिताः आलम्बतेततस्योक्तंयदालम्ब्यरसोदयः ३५
दीपनविभावास्तेरसमुदीपयन्ति ये आलम्बनस्यवेषाद्यादेशकालादयस्तथा यातिलोकेसीतादिभिस्तुष्टे
दिभिश्चकारणैरुदुङ्खरसादिरसादिकेवहिः प्रकाशयन्ति तातिकायाणिकटावादीतिसमाप्तकरत्ताद्युद्धाथा
दन्तरेभवतीतिअनभावाच्चोते तथोक्तं नदुःखाः कार्याः स्तः सैर्बहिर्भावेप्रकाशयन् लोकयः कार्य
पस्योतभावः कायनययोरिति यातिलोकेरामादीनोरुसादेरुद्धोयेमहकाराणहर्षत्रपादीतिसमेवसामा-
निकरसादोप्राउर्भावन्तिरोभाकम्भाविशेषाभ्यामाभिमुख्यवराणाद्यभिचारिणः अपित्वप्रयोच्यतेत्रयसिंश
ज्ञावायेद्यभिचारिणः विशेषेणाभिमुख्यवरेतः स्थायितेप्रति तपोः गमनस्यच्ययेतेयास्तेव्यभिचारिणः मे
वारयन्तोभावस्यगतिंसंवापिणे उन्मज्जतिनमज्जतिस्थायित्वमृतवारिणोऽुर्मिवदृश्येतेतेयानितनदृपता-
चते अक्तः सैविभावाद्यैः स्थायीभावोरसः स्मृतः तैर्विभावाद्यैर्विज्ञोव्यजनव्यापारविषयोक्तः तत्कृतोत्त-
मितोत्तापितोभवितोवास्थायीतद्वादादरभ्यरसतिष्ठान्तितावत्सेतनरूपेणवर्तमानः अन्तरांतरोद्विज्जेषामिभावोतरेन
तिरस्कृतप्रवाहोभावश्चित्ततन्निविशेषेयसादिरसः स्मृतः तथाहि विभावेर्विविधैर्जातोतमावेः प्रकटीकृतः स-
चारिभिः प्राप्तोपस्थायीयातिरसात्मतामिति वाक्यार्थसमुदायश्चात्रयथाक्षोरेद्वयोतरसंयोगात्कालांतरेण
परिणतंदायिभवति तथाविभावाद्यैर्मिलिताभिर्व्यक्तोरसादिस्थायेभावोरसोभवति नउक्तं गजविंवादिभिर्द-
वैर्मथुरादिरसान्वितैः यथायुक्तिविशेषेणपानकाव्योरसोभवेत् विभावाद्यैः सप्रयुक्तैस्तथास्याद्रससम्भवः

इतिप्रपिच यथादृष्ट्यादिकेद्रूपेणकार्मण्येवादिभिः संयोजनविशेषेणरसात्तात्त्विकोभवेत् तथाविभावा
दियोगात्स्थायीयातिरसात्मतामिति सिद्धांतश्चात्र कार्यकारणसंचारिरूपाग्रिहितोक्तः रसोद्भवेविभा
वाद्याः कारणमेवतेमत्तात्माद्यभियुक्तोतेः विभावादिभिः सप्रयुक्तैः प्राकृतेभावनात्वे संस्कारे प्रवर्तितेषु
सामाजिकेषु वा हि विषयेषु व्यावृत्तेतन्मतसिद्धांतसुखसुखरूपो हि रसादिः स्वयंरसतेतत्प्रकाशते यथावेदोतिना
मविद्येवविद्योपायश्रुतिमायात्माच्चिदा नन्प्रकाशेमतसोद्भास्यविषयसम्बन्धादिगमायतनज्ञानेगुरुणासोप
देशात्मिकाः विद्यापेक्षाणीयान्तेवात्ररसादिप्रकाशसामाजिकानांविभावादिति सुसिद्धांतसुतिसंमतिमा
ह उक्तेदिभरतेतविभावात्तुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसत्रिभ्यतिरिति स्पष्टे उद्भादिकेपिरसंसीतादालस्यतविभा
वादिकार्यत्वाद्दामाद्यवकार्यगतमभिधेयमाहः परंतु कर्तृगतमतमेयतया लक्ष्यमाहः अपरभावतयोपनीते
सामाजिकगतेतासंयगम्पृचुः ग्रंथकारस्तान्तरवर्त्यतमत्तमतसरत्रभिधायकतेवाव्यविषयभावकतेरसवि
षयभावकतेरसविषयभोगकर्तृकतेसहृदयविषयमिति व्यापारत्रयमेवविषयविभागेतंगीर्तव्यस्याक्रम
तेतामसोत्पापमर्दकात्पूर्वपदान्विसामिसिद्धांतमत्तपदतयोपमस्यते एतद्विहावतेविभावेत्तलतोद्यात्मादि
भिरालम्बतोद्दीपनकरणेष्ट्याद्यौरसादिकेभावनानितः अनुभावेकदातभजादोपप्रभृतिभिर्कार्यैः प्रतीतियै
रपि कृतः व्यभिचारिभित्तिर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितः स्वाव्यावृत्तारामादाववकार्यतरूपतानुसंधाना
न्नतंकेपिप्रतीयमानोरसश्रुतिमद्वलोलप्रभृतयः एतद्विभावानुभावेसादिभरतवचनेलोलप्रभृतयोविहाव

का.
टी.
३२

नेति समन्तः विवरणमेवाद विभावेति सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
जनकभावेन बाहे सापितः व्यभिचारिभिः पोष्यपोषकभावेन गाढी कृतसंवायेन सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
दृष्टमस्ति सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
रात्रिकाद्यम् प्रतिपत्तिं सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
गाढी रक्तः प्रवर्धति मात्स्यवात्विषयवधुगभीयानप्रियेकरणीयः इहमविरलश्चासाध्यत्वात्वाभिर्भूतस्य
तत्त्ववयवैः श्रुते सत्त्वेन सत्त्वेन विवरणनाम् स्फुरति जडिमावाद्यायेते दृष्टौ चलाति सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
वसिरेण विपश्यते अत्र प्रथमपद्योक्तैर्मयरादिभिरुदीपितः रामस्य सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
कोभावे सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
मातः सामाजिके सायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
नटे प्रयुज्यमानतादोरापितो ज्ञातः समानिकैरिति सामाजिकानोरमातामाप्रयत्नाच्च मत्कारानुपपन्नो कथेतत्र प्रवृत्ति
ज्ञातमात्रस्य त्वमकारिकारितैर्लौकिकं शृंगारादिज्ञानेपितया प्रसक्तिरिमा शोक्यात्कर्तृगतपक्षमाह रामप
वायमपमेव राम इति रामोयमिति रामः स्वादातवायमिति राम इति रामः स्वादातवायमिति राम इति रामः
सम्पत्तिं सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स
गेषु सत्त्वायाह सा साक्षात् सत्त्वेन सत्त्वेन तस्मादावत कार्योभितयेन स

ददमयतयाचपलायतेतेत्रयावियुक्तं अविशतविलोतजलदकालः समुपागतश्चायम् इत्यादिकथान
संयानवत्ताच्छिदाभ्यासप्रवर्तितसकार्यप्रकटतेनचनदेतेवप्रकाशितेकार्यकारणसदकारिभिः कृत्रिमैःरपि
तथातन्ममसमातेविभावादिशब्दपदेषुः संयोगाद्गमगमकभावरूपादनुमीयमानोपिवस्तुसौन्दर्यवत्ता
दसतोयतेतासातुमीयमानविलक्षणः स्थाम्यतेतसंभाव्यमातेरसादिर्भावः तत्रासत्रापिवासत्रात्मनयासा
मानिकाणोवर्त्यमातेरसशतिश्रीशोकः अत्रायंसंक्षेपेनमितार्थः अनुकार्यसंक्षेपेयोरसादिर्भावोविभा
वाद्येतेतनुमीयमानोरसशति तथाहिरामोयेमीताविषययतिमान सौताविषयकटाखादिमतात अत्रा
मोयामिसारभ्यप्रतिपत्त्याग्राह्ये नदेतेतपक्षोक्तिः सेयेममोगोथिसतः प्रभृतिगम्यगमकभावादिसेतेहेत
ववते परेसाथ्यववतमितिप्रचद्वकालयः अक्षराद्यस्त समुपायमयमेवरामस्ययोगात्सयोगव्यवच्छेदकप
वकारः तथाचोक्तं अयोगमसयोगंयदसेतायोगमेवव व्यवच्छिन्नतनियमस्येवकारसिधामतः अस्या
र्थः यत्रविशेषणसेगतपवकारस्तत्रायोगव्यवच्छेदकः यथाज्ञेनोयतुर्थरपवेति अत्रैवकारोः जनेयतुर्थ
तायोगेव्यवच्छिन्नतितिनिषिध्याति तेनाज्ञेतेयत्तुर्थरतस्ययोगपवनियमते यत्रविशेषणसेगतपवकारस्तत्रास
योगेव्यवच्छिन्नतन् यथाज्ञेनपवयतुर्थरति अत्रैवकारोयतुर्थरतासेषज्ञेतेतरेषुयोगानिषिध्याज्ञेतेस्याप्य
नियथाज्ञेनोयतुर्थरतेतावातोततथासेकर्णदयति यत्रतत्क्रियासेगतपवकारस्तत्रासेतायोगव्यवच्छेदः य
थाज्ञेनोयतुर्थरोभवसेवेति अत्रैवकारोज्ञेतेयतुर्थरतस्यासेतायोगानिषिध्यातियमबोधयतीति तदत्रप्रकृतेवा

का.
टी.
३३

३३

तदप्रकृतत्वे वाक्यद्वये रामपदार्थमिति प्रथमे वाक्ये प्रथमपदार्थो विशेषः रामपदार्थो विशेषणं तथा च विशेषण
संगतपदकारः पुरोवर्तितेन तदेतद्व्यपनेन प्राप्तं समतायोगेन वाच्यं य रामतयोरो बोधयति रामपदार्थग्रहण
ति द्वितीयेनेव कारो विशेषसंगतः रामतस्यास्येयपदार्थे तदेतरेषु रात्र्यादिषु योगेति विधाय पदार्थे तदेव
स्थापयति एवंविधरूपपदरामेनेतर इति तदेव प्रकारेण पदोक्तमतस्तदस्यायोगात्सयोगावच्छेदाभ्योरा
मपदेवैवंविधरूपः एवंविधरूपपदराममिति सम्प्रकृतौतेः तदोयेतत्तरामश्चरकालोत्तवाधसमाताधिकर
णाय यतरामोयमिति मिथ्याप्रतीतेः रामः स्याद्वानवेति सेशायप्रतीतेः रामसदृशोयमिति सादृश्यप्रतीतेः श्ववि
लक्षणयामेदस्यान्तमेधातादिशिष्टलक्षणया चित्रतरासायेन यथाचित्रतरादपीतसमकाले सम्यगादिप्र
तीतिवत्तद्व्यविमर्शविनेवतरगोय मिति ज्ञातमुपपद्यते यथाचदपणे प्रतिबिम्बदृष्टे तयथावस्थिते बिम्बसे
वेधिके स्पृलक्षणादिज्ञाने जायते तथा तेनैव सथेन रामोयमिति प्रतिपत्त्याग्राह्ये तदेसाध्यमिति सत्तस्यप
दीभूते मेयममोगेष्ठितिदेवाहमद्यतयेति च सम्योगविप्रलम्बरूपस्य काव्यद्वयस्यानुमेधानमेतदभिप्रायेणे
दमुक्तमिति विमर्शनेतस्यबलात् शिद्धागुण्यपदेशः ग्रन्थसक्तकरणपाठवैताभ्याप्रवर्तिते सकार्यस्य पुलकस्य
देः प्रकटनेयस्यतेततदेतैवप्रकाशितेपरमार्थतोसाद्विसर्गः कार्यकारणसदकारिभिः मेयमिति सादाङ्का
यारतो कारणीभूताया तायिकायाममोगेषु सधारसच्छेदेति मधुरकर्षणालाकि काट्टणोरिति विशेषणम
हात्मात्ततोयमानैः पुलकातेदास्वप्रभृतिभिः कार्यैः मनोरथप्रीमेतसः शरीरिणोप्राणेषु रीलोचनगोचरे गतेति

ज्य

येनितैर्दंष्ट्रादिभिः सहकारिभिः कृत्रिमेरपि परमार्थतो सन्नयान्तेनैव स्वयमाभितीतैरपि तथा तेन कृत्रिमतेनान
 भिमस्यमानेः कृत्रिमस्यमादनात्सहजतेन तत्तायमानेविभावादि व्यपदेशैः कारणत्वादपि सागादस्य युद्धो
 दकविभावादिशब्दानिर्देशैः सेयोगादस्य गमक रूपात् गम्यारतिः गमकाः पुलकाः दयः तद्भाववशात्सेयोगा
 दयुक्तमिदं यत्रयत्रपुलकादिमत्ताभावइत्येवंरूपायाश्चामेवशादनुमीयमानोपिवस्तुसौ नर्यवत्तादस्वतारतेः सो
 नर्यसुखरूपात्तद्वत्तादसनीयतयामानसिकासादविषयीभावादमात्रमानेभ्योवद्वादितानेभ्योविलक्षणतयास्य
 यितेनसम्भावमानस्तत्रसन्नटेसहजतेरभावात् गमोयमित्युक्तप्रतीतेरेवस्यायितेनसम्भावमानउत्प्रेक्षमाणोसु
 व्यार्थवायादिशब्देभ्यस्तयालक्षणया बोध्यमात्रोत्सादिभावः वासनात्मतयानवच्छिन्नात्मसेस्काररूपेणसा
 मानिकानोवर्त्यमाणोरसति अत्रावकार्यसंबन्धीरसादिकवितिबद्धोतटेतमेयमात्रोत्सासेवतिष्ठितेपक्षेनदत्त
 मानेनतद्वतिष्ठेवासामानिकनिष्ठेवानाद्यः प्रथमपक्षवत्सम्भावानोतत्रप्रवृत्तिप्रसंगात् तद्वितीयः अत्रमितेत्तरूप
 तेस्वातीत्मतयादोषास्तदवस्थासाशक्यमद्वैतायकीविहणोति तज्जादस्येतात्मगततेनरसः प्रतीयतेतोत्सा
 तेनाभिद्यसते अपितकायेतादेवाभिधातोद्वितीयेतविभावादि साधारणीकरणत्वाभावकथापारणभावः
 मानः स्थायीसत्तोद्रेकप्रकाशानन्दमयसेविद्विज्ञातिसत्ततेनभोगेनभुज्यतेतिमद्वैतायकः अत्रायेतास्यार्थः
 संस्कारोभावताव्यग्रात्मगुणोदृष्टक्रतानुभूतेष्वर्थेषुस्मरतेः प्रतिभितानस्यवहेतरिति तथाकर्मशुक्रकस
 योगितस्त्वविधमितेरेषांततस्त्वहिपाकावगुणायामभिव्यक्त्यासमानिकवासनायांततः स्मरतेः स्मरतेश्चपुनःसे

का.
टी.
३५

३५

स्कारः संस्कारात्मात्मा कार्य इति पर्यालोचनया विभावादिभिर्भोग्यमातो भावना विषयीक्रियमाणो रा मादिगत रसा
दिः सामाजिकचित्तसाक्षात्कारविषयो रस इति चोक्तं कार्यस्तत्तादृश्येन रससंख्यया सतीतादृश्येन अन
कार्यगततेनानुकर्तृगततेन वारं मोत प्रतीयते इत्यर्थः एवेति रससतीयता तथा चोक्तं नावकार्यमवत
तात्कावस्थातस्यतः दृष्टप्रतीतिबोधे रसगदेष प्रसंगतः श्रुताभ्यासादिमात्रेण रसवृत्तादिमहत्पत्ते दृष्ट
यत्र तर्को नैव रसस्य सादृकं भवेदिति तात्पर्याण्येन सभ्यश्चेदात्मगततेन मोतारतिप्रतीयतितथा बोधादिप्रस
गः स्यात् असतो नात्मगततेन प्रतीयते इत्यर्थः ज्ञोतेयते प्रसन्नहितेभ्यः सीतादिभ्यः सभ्यरतिवृत्तादनात् अ
थवा सभ्यातो रतेः सीतालम्बनेन तत्राश्रयतेन तान्मप्रतिबन्धात् तास्मिताप्यते रसत्वेन रतेः प्रागसिद्धेः सि
द्धे रसाप्यवस्तुतापकेन दीपादिन ताप्यते तर्हि कीदृगीसादृश्यापि तादिकाद्ये प्रवेत्तादौ दृष्टे प्रभियातो
हितेयेन अभियेत्तुपलक्षणे अभियाया लक्षणयाश्च द्वितीयेन वाक्येति रक्तेन तास्येतास्माविभावादिमा
धारणीकरणत्मा विभावादीनां साधारणीकरणं समवेत इति नियतं संख्यात्वात्कारः तद्व्यपेक्षादेशका
लव्यवहिततामप्यर्थान्तर्यामिसतएव कृततामिविलक्षणं नभावकव्यापारेण भावकस्य भावताव्यापारप्रवा
तकस्य ततो व्यापारेण भावताव्युत्पन्नगुणो नभावमातो भावना विषयीक्रियमाणः स्याद्यी रसादिभोगेन साक्षा
त्कारेण भुज्यते क्रियते विषयीक्रियते कीदृशेन भोगेन सतेसादिसन्नस्य सत्तात्मनो गुणस्य प्रीतिपर्यायस्य विरूप
स्य प्रकाशकस्योद्रेकः अप्रीतिपर्यायः स्वात्मकस्य तत्र तत्रावस्थानेन प्रवृत्तास्य लस्य रजसोभिभावकतेन तथ

विषादपर्यायमोहात्मनः तत्र कार्यप्रतिबोधकस्य गुरुण स्वमसम्भाभिभावकतम् तथा च मोहोऽप्रीत्यप्रीतिवि-
षादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः असौ सौभिभवाप्रयत्नतन्मिथुनवृत्तयश्च गुणाः रसादिः तदेवेतजस्त-
मसौ अभिभूयकरणो प्रवृत्तिपाठव हेतुतया प्रकाशकस्य सत्तागुणस्योक्तस्य प्रकाशते प्राड्भवति यावन्ने-
करूपसंविज्ञाने तत्र विप्रोक्तिः विगलितवेद्योत्तरते तव स्यात् नैवेव सत्तत्र स्वदृश्ये स्य तादृशानभोगेन भुज्यते वि-
यो क्रियते चेत्तसः समाजिकेऽपि सत्वयः तदेव भावतोपनीतो रमादि रसादिः सामाजिकमनसि सन्निह्ये द्वाणो-
पनीतसौ रभमिव च त्वसि स्यायोऽन्तरोत्तरोत्तरादप्यन्तैः प्रतिकूलैरवस्तुत्वभावाः रवच्छिद्यमानसि दाने दातव्य-
साक्षात्कारविषयोरसंतिपर्यवसितोर्थः अत्रापि रमगत रसादिः सभ्यैः स्वमनसि भावतयोपनीतैः विभा-
वादिसे योगात्साधारण्येन भावितोरसनेयतां प्राप्तुः चिदानन्दप्रकाशानविषयीक्रियतेऽस्येव वाक्यार्थसमो ग-
च्छा रूपस्य रमादिगतस्य रसादेः सावद्रूपताभावे कथं मनसा स्थायते मनसो ह्येतः करणस्य सावडः खेपव-
चवर्णीये विषये विषयश्च त्वस्यैव रूपेण तन्निर्गतं नियतविषयसाक्षात्कारितादित्थियाणानन्तरमादिगत रसा-
दिर्मनसा विषयीकृतः सावद्रूपेण ज्ञायतेऽतितत्त्वमनसा चवर्णीयतां मतिवाच्ये मनसत्तानविषयीकृतस्य च-
दादेरापि सावद्रूपताप्रसंगात् अपि च रगादिमत्तपदश्रोतः काव्यादिभ्यश्च प्रकाशतत्त्वविशेषेति कथं रागि-
णो वैरकृतलभ्यश्चिदानन्दप्रकाशरसाशोकसिद्धोत्पत्तमाह लोके कारणानिभिः प्रमदादिभिः स्यात्तन्माने-
भ्यां संपादवतौ काव्येनाद्ये च तैरेव कारणतादिपरिहारेण विभावादि व्यापारवत्तादलौकिकविभावादिशब्दा-

का.
दी.
३५

३५

व्यवहार्यैः समैवेतेशोरेवेतेतदस्यस्यैवेतेतममैतेतशोरेतेततदस्यस्यैतेति सम्बन्धिविशेषस्वीकारपरिहार
नियमानवसायत्माधारणेतप्रतीतैरभिप्रेतः सामान्तिकातोवासनात्मतयास्यतः स्यादीरसादिकोनियतमा
प्रमात्तगततेमस्थितोपिस्वाधारणोपायवन्तान्नकात्तविमलितथैरिमितप्रमात्त भावशोत्तिष्ठितवेद्योतरसं
पक्कंश्रुतापरिमितभावेनप्रमात्रासकलद्वयसंवाधभाजास्वाधारणेतस्वाकारवाच्यभिप्रेतविशेषात्कृतः
वर्गमाणतेकप्राणविभावादिजीवितावायःपान करमसायेतवर्गमाणः पुरश्चपरिस्फुरद्द्वयमित्येव
शान्तदीर्घानमिवातिगहसत्सर्वमिवतिरोदयपरब्रह्मासादांभवतुभावयत्रलौकिकक वमत्कारकारोच-
स्फुरागोदिकोरसः अत्रायंवाक्यार्थपरिच्छेदः काव्योपनिबन्धमाहिम्नापरिहृततत्तनकात्मततादिविशेषा
सैः स्वस्मरमाद्यैर्भेदाग्रहणादभयुन्नतिष्ठयाप्रतिशयाच्चनियमाभावात्साधारणतयागृहीतेविभावाद्यैः सीता
दिशब्दाद्यैः सहसंयोगादेर्भिन्नकैः वर्णनीयसामाधारणोपायसम्पद्द्वयस्यरसाद्य तवच्छिन्नमा
त्मचेतसंभगतावशमवडविदानेदृष्टतयास्येप्रकाशमानेविभावादेर्समितितैरसति अक्षराद्यस्तलो
केप्रमदादिभिक्कारणदिभिः आदिशब्दात्ममदादिभिः कारणैः पुनकाद्यैर्कार्येष्टितादिभिः सहकारिभिः स-
हसमादेः स्यायितोद्यामिस्मरणान्नमानेतसम्पगविनाभावेनापरोक्षानुभवसायततातविषयेभ्यः सपाटव
वेताभभ्यासेनपुनः पुनरनुप्राप्त्येनपाटवेसंस्कारदाह्यविद्यतेयेषांतादृशानांमहद्वयानांततविद्वयानां
श्रोत्रियादीनांकाव्येप्रवेत्ताद्येदृशवर्तैरेवप्रमदादिभिरेवकारणतादिपरिहारेणसन्निहितानांसीतादीनांकारण

३५

तस्यावप्यविभावादिवापारवत्तैर्लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशैः लोके हि हर्षणोकादिकारणो निसमे
भ्योनियमेन हर्षणोकादय एव जायते काव्यनाट्ययोः पुनः सर्वेभ्योऽपि सति मेवेति लौकिकं तदुक्तं करु
णादावपि रसे जायते यस्य रसात्वे सचेतसामवभेदः प्रमाणं तत्र केवलम् किं वनेषु यदा उः खेन कोपि स्या
ननुः तदावः हेतुते हर्षणोकादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् अलौकिकविभावात्तत्राग्रेभ्यः काव्यसंश्रयात् स
त्वे संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति काव्यतिः ननु काव्यादौ रामसम्बन्धेनावगतेभ्यः सीतादिभ्यो विभावादिभ्यः
कथं सामाजिकरसज्ञवत्सत आह ममेवेति तस्यादि अत्रायमाशयः रसादयश्चेन्नियमेन सात्त्वगताः प्रतीयेर
न् न हि यथा लोके नायिके सुतायिकायुक्तेषु सम्भोगोत्सवेषु प्रपन्नानेषु संगारवानयमिति प्रेक्षावत्तं प्रती
तौ जाजायां सत्सुरुषाणां द्वीः परेषामभ्यसूयात्तरागाप्रदारेच्छा प्राडुर्भवेति तथैव काव्यनाट्ययोरेपि भवेयुः य
दि वास्त्वयतिरिक्तस्य शत्रोर्वातदस्य स्वसम्बन्धितेन प्रतीयेत् ननु तदा व्यधिकरणत्वात् रसनीयत्वं स्फुटमेवेति तस्य
ममेवेति तदस्य शत्रोरेवेति शत्रोरेवेति सम्बन्धिविशेषस्वीकार इति यमातिश्रुयेत यद्यदि पुनः समन्ततरे कानि मि
त्रवशात्सात्त्वगततेन रतिर्न प्रतीयेत तर्हि सातन्दातनुभवाक्ताव्येन कोपि स्यात्तत्र नाट्यं तकोपि पश्येत् प्रवृत्तेः
प्रयोजनतापोदित्वा दित्येवं न ममेतेन शत्रोरेतेन तदस्य संतेति सम्बन्धिविशेषपरिहारस्याप्यनियमेः त्वय्यतिरे
काभ्यामेकतयतिष्ठतातिश्रुयात् सम्प्रामादिभिर्भेदगृहे विभावादिभिः साधारण्येनोभयतिष्ठतत्तत्प्रतीतेः स
हमेयोगादाभिवाक्तः प्रतिबन्धकादीनां चित्रव्याक्षेपादेतामावरणानामपगमात्स्वयंप्रकाशितमर्थः अत्र

का.
टी.
३६

36

बुग्रहणोवीरौद्रविभावाद्यंतदस्यग्रहणोद्भासादिविभावाद्यं अत्रेदेतासंयं यथाज्ञातमावण्डेस्वप्रकाशेव
तथारसादीनामप्यंतकुर्यो कविषयसाहेतोः ज्ञातेन सहतादात्माज्ञातवत्सप्रकाशतमावण्डेनेवामिदमेवाभि
व्यस्यतेति तदुक्ते रसादिज्ञाततादात्मादेयस्माद्रसोभवेत् अतोऽप्यस्वप्रकाशतमावण्डेनेवामिदमिति तथा
साधारण्यप्रतीतावापिपणक्तिरुक्ता व्यापारोस्तिविभावादेतीमासाधारण्येकतिः तत्समावेण्यस्यासत्समुद्रो
ल्लेचनादयः प्रमातातदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते उत्साहादिसमुद्रोयः साधारण्येन रसादिरपि तद्वत्प्रतीय-
ते नतविभावादीनां साधारण्येन प्रतीतो माहात्म्यदेवतायाः सीतायाः समभोगेच्छात्परमात्मन विभावनेक
येन समाजिकानामतिष्ठापतिः सत्सं काव्योपात्ताः सीतादिशब्दाः पारिहृततनकात्मजत्वादिविशेषाः कामि-
नीमात्रवाचकाः सामाजिकरतेर्विभावाद्यंतनकिंचिदतिष्ठं तदुक्तेयोरौद्रज्ञायवस्थातोरामादिः प्रतिपादकः
विभावयति रसादीन्स्वदेतेरस्य कर्मतेति अयमर्थः नहि कवयो योगितस्वज्ञानवत्तत्तातास्वाभाविकीरामा
दीनामवस्थातिहासवत्त्रिबध्नेति किंतु लोकसाधारण्यं स्त्वासेतया सन्निहितो प्रकृतार्थो रौद्रज्ञायवस्था उहे
वेतितापवपरित्यक्ततद्विशेषारसहेतवः नत्वेव सीताद्यादिसत्सस्वतृपविशेषाः सीमात्रवाचकापव
रामिकरतेर्विभावास्तद्वि किमर्थमुपादीयेतेति उच्यते समाहितमेवात्राभिप्रेक्ष्यतेः कीडतोऽसनाये। यद्वहालातो-
दिरदादिभिः स्वात्माहः सदतेन दृष्टे। शृणोमर्जतादिभिः अत्रेतदुक्तेन हि काव्यलोकिकेष्टे गारवत्सातादिवि-
भावादीनामुपयोगः किंतु हिलोके विलक्षणं प्राकृतिपादितप्रकारेण तदेवमियताग्रेथेन रसादेर्विभावादि

३६

संयोगद्वाराप्रकाशतोक्ताप्रकाशसुसिद्धमेव संभवतीति सिद्धमेवाविशेषोदृश्यति सामाजिकानां वा-
सनात्मनयास्थितरूपपूर्वतन्मृतसंस्कारादिवासनासाक्षातादिः यज्जातीयस्य कर्मणो विपाकस्तद्वगुण-
नयाप्रकाशते स्वये रसादीनामपि पूर्वतन्मृतसंस्काररूपतेन वासनात्मकतमेवौनादितेतदेव सिद्धतपययम
विवर्तते न च विभावा दिसेयोगविपाकानुगुणतया स्वप्रकाशतावस्फुटैव तथा च वासनानां सप्रकाशतमाव-
एतत् च योगशास्त्रे तन्मृदिपाकानुगुणतामाभिव्यक्तिर्वीसनातामिति तस्य शुक्लकृष्णमिश्रतेन त्रिविधस्य
कर्मणो यो विपाकस्तद्वगुणतो नामोचनदितमाशिक्षोति सनात् इदमेभूयात् इदमेभूयादिसाशंसनः सा-
शंसनस्य सर्वस्य सर्वदादृश्यते न पवस्वाभाविकं जातमात्रस्यानन्तभूतभाविमरणस्य पंसेहे स्पृहः वा न स्मृतिहे-
तुः कथं मरणत्रासो भवेत् न तस्माभाविकं तिमित्रमपेक्षते तस्मादनादिवासनाव विदुर्भिचिन्ने कर्मविपाक-
निमित्तवशाः काश्चिदेव वासनाः प्रतिलम्बापुरुषस्य भोगा योपवर्ततेति तस्मात्सिद्धमिदमेतदिरसाद्यवा-
सनावेतः सहृदयाः सामाजिकालेखो मेव विभावादि संयोगात्काव्यताद्युयोराविर्भवति नीतरेषो वासनादीनां
श्रोत्रियादीनामिति तथा चोक्तं स वासनातो स भ्यानां रसस्यास्वादते भवेत् तिर्वीसनास्तरेणोतः काष्टकृद्वा प्र-
सन्निभा इति एवं विभावादीनां साधारणं रतेषु वा स्वतात्मकतया सप्रकाशतमाविवर्तते च प्रतिपाद्यप्रमातृवर्ण-
नयेत रसादिना सह भेदापत्तिमाह नियतप्रमात्तगतेत्यादिश्रुतकार्यानुकर्मोः प्रमेवापाकारणत्रियतः २
सचचेयत्तयातिष्ठितश्चासौ प्रमाता सामाजिकस्तद्गततेन स्थितोपि साधारणोपायबलात्साधारणसर्वमा-

का.
दी.
३७

तत्तिष्ठन्नासावुपायोममैवैतेऽस्यादिविक्रमोक्तिविभावादिर्वितनरूपः तस्यबलादुद्वेकान्न तत्कालरसद्वयोपसम
विगलितश्चासौपरिमितिप्रमात्तभावः उदमहेरुमचरितेष्टृणोमीतिप्रत्यश्रोतसेवयः तस्यवप्राङ्मिषितः
प्राङ्भृतः वेदवेदकयोः साधारण्यद्वेद्योतरसंपर्कशून्यः अपरिमितभावः सर्वव्यापितेयस्येतादृशानप्रमात्रा
नयेवात्मविशेषस्यस्यादिविशेषस्यसाक्षात्कारविशेषस्यसम्बन्धिशेषस्यशेषस्यवागुद्गणत्साधारण्यस्वाका
रत्वाभिज्ञोपिगोचरीकृतः ज्ञेयत्वात्तत्तात्तामभेदेपियथासाकारत्वादिमतेऽदमहेजानाजानामीसत्रजा
नामीतिक्रियावाच्यस्यत्वात्तस्येदमितिकर्मवाच्यस्यतेयस्यविषयस्याहमितिकर्तृवाच्यस्यत्वात्तस्यभेदेपि य
थाविषयविषयिभावस्तद्वत्समपिवेद्योतरसंपर्कशून्यतेगोचरीकृतः विषयीकृतः तथाचर्वमाणताका
र्यत्वात्तमेयतभावात्तविलक्षणव्यस्यमात्रतामेवैकः प्राणः स्रष्टृणमिद्विदेतयस्यतदुक्तं तस्यादलौकिकः स
त्यवेद्यः सहृदयेरयम् प्रमाणचर्वणेवात्रेसाभिज्ञेविडघासते तथाविभावादिजीवेताविधिः विभावायिज्ञा
तस्यजीवितेकार्यकारणतादिपरिमाणेनसमृद्धानलम्बतात्मकः प्रतिभाससंप्रदावधिः परिपाकसीमायस्यग्रा
सतितविभावादिसमृद्धानलम्बतेकप्रतिभासेरसोनस्यादिसर्थः अतएवपानकरसस्यायेतत्तुर्वमाणः यथा
पानकरसेविडमरिचादिसमृद्धानलम्बकोवेडादिव्यतिरिक्तः कश्चिदपूर्वपवसादः तथाविभावादिसंयोजनादि
हापीसर्थः तदुक्तं कार्यकारणसंचारिरूपग्रपिहितलोकतः रसोद्दोयेविभावाद्याः कारणस्येवतेमताः प्र
तीयमाणः प्रथमंप्रसक्तंहेतुरुच्यते ततःसमितिताः सर्वविभावाद्यासंचेतसाम् प्रपानकरसस्यायाचर्व

माणेरसोभवेत् विभावाच्चानुभावश्च सानिकाद्यभिवारिणः प्रतीयमाणः प्रथमेखंडशोयोसखंडतो पत्त
सयंतरेसाप्यलक्षणमुक्ताचर्वणादिप्रतीतिसरूपमाह पुरश्चपरिस्फुरतितादि अत्रस्फुरणदीनोमूर्तयमीण
ममूर्तरेमउपचारादिवशाहप्रयोगः ब्रह्मासादमितेसन्नमाकिट्ठयांब्रह्ममात्रमेवरसासदेतविभावादिसे
गमोपीतिभेदादिवशाहप्रयोगः अतएवाह अलौकिककश्चिन्तेकेषः दृष्टअलौकिककश्चमत्कारोविस्मयस्त
रीरसादिः रसादिशब्दादहाशुशोकादिगृहणेरसादिः स्यायिभावोरसाभवतीति सबन्धः एवेरसस्पलक्षण
मुक्तासरूपमाह सवनकार्योविभावादिताशेहितसमसम्भवप्रसंगात् नापिज्ञाप्यः सिद्धस्यतस्यभावात् अ
पितविभावादिभिर्व्येजितश्चरणीयः करिक्तापकाभ्यामसक्तदृष्टेनक्वचिदृष्टमितलौकिकत्वप्रसिद्धेभू
षणमेतत्रदृष्टे चर्वणातिष्ठत्यातस्यनिष्पत्तिरुपचरितेति कार्योप्युच्यते लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाण
तादस्यावबोधयणालिमितयोगीजानवेद्यमेस्पर्शरहितसात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतयोरीसेवेदवित
क्षणलौकोत्तरस्वमेवेदनगोचरश्चिप्रमयोभियोयतो तद्वाहकंचनतिविकल्पकंविभावादिविमर्शणप्रथा
नतात् नापिसविकल्पकचर्चमाणस्यालौकिकानन्तर्यस्यतस्यसंवेदनसिद्धतात् अभ्याभावरूपस्य
चोभ्यात्मकतमापिपूर्वबल्लोकोत्तरतामवगमयतिनतविरोधे इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तादाः भासमाने
सत्वेवविभावादितानेरतिद्वयोदिरसेभवतियदिविभावादितानकार्योसंज्ञात् तर्हि कारणज्ञातकार्य
ज्ञानस्युपगपदृष्टानाद्रसप्रतीतिकालो विभावादितानेनोहसेत् नहिचन्दनस्पर्शज्ञानतत्त्वसंख्यवज्ञानेवैक

का.
ही.
३८

३४

दा भवतीति नापीति पूर्वमिडाएव दयादीनां पक्षे तेषां केनोपेतेन ह्येवे विभावादिभिः प्रागुक्तमसिद्धो विभावः
दिभिमूहालम्बनात्मका देवास्मिन्मर्थः कथं तर्हि मन्त्रे विभावादि संयोगादसतिष्ठात्तिरेमत्र पंचम्या हेतुतमु
क्तामिमांशुं कथाह अपि तिति व्यंग्यं जकभावेनात्र हेतुतमिमर्थः एतदेव विवृणोति कारकेति स्पष्टं
कार्यताभावेरसतिष्ठानि रिति सूत्रसंगतिः कथं कथंच ताप्यताभावेरसाः प्रतीयते शतिव्यवहारः सांशु कथा
ह चर्वणानिष्ठात्ति विभावादीनां विमर्शश्च पञ्चास्वादो हि चर्वणासाव विभावादि समूहालम्बनासाथ्ये
वेति निष्ठात्तिकार्यमुपचरितारसेन पपद्यमाना प्यारोपितेति हेतोः कार्यप्युक्तौ कार्यतेन व्याक्रियतामिम
र्थः ताप्यतव्यवहारमाह लौकिकप्रसङ्गादीति लौकिकवत्तरादिसांनिकर्षजसप्रसङ्गादिप्रमाणे यत्र
स्माद्विलक्षणं च तत्र तथा तादस्येन वेद्यवेदक रूपेण भेदेनावबोधयोगजयमप्रत्यासत्ताः तीतातागतसर्ववि
षयानां प्रकाशः तेन प्रालितो येमितः योगितः सम्पगवाच्छिन्नामिष्ठात्ताताग्राहुरुक्तवो योगितस्तेषां यज्जा
नवेद्यवेदात्मकेतस्माद्विलक्षणं च तत्र तथा वेद्यस्पर्शरहिते सात्ममात्रपर्यवसिते च तत्र परिमितेतरयोः
गितो समाधिदाद्विंशसम्पगुच्छिन्नसवास्तमिष्ठात्तातानां संवेदनं सम्पवेदने विनाशितसर्ववासनेतानेता
स्माद्विलक्षणं च तत्र अतएव लोकोत्तरं च तत्र संवेदनेतस्य गोचरसतो हेतोः प्रतियत्ताप्योपमिथीयता
मभिधया मुख्यव्यापारेण साक्षात्सेकेनेन बोध्यता तदपचारेण मर्थः अत्ररसमेवेदतस्य मानसतेन प्रसङ्गा
दिप्रमाणचत्तरादि संयोगजद्वैलक्षण्यमित्योगितात्ताद्वेद्यवेदनादिगतितवेद्योत्तरत्वेन विशेषः परिमि

तेन योगिसेवेदनादितापितसर्वव्यासनाद्रसादिवासनामयतेन भेदः तद्भाहकमिति श्रुत्यर्थे सन्निका-
र्षमात्रेण जायमानेनामजासादिविमर्षशून्येति विविक्तत्वे ससत्त्वविभावादि विमर्शतत्प्रधानः कथं तद्भा-
ह्यस्यर्थः नापीति नामजासादिविशेषणविशेष्यावगादिज्ञानेति सविकल्पकं ससत्त्वसप्रकाशसवि-
भावादिभिः सह तविशेषणविशेष्यभावस्यर्थः उभयाभावेति विविक्तत्वं कताभावः स्वेकत्वं कं स-
विकल्पकताभावातिविकल्पकमित्येवंप्रकरणेभयाभावश्च स्यात्पुभयात्मकत्वं लोकपवविहृतेन तत्स-
स्यर्थः शतिश्रीमदिति विज्ञानवत्तेति सम्बन्धः तथा च धर्मा लोचने प्रथमो ह्यस्य शब्दमप्यमाणं हृदयस-
वाद्यप्रसूपात्तादयो न भावाः शृंगारसेवकरुणभयानकयोः सुखविभावानुभावसमुदितप्राविनिविश-
सादिवासनाः तुरागसुकुमारसंविदानुवर्तमाना पारसतीयरूपोऽस्य शतिवत्तुयदिविभावभावव्यभि-
चारिसेयोगादसति सति स्तर्द्धिके कस्यैव तन्भावव्यभिचारिणे वेति विभक्त्या च साशंक्या ह व्याघ्रादयो वि-
भावाभयानकस्येव वीरकुरुणभयानकयोः तन्भावः शृंगारस्येव करुणभयानकयोः वितादयो-
व्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकुरुणभयानकतामिति पृथगेनेकोक्तिकतात्परे मिति तातिदिष्टाः विभा-
वादीनोऽप्यकथयति तदेषोत्प्रायासतः एकस्मिन्नेव सेकाप्यसाधारणकारणतप्राप्तावमप्राप्तिदृष्टीताद-
नैकोक्तिकत्वेपक्षसपक्षविपक्षे पुवर्तमानतया हेतुभासने स्यात्तत्सन्निधौ हेतुतामित्यर्थः तथा हि व्या-
घ्रादयो भीरुतावयोद्योयकत्वेन भयानकविभावाः वीरणासुत्साहवर्धनेन वीरविभावाः अपूर्वदर्शनामाश्च

चर्योद्देश्यद्वाराऽनुतविभावाः अप्रकृतानां क्रोथविभावनादौ विभावाः तथैव विप्रलम्भसूत्रे यथा प्रिया-
 प्राप्नुपायविमर्शतत्त्वादिना व्यभिचारितेन पोषिका तथैव दोरे सहायादीनां विना करुणे दोनोपकारकादौ
 तोविता भयानके भयदेतत्तातिवारणोपायविनैति तथा च प्रतिस्ते व्यभिचारिणो ग्रेदर्पतेऽस्तौ नैकाति
 कतपरिहारायामिलितानिर्देशात् सर्वत्र सर्वेषां यथासम्भवे कारणतन्धितमित्यर्थः ननु विभावानुभावव्यभि-
 चारिणोक्तापेक्षसिक्तापि द्वयोर्वा सद्भावेऽत्र तेषामसद्भावे किमेतद्व्यसनाहेतवः किं वा समुदिताऽन्त्याशंक्या
 ह विद्यदलिमलितामृगभं मेघं मयुकरं कोकिलं कज्जितैर्दिशोऽग्निः यशोऽग्निं भवतु कुरो कटेका प्रणति
 पौदयिते प्रसौदमुग्रे एवं परिमृदितं मृणालं म्लानं संग्रहान्निः कथमपि परिवारप्रायताभिः क्रियास-
 कल्यतिचिह्नमाशोनिष्कलेकस्य तदसौ मभिनवकंतं छेदपाण्डुः कपोलः तथा हरऽतस्तु कमागते वि-
 वलिते समभाषाणि स्फुरितं संप्रिष्य स्रुणं गृहीतवसने किं वा विनभूतं मानिमाश्चरणानतिव्यतिकरे
 वाष्पाश्च शृणं दानं च दज्जितमहाप्रपंचवचनं रज्जातागसि प्रेयस्य उन्त्याद्यौ च यदपि विभावातामनुभावातामोत्स-
 क्य ब्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिणो केवलमस्ति स्थितिस्तथाप्येतेषामसाधारणतामित्यस्य
 मद्दयापेक्षकत्वे सति तां नैकातिकतमिति यद्यपि प्रथमादाहरणे केवलानां विभावानां द्वितीयादाहरणे
 केवलानां मनुभावानां तृतीयादाहरणे केवलानां व्यभिचारिणो वा स्थितिमादा उद्देशः तथाप्येतेषां विभावा-
 दीनां प्रत्येकससाधारणतैविभावयन्ति रसाद्यसाधारणतयर्मवत्तमस्तौ सततमद्दयापेक्षकत्वे विभावयो

कौरसाविर्भावकतमसाधारण्यमवत्तमनुभावव्यभिचारिणोकार्यसहकारिभ्योवितानसंभवतीति तयोरा
क्षेपलो लब्धावेकस्मिन्नेकैसात्तातिदिष्टेऽस्योद्वेगोऽस्योद्वेगोऽस्योद्वेगो विभावादिभिर्मिलितैरसतिस्थि
तेनोतेकातिकृतं प्रथमं यथैवेते हेतवो मिलितावेति शोकेते सति गतं तास्तो सन्वयः अनेकांति कोते
कत्रतियतः सति गतं तैरयैकाः तथाच वियदालिमलिते सत्रसात्ताडैरेण लम्बतविभावेनायिकयामे
द्यादिभिश्चोदोपतविभावैर्जकेमांतिनीनावेष्टादयोनुभावमोहादयो व्यभिचारिणश्च यज्येते तथापरिष्ट
दितमृणालोत्तविशहणप्रेष्टाभिरनुभावेः सात्ताडैः कार्योपलब्धाकारणानुमानमिति स्यात्
त्वाप्रयत्नेन लम्बतविभावो नायिकानिजोत्तकालश्चोदोपतविभावः स्थाताडैः तथाकार्योपतकारणवि
ताक्रियाः सप्रवृत्तेः कारणमात्रसंश्रमोतिर्वेदादयश्च यज्येते हरास्मिन्कामिसत्रविवलितमिति ब्रीडाकारित
मिति हर्षः अरुणमिति कोपः अंचितभूतनामिति स्यावाद्यासुपूर्णक्षणमिति प्रमादश्चेति व्यभिचारिभः केवलैर
पि स्वाप्रयत्नेन लम्बतविभावो नायिका उदोपतविभावाश्च तदपर्यप्रकाशकः कालादिर्द्योयते तथैवोक्तं येन सातुम
बोदीर्चतिः शुमिताब्रीडया सुखगोपनभूलेखनादि हर्षणरोमांचातिगतादियथा कौणसोययोरसोसंभेदस्तथापि
वक्ष्यते तथाहि अत्र प्रमादश्च निपटं व्यभिचारी च स्वागतान्मनः प्रमादो हर्षस्यादिसकृती सा हर्षवाचकमिति
तथा कौणसययोरकलक्षणत्वेऽपि कश्चिदिशेषस्तथा चित्रस्य सुखसंवेदने हर्षः अपकारादिसमुत्पत्तकालवर्ष
पगमस्तु प्रमादश्च निहर्षप्रमादयोर्भेदः अपि च अतोत्सक्य ब्रीडाहर्षसादिवक्तव्यो ब्रीडाहर्षसायुक्ते ब्रीडादीनो विकर्ण

का.
दी.

५
५०

दिति जतिन कार्याभिधेति तातां स होच्चास्यत तसाता उच्चारितस्योत्सुक्यस्य साभायेति एवे रसं सामास्यतो निरु-
पविशेषमवतरणिका पूर्वमाह नहि शेषाताह संगारहास्यकरणवीरौद्रभयातकाः लीभत्साहुतसैतौवेस
ह्येताद्ये रसाः स्मृताः तस्य सामास्यतो निरूपितस्य रसस्य विशेषाभेदाः अवस्थातकृतिर्ताद्युमिसेवं तदालेभिन्न
यात्मके दृष्टेताद्येष्टा एव रसाः शान्तस्थाभिन्नयासम्भवात् काव्ये तत्र ये शान्तोपितवमोरसः सैतस्य तिपादतार्थं
नाद्युपदे तस्याचोक्तं ताद्यालंकोर रसत्वाद्दत्तगुणाक्रोधासः सयोभयं शोकः शममपिकेचित्साद्गः पुष्टिर्नाटेषु
तैतस्य प्रमोदिसमस्तव्यापारविलयस्य सस्याभिन्नयायोगार्थतिभावः तदुक्तं तत्र उः खितसुखं तच्चिन्ता तद्देवरागो
तच काचिदिच्छा रसः स शान्तः कथितो मुनेनैः सर्वेषु भावेषु प्रथमतः तत्र संगारस्य होभेदो संभोगो विप्रतम
श्च तत्राद्यः परस्परवैलाकतपातपरिवृत्तताद्यतं तभेदतादपरिच्छेद्योत्पन्नकपवगणते तत्र रसाष्टकमथाक्षुणा
रः संभोगविप्रतम्याख्यायादिया तत्रादिविधेः पृष्टं गोरण्याद्यः संभोगोत्पन्नकविधेः पवाः परिच्छेद्यत्वात् तथाचि-
ल्लक्षणं ग्रेथान्तरेषु रस्य देशकलाकातं वेशभोगादिसेवतेः प्रमोदात्मागतिः सेवयंतो रसोत्पन्नक्रयोः प्रकृष्टमाणा
संगारो मधुसंगविचेष्टितैः शान्तस्वतंतायकाः सुदीप्तिण्याद्याश्च तायिकाः चतुर्चतुर्नरोत्तमस्वरुताद्युदापनमतेम
भविक्षेपकटाक्षादिरवभावाः प्रकीर्तिताः सक्तौ प्रमरणात् तस्य नगुणादभिचारिणः स्थायीभावोरतिः प्रपा
मवर्णयं विस्मदेवतश्रुतिप्रेगास्तत्तां ग्रथतद्देवतत्तां दर्शतस्पर्शनादीति तिष्ठेते विलासिनो यत्रानुरक्तावमे
त्यं संभोगाय मुदाहृतश्रुति एतदेवोदाहृतश्रुति यथाश्च संवासरहं विलोक्य शयता उन्नायकिचिच्छेतेति द्राव्यात्

विमर्शाद्यप्रत्ययरूपानायेते शतिशोतर सव्यभिचारमितर्क उदितः भूयेपिदृष्टेनसेत्तत्रकालावमतमो-
त्सकमिमेत्सकोनंशृंगारसव्यभिचारिणोपमर्द्यते तदपिदीर्घाणोप्रशमायमेकमितिमितिरीतिमार्गानुसार
देर्येतिर्पाराणमतिरितिशोतासंचारिणामतिभावेनोपमर्द्यतेसाच ग्रहोकोपेपिकान्तंमुखमितिशृंगा
संचारिणाम्मरेणोपमर्द्यते तदपि किंवदन्तिपकल्मषाः कृतथियइतिशोतसंचारिणशंकयोमर्द्यते
सापिसमेपिसादुर्तभेपिसामर्थ्यखंडनयातुत्तमभवेदेत्यमुच्यतेइतिदेत्यनशृंगारसंचारिणोपमर्द्यते तदपिचेतः
सास्यामुपेदीति ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्त्वमपूर्णस्मृदताधतिरितिशोतसंचारिणाधसोपमर्द्यतेसापिकः ख
त्युवाथयोथरंदासतीतिथानेचितानामेतिशृंगारसंचारिणाचितयोपमर्द्यते तदेवशोतसंचारिणोवितर्कम
तिशंकाधतयः शृंगारसंचारेभिरोत्सक्यस्मरणदेत्यचित्तभिगपमर्दिताइतिपूर्वपूर्वोपमर्दकत्वेनाज्ञेयज्ञेयसुदया
भावानंशवततेति यथाशोतादयोभावस्यावस्थास्तथास्थितिरेपिवावस्थांतरमित्याह भावस्यास्थितिरुक्तावे
दाहताच ज्ञानेकोपपरांमुखांसादिनां प्रशांसादिभिरतपाहमानताभावस्यभावस्थितिः साचज्ञानेकोपपरां
ज्ञेयोदाहताचोत्तर्यः तथाह्यत्रविभावादिभिर्व्यंजितस्यासूयाव्यस्यभावस्यप्रशमादिविभायितत्वात्स्थितिरेवे
ति ननुविभावानुभावव्यभिचारिसंसंयोगाद्रसतिष्ठातिरितिसमृद्धालम्बनेनरसैंगतंप्राप्त्यसंचारिणोभावस्य
भवत्कथंवनप्रथासंज्ञानकरसखोक्तहतेनमर्दितादेस्तत्रशमादीनांतरसावपकायकतयाकथंप्राथासमित्या
ह मुखारमेपितेहि तेषामुवेतिकदाचन तेभावप्रशांसादयः श्रंगितेरानावगतविवादप्रवृत्तभृत्यचन शास

स्वतएवभावप्रमादेः प्राथम्ये पर्यवसानेन सस्यैव पर्यवस्यति यथा ह स्पष्टं पदानि वादिनां दिशो रूपवति
 तेन एव प्रेक्षकाणां विस्मयकारिणि राज्ञो नृगते विवाहप्रवृत्ते राजभूते दृष्टे पर्यन्ततो गते वप्रथा न्ये पर्यवस्य
 ति राजाय मेवानुग्रहको यत्स भूतमेव विवाहयतीत्यर्थः एवं विवदितान्मपरवाच्यस्यालसक्रमये गते
 प्रदर्श्य लक्ष्यक्रमये गतो दर्शयन्नाद अत्र स्वानामसेलक्ष्यक्रमये गत्यस्थिति रतयः शब्दार्थोभयशक्त्यस्य स्थिथा सक
 थितो धनिः शब्दशक्तिमूला नृगान नृपये गप्येति त्रिधा वदादीनामभिधातजा कृत्वा इत्यमोयः शब्दो नृस्वानः
 तत्रानुस्वाते यथाक्रमः सेलक्ष्यते अभिधातजा कृत्वा देयपरः शब्दो स्थित इति तथैव सेलक्ष्यः क्रमो योग्ये
 जकनात्मको यस्मिं स्नाहशस्य योग्यस्य योग्यस्य स्थिति र्यस्मिन् स्थिति स्थिथा कथित इति सेवया यथा स्नाना नृ
 स्नानयो क्रमो लक्ष्यते यदहं स्नानं कृतं तदहं जकनामितीत्यर्थः एते देवप्रपंचयति तत्र अलेकारो यवस्ते
 वशाद्याद्यत्रावभासते प्रथानतेन सजयः शब्दशक्त्युद्बोद्धिथा वस्ते वे सनले कारे वस्तमात्रम् प्रथानतेनेति
 अग्राथामेत गणी भूतयोग्यतेत्यर्थः एते देवोदाहरति आद्यो यथा उल्लासकाल करवालमदो बुवादे देवेन ये
 नजरद्वार्जितगर्जितेन निर्वापितः सकलपदरागविप्लनाथाराजलेखिजगति ज्वलितः प्रतापः आद्यः शब्द
 शक्त्यस्यो लेकार्यनिः अत्र वाच्यस्यासम्बद्धानां अभिधायकत्वेमा प्रसादी दिति प्राकराणिका प्राकाराणिक
 योरुपमानोपमेयभावः कल्पनीयसत्रोपमालेकारो योग्यः कालो र्थाद्वै विसेदना वासो करः वालः खड्गः
 तस्य यो म्बुनः पायितस्य तेन पदाब्जादि कारिणि मोर्वय जलवाहः प्रवाहस्तमुत्तास्योच्चैः प्रदर्श्येते नैव देवनरा

मुपागतस्य सचिरेति वर्णपत्रमखे विसर्गोपरिचुम्बजातपुलकामालोक्यगडस्यलीं लज्जातममवीप्रियेण हस-
ताबालाचिरेचुम्बिता अत्र नायिका लम्बनेश्वरसंवासरहमिति देशविशेष उदीपने अस्वनमत्रभावः लज्जाहामो
व्यभिवारिणो एभिर्भिव्यक्तोभावः सह्यदयेषु चित्रद्रावणत्समो गङ्गा रत्नो भजते तथा तं मुग्धातिविनेव के
चुलिकपाथत्सेमनो हारिं लक्ष्मीमितीभिपयित्वा त्रयमेतद्दीटिका संस्पर्श शय्योपांतति विष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवा
नन्ति नोतिर्यातः शनकैरलीकवचनोपमासमातीजनः तथा समो गङ्गा रत्नो भजते अत्र नायक आलम्बने वी
टिकायाः वस्त्रप्रयेः संस्पर्शो नुभावः स्मितहर्षो व्यभिवारिणो अत्र कौपरिहः प्रदेशः सखीनिर्याणव्यनितो दीपनेश्व
वं अत्र नायिका लम्बनमत्र नायक उत्सेवविशेषः अपरस्नाभिलाषविरहे र्ष्या प्रवासशापहेतुकशक्तिपंचविधः अपा
रो विप्रलम्भः लक्षणे वा सभावो यदारतिर्नाम प्रकर्ममथि गच्छति नाथि गच्छति वा भीष्ट विप्रलम्भस्तदोच्यते इति
तथात्राभिलाषपदेन पूर्वगोक्तिः तथा हि अवर्णदर्शनाद्वापिमिथः संश्लिष्टरागयोः दृष्टाविशेषो प्रामोयश्च राग
स उच्यते अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकयतो वेगसंप्रलापश्च उन्मादो यथापि ननु ताम्भितिरिकामदशादशाविरह-
पदेतायोगः तत्रायोगो नुरागोपि नवयोरेकचित्रयोः पारतंत्र्येण देवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः अतएवात्मव्रजतीसदा
हरणेषु विरहोक्तं हि ते सत्रतत्र प्रोक्षितपतिकेति भावः तथा च तयोर्लक्षणां ग्राहने कृतचित्तौपि देवानायातिया-
नियः तदनागमः उवाच विरहोक्तं हि तेति सा नानाकार्यवशा यस्माद्देवेशगतः प्रियः सागनो भवतुः स्वार्ताभ-
वेत्योषितभर्तुकेति ईष्यापदेन मातः मातः कोपः सत्तद्देवाप्रणये र्ष्या समुज्ज्वलः हयोः प्रणयमानः स्यात्समो देसम

का.
टी.
५२

हस्यपि त्रेमणः कृदितलगाभिताक्तोपोयः कारतंविना पसुस्वप्रियासंगोदष्टेवावमितेप्रते ईर्ष्यामाणेभवेत्तु-
णेतत्राप्यतीमितिस्थया उत्सवप्रायितभोगांकगोत्रसुवतनसम्भवेति प्रवासोभित्रदेशान्तं एकदेशस्थयोगपस-
मादिकोपात्रियेत्रणेशापः नियंत्रणंदर्शनसुशीघ्रभावः एतदेवदर्शयति क्रमेणेदाः प्रेमाद्राः प्रणयस्मृशः परिचा-
याउहाहुरोरोदयास्तामुग्यदृशोतिमर्गमधुराश्लेषभवेयुर्मयि यासंतःकरणस्यबाह्यकरणवापारोयीक्षणा-
दशोमापरिकल्पितास्यिभवसानन्दसंदोलयः अत्रमालतीसाक्षाददर्शनप्रहृष्टरागस्यमाधवस्याभिताषेणप्रकंष-
नीतः पूर्वरागाद्याविप्रलम्भः तथास्यत्रमुग्यदृशविभावेनतच्चेशाभिरतुभावेः आशंसामारिकल्पितास्तिगम्येः
सत्तादिभिर्ष्यभिचारिभिः प्रकंषतीतामाधवस्यरतिरभीष्टस्यप्रियातिंगतादेरतयिगमात्सहृदयेषुचिन्तडत्तापूर्वरा-
गाद्याविप्रलम्भतयापरिणामति एवमभिताषमुदाहृत्यसविरहमुदाहरति अत्रब्रजतीतिकावत्कथाताप्यस्य
तादृक्सहृदयोमनेच्छृतितागतशुद्धहृद्वाकोयंविधेप्रक्रमः इत्येतत्तरकल्पताकवलितसंतापिशांतान्तरेखाता-
हृन्नाविवर्तनव्यति कारात्राशेतिनिद्रातिशयः पञ्चाविरहोक्तकण्टिता अत्रतवयोः कयोश्चित्रायकयोश्चरागितोरन्तुप्रवा-
सितोरपिगुरणरतेआदिताविप्रकषीदयोगाद्याविप्रलम्भः अतएवेवाविरहोक्तंदिनेसुक्लं तथात्रतायकेतालम्ब-
नेतायोगकालेतवोदीपतेनामत्रब्रजतीसादितामसनाप्यस्यतादृक्सहृदिसादितावितर्केणनागतशुद्धहृद्देतिचिन्त-
याचेतिव्यभिचारिभिः इत्येतत्तरेत्यादितायिकाचेष्टाभिरतुभावेः प्रकंषतीतातायिकायारतिरभीष्टतोप्रियसंगमादा-
तामनयिगमाश्चेतमः सहृदयेषुद्रावणदयोगाद्याविप्रलम्भरसतोभजने ईर्ष्याविप्रलम्भमुदाहरति सापत्नःप्रथ

मेव गद्यसमये साव्यापदेशं विना नो जानाति सविभ्रमा गवत तव क्रोक्ति संसृचनम् सच्चैरुच्छ्रकपोलमूलगति
नेऽप्यस्त्रुते त्रोसर्वलाके वलमेवोदितिल्लहलौलातकैरस्त्रभिः साव्युर्भावकर्मवासव्येतेनोपदेशः साव्यापदेशः ;
अत्र प्रत्यस्यासंगदर्शनादीर्घाभातः एवेवात्र तायकेनालम्बते तेर्षा समयेतवो दीपते तेर्षाया अभिचारिणा सुभि
रनुभावेः प्रकर्षतीतारतिरभीष्टानोप्रियालिंगनादीनामनधिगामात्सहृदयेषु चित्रदत्तामातात्प्रविप्रलम्भरसतो
भजते प्रवासहेतुकमुदाहरति प्रस्थाते वलयैः कृतप्रियसखैरसैः रजस्वेगतेभ्यस्तत्तलणमासिते व्यवसिते चि
त्रेन गते पुरः यातेति श्रितचेतसि प्रियतम सर्वसमंप्राप्तिता गंतव्ये सति जीवितप्रियसहृत्सार्थः किमन्यते अत्र
प्रवासोभावी तायकेनालम्बते तत्समयेतवो दीपते तत्प्रस्थाते वलयैः कृतमिति गम्यया कृतशतयाम्भे रजस्वे
गतमिति स्त्रुभि रनुभावेर्हसानेति वलतया व्यवसितमिति वितर्कण गंतमिषादिदेसेन जीविते साद्यवस्थातामांमंत्रणं
वमिनेतो मादेन वपुर्हि नो नानायाकारातिः भाविप्रियप्रवासहेतुकया भीष्टानोप्रियादर्शनामनधिगमशोकया प्रवा
साव्यविप्रलम्भरसतया डतिकरणा सहृदयपहृदयेषु सदनेशापहेतुकमुदाहरति त्वामातिप्रणयकपितोया
त्तरोगैः शिलायाः मात्मानेते वरणपतिते यावदिच्छामि कर्तुं अस्मै स्तावन्नुद्गरुपवतैर्दृष्टिरालिप्यते मे कुरु स्तामित्र
पितसहृते संगमं नो कृतोतः अत्र कोनालम्बते चित्रलिततमुदीपते रच्छामीति मतिर्वाभिचारिणी अस्मात्तनुभावः
पभिरभिवक्ता ताया कस्य रतिरिष्टप्रियाणादस्पृशीणाः वामेः विप्रलम्भतो भजते अपि वात्र चित्रदर्शितसाक्षात्कृता
याः कोताभावतो पत्रीताया अभिन्नदेशे जातेपि कृतोतोय मसिद्धोतदेवाकुशलकर्मस्वित्यवेक्षणकृतोतस्या

काविदानमहिषींमतामात्मनोमत्रस्तसंरिजतस्यशोकःस्थायी तद्वपनच्छरीरवाहिसंयोगाद्यैरुदीपितारोद-
नेतावभावेततद्युग्मेदस्यस्तातिमृच्छरीद्यैर्वाभिवारिभिः पुष्टिःतीतःसहृदयेषुडान्तिकरणत्तरणसतयासदो
तथावापलक्षणंशुनाशादतिशयेःकरुणाद्योरसोभवेत् शोकोत्रस्याविभावःस्पष्टोवात्रस्यायितंमतेउ
क्तमृगुणनृपाद्याभवेत्तदीपनाइह अतुभावेदेवतिन्यावित्तापसंतगात्रता आसक्रोशतपातेद्यानोरस्ताउताति
वसुवृणोषविवर्णतेरोदताद्याःप्रकीर्तिताः अत्राशोमातिकाजाशुतिर्वेदग्लानिदीनताः चिंताविषादेग्लान्य
वापलोत्तादस्यवः आलस्यापमृतिव्याधिमृच्छरीद्याभिवारिणः रोद्रेदशीयति कृतमनुमतेदृष्टेवायैरि
देगुरुपातकेमनुजपशुभिर्निर्मयादैर्भवद्विरुदाग्रैः तरकारिपुतासाथं तेषामभीमकिरीटिनामयमहमसुदो
मोसैःकरोमिदिशोवति अत्रद्रोणाचार्यवयादपकारिणेर्जतादीनालम्बोत्तमोश्चथाम्रक्रोथःस्थायीवागारम्बाः
मैःशसोद्यमनाद्यैरुदीपनेःप्रतिपत्त्यावानुभावेतायमहमितनस्यापेक्षाम्भेतगर्वणव्यभिवारिणाचपुष्टितीतः स-
हृदयेषुतिशयेतचित्तसवलतादौद्रसोभवति अस्पलक्षणेच रोद्रःक्रोथस्यायिभावोरक्तोरुद्राधिदेवतः आ-
लम्बतमरिस्तत्रतच्छेष्टादीपनेमते सोलुंढहामेवक्रोक्तिकटावप्तादरादयः आदिशहेतमुष्टिप्रहारपातनकवि-
कृतच्छेदसम्पातसंग्रामादयः हस्तनिधेषणेदेतद्यदनेत्ररक्तता देतोष्टमृतिभुजुदीभुजास्फातनताउताः र-
सौकताततास्पतेनिःश्वासोभुगदृष्टिता भर्त्सनेमृथविपुतिर्दंगेनपाटलकृतिः भुमेदाथरकम्पाद्याअनुभावास्त
यादिताः आवेगोजडतागर्वोतिर्वेदोमोहवापले असूयोप्रतथामर्षप्रमाद्याभिवारिणः आदिशहेतस्तस्मा

44

पञ्च

कायस्मात्संभ्रंतिमत्पाद्याविचारिणः ॥ **वीभत्समुदाहरति ॥** उत्तरोक्तस्य कृतिप्रथममथ सृष्टोफ
भूयोमिमोसात्संभ्रंतिमत्पाद्याविचारिणः ॥ **वीभत्समुदाहरति ॥** उत्तरोक्तस्य कृतिप्रथममथ सृष्टोफ
नः प्रेतयेककृतेकादेकस्यादास्येसंभ्रंतिमत्पाद्याविचारिणः ॥ **वीभत्समुदाहरति ॥** उत्तरोक्तस्य कृतिप्रथममथ सृष्टोफ
संविभावः सातम्बोत्पन्नगणस्यायिभावः सातम्बोत्पन्नगणस्यायिभावः सातम्बोत्पन्नगणस्यायिभावः
दिभिरुभावेरुहेगादिभिर्वाभिचारिभिश्च पुष्टिनीतः सुरुदयानामतिशयेन विन्नत्तनपूर्ववीभत्सरमतयाव
मत्करोति वीभत्सादेशुमत्कारितमतो किकतेनतिशयेन प्राक् काव्यसारस्यमत्कारः सवसर्वसाप्रयति त
यावाद्वादेकतेमाधर्यमित्याद्यमोहामेवक्षति ३ कंवामेः सापुक्रव्यायसंभ्रंतिमत्पाद्याविचारिणः ॥ **वीभत्समुदाहरति ॥** उत्तरोक्तस्य कृतिप्रथममथ सृष्टोफ
विस्तरतोभैविदोपैः वत्तविधः हास्यादुत्तमयोक्तसंभ्रंतिमत्पाद्याविचारिणः ॥ **वीभत्समुदाहरति ॥** उत्तरोक्तस्य कृतिप्रथममथ सृष्टोफ
स्यार्थः मनसः काव्यर्थेन विभावादिः समूहात्सनात्मकवाक्येन सह संभेदः संयोगो विमर्षसंभ्रंतिमत्पाद्याविचारिणः ॥ **वीभत्समुदाहरति ॥** उत्तरोक्तस्य कृतिप्रथममथ सृष्टोफ
तोरात्मानरसहोदरसत्तालेविगतितवेद्योत्तरतया मुक्तिरहितसदृशोयः सादोऽस्य सर्ववर्णीयते समनसः
हं गारविमर्षादिका संप्रमोदप्राप्त्यभवति दीयविमर्षादिस्तरमयोत्प्राप्त्यभवति वीभत्सविमर्षात्तोभेता
तिप्राप्त्यरौद्रविमर्षादिलेपे व्याजततो प्राप्त्यभवति एवमनेन क्रमेण हास्ये मनसो विकासः अद्वैते विस्तरः
भयानके दोषः करुणे विदोषः अतएव हेतोस्तज्जसता संगारादिजन्मतातेषां हास्यादीनां अतएव मनसो

का.
री.
५५

५५

हन्निवत्तष्टयस्य हेतुपक्षवेने सवधारणे व्यवच्छेदः तथा चोक्तं संगारात्मभवेदास्योरोदाच्च करुणोरसः वीराश्वे।
वाङ्मनोत्पन्निर्बीभत्सा च भयानक इति अथ यद्यपि करुणादिकाश्च प्रवणदस्वपातादिनामरुदयानां दुःखवि
भीतो हि दृश्यन्ते तथापि पर्यन्ते तमन्ता रात्र्यः स्वातिशयोऽप्यहवपवयथासीणानवततायेः रापतः तमं भ
वं तामपि वेदनायां सस्ते स्वातिशयपवेति तथा च बीभत्सतत्तणं जगुसास्यायिभावस्तु बीभत्सकथ्यते
रसः दुर्गंधमां सरुथिरादिकमात्मस्वने मने जगुसा नीयस्य गुणभवेत्तदीपने पुनः निश्चिन्तनास्पवत्तनने त्रसे को
चनादयः अतुभावास्तत्र मता अथ सूर्यभिचारिणः मोहोपसारात्प्रावेगो व्याधिश्च मरणदयः ॥ अथ दुःखमुदाह
रति ॥ चित्रं सज्जनेषु वता विकारः कक्रोति रेखाभिनवेदमंगिः लोकोत्तरेयमदोप्रभावः काष्णालज्जिन्वतनयस
सर्गः अत्र महापुरुषदर्शनात्तत्रो विस्मयस्यायी महापुरुषेण वलम्बनेन तद्गुणानि शयेनोदीपनेन वक्त्रवागा
दस्मात्तमिन्ते मतिधृतिहर्षाद्यैः संचारिभिरभिव्यक्तः सरुदयानां चेतसो विस्मयात्मकदीप्तिजननादुत्तमसतो
भजते तथा चास्पृशत्तणं अतिलोकेऽप्यदोष्टिः प्यादिस्मयात्समसो दुःखः विस्मयः स्यायिभादोस्पवस्तलोका
निगंपनः निनिमेषतया वीक्ष्य रोमोचसाधुवादनं असेको वशीरस्य हर्षश्चेत्तो मूलध्रमः अतुभावा अथ सत्स
सेदरोमो वगद्गदाः प्रावेगहर्षजाद्या अत्र सूर्यभिचारिणः तथा वाङ्मनोदाहरणे तागातने ग्लानिनीथिक
पीयमानरुथिरस्याप्यस्ति यैर्योदये मां सोक्तुर्षणजो रुजो निबद्धतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखं रात्रे यत्र विलसमे प्रलेकस्तत्र सु

तोतस्यते दृष्टिर्मयुपकारिणीवनिपतस्यपकारिण्यपि सर्वस्यैवकाव्यस्यपरमार्थतश्चमत्कारैकादभेदेस-
सत्यपिस्थायिभेदादुत्पादिभेदेतभेदश्चिन्त्यायिनःप्राह॥**पञ्चमस्यायिनःप्राह॥**रतिर्दासश्चशोकश्चक्रोथात्साहो
भयंतथा जगुष्माविस्मयश्चेतिस्थायिभावाःप्रकीर्तिताः स्पष्टेतिष्टतिरसर्ववर्णपर्यंतंस्थायी तथाचभृगुः
रसेववर्णपर्यंतंयस्यस्याद्याभिचारिणः व्याप्तिःसपवभावःस्यात्स्थायीमेवार्थिणःपरे रूपसनातनेयेपि अवि-
रुद्धान्विरुत्वायोभावात्त्वशक्तानयन् स्थिरोयावद्रसासादेमस्यायीथावड्यते अवरुद्धैरपिस्पृष्टाभावाःमेवार्थि-
णोवित्ताः मध्येमध्येविलीयेतेनाहंतिस्थायितोततः अशैरत्पादयस्तेतैस्तेनैर्नीतासंपुष्टा सभ्येषुस्था-
यितायातोहृदिमेभ्योवितत्विते अशनामेवभावातोमेस्कारायायितोततः सभ्येषुस्थायितोयातोहृदिमेभ्योवि-
तत्विते अशनामेवभावातोमेस्कारायायितोमता तन्निरस्तुतमेस्काराततमेस्थायितोमताइति तथावैषोवि-
शेषतद्वर्णानि मनोवस्तुलेख्येषुसुखसंदेदनेरतिःचेतोविकामोदासःसादुभेवशेदादिवेकतात सद्विदका
मनामोएकपोलस्यननादिकृत शोकश्चवियोगाद्यैश्चित्तकेशःकरेःसरतः दित्तापःपातनिःश्वासमुत्प्रेषण
भ्रमादिकृत प्रातिहृत्यादिभिश्चित्तज्वलनेक्रोथड्यते पारुष्यभुज्जटीनेत्रतौहित्यादिविकारकृत स्थेयमीसा
धुभिःप्राच्याफलेपुडादिकर्मणि सतरामानिमोशक्तिरुत्साहयतिकीर्त्तने कालाथवेत्तलंथेयंतत्रसंगोयमा
दयः भयोचित्रस्यैवक्रयंमेतच्चोत्तलादिभिः आत्मगोपनरु क्रोशविद्रवभ्रमणादिकृत जगुष्माद्यादिरु-
यानुभावाश्चित्तमीतने तत्रतिथीवतंवक्रकृतनेकृतसनादयः लोकोन्नयर्थवेत्तदिविसयश्चित्तविरुतिः अ-

का.
प्र.
४६
५६

अस्यैव विस्तरासाधुक्तिपुलकादयः अथस्यापि भावानुक्तानुभावेः सदगम्यमसकभावतावनुभावावपेक्ष्यभिवा
रिणिपवनिर्दिशति व्यभिचारिणिग्राह निर्वेदयत्तानि शोकाव्यातयासूयासदप्रमाः आत्तस्यैवैवदेस्यवत्ति
ताः मोहः स्मृतिर्भूतिः ब्रौजावापलताहर्षावेगोजडतातथा गर्वादिषादौत्सुक्यनिद्रायस्मारणवच समेवि
वेयोमर्षश्चापिवहिन्यमतोग्रता मतिर्व्याधिसनयोर्मादस्तथामरणमेवव त्रसंश्रववितर्कश्चवित्तैयव्यभिचा
रिणः तथाचयेथातरादेतल्लक्षणमोहानिर्विप्रयोगेर्ष्यासद्विवेकादिकल्पिते सावमानत्रमेवात्रनिर्वेदशति
कथ्यते अत्रचित्तास्वैवार्णदैत्यनिःश्वसतादयः अज्ञः सोमात्मकंदेहेषतोपुष्टिकदस्यत तयाप्रमाधुरत्यादैर्ल
निर्निष्प्राणतामता कम्पोगजागुवैवार्णकाश्वपटुभ्रमणदिकृत् सीयवैर्यापराहार्दः परक्रौर्यादितस्तथा साति
होस्तेक्षणयज्ञसाशोकेत्यभिधीयते अत्रास्यशोस्यैवार्णदिकोत्तातीततादयः द्वेषः परोदयेसूयास्यात्सोभाग्य
गणादिभिः अत्रेर्ष्यानादरापेक्षादोषाशेषोपुष्टिष्वपि अपहन्तिस्त्रिरोवोत्ताध्रुवोर्भङ्गुरतादयः विवेकहाउत्तासोम
यस्सविद्वियोमतः मधुपानभवोनेगविक्रियासम्भवोपिच गन्धद्वारणीसुवलतहृद्गुणरुणिमादिकृत् अयुन्
त्ररतायुत्यः विदः प्रमर्शतीर्यते निद्रोसेद्रोगसंमन्त्रह्मसाश्चासादिभागसौ सामर्थ्यस्यापिसद्रावेक्रियावन्मुखता
हिया त्वसिअमादिसंभूततदालस्यमुदीर्यते अत्रोगभोगोत्तभावक्रियाहेषोदिसमर्दने शय्यासैनैकप्रियता
नेद्रानिद्रादयोपिच दुःखत्रासापराधाद्यैरनौर्जित्येत्तदीनता चादृष्टान्मान्यमातिमवित्तोगजडिमादिकृत् याने
चित्ताभवेदिशताप्यदिश्यानिर्मिते श्वासायोसुखभूतेतवैवार्णनिद्रताइह वित्तापोजापकृशतावाष्पदैस्मा

५६

योपि च मोहो ह्यनुष्ठानादहो हि शेषाद्वयतस्तथा विषादादेष्टुतत्रस्यादेहस्य पतने भुवि शून्येन्द्रियतंभुमा
णेतथानिश्चेष्टतादयः यास्यात्सर्वानुभूतार्थप्रतीतिः सदृशोक्षया दृष्टाभ्यासादिना वापि स्मृतिः सापरिकीर्ति
ता भवेदत्रापीः कस्यो भुवि दोषादयोपि च धृतिः स्यात्सर्गतात्तावत्तः त्वाभावो न मासिभिः सौहित्यवदनोत्तामसा
दासप्रतिभारिक्त नवीनसंगमाकार्यस्तथावत्तादिना कृतः ग्रहणता भवेद्भीडानतत्रमौने विविक्ततम् अव
गुह्यतभूते त्वस्तथा यो मुखतादयः रागद्वेषादिभिश्चित्रता च वेषा पतं मतम् अत्रा विचारणारुम्य सावर्
न्याचरणदयः अभेष्टीक्षणात्ताभादिना तावेतः प्रसन्नता दर्षः स्यादत्रो मोचः सेदोक्तसुखफलता आवेशोन्मा
दस्तत्तत्तथा मोहादयोपि च विनम्रसंभ्रमायः स्यादावेगो यस्य कथं प्रियाप्रियमरुद्वेषोत्पातवद्भिगतापिनः प्रियोत्थेपुल
कः सोने वापत्यायुक्तमादयः अप्रियोत्थे तया पातविक्रोशभुमणादयः स्नागतिकम्यादिमीतनास्वादयोर्निजेष्टादि
जोयावनच्छत्रगात्रसंगोचनादिक्त त्रैसाते मुखवैवर्ण्यविस्मयो कम्पितादयः गजेष्टायनोक्तम्पत्रासदृशेभवादयः
अरिजेवर्मशास्त्रादिग्रहापरसरणादिक्त ताद्रुमे प्रतिपत्ति स्यादिष्टानिष्टाकृतौ क्षणेः विहाराद्यैश्च तन्मोहात्सर्ववस्था
परापि च अत्रानिमिषतात्सौभावविस्मरणदयः सौभाग्यवृत्तारुणपहेतने गर्वउच्यते अत्रसोत्पादने वाक्यहेतान्
त्रादायिताः संगोक्षानिहयोत्सववनीश्रवणादयः दृष्टानवाग्निरथकार्यासिद्धिविपद्भिः अपरादायितोपि स्याद
नतापोविषाणता अत्रोपायसहायानुसिद्धिश्चिन्ताश्चरोदनम् विलापश्चासदैवर्ण्यमुखशोषादयोपि च कालाक्षमा
त्वमौत्सुक्यमिष्टदामिस्सहादिभिः सुखशोषत्वरचितानिः श्रमास्थिरतादिक्त १ चिन्तात्वमिति सर्गकृमादिभिः

वा.
प्र.
५९

श्वित्तमीतनेतिद्रा तत्रोगभद्रतन्माजाजुष्वासातिमीतनानिस्पः ३ः खोत्थायातवैषम्यायद्भुतश्चित्तविम्वः अपस्मारो
अपतनेथावनास्फोटनप्रभोः भूमाः कम्पफेनस्त्रुतिर्बाहृत्तेपविक्रोशनादयः सप्तेनिद्रामुपेतस्यविषयानुभवस्त
यः इन्द्रियोपरतिः श्वासनेत्रनिर्मितनादिकृत अविद्यामोहनिद्रायेर्दंसाहोयः प्रबोध्यताः अविद्यं धेमिन्नोवोयोवि
द्योदयप्रभः सरः अशेषकेशविश्रान्तिसत्रपावगमादिकृत बायोमोहक्षयाच्छ्रुतगोथस्यशरीरमेहरेः दृग्मीतन
रोमावथरोत्थानादिकृद्भवेत् प्रतिस्वनादिभिर्निद्राधेसाहोयस्तनयोभवेत् तत्राक्षमर्दनशय्यामोक्षोद्भवतना
दयः अयिदोपावमानादेः स्यादमर्षोमहोस्तता तत्रस्वेदः शिरस्कम्पोविवर्णनेविचिंतने उपायात्वेषणाक्रोशवैमुख्य
ताउतादयः अवहित्याकारगमिर्भवेद्भावनेकेनचित् अत्रोगादेः परेद्यहस्यानस्यपरिग्रहने अन्यत्रेक्षावथावेष्टावा
भोगीत्यादिकाः क्रियाः अपरथउरुक्तादिजातेवज्जन्ममुग्रता वथबन्धः शिरस्कम्पभर्त्सनोत्ताउतादिकृत शास्त्रादी
नोविचारोत्थमर्थनिर्यारणमर्तिः अत्रकर्तव्यकारणेमेशयभूमयोच्छिदा उपदेशश्चाशिष्याणामृहापोहादयोपिव दो
षोत्रेकवियोगाद्यैर्वाथयोयेज्जरादयः इहत्तत्रभभवोभावोव्यापिरित्याभ्यधीयते अत्रसम्पत्त्याद्भुतप्रवासोत्तापकृमा
दयः उक्तादोह्यद्रुमः प्रौढानन्दापहिरहादिजः अत्राहसासनतनेमगीतेवर्थवेष्टिते प्रतापथावनक्रोशविपरीतक्रि
यादयः विषायव्याथिमंत्राससंप्रहारकृमादिभिः प्राणिनागोमृतिस्तस्यामवक्ताकारभाषणे विवर्णगात्रताश्वास
मोद्यद्विक्तादयः क्रियाः पार्श्वस्यालमरोमोचकम्पस्तम्भभ्रमादिकृत चिमर्षात्सेशयादेश्वितर्कस्तृयउच्यते पृष
भूपणशरीरगतिमंगातनादिकृत त्रयसिंशदमीभावास्समाख्यातास्तनामतः अन्येमेतोपिरसपोषकाश्चित्तवृत्तिविशे

षट्पभावापत्तेषामेवात्रभावसूत्रात्प्रवेशात्रस्यगत्याख्यातास्तत्स्यसिंशतमेतेषोनतपरेषामभावात् तथा
चोक्तेशरीरेन्द्रियवर्गस्यविकाराणोविधायकाः भावाविभावजनितानिहृत्तयश्चरिताः मात्सर्योद्देशदम्भेषांवि
वेकीर्णयस्तथा कैवलेत्तमावकृतकमुक्तेहाविनयोपिच सेशयोर्थाष्टमिन्नाद्याभावायेसुःपरेपिच उक्तेषु
तर्भवेत्तेनतस्यकैतदर्शिताः तथाहि असूयायोहिमात्सर्यत्रामेषुद्देशगणवच दम्भस्तथावाहित्यायामीर्ष्यामर्षे-
मताबुभो विवेकीर्णयश्चेतिदेत्यैकैवत्तमाधत्तौ औत्सुक्येकोनकोक्तएदविनयश्चतथामतौ सेशयोनर्भवेत्
कैतथाथाष्टीतापत्ते पषोसंचारिभावानोमथेकश्चनकस्यचित्त विभावाश्चानुभावश्चभवेदत्रपरस्परं निर्वदेतया
येषांभवेदत्रविभावता असूयायोपुनस्तस्यावकृतमेवात्रभावता औत्सुक्यप्रतिचिन्तायाकथितात्रानुभावताः
होप्रतिविभावतमेवेत्तेयापरेषामो पषोचमात्रिकातोचतथानानाक्रियानेतेः कार्यकारणभावस्तज्जेयः प्रायेणलो-
कतः निन्दायास्तविभावतेवैवर्ण्यमर्षयोमते असूयायोपुनस्तस्यकथितेवानुभावता प्रहारस्यविभावतेसंमो
हप्रत्ययोप्रति सौम्येप्रतिवभावतमेवेत्तेयाःपरेपिच त्रासनिद्राअमातस्यमथबोथविवर्जितो संचारिणा
मिहकायिभवेदत्रानुभावता सात्तद्रतेनसम्बन्धःषड्भिःसामादिभिःसह सातत्परम्परयाकिंतलीतानुगुण
ताकृते धैतिकमतिनिर्वेदधृतीनोस्मृतिहर्षयोः बोधाभिधेयसुमीनोक्ताविद्वानिविभावेनेति तथाचभरतेचि
रतिहीमश्लोकश्चक्रोयोत्साहोभयंतथा जगुष्माविस्मयश्चेतिनिर्वेदगतानिरेवच शंकासूयामदप्रमोआल
स्येदेत्यमेवच चिन्तामोहोस्मृतिधृतीब्रीडावपलतानथाओवगोहर्षजननेविषादोगर्वणवच औत्सुक्यवतः।

वा.
प्र.
५८

५४

नोनिद्रानथापस्मात्पवच समेप्रबोयोमर्षश्चापवदित्यमयोगता मतिर्वाथिसुयोमाथस्तथा मरणमे
वच त्रामसैववितर्कश्चसम्भसेत्तौदोपरेदौततःपरं रोमोचःसुरसेगश्चवेवर्ण्येवेषुस्तथा असुप्रल
इत्येवमुदिष्टाश्चिन्नहृतयः अंतःकरणहृत्तीनामानेतेपिपुरातनेः प्रोक्तापकोतपंचाशद्यत्तयोगाद्रसो-
दयः तेष्टृष्ट्यायितःपूर्वत्रयसिंशान्तःपरे संचारिणःपरेतष्टोसातिकाःसंप्रकीर्तितइति अपिवात्रत्रय
सिंशादित्यपतललेयडकं इत्यादयोपनियमाद्रसेस्त्वभिचारिणः तथादिष्टेगारेतुक्रियमानतयाव
स्थितास्यायिशाहवाद्यांतिरेवदास्पुनः पुनरुत्पद्यमानास्त्वभिचारीचर्वणपर्यंतमितिप्रागुप्तवाभिवा
रत्तलणयोगात् तथाचस्यायितामेवरसोत्तरेषुसंचारितोष्टेगारवीरयोदीप्तोवीरक्रोथस्तथागतः प्रा
तेजगुप्ताकथितावाभिचारितयापुनः इत्याद्यस्तस्मिन्नेयस्येभावितबुद्धिभिः तदेवेसंचारिणोत्तान्ति
ताः प्राप्तावमरेसात्तिकतललेयथा परिणामेहृदोदाराकृत्यत्तम्भवेत्यतः देहस्यपरिणामास्ते
सात्तिकापरिकीर्तिताः सत्येयद्यापिविभक्तफलाःस्वरुभयोश्रमीतचित्तेसतीभवत्ताणेत्यमेरात्मानसु
द्रढम् प्राणस्तुविक्रियांगद्वन्द्वेदेविदोभयतःतम् तदास्तम्भादयोभावाःसम्पदेहीभवेत्तमी चत्ता-
रिदमादिभूतानिप्राणोतातवित्तम्बते कदाचित्तवप्रधानःसंदेहेवर्तिसर्वतःस्तम्भभूमिस्थितःप्राणस्त
नोत्पस्वजताप्रयः तेजस्यःसंदेवेवर्ण्यप्रतयेवियदास्थितः त्वस्यएवक्रमानन्तरमप्यतीव्रतमेदभाक् रे
माचकम्पवेसर्वात्यत्रगीणितनोत्पसौ बहिरेतश्चविदोभविथायित्तादतःस्फुटम् प्रोक्तावभावतामेसा

भावताचमनीषिभिः तथाचविशेषतस्तस्मै हर्षभयाश्चर्यविषादामर्षसंभवाः तत्रवागादिराहित्ये
 नैश्वत्येष्ट्यतादयः सेयोहर्षभयक्रोधोदिनः केचिदकस्लनौ रोमोद्योयेकितोच्चर्यहर्षोत्साहभयानिनः
 रोमामभ्युद्गमस्तत्रगात्रसेम्युप्रीतादयः विषादविस्मयामर्षहर्षभीत्यादिसंभवे वैस्यंसंभगः स्यादेव
 देवगद्गतादिकृत् वित्रासामर्षहर्षाद्यैर्वैपथ्युर्गात्रतौत्पकृत् विषादरोषभीत्यादेर्वैवर्ण्यवर्णविक्रिया भा-
 वजैरत्रमातिसकाष्णीयाः परिकीर्तिताः हर्षरोषविषादाद्यैरस्कनेत्रजतादयः हर्षजेष्कुलिप्रीततमो-
 - रोषादिसंभवे सर्वत्रनयनतोभरणसंमार्जनादयः प्रलयः सखडः स्वाभ्यवेष्टातानतिराकृतिः तत्रानु-
 भावाः कथितामहीनिपतनादयश्चि अत्रसरसतीवरजस्तमोय्यामम्यष्टेचित्तसत्तमिहोच्यते निर्वृत्तयेस्पत-
 योगासंभवेतीति सात्त्विकाश्चि अथवसस्यपिकोनपेवाशतेरेवभावानात्तत्पश्चिन्नहन्तिविशेषतेस्तस्मादीनेषु-
 नः समाहितश्चिन्नैरेवरेभनेपतामुख्यतेन सात्त्विकताव्यपदेशः तथाचभस्ते सत्तेचात्तर्यतः स्यायिभावाः सं-
 वारिणस्तथा चित्तमपारिणाः मासुः साक्षात्स्तम्भादयः पुनः पारिणामेह्यदोद्धारकमयत्संभवंततः देहस्य
 रिणामास्ते सात्त्विकाः श्वकीर्तिताः श्यापिकर्तेशक्यतेनदेर्विदिप्रमानसैः भ्रुवित्तेपकटादाद्याः सर्वसेरादयः-
 पुनः समाहितोत्तकरणैः रेवाभिनयगोचराः तस्मात्संज्ञैकनिष्पन्नाः स्तम्भाद्याः सात्त्विकाः मत्ताः स्तम्भसेरादि-
 भिर्गम्यायाः काश्चिश्चिन्नवृत्तयः तास्तस्मादयः शास्त्रवर्तितेतत्तणवत्तात् तेनभावत्तमप्येषोमुख्यवैविध्य-
 ततेति रसादेरवदर्शनादेतेषामवभावतापि तथाचदर्पणे उड्डः कारणैः स्वैः स्वैर्वहिर्भावेप्रकाशयत् लोके

यः कार्यः सोऽनुभावः काव्यनायुयोः उक्ताः स्त्रीणां मते काराग्रे गजाश्च सभावजाः तद्गणाः सान्तिकाभावास्त-
 षावेष्टापराग्रपि पवरसा एकस्य स्यादियमभिचार्यदिभावो ह्येतां शोतां व्यनवमेरमेतद्वयेति निर्वेदस्य
 मंगलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽपि उपादानेऽभिचारितेऽपि स्यादियतामिथानार्थं तेन निर्वेदस्यापि भावोऽस्ति
 शोतोऽपि नवमोरसः निर्वेदस्य विषयवैराग्यात्मकत्वेन ह्येतां गदावमेतत्तेति भावः यथा रसादेः स्यादियतो
 व्यहाम्पादौ व्यभिचारिणं तथा व्यभिचारिणोऽपि निर्वेदस्य शोते स्यादियत्तमिति तात्पर्यं तथा चोक्ते स्यादीत्या-
 द्विषयेऽप्येव तत्तत्तानां भवेद्यदि इष्टानिष्टवियोगा मिश्रतस्तद्व्यभिचार्यमाविति तस्मात्सिद्धमेतत् तत्तज्ज्ञानजो
 निर्वेदः शोतरसस्यायी कारणं तज्ज्ञानस्वरसोत्तरे व्यभिचारीतदित्युक्तं शोतरसः निर्वेदस्यापि तो प्राप्तः
 शोतोऽस्ति नवमोरसः अनित्यतादिना शेषवस्त्वनिःसारता तयाः परमार्थसत्त्वं वा तस्या तत्त्वमिष्यते शु-
 ण्णममहर्षिहोत्रतीर्थस्य वनादयुः महापुरुषमेगाद्यास्तस्योदीपनकारिणः शोमो वाद्याश्चानुभावाः ॥ ३० ॥
 स्तथा सूर्य्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः एतदेवोदाहरति यथा अहोवाहारे वा ऊरु-
 मधयने वा दृष्टदिवामणौ वा श्लोष्टे वा बलवतिरिपौ वा सहृदिवो त्वाणो वा सौणो वा मम समदृशो यांति दिवसा-
 कदारणे पुण्येऽपि वा शिवशिवेति प्रत्युतः अत्र कस्यचित् उपशान्तस्य महापुरुषस्यातिन्यता परिभाविने जगदा-
 तम्बोऽप्यत्रो निर्वेदः पुण्यारुणायैरुदीपितः सूर्य्यादिभिस्तनुभावितः वक्रवीगावमिहैति मतिहर्षयोः
 संचारितः स हृदयेषु शमस्तया सदने यथा रसानां नवतमेव नायिकत्वेन वासूततेति तथा नुपदमेव प्रिदृश्यं

ते एवमतत्पक्रमेण संततयिताभावादींस्तदयति शक्तिर्देवादिविषयाव्यभिचारीतयोजितः भावः प्रोक्तः आदिश
दात्मनिगुरुपुत्रनृपादिविषया कान्तविषयात्तद्वक्तः शृंगारः येन प्रकारेण कान्तविषया रतिर्विभावा
नुभावव्यामिचारिभिर्मिथ्याक्ता शृंगारसुखः तेनैव प्रकारेण देवादिविषया रतिर्विभावाद्ये प्राथम्येनाभिव्यक्ता
शृंगारसुखः तेनैव प्रकारेण देवादिविषया रतिर्भावाद्ये रजिता प्राथम्येनाभिव्यक्ता भावसंज्ञयोजिता एवं व्याभि
चारिभावश्च विभावाद्ये रतिर्भावाद्ये रजिता प्राथम्येनाभिव्यक्ता भावसंज्ञयोजिता एवं व्याभि
धिकारसंभेदा उक्ताः प्राच्यैः ते भावसंज्ञयैव गतार्था ज्ञेया इति तथा चैतेषां लक्षणानि ग्रंथान्तरेषु अथ भेदवर्गी
रुपारतेः प्रीत्यादिनश्यते गाढानुक्तलतामत्रासमतेन सदाश्रिता कस्य भक्तेषु नृणां सदाश्रिताः सदाश्रिताः सदाश्रिताः
त्रिविधेषु पुत्रये प्रतिः साव्यवत्सलतासौ प्रीतिः स्वस्माद्भवेति येन नृणां सदाश्रिताः सदाश्रिताः सदाश्रिताः
कान्तेषां रतिः प्रीतिरिति रतिः अस्या एव भक्तिः संज्ञायेतत्तत्पामुक्तं नृणां सदाश्रिताः सदाश्रिताः सदाश्रिताः
नृणां भक्तिः साव्यमिदो व्यते गुरोयेह देवस्य तेष्टु नृणां रतिर्विक्रताः अतुग्रहमयीतेषां रतिर्विद्वत्सत्यस्य च ते इत्यादि
रसामृतसिंधोरसावोध्यः एतदेव क्रमेणोदाहरति क्रमेणोदाकंदकोणविज्ञेविष्टमीशतेकालकटमपि मेमहा
मृतं अणुपात्रममृतं भवद्वपुर्मेदहान्नियदिरचितेन मे अत्र भक्त्यस्य सदा देवमात्मनोत्पन्नारतिरीशतेतोटीपत्वा
स्ततिरेणानुभावेन प्रकटीकृता ईशतसादृचयादिभिर्हृत्तिमाहात्म्यादिभिः संवारिभिः पुष्टिनीतारसिकोष्ण
भावसंज्ञया सदते सति चाप्रशान्तरसे भावस्यैव प्रयात्येन निर्देशः तथा चोक्तं संवारिणः प्रथानानि देवादिविषया

वा.
प्र.
५५
५०

शान्तिः उदयः मात्रसम्याधीभावः साभिधीयते अस्यार्थः विभावानुभावव्यभिचारिभिः सत्पि सयोगे यत्र प्रधात्येतरति
रेवतावपेक्ष्य चमत्कारिणीतत्रभावमेता तथाचैतदेवाभिप्रेक्षिकं सचैव पारतंत्र्येपि कविदेवा सतेजता भूषातमेव क
मेव प्रवृत्त्यकरग्रहेऽन्त्यादिपर्यालोचनयेव व्यभिचारिप्राधान्येपि विज्ञेयं मुनिविषयमुदाहरति हरति च संप्रति हेत
रेषातः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः शरीरभाजो भवदीयदर्शनेन नक्रिकात्तत्रितयेपि योग्यता अत्र वक्तुं मुनि
मातृव्यासत्रारानिरुद्धदरण्ये रुदीपितास्त्वतिरूपेणानुभावेन प्रकटीकृता मुनिमाहात्म्यादिभिर्व्यंग्ये व्योभवा
रिभिः पोषिता भावमेतया चमत्करोति अत्र मुनिमातृव्यासत्रारतिः स्यादिभावो विभावादिसंयोगाद्रसो भूयव
त्सतरसतो प्राप्नोति भरतसम्ममस्य गेयाग्रंथकृताभावशब्देनोक्तं इति प्रपंचः एवमप्युदाहार्यं एवमेतैर्भाव
तामुदाहृत्य व्यभिचारिणेण पुदाहरति व्यभिचारी यथा जनेकोपसरासु विप्रियतमास प्रद्युष्टमयामासा
स्रशपाणेनेति रुदती गते प्रवृत्तान्तः तोयावत्परिरभ्यवा इकशानैराद्यासयामिप्रियाभ्रातस्नावदहं शब्देन वि
थितानिद्रादिद्रोक्तः अत्र विधिप्रत्यसूया अत्र नायिकामातृव्यासत्रारतिः कोपेनोदीपितापरिरम्भेण वा
इकशानेन चानुभावि ताविधिप्रतिपादपदव्यंग्ययासूययासं वारितावाभिलषितस्य तदाश्वासनस्यानयिगा
मादिप्रलम्भरसत्वेण परिणतापि पानकमिसेमरेव विज्ञेयं विधिप्रत्यसूयाया उक्तदत्ताश्वासता एष एव चर
सभावयाः प्राधासाप्राधात्यक्ततोभेदः तदुक्तं यथामरेव विज्ञादेरेकीभावेपि पानके उद्रेकः कस्यचित्कापि
तथासंचारिणे रसे एवंभावं लक्षयित्वा तदाभासं तदयति तदाभासाग्रनोचितप्रवर्तिताः तदाभासाः रसाः भा

साभावाभासाः तयोः सभावयोः साभासः तिसमासः अनौचित्येऽप्रवृत्तौ रसो रसाभासः एवं भावाभासोऽपि
तर्कः तथा चोक्तमनौचित्यं उपनायकनिष्ठायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ब्रह्मनायकनिष्ठायां रतौ तथा
नुभयनिष्ठायां प्रणितायकनिष्ठेतेन द्वयमपात्रनिर्युगादिगते संगारेनौचित्ये रोद्रे गुर्वदिगतकोपे शां-
तेन हीननिष्ठे गुर्वद्यातम्बनेहास्ये ब्रह्मवधायुत्सादेयमपात्रगते तथा वीरोऽत्र मपात्रगते भयानके तेय।
मिति रूपसनातनो ये च आभासाः पुनरेतेषां प्रस्थाने हानिर्नो भवेत् प्रातिक्लृप्तमनौचित्यमस्यानन्तद्विधो
द्वितम् विपक्षे हानिरेतेषां प्रस्थानतमितीर्यते असमत्तमयोग्यतमनौचित्याद्विधा भवेत् नातिक्लृप्तमनौ-
चित्यमस्यानन्तद्विधोदिते विपक्षे हानिरेतेषां प्रस्थानतमितीर्यते असमत्तमयोग्यतमनौचित्याद्विधा भवे-
त् अप्राणिनिभवेदाद्यनिर्युगादिपुत्रानि ममिति एतदेव क्रमेणोदाहरति तत्र रसाभासो यथा स्तुमः ।
कंवामादिताणमपि विनायेन रमसे विलेभेकः प्राणत्रणमुखमुखेयं मृगयसे सतगते को जातः शशि-
मवियमालिंगसिबलात्तपः श्रीः कस्यैषामदननगरिथायमित्यम् अत्रानेककाशुकविषयमभिलाष-
मस्याः स्तुमरुत्सादनगते ब्रह्मव्यापारेणादानेन न किं भावाभासो यथा शकासथाकरमुवीतरतायात-
लोमास्मर्यौवनतरेण तविभ्रमाया तर्किकरोमिदिदथेकथमत्र मैत्रीतत्त्वीकृतिव्यति करेकश्वाभ्युपा-
यः अत्रेतिताः नौचित्यप्रवृत्ता आदौ वाच्यः सियोरगः पञ्चाक्षसस्तदिद्विः तौ गतिह्यौचित्ये अत्राननुरक्तायाम-
पिनायकस्य चित्तैस्तनौचित्यम् एवमन्येषु दाहार्था अत्येहासायाभासाः शंकायाभासश्च भावशोन्त्यादी

यथाप्रमणीभूतोपिब्राह्मणः प्राक्परिवितयाब्राह्मणजातैवाहूयते तथाव्यंग्यतेनालेकार्यतोप्राप्तेषु
पसादिरलेकारोलंकारेनैवव्यपदिश्यतेऽतर्थाः शब्दस्यवस्तुव्यञ्जकतामाह वस्तुमात्रेयथाऽपि अ
णश्चसैथरमत्थिमणपत्थरत्थलेगमे उमाअपण्डितेपेकिवज्जजाश्वससितावसस्मअत्रयद्युपभोगत्त
सोसितदासेवेतिव्यज्यते अत्रसयेहतीड्यर्थः शब्दैः संगोप्योथेसाभिप्रायेप्रकाशयन्ति पणिकेनाप्रसस्ते
रमस्मिमनाकस्तरस्तेग्रामे उत्रमतःपयोथरात्येद्वयदिवससितदावसेतिस्फुटः प्रकाशार्थःगोप्या
र्थस्तुपतिकनेहसस्तरेशासुमस्मिमनाक प्रस्तरउहृतपयोथरंपेद्वयलेपूर्विबद्धलेनतविदग्यनिवासे
नगरे उत्रमतःप्रादुर्भवतःपयोथरास्तनात्येद्वयदिवससितदावसेति गोप्यार्थेनशब्दाभवादेवाकारेद्रि-त
ज्ञानानधिष्ठितेस्मिन्ग्रामेपूर्वावियेचोदीपनेमेवेसमुत्रमस्तनोकाभिनींदृष्टाकोनामोपभोगत्तमोत्पत्रयातीति
वक्तराभिधायान्मकेवस्तुनेकार्यशब्दोपादानाहम्पतऽतर्थाः तथावात्रोत्तामकालकरवलेतिवत् द्वर्थ
स्यवाक्यद्वयस्यप्रकृतप्रकृतस्यासम्बन्धस्यसम्बन्धावगमायोपमालेकारपवात्रापिकल्प्यतेऽतिवाच्यं अत्र
हिगोप्यगोपकभावेनद्वयोरर्थयोःसम्बन्धतमेवातः क्वात्रोपमाकल्पनावकाशानि शानिरत्तनिश्चतमुद्योत
दन्तिऊपसितरेन्द्रियसैतम् यस्यप्रसीदसिपुनःसभवत्पदारेनुदारश्च अत्रविरुद्धावपितदनुवर्तनार्थमे
केकार्यंकरुतऽतिधत्ते अत्रशानिरशानिरेतिवावपिविरुद्धौतदनुवर्तनार्थमेकेकार्यंहननक्रियांकरुतः
तथादारानुदारौदावपिविरुद्धौभवनक्रियांमेकेकार्यंकरुतः एवंशब्दशक्त्युभवमाभिधायार्थशक्त्युद्भवमा

श्री.
का.
पर

52

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थोऽयं जकः सम्भवी सतः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वाक्येऽस्तेनोभित्तमवा वस्तुवातेऽस्ति
वैतिषज्ञे दोसौ र्थानक्रियत वस्तुलेकारमथवातेनायेद्वादशात्मकः तत्र सतः सम्भवीत केवले भाणिमा-
त्रनिष्पन्नोपावृद्धिद्विगुणोचितेन सम्भाव्यमानः कविताप्रतिभामात्रेण बहिरसमर्थमिति मिन्नः कविनिबद्धे
निवावक्रेति द्विविधोऽप्यतिविविधः वस्तुवाते कारो वेतिषोऽयं जकः तस्य च वस्तुवाते कारो वेतिषो
ऽयं जकः तस्य च वस्तुवाते कारो वाच्यगुणश्चिद्वादशाभेदोऽर्थशक्त्युद्भवोऽयं जकः अर्थो यत्र जकः सौ र्थ
शक्त्युद्भवः सौ र्थजको र्थः सतः सम्भवी कवेः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वासतपि बहिरसमर्थे केवले कवेऽ
मत्काराच्च गुणैर्वचने वा केवले सिद्धश्चिद्विधः कविनिबद्धस्य तथैकस्योक्तिः कव्युक्तेरधिकं सत्याणं
रागोऽपीति केतनयोऽन्योऽन्येभेदः त्रिविधोऽपि पुनः सतः सिद्धोऽयं तको र्थो वस्तुवृत्ते कारोऽप्यतिद्विधा पदे वा विप्रो
ऽयं सिद्धोऽपि वस्तुले कारो रूपाभा द्वयेतिषज्ञेदः सौ र्थजको र्थो यद्वा स्तव्यनक्रियते कारो वेतिद्वादशाभेदाः सतः
सम्भविता वस्तुनोऽयं जकतामाह क्रमेणादाः अतः सौ र्थो माणिद्वा र्थो अगि मो प्रसिगुणसौ मडिमो एणभा
णि एणन श्रेणी पफुला विलोचना जाता अत्र समैवोपभोग्यश्चिद्वस्तुना वस्तुव्यप्यते अतः सौ र्थो मतिर्यक्तीनाम-
प्रिमः पुत्रियत समुद्दिमयः इति भाणितेन ततोऽगो प्रफुला विलोचना जाता अत्र सतः सम्भविता लोकोऽपि सिद्धेन
फुला विलोचनत्वरूपेण वस्तुभूतेनार्थेनाले कारोऽप्येन समैवोपभोग्यश्चिद्वस्तुव्यप्यते तथा चालसतेनाप्रवा-
सितेऽर्थेन विदग्धत्वे यतः समुद्दिमा सौ र्थमिति वस्तुनार्थेनार्थोऽयं जकः सतः सम्भविता वस्तुनोऽयं जकः

पर

तानजगद्विजितगर्जितेन कद्विनातिबलवत्सिंहनादेन सकलेष्ववशेष्यत्रकापि सर्वस्मिन्संग्रामे विजगति
ज्वलितो निपूणप्रतापः धातुज्वलैः खड्गधारकांतिभिर्निर्वीर्यतोतोपितश्चेकोर्यः द्वितीयस्वकालकरः
पुणामकांतिश्चासौ बालस्तरुणश्चासौ महानसुबाहो मेघसुमुलास्पृष्टमार्काशयेन देवेन मेघानां प्रवर्तकेन
शक्रेणोर्जितस्त्वितेन सकलेकलकलमहिते तेजसो प्रतापः प्रहृष्टस्त्रापो निर्वीर्यः शीतलेकृतः अत्र
प्रसूतस्य रातो वर्णने द्वितीयार्थसूचितस्याप्राकरणाकस्मै नृस्य वर्णनसम्बद्धतया सा प्रसज्येतेति 'सम्बधावग
मायशक्रन्तपयोरुपमानोपमेयभावः कल्पते तत्रश्चात्रोपमाव्यंग्येतर्यः नचात्रशेषपवप्रधाने किमुपमाव्यं
ग्येनेति शेषं तथा हि यत्रैकहेतुस्य प्रसवस्यायेन द्वावेवार्थौ प्रकृतौ तत्रशेषः प्रधाने यत्रतेकः प्रकृतः परो
प्रकृतः तत्रशब्दशक्तिमूलोपमात्वेकार्थानि यित्व व्यवस्था तथाचाक्षिप्यवालेकारः शब्दशक्त्या प्रकाश्यते
यस्मिन्त्रचक्रः शब्देन शक्तिशब्दवोहिसंज्ञाविद्यतमलोचनकृता यत्रशब्दशक्त्यामात्मादलेकारोत्तरं वाच्यं
सत्यतिभासते समस्तः शेषः यत्रतशब्दशक्त्याः सामर्थ्यादिमेवाव्यवतिरिक्ते वाग्यमेवालेकारोत्तरं प्रकाशते स
धने विषयः यत्राभिधाया एकत्रनियमहेतुः प्राकरणादिर्विद्यते ततो द्वितीयस्मिन्नर्थे अभिधानसक्रोमति त
त्रद्वितीयोयोसावाक्षिप्यते उदाहृतश्चालेकार्थनिः अत्रान्तरे कस्यममयगुगमुपसंदरत्रज्जम्भित
ग्रीष्माभिधानः फलमलिकादृहासमोहाकातरादि नचात्रकालकरवालपवमहासुबाहुराशेपेणैव सि
द्धौ किंशेषकल्पनयेति वाच्यं तथा सति वाच्यतेव स्यात्त्रयंग्यता अपि च व्यंग्येपि श्यके वाच्यमिदं गुणीभ

का.
प्री.
५३

तव्यं गते वस्यात्र शब्दशब्दवाते कारधनिता ज्ञानरूपे महेन्द्रो रोपे विना तद्वै मेव तरोपेन सिध्यति सा
यर्म्यस्याविवक्षणात् तथा च वाच्यमिदं ज्ञानाप्रसंगः निगमरुविप्रतापो विधुरतिशाकृदिभो मयुरतीतः
मतिमानतन्नहन्तिः प्रतिपदपक्षागुणविभातिभवान् अत्रैकपदस्य द्विरूपपदत्वविरोधाभासः विधुराणां
वैरिणानिशाक्षयस्त्वक्तु अत्रासंयोगपदत्वेनैकोऽर्थः प्रकृतः सभेगपदत्वे तद्वितीयोर्थो प्रकृतार्थः तत्रै-
तयो रसम्बद्धार्थतावाश्यायविरोधाभासश्च मत्कारितेन शब्दशब्दवाते विशेषणविशेषयो रतामुत्तरो द्विरे
याभासो वाच्यपवनव्यंग्यशक्तिकेषां विच्छेकात् तच्छेकावाश्यायसभेगपदमेवोदाहरति असितः समितः प्राप्तेरु-
क्तवैर्द्वैतप्रभो अद्वितः सद्वितः साधुयशोभिरसतामसि अत्रापि विरोधाभासः अमितः अविद्यमानामितमा-
तयस्यास्मादृश्या अपरिमितायाश्चर्यः एवं विधायाः समितः संग्रामात्प्राप्तेरुक्तवैर्द्वैतशयैर्द्वैतप्र-
भो साधुयशोभिः सद्वितो द्विषता सद्वितो मीति प्रकृतार्थस्य वर्णने अमितः अपरिमितः समितः परिमितः ३
ति द्वितीयाथै विरोधस्यासम्बन्धः तद्वाश्यायशब्दशब्दवाते च मत्कारिको विरोधाभासो लेकारो व्यज्यते विरो-
धवाचकस्योपाधाने विरोधाभासो लेकार अपिशब्दादेर्विरोधवाचकस्योपादाने विरोधाभासस्य वाच्यते अ-
नुपदाने तव्यं गतेति परमार्थः निरुपादानसम्भारमभिज्ञावेव तत्त्वते जगच्चित्रेन मन्त्रमेकलास्याद्यायस-
तिनी अत्रव्यतिरेकः अत्र प्रकृतस्य शिवस्य प्रकृतस्य चित्रस्य करणत्वेनैकालेकारो व्यंग्यः तन्वत्रलेकार-
स्य व्यंग्ये सति किमलेकार्यता ततोऽलेकारेणैवेत्याह अलेकार्यस्यापि ब्राह्मणप्रमाणमायेनालेकारता

कतामाह यन्मासिपाकयसिप्रियसंगमेपिविस्रवत्वाडकशक्तानिरत्नोतरेषु नीवीं प्रतिप्रणिहितेन करेप्रियेण-
साव्यः शणमियदिकिंचिद्विष्मयमि अत्रतमयन्माः देयस्येतिव्यतिरेकः अत्रप्रणिहितेन सादिकर्मणि कृतया
चनीवीं प्रतिप्रणिधानेप्रियेण करे शारव्येन तर्पित इत्यर्थः हे साव्य इति सखीनामथे सौभाग्यमात्ररहितायाः
एकस्यासम्बन्धात्तन्मयत्वासातेकवचने बहूनामप्रतायेन प्रतिपादनायः साव्य इति बह्वचने तेन नाम संगतिः न-
याशणमेतिमिथ्या निरसत्रमात्रनात्र शपथार्थतमत्तपकात्मनेपदमिति सारिका अत्र सतः सम्भविता वाक्यार्थ-
भूतेन वैदग्ध्यतदभावरूपेण वस्तुना तमयत्वादेयस्येतिव्यतिरेकालेकारो व्यज्यते सतः सम्भावितो लेकारो व्यस्तव्यं
जकतामाह यर्पीन्यगंथगजकुम्भकवाटकोटिसंक्रांतिनिब्रजतशोणितशोणिशोचिः वीरेर्षी लोकि युधि को
एकषायकांतिः कालीकटादाश्वयस्य करे कृपाणः अत्रोपमालेकारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षाण्णत्तरिष्यते
तिवस्तव्यज्यते अत्रोपमालेकारो व्यस्तः सम्भावितो स्फुटैव सतः सम्भावितो लेकारो व्यस्तः जकतामाह ग-
ह्रकांतदशनततव्यथासंकटादरिवधुजनस्ययः ओष्ठसिद्धुमदतान्यमोचयनिर्दशसुधिरुघानिजाथरम् अत्रवि-
रोधानेकारेणोष्टदशनसमकालमेव शत्रुवोद्यापादिता इति त्वत्पयोगिता ममक्षित्वात्पक्षेदिति निर्वर्तनामित्ये-
तदुद्धिरुघाते इत्येताव अत्रोपाश्विषययोर्दशनमोचनक्रिययोः स्फुटो विशेषाभासः सतः सम्भवी अथरो-
निर्दष्टः शत्रुवोद्यादिताप्तेति सत्यमेककालेयोषोष्योस्तौ तत्पयोगिनौ तयोर्भावस्तत्पयोगितेति व्युत्पत्त्या समुच्च-
यात्लेकारो व्यस्तः कृतथावदर्पणे अत्र सतः सम्भविता विशेषात्लेकारेण यथेति निर्दष्टोरिपवोद्यापादिताप्तेति समुच्च

पीतनभीतवह्निप्रग्राहि अत्रोत्प्रेक्षयाप्रत्यालिंगनादितत्र नृभतीतिवस्तु साष्टालिंगनभसोद्यतेदयितेतत्तु
समुपसर्गतिमनसितीमानः पीतनभीतवह्निदयान् अत्रपीतनभीतवह्निवेतिमानस्यावेतनस्यपीतनभयंकविप्र-
तिभास्यापितेनतसंतःसम्भवीतिकविप्रोद्योक्तिमिदयोत्प्रेक्षयाप्रत्यालिंगनप्रसादहसितादिवस्तुवाज्यते
कविप्रोद्योक्तिमिदस्यालेकारस्यालेकारव्यञ्जकतामाह ॥ **जाहे रं विग्रह संतीक** रश्च अणश्चरहबहुविणिवेसा
दावश्चभुवनमेतलमणजेवजअसावाणी अत्रोत्प्रेक्षयावमत्तोरैककारणेनवेनवेजगदजगसनस्यातिमिमी
नेतिव्यतिरेकः यास्यविशमिवहसंतीकविवदतामुरुहबहुविनिवेसादर्शयतिभुवनमण्डलमतिदेवजयतिसा
वाणीति कविमुवाज्जनिवासस्यजगदस्यतादर्शनस्यवलोकेषुसम्भवेपिकविप्रोद्योक्तैवमिदनात्स्यविशमित्युत्प्रेक्ष
यान्देवेति व्यतिरेकोव्यज्यते अत्रापिपूर्वोक्तमनुस्मारयति ॥ **पुत्रकवि** प्रोद्योक्तिमात्रनिष्पन्नः नतसतःसम्भवी
त्यर्थः अथकविनिबद्धवह्निप्रोद्योक्तिमिदानीवस्तुदीनोक्रमेणव्यञ्जकतामाह ॥ **जिह्वे** कागिरिमेदलाश्चलिआस
माअचिणोर्गफरुक्कलफणावलीकवतग्रामजादरिदन्नणे तेइहिंसुतआणित्ताविशदिणीणीसाशमेसगिण
णे जादाकिंनिशिपुत्रणेविवहिलातारुणपुण्णविआ अत्रनिःश्वसःप्रोमप्रवयीकिंकितकुरुवत्ततिवस्तुनावस्तु
व्यज्यते ॥ **येतका** गिरिमेदलासुवलिताःसंभोगावित्रोथीस्फागेत्कलफणावलीकवतनात्प्रसादादिद्वे तेइहानी
मलयानिलाविशदिणीतिः श्वसमेसगिणे जाताहदिशिपुत्रेपिवह्लास्फाणपुण्णश्च अत्रकश्चमेनरीका
व्येकविनिबद्धायानायाकायाः प्रोद्योक्तिमिदंनमलयानिलस्यसवतनदारिद्र्यौवानादिशूणेणवस्तुनावहिरस-

का.
टी.
५५

५५

सभवेन प्राप्ते श्रुत्याः किं किं कर्तव्यं तदतिवस्तु व्यत्यते ॥ **महिति** ॥ श्रुत्याणामाणसममङ्गुलीस्तेन आसामे प्रियदमनविश्व
वत्तलणस्मिन्मिहमन्तेनेणोसामिअम अत्रवस्तुनाकृतेपिप्रार्थनेप्रसन्नेतिविभावना प्रियदर्शनसौभाग्यवतये
येणसौख्येनशक्यतेसत्तेजाव साविविचयमानसममङ्गुलीस्तेनाश्वासम प्रियदर्शनविश्ववत्तलणेऋटितिते
नापस्तम इत्यत्रकविनिबद्धप्रोक्षाणि सिद्धेनवाक्यार्थीभूतेनैवेकापसममङ्गुलीवस्तुनाविभावनेसौजावा
लेकारोव्यत्यतेइत्यन्वयः ॥ **उल्लेखक** ॥ इदमनकवतेहितदलोचनेमसुदिने रतेसमग्रपसादकोवेणपणोऽमेणआ
क्रामिता अत्रकिमितिलोचनेऋषितेवदसौत्तरालेकारेण तकेवलमार्द्रनखदत्तानिगोपयसियावनेमामदं
सादपात्रेजातेतिवस्तु आर्द्रादकरजदशनदत्तैस्तवलोचनयोर्ममदत्ते रक्तोष्कंप्रसादः कोपेनपुनरिमेनाक्रान्ते
इत्यत्रकिमितिलोचनेऋषितेवदसिर्तिनायिकप्रपन्नस्यैतन्नायकवाक्यार्थीभूतार्थखंडितायाःप्रतिवाक्यात् सिद्धे
नोत्तरालेकारेणतकेवलमित्यादिकेवलमव्यत्यतेइत्यन्वयः यथावात्रनापद्मस्तलेकारस्तथाविवेचितेविवेचकेः अ
त्रवाक्यार्थस्याप्रमेगेप्रतिषेधात्तपपप्राप्रप्रमाक्षिणविश्रान्तवृत्तरालेकारस्यैवत्येजकत्तेनापद्मस्यास्तन्मूलनिरीक्षि
तत्तादित्यादि महितामहसमभारिपतहृदिअपसुअप्रसाअसाअंतीदिअमेअणल्लकसाअंतेतणअंविनणपअ अ
त्रहेतुलेकरेणतमोस्तनकरणेपितवहृदयेसानवर्ततेतिविशेषोक्तिः महितामहसमभारितेतवहृदयेसभागसमो
त्ती अत्रदिवसमनन्यकमीअंगेतचकमपितनयति अत्रतवहृदयेस्यानाप्राप्तिस्तनौतनैकरणेहेतुरितिहेतुलो
कारेणकाव्यालिगनास्मात्तनोस्तनकरणात्वेकारणेसत्यपिहृदिस्थानप्रापणात्तस्य कार्यस्यानन्यस्याविशेषोक्त्या

लेकारोवाच्यते ॥ **पृष्ठकवि** निबडप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरोद्योजकः ॥ यषुपलेकारिगिरिमेखलेत्यादिष्टदाहरणेष्टते
नायेहादशात्मकश्चेत्तदनुसन्धानं ॥ **पुनः** हादशभेदादर्शितारत्पर्यः ॥ एवमहाशक्त्युद्भवमर्थशक्त्युद्भवमेलनस्य
क्रमव्याप्यमुक्तोभयशक्त्युद्भवदर्शयति ॥ **प्र**हार्थोभेदभूरेकः ॥ उभयशक्त्युद्भवोद्योतिरेकएवालंकारश्चपुनरेवमर्थः
उदाहरति ॥ यथाशतचन्द्राभरणसमदीपितमन्मथा ॥ तारकातारसाप्रणामासानन्देनकरोतिके ॥ अत्रसिद्धश
हमाहोत्पाद्यहृशक्तिमूलतद्वर्जितेशहमाहोत्पादयशक्तिमूलतमिदमभयशक्तिमूलतः ॥ यत्पदेपर्यायांतरं
णपरिहृत्यसाहस्यतत्कहप्रधानेयत्परिहृतिमहेतदर्थप्रधानमिति ॥ चन्द्रसमदीपिततारकाप्रणामाः शहाः पर्या
यांतरेणतथाभयार्थानवभासात्परिवर्तनाः सहाः शहप्रधाना ॥ अतद्वममयतरलसानन्दाः शहास्तपर्यायांत
रेणापिसार्थाभिधानतमतात्परिवर्तनसहाअर्थप्रधानास्तेवमिदेवाक्यमुभयशक्त्युद्भवश्रेष्ठमूलप्रकृताप्रक
याः ॥ समन्वयप्रतीतयेउपमालंकारेप्रतीतिशब्दनिष्पन्नामानायाका ॥ प्रणामागतिरिवकंतसानन्देकरोतीति ॥ स
र्वमेवेतदलासोक्तंयानिसरूपमनिस्मारयति ॥ **भेद** अष्टादशास्पतत ॥ अस्पर्थांतरसंक्रमितवाच्यादिप्रकार ॥ कस्य
सर्वमेवधर्मेतेः शदशभेदानतमेलनस्यक्रमव्याप्यमात्रमेतिभावः ॥ तथाचार्थांतरसंक्रमितवाच्यात्तेततिरस्कृतवा
च्येति तदणामूलतेदोभेदौ ॥ अभिधामूलत्वेतलस्यक्रमव्याप्यकः ॥ अभिधामूलतेहादश ॥ उभयशक्तिमूल
तेनैकशतशदशभेदाः ॥ नन्वलस्यक्रमव्याप्यसमावादिनेनबह्वभेदतमस्मेवेतिकथमष्टादशभेदतेत्याशंक्या
वतराणिकापूर्वमाह ॥ ननुसमादीनोबह्वभेदतेकथमष्टादशभेदतेवेत्याह ॥ समादीनोमनेतत्ताद्रेदपकोहिगण्यते

क.
टी.
५६

५६

अनेतत्वादितिनथादिनवरमाः तत्रशेगास्पदौभेदौसम्भोगोविप्रतम्भसम्भोगस्यापिपरस्परवतोकनातिगन
परिवृत्तनादिक्रममेवयजलकेलिसूर्यास्तमयवन्द्योदयस्तत्तुषकेवर्णनादयोवहवोभेदाः विप्रतम्भस्यापिपि
लाषादयउक्तानयोरापि विभावातभावव्याभिवारिवैचित्र्ये तत्रापिनायकयोरुक्तमायममयमप्रकृतित्वे तत्रापि
देशकालावस्थाभेदास्तेकस्मैवसम्मानेतेकगणनान्तयेषां असंनक्षक्रमवोरगतसमाप्तिमाश्रित्यवमादि
धनेभकपवभेदोगणने स्पष्टयवृत्तिः दार्क्यवृत्त्यः व्युत्थयतिशब्दाद्योभयःशक्तिमूलः द्वाभ्योशब्देनार्थेन
वोत्तिष्ठतेप्रादुर्भवतीतिव्युत्थः व्युत्थोवाक्यमात्रपवपुनःपदीपीतिभावः पदेप्यत्रापिशब्दाद्वैकपवावयव
स्थितेनालेकोरणकामिनीवपदयोत्पेनव्येक्यनवाक्यव्युत्थापिभारतेमासते अन्येषामसदृशप्रकारःअर्थान्
संक्रमितवाच्यादयःपदेवाक्यवेतिभावः तत्रकाव्यविशेषोदिधतिःतस्यसवाक्यगतत्वमेवसम्भावेनतप
दप्रकाशत्वमित्याशङ्क्याह पकावयवेति यद्यपिपदार्थशरीरत्वेनकाव्यस्याकोट्यादिमत्पदसमुदायसा
यैवचारुताप्रतीतिरितिधृतवाक्यगतत्वमेवप्रायशस्तथापिवाचित्यदोषेक्षमेवचारुत्वमित्यर्थः विचारिते
वैतधुनिकत्वाविक्रितिशोभनेकेनध्वणनेवकामिनीपदयोत्पेनसुकवेधुनिनाभातिभारतीति पतदेवद
शयति तत्रपदप्रकाशत्वेक्रमेणोदाहरणम्॥क्रमेणार्थांतरसंक्रमितवाच्यादिनेत्यर्थः॥यद्यपिअपिअत्रापि
शब्दवःशब्दवस्तथा अनुकम्प्यावकम्प्यसज्जतःसवजीवति अत्रदिनैयमित्रादिप्रक्षायाश्चस्तनियंत्रणतस्त्र
रूपात्रतादिसंक्रमितवाच्याः अत्रप्रथमानिमित्रादिपदानिदितीयेमित्रादिपदैः पुनरुक्तत्वादनुपयुज्यमानानिप्र



का.
टी.
५२

५१

पत्तेन नीचैः शंसनविधानस्य युक्तता गम्यते अत्र भीताननेति पदमात्रेण भयप्रतिपादोक्तत्रिमात्राणो व्यन्यते अति प्रा
प्त्यदव्यपत्ता रसधनेरनेतरं भावादयः पदप्रकाश्या उदाहारीत्याह भावादीनां पदप्रकाशपत्तेर्वैचित्र्यं नाधिक
मितिनत उदाह्रियते रसापेक्षया प्रकृष्टा नो मण्या पदव्यपत्तेरसव्यपत्तेर्वैचित्र्यः शब्दाशक्तिमूलमलेकारपदव्य
पत्ताह रसिधिविमरप्रसादितकश्चालकगलरुचिभुजपरिचयः कृत्तिभुजद्विदेकिटेललाटपट्टो विभासि
त्यभीमः अत्र भीषणो यस्य भीमसेनगमानस्य अत्र भीमो भयेक इति प्रकृतौ वाच्यार्थः भीमसेनः पांडवस्य
प्रकृतौ व्यपत्तयोः सम्बन्धावगमाय भीमेत्यभयार्थशब्दाशक्तिमता पदेनोपगम्यते भीमसेनः भयेक इति ।
अपि वा अविभासीति मयामपुरुषान्तेत्येतामेतरेण सिद्धरूपकस्य शोके वनापेरे अत्र नृपवभीमयति रूपकं यदुक्तं ।
तदसत् शब्दाशक्तिमूलवस्तुपदव्यपत्ताह भक्तिभुक्तिरुदेकोत्तममादेशेन तत्परः कस्य नानेदनिः स्यदेवि
दधाति सदागमः काचित्सेकेतदापिनमेवेमाख्यायाहत्याशंसति समादेशो नियोगग्राह्यानेव सतः सन्निहित
सनायकस्यागमग्रागमनेष्टृष्टासावागमः शास्त्रे चेति सदागमः शब्दस्त्रिष्टः सनोपगोपगोपभावेन सम्बन्धेन स
न्निहितसुपे सनायकस्यागमग्रागमनेष्टृष्टासावागमः शास्त्रे चेति सदागमः शब्दस्त्रिष्टः सनोपगोपकभावेन
सम्बन्धेन सन्निहितसुपे सनायकं प्रतिशास्त्रार्थमुक्तासुगतार्थवस्तुवर्तन्ति अत्र च यथा नोपमाधनिस्लयोक्तेः
प्राक् एवं शब्दाशक्त्युद्भवद्विविधे पदप्रकाशप्रसक्तार्थशक्त्युद्भवेदादशविधमुदाहरति सायंस्त्रानमुपासितं म
स्यजेतागं समाते **पितं॥ यातो स्त्रावत** मौलिमस्वरमाणविस्त्रयमंदागतिः आश्रयितवसौ कमार्यमभितः क्तो

क्रोतासियेनाधना नेत्रद्वंद्वममीलनव्यतिकरेशक्रोतितेनासितम् अत्रवस्तुनाकृतपरपुरुषपरिचयात्क्रो-
तामीतिवस्तुधनापदेनव्यज्यते अत्रस्वतःसम्भाविनावाक्यार्थीभूतेनवस्तुनापरिपुरुषपरिचयात्क्रोतामीतिव-
स्तुव्यज्यते तच्चाधनायथाक्रोतिस्यैवेवियःक्रमःपूर्वेनद्रष्टव्यमित्युक्तापदमेवव्यवक्तिसतःसम्भावि-
नोवस्तुनोलकारव्यञ्जकतामाह **तद**प्राप्तिमहाडः। तद्वितीनाशेषपातका तच्चिन्ताविमलाद्वादादीनापुण्य-
व्याप्तयाचितयेत्ताजगत्सुनिपरब्रह्मसत्त्वाणि निरुद्धासतयामुक्तिगतात्यागोपकस्यैव अत्रजन्मसहस्र-
पभोक्त्यानिर्दृष्टतत्त्वतस्तत्त्वनिवियोगाडः। तद्विन्तनाद्वादाभ्यामवभूतानीत्युक्तं एवंवाशेषव्यशब्दयोरेव
तिशयोक्ती अत्रवाक्यार्थीभूतेस्वतःसिद्धेराशिवाचकस्योशेषपदस्यव्यपदस्यवप्रभावादेनेकजन्मसहस्रभोग्य-
सक्ततदुक्ततत्त्वतस्तत्त्वनिवियोगाडः। तद्विन्तनाद्वादाभ्यामवभूतानीत्युक्तं एवंवाशेषव्यशब्दयोरेव
दस्यवप्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयीमतेकृतिव्यनक्ति अतिशयोक्तिचात्रोपमानेनसक्ततदुक्ततत्त्वतस्तत्त्वनिवियोगा-
स्योपमेयस्यभगवद्विरहडः। तद्विन्तनाद्वादाभ्यामवभूतानीत्युक्तं एवंवाशेषव्यशब्दयोरेव
याचितेनदयति निर्गीर्यायवमानेतत्प्रकृतस्यपरेणयदिति अर्थशक्तिमूलसतःसम्भावलेकारवस्तुव्यगमाह
क्षणदामाःक्षणदावतमवनेवमनमवमनम् वतवीर्यवद्विषांपरंमुखितेयिपंमुखंमवम् अत्रशब्दशक्तिवि-
रोधयोगेनार्थान्तरत्यासेनविधिपित्वामन्ववर्ततेति सर्वपदयोत्येवम् अत्रप्रथमार्थेशब्दशक्तिमूलोविरोधोद्विनीया-
र्थस्यसार्थशक्तिमूलसार्थान्तरत्यासस्योत्थापकः अर्थान्तरत्यासेवसर्वपरिहृतिमहत्वादर्थशक्तिनत्वमिति अ

का.
दी.
५८

५४

यशक्तिमत्तालेकारव्यंग्यमलेकारमाह ॥१॥ हवतदस्मगोमस्मिन्मिश्रद्वयेमित्ताणकमलदलः श्रपावव
इत्यासोभ्याणकनश्चग्रामदीसमुहो अत्रयकेनतयास्यसहः मुहुःपरि चुम्बतेकतेयोनामप्राप्तत्वमिति
मिताणपदयोत्तेकावतिमे तववलभमप्रभातेश्रीसीदयोगस्तानकमलदले श्रितनववधः फ्रत्वाकरोतिवद
नमहीमंमुखे इत्यत्रकमलदलमितिप्रकम्यवाव्यतादिवसनः सिद्धेनस्तानतेपरिचुम्बतेहेतुरितिकावतिंग
म पूर्वोक्तमनुस्मारयति येषुस्वतःसम्भवीत्येजकः स्पष्टे अथकविप्रौढाकिसिद्धेयेजकमाह ॥२॥ सुवन्थ
वतामुलितिश्रयणफलतल्लणजोवाव एकच्छत्रविश्रकुणः भुवणजेविजिम्बते अत्रवस्तुनायेषाकामिनाप्र
मौस्मरोराजातेभ्योनकश्चिदपितदादेशपरांशुवश्रितिनाग्रद्विरुपभोगपरैरवतर्निशतिवाद्यतेतिभुवनराज्यपदयो
नैवस्तप्रकाशते रात्रिषुवद्वयवतासुतलितमास्फातयेष्टाये एकच्छत्रमिवकरोतिभुवनराज्येतिचक्षुमानः अ
त्रकामस्यवापस्फालनहेतुकेनभुवनराज्यकारणरूपेणवाक्यार्थोभूतनवस्तुनाबहिरसम्भवात्कविप्रौढोक्तेयवा
सिद्धेन येषाकामिनामित्यादिवाक्यार्थोभूतवस्तुप्रकाशयतेतिस्मृत्यः तथाचनेभ्योनकश्चिदित्यत्रायेतश्रितिग
मप्राणक्रियातामपेक्षापदानायेवमीतथावोक्तेपाणिनीयेः गम्यमानापिक्रियाकारकविभक्तीनानिमित्तमि
ति तदयमर्थः तेभ्योपेतः प्रथाभूतः सत्रकश्चिदपितदादेशपरांशुवश्रिति वस्तुवापलेकारोदृश्यते निशितः
शरदियार्पयतनेगोरशस्वदृशः सवलं वयस्यस्य दिशिनिपततियत्रमाचतत्रव्यतिकरमेत्यसमुत्तिष्ठेत्तवस्थाः
अत्रवस्तुनायुगपदवस्थाः परस्परविरुद्धाप्रतिप्रभवेतीतिव्यतिकरपदयोन्माविरोधः अगलेमकलजनहिंसक

५८

तादृक्कैयौवनेत्यर्थः कामेनसदृशोदृशिनिजबलसमसर्पणशोणवस्त्वताबहिरसम्भवात्कविप्रोक्तोक्तैवेव
सिद्धेनविशालंकारोद्योत्पत्तेरित्यन्वयः अलंकारव्यंग्यवस्त्वाद वादिजंतोपिविपुलेमंथावग्रन्थियेणहिअ
येणयतभवअसपणविमुहताएवतयसेदोरोअत्रविप्रदजानितललणहेत्वतंकारेणदोरोनवरतकम्प
मानएवास्तेनवलतीपदद्योत्पत्तेवस्त्व वाद्यमाणेपिपुनःसेतापकदर्थितेनचदयेन स्तनभस्वयस्येनविप्रद-
जानिर्नवलतपर्मद्वारः अत्रविप्रदाभिजत्रादिसाप्रयात्रकदाविप्रलेतीति वलनभावेविप्रदजानित्वेदतः
अलंकारव्यंग्यमलंकारमाह सोमुहसामलो गोथस्मितलोकलितअलितअदेहा तीव्रविदावलेतस्त्रिमुरोस्त्र-
अमेगरेजत्रा अत्ररूपकेनमुहमुहकाकषणेनतथाकेशपाशः स्फुरयोःप्रापः यथाभतनिवृत्तौअप्यनिवृत्ताभिला-
षः कामुको भूदितिजयतिपदद्योत्पाविभावना समुद्यप्रणामलो गोथस्मितः कलितललितनिर्जदेदःतस्या
स्फुराहलेतव्यास्मरःसुरतसंगरेजयति स्फुरोसःसेनानिवेशश्चबलेसैन्यसामर्थ्यं च थास्मितपवस्मरतिरूपकं शे
षेस्पष्टम् पूर्वोक्तमनुसन्ध्याति एषुकविप्रोक्तोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यंजकशक्तिशेषः कविनिबद्धवक्तृप्रोक्तोक्ति-
निष्पन्नव्यंग्यक्रमेणह एवपुष्पिमासिअक्तास्समुहअकोतेसिभणसुमहसुभेकामोदगाममगास्त्रोमश्रुणिधि
वृत्तद्वयज्ज अत्रवस्त्वनामयीवप्रथमममस्यामपितमनुक्तस्ततोनेतिप्रदोषेत्यादिपदद्योत्पत्तेवस्त्वव्यन्यते तव
पूर्णामासंगाकमसुभागकस्तमसिभणमममत्तम् कामोभाग्यममगाप्रदोषजनीवतवाद्यः अत्रनवशृणिमा
चत्तोद्विगरेमुवेप्रदोषमात्रेराववात्रतसर्वरात्रे तथातमपिदणगीध्यायांगोतासीतिव्यंग्यम् वस्त्वमृतात्

का.
टी.
५९.

५९

सामद्यत्पक्तायामभिसरमितस्यामपि क्षणरागीभूयात्योगंतासीतिवंगे वस्तुमृतातेकारोयथा॥**मदि**
गवाणि वृणसवणसमशमिअकवातीसदीशणविदुः विदोशणिवामिअशुद्धरतोतदोदकहरमिअं अत्रव
स्वनाहारकैदादनेतरमवश्यमन्यदेवतसभूत तत्कथयकीदृशितिव्यातिरेकः कथं पदगम्यः साविनव
निधुसमरेअंकपातीसाव्यानिविश्या हारोनिवारितपवउद्विपमोस्ततः कथं गमितम् आकपातीआलेग
नेमेवसावीकथमितिपदेविस्मये शोभेस्पष्टम् अनेकारमुत्तवस्त्वाह पविशतीचारिवागविवत्तअवग्रणप
तस्थणपकेविरायेऊणचटेहोदाहआणिहोतिभाणिमिसाविकिनि मिअत्रहेत्तलेकारेणमेकेतिनेगंछिते
दृष्टायदितत्रगे तमिच्छामितदपरेश्वदेगहोत्वांगंछति वस्तुकिमितिपदयोत्प काचित्सावीसखीप्रत्याह प्र
विशतीहदद्वारेववतितवदनाविलोक्यपंथाणे स्फुरीगहोत्वाचटेहोदाहप्रतिरोदिषिसाविकिमिति अ
त्रस्कन्देगहोतस्यचटस्यभेपेहेतटिहप्रवेशममये विवतितमवत्वमितिहेत्तलेकारेणमेकेति तमित्या
दिवाक्यगम्यवस्तुव्यज्यतेअत्यन्तयः नृपभेशम्पाप्रकारेणतरितोपिसम्भवात्कथंविवतितननेमेवहेतेरि
त्याशेक्यादाहभणेतमाह विहलेतत्तवेमदिदिदुणकडेणतरैतलतगदिदुः वारम्फसमिमेनअण्या
गुरुवेत्तिपाशिविहिण्णे अत्रनदीकृततागदनेकृतमेकेतमप्राप्तेगहप्रवेशावमरेपश्चादागतेदृष्टापुनर्न
हागमनायहारचातव्याजेतवुडिपूर्वव्याकृतयात्तयाचटः स्फाटितअतिमयावेतितेतत्कमितिनाश्वसिषि
तत्समीहितोमहायेअत्रअहेतेषुअतिकटेसर्वेसमर्थयिष्येतिहारस्पर्शमिषेणतः परुत्पावस्तु विष्टवलो

तौ सावित्रेष्टावृतेतेतरततरदृष्टिद्वारस्पर्शमिषेणात्मानेगुरुरितिपातित्वाद्यभिन्नः शेषेस्पष्टेअतंकारमूलोत्ते
 कारेयथा ॥ **नोह** ॥ मद्भरसेणअविशृणुतारुण्यसुअमणसावुड्ढावणवोड्डुवपखड्डहहहसतहदिअ
 अं अत्रकावालिगानुबडांचपरवधमस्मानुज्जिताभितषसीतिनदीयमीवारेतेवक्तंनशक्यतेअत्ताचेपः परवध
 परप्रकाशः ज्योत्स्नयामधुरसेनचवितीर्णितारुण्योत्सुकमनाः साहदापिनवोद्वेगपरवधरहतवहरतिहृद-
 यम् हृदायामनोहारितेज्योत्स्नामधुरसाभ्यादन्नतारुण्येदेतीरितिकाव्यलिंगं शेषेस्पष्टे पूर्वाक्रमत्वस्मारयाः
 ति पषुकविप्रोढोक्तिनिष्पन्नशरीरः वाक्यप्रकाशेत्तपूर्वमेवोदारुते शार्दूलभयशक्त्युद्भवस्त्वपदप्रकाशे
 नभवतिपंचत्रिंशद्देवाः प्रबन्धेणार्थशक्तिभूः यथागृह्णोमायुसंवादादोभारते प्रबन्धोमहावाक्यवाक्यसमूहः
 तथाच अलम्बितामशानोस्मिगृह्णोमायुसंक्रतेकंकालबद्धतेचोरेसर्वप्राणिभयंकरे नचेदजीवितक
 श्रित्कालथर्ममुपागतः प्रियोवायदिवोद्वेगः प्राणिनोगतिरीदृशी अतिदिवप्रभवतो गृह्णोमायुसंक्रतेनपर
 मिदेवचनम् आदित्योयोस्थितोमृजाः स्नेहेकुरुतसास्यतम् बद्धविश्रोमुहूर्त्तयेजीवेदार्पकदाचन अमेका
 नकवर्णभेदात्सप्राप्तयोर्वते गृह्णोमायुसंक्रतेनवातास्यक्षधमविशोकिताः अतिनिशि विजृम्भमाणस्यो
 मयोर्जननव्यावर्तननिष्टेचवचनप्रश्रुते स्पष्टेअयेतेकादशाप्रभेदाग्रस्यविस्तरभयान्नोदाहृताः सयमेवतत्तत्पते
 नसर्तव्याः अपिशब्दात्पदवाक्ययोःपदवाक्ययोर्वोजकत्वमुत्कापेदेकदेशादेरपिदर्शयति पदेकदेशर
 चनावर्णेष्वपिरसादयः आदिशब्देनसर्वस्यैवातत्तत्क्रमव्यंग्यस्यग्रहणं तथाचधनिकृत सप्तविंशचनमेव

का.
टी.
६२

ये स्तथाकारकशक्तिभिः कृतद्वितममामैश्वर्येयोतत्पक्रमः क्वचित् चशब्दानिपातोपसर्गकातादिभिः प्रयुक्तै
विति उद्दिष्टाववायकः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः समसितानेकपदसमुदायोवेतिपदद्विधातस्यैकदेशः
प्रकृत्येषाः प्रत्ययाणां वा समासपूर्वपदोऽप्युत्तरपदोऽप्येति तत्रापिप्रकृतिद्विधा प्रातिपादिकेयातर्वाप्राति
पादिकेनामसर्वनामानिपातभेदेनत्रिधा निपातोपिबहुविधः यातर्वापिसोपवर्गावपिसर्गभेदेनद्विधाप्रतियो
पिसमिद्धद्वितकृद्भेदेनचतुर्थेति तेषांपदेकदेशानोक्तकतेक्रमेणोदाजिहोषः यातप्रकृत्यंशस्योदाहरति
तत्रप्रकृत्यायथा रसोभ्युत्पत्तेरितिशेषः शकेतिदिश्याणिग्रसणकरकिमलग्रन्थणग्रणजग्रतस्रुडस्र
तग्रणग्रणपाचयपरिचुम्बेजग्र अत्रजयतीतिशोभतेरत्यादिसमातेपिप्य गतव्यापारेलोकोत्तरेणेवव्या
पारेणामपिथानमितितदेवोक्तम रतिकेतिह्येतनिवसनिकरकमतयरुडनयनयुगतस्य रुद्रस्यतृतीय
नयनेपावत्पापरिचुम्बितेजयति रतिकेतिनिवहृतसमिकरकमतयरुडनयनयुगतस्य)रुतनिवसनश्चासौ
अतएवकारिकिसलयाभ्योरुडनयनयुगलेयस्येतादृशेतिममामः अत्रास्यागाथायांजयतीत्युक्तंशोभतेरत्य
तनोक्तमित्यन्वयः तथाचोक्तैश्चजयतीति जिजयेतिश्रुतिपातप्रकृतिमात्रेणपदस्यैकदेशेनश्रेणारसोभ्यु
तेतथाहि यद्यपित्रीणेष्वनयनानिपिहितानितथापिद्वयस्यलोकसिद्धेदस्माभ्यामप्यगतं कृते तृतीयस्यतलो
कोत्तरेणलौकिकेनचुम्बितेनेत्यतएवजयति नयनयुगादत्यस्माद्वृक्षैणउक्तैश्चरभानिशयतज्ञासम्पा
दतद्वारेणरसातिशयपोषणात् तदेवसम्भोगश्रेणारसमरूपेवोपमिति अपिचात्रजयतीतिमत्यपिप्रका

तिप्रत्ययोऽक्तर्षप्राप्तेनयतिरकर्मकः अभिभवेत्सूतीकानौचसकर्मका इतिवैयाकरणानुशामनाऽ
क्तर्षार्थोऽप्रकृतिमात्रोपेक्षी नतससदायापेक्षीतातएवपदेकदेशात्त्वम् एवंथातप्रकृतेर्वैजकतमुक्ता
प्रातिपदिकप्रकृतेरणाह तथाचप्रयोन्मायमपाकृतः सशपथं पादानतः कोनयाद्वित्राण्य वपदानि-
वासभवताद्यावन्नयस्यमनाः तावत्सुतपाणिमसमुदतमनोवेत्तिवेयं धतोयावित्तवक्तप्रणमकम-
होप्रेमेणविचित्रागतिः अत्रपदानातिप्रोञ्जनतद्दारादीनाति यथापूर्वादाहृतो जयतीत्युक्तं नशोभते इति
तथातेनैवैस्मैवप्रकारेणस्मितयेहापदेपरिहृत्यपदानात्सुक्तं तेनद्वारेतावत्समानोपिमहत्तयापदाना-
तिप्राप्तिपदेकेनोक्तकण्ठभावस्यातिशयोक्त्यते अत्रापि विभक्तेरप्रयोजकत्वात्प्रकृतिरेववैजका प्रकृतेर्वै
जकतासंज्ञाप्रत्ययमात्रमप्यदर्शयति तिः सपर्ययापथिपथिष्वकवेचुचारुंभेज्जराणांदिशिदिशिपव
मानोर्वीरुयोत्तामकश्च नरिनीयकिरितिद्राकसायकासृषयन्वापुरिपुरिचोत्तहत्तामानिनीमानचचा अत्रकि
रतीतिकिरणस्यसाध्यमानतन्निवृत्ततेतिनिवर्तनस्यासिद्धतेतिज्ञासपाव तत्रापिप्रत्ययनातीततद्योत्यते ।
अत्रास्मिन्नुदाहरणेकिरतीतितिः प्रत्ययेनसाध्यमानतन्पूर्वापरीभूतावयवतयाक्रियापदतेयोतितेतिहमेति ।
निवर्तनस्यासिद्धतेमानमर्चोयाविशेषाधानहेतुतनाविशेषणतंसुप्रत्ययेतद्योत्यतइतिमन्वेयः तत्राप्येव ।
तिः सपूर्वजकतेत्रसत्यपिप्रत्ययेनकृतानिवर्तनस्यातीततत्वेद्योतितं यथावसाध्यतेक्रियातेसिद्धतेविशे
षणतंतिपर्यायस्तथानिरूपितेप्राक् वस्तुमोदित्यासिद्धः साध्यस्तत्रापिवात्रकिरणस्यकारणतेनिवा

का.
टी.
६१
६१

तत्तत्प्रवृत्तत्वात्कार्यतेवाद्येन तच्च त्रयोः स्वमित्रगसाथमिदं तत्प्रतीत्या विपर्ययात् कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यय
शानि शयोः क्रि गम्पमाननिवृत्तिशोच्यत्वं द्वाणवसंतकात् तस्योदीपकतातिप्रयोद्योत्यते तदत्र त्रिः सुपोर
सधनिव्येजकत्वेपरिप्रयाततसादादित्याशोक्यसादाद्येजकतामाह यथावातिवत्तास्तेभूमिबच्चिरव
नतः प्राणदीयितो निगद्वारः साव्यः सततहृदि तो ज्ञुनयैतद्यताः परित्यक्तं सर्वं हंसितपादिते ये जरशुकैस्तवा
वस्थाविये विस्मजकदिते मानमधुना अत्र लिखनितितिलिखतीति तथास्तेति नत्वा मितमिति अपि न
प्रमादपद्येतमास्तेति भूमिमिति नतभूमाविति नहि बुद्धिपूर्वकमपरं केचित् लिखतीति तिस्रुविभक्तीनां
गम अत्र लिखनित्युक्तेन तत्तिलिखतीत्यतः प्राञ्चतगुणक्रियायामाव्यक्रियापौर्वाचनेनाप्राधान्यात् लिखनस्या
बुद्धिपूर्वकत्वेन निते तथास्तेत्युक्तेनासीदितितनवर्तमानकालस्य प्राख्यापरिसमाप्तिसदृशं तयातिजा त
थावस्थानस्य प्रमादपद्येतताद्योतिता एवेभूमिमित्युक्ते नतभूमाविति ततश्च न बुद्धिपूर्वकं किंचित् लिखती
तिस्रपाद्योतिने भूमावित्यधिकरणमिथाने लिखनीयस्य कर्मणः आकाशितेन तत्र बुद्धिपूर्वकान्तास्य त्रच
तथेत्यर्थः लिखनित्यत्र सत्यपि सवेततेशतस्मिन् रादेशत्वात्तिद्वे तैव व्यपदेशः गामरुग्नामि गामेव सामि
गग्रस्थिगणग्राणमिणग्रिग्राणपणदशमिजाहोमिमाहोमि अत्र नागरिकाणामिति वृष्ट्याः ग्रा
माणानुस्मिग्रामेव सामिनगरस्थितितज्ञानामिनागरिकाणां पत्नीहृगमियाभवामिसाभवामिनगरस्थि
तिवैदग्ध्यमित्यर्थः अत्र वृष्टीचानादशत्यनुशासनानागरिकाणां नागरिकाः पश्यन्तीरतादृश्यतत्पत्नीहृगमी

तदादरवादिनीषीतादृक्कालाभिस्तनेन नायिकायावज्ज्याविभावातिशयतोद्योतयंतीशृंगारसधुतिपुसा
ति रमणीयः क्षत्रियकुमारश्चासीदितिकालस्य एषाहिभक्तमाहेश्वरकार्मुकं देवाशरण्यं प्रति कृपितस्य भा
गीवस्योक्तिः अत्रासीदित्यतीतकालवाचकस्मिन् प्रत्ययामन्त्रोक्तवत्तिस्य स्पन्नास्यते वर्तमानत्वेन वा
भविष्यतीति प्रकाशयन्मागीवक्रोधातिशयेनैति वचनस्य यथा तालगुणगाहणाणेन एङ्क एटाणे
तस्मिन्मस्म तालभाणिग्राणमुन्मरपरिमज्जं ज्ञात्रं अवसानं अत्रगुणग्रहणादीनां बह्वन्ते प्रमाणे कतद्योत्प
तेषां गुणग्रहणादीनां तासामुक्त एटानां तस्य प्रमाणः तेषां भाणितानां मुन्मरेटशं जातमवसानं अत्रगुणग्रा
हणादिषु सप्रत्ययबह्वचनेनाताप्रकारतयामध्ये मध्ये तथा भावं प्रकाशयति इति रसाख्यस्य स्थायिनोति
शयेन मानाख्याविप्रलम्भशृंगारस्य पुष्टिः एवं सप्रत्ययस्य द्योतकतामुक्तानि प्रत्ययस्याह पुरुषव्याख्या
यस्य यथा रेवेचललोचनाचितरुचेवेतः प्रमुखास्थिरप्रमाणबद्धमानमेतन्नयेनामा लोका किं नृसि किं
मन्ये विहरिष्यसे हतैव तदतामुचोत्तरावामिमामेवाक एतदेकतावत्प्रशिलासंसारवारो नियो अत्रप्रहा
सः प्रहासे मर्त्ये पदे मर्त्यते रुतमपकवच्चैति पाणिनि सूत्रादिष्टास्ति प्रत्यययोर्मिथ्यमोत्रमपुरुषविनिमयः प्रहा
से द्योतयति प्रहामश्च शोत रसातिशये पुसाति एवं पदैकदेशस्य स्मिन् प्रत्ययस्य द्योतकतामुक्ता सममित
पदैकदेशस्यापि दर्शयति पूर्वनिपातस्य यथा येषां दोर्वलमेव उर्वलतया तेः समता स्तेरपि प्रायक्ते वतनी
ति रीतिनिपुणैः कार्यं किमुर्वीश्वरेः येस्मा शक्रपुनः पराक्रमनः यस्वीकारकामतक्रमास्ते स्मर्भूपभवाह

का.
ली.
६२

प्राप्तिरिति द्वित्राः पवित्राः परे अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यं योत्सने अत्राभ्याहिते वेति सूत्रेणानेकावोपि परा-
क्रमशब्दस्य द्वेद्वयसमासे पूर्वनिपातः प्राधान्यं योत्सयन्ती रसं पोषयति एवं समसितपदैकदेशमुदाहृत्य
धनिकारोक्तस्य कारसमन्वयस्य समस्तनशीपस्य त्वयस्य संज्ञकतामुदाहरति विभक्तिविशेषस्य यथा प्रथ-
माधितर्योर्यन्वर्थानि भूतिविधुरैर्योयितवदिवसम् दिवसेन तत्र नरपभवानपुत्रविधिसिद्धिसाधुवाटपदम् अ-
त्र दिवसेनेत्यपवर्गे तृतीयाफलप्राप्तिं योत्सयति अत्र तत्र विधुरैर्योयितवदिवसमयोयितवत्तजयः प्राप्तिरिति भवो-
स्तदिवसेनापुत्रजयप्राप्तवानित्यर्थविशेषमपवर्गे तृतीये शोभते तत्पुत्रशोभनादितो योत्सयतीत्येवमिति ।
योत्सयन्ती वीरातस्वतस्य त्वत्पतेरुत्कर्षे प्रसीतः तद्विजयप्रत्ययसंज्ञकतामाह भूयोभूयः सविधतगरीरथ्य-
यापर्यन्तेनेष्टष्टष्टभवनचतुर्भीतंगवातायनस्या साक्षात्कामेन वामिवरतिर्मातृतामायवेयहाप्तात्कण्ड-
ललिततलितैरङ्गैस्नाम्पतीति अत्रानुकम्पावत्तेः कट्टपतद्विजयस्य अत्रानुकम्पायैस्तद्विजयप्रत्ययः कपर्म-
लत्पगातामत्वकम्पतद्वारासौकुमार्यं तेनङ्गवासादिसुताप्रकाशविप्रलम्भं पुमान्ति परिच्छेदातीतः स।
कतवचनानामविषयः पुनर्जन्मस्य संवत्स्रभवपथं योत्सयति विवेकप्रधं सा उपचितमहामादगहनो-
विकारः कोप्यन्तेत्यतिवृत्तापेक्षं कुरुते अत्र प्रशङ्कस्योपसर्गस्य अत्र प्रशङ्कस्योपसर्गतादृशमपदेशभूतस्य
प्रकर्षयोत्तकतकयाविवेकसमूलोत्प्लवनं योत्सयति तेन च जज्ञतादिव्यभिचारोपसर्गमुत्वेन विप्रलम्भतातिशयः क-
नचगर्वमिमुत्वेमनस्तथा किमन्यदेवेति हताश्वनारयः तमोसिति हेति हितावदेषु मानयावदायात्पुष्ट्यादि।

मौलिताम् अत्र तत्त्वयोगिताद्योक्तकस्य चेति निपातस्य अत्र तत्त्वयोगितापदसमुच्चयवाचकशब्दः
तथा हि मतमोगर्वाभिमुखोक्तशब्दमात्रस्य शब्दोद्भवनस्य तत्त्वकालतावकाशद्वयव्यपन्नयाचवोरस्य प्र-
सिद्धिः अत्र चेति निपातस्य प्रातिपदिकमात्रस्यैव व्यञ्जनकत्वेन तत्त्वप्रत्ययस्येति पदेकदेशात् रामो मो भवनेषु-
विक्रमगुणैः प्राप्नोति प्राप्तिपदिकमात्रस्यैव व्यञ्जनकत्वेन तत्त्वप्रत्ययस्येति पदेकदेशात् रामो मो भवनेषु-
रुद्यस्यैकवाणादतिशृणोति शृणोति विज्ञाततात्त्विकत्वोद्गीर्णैः सरेः सप्रभिः अत्रासाविति भवनेष्विति अस्म-
दिति गुणैरिति सर्वनामवचनप्राप्ति पदिकवचनान्नोक्तत्वादिति नमदिति अपि तस्मादित्यस्य सर्वापेक्षिण-
भाष्यविपर्ययादित्यस्य सास्यति सुविनतभावसुविनाभिधानस्य यदि परिमिति समस्तपदसर्वधारण-
यो निपातः अत्रासाविति भवनेष्विति अस्मादिति अहस्याहेतुसर्वनाम्ना प्रकृतिमात्रेण विभक्तिमनये-
देव रामस्य मदिमातिशयात् तत्त्वतायमाणत्वेन व्यञ्जते तथैव भवनेष्विति सुबद्धवचनप्रत्ययमात्रेण सर्वत्रैव नत-
त्वापेकदेशादिति व्यञ्जते गुणैरिति बद्धवचनेन दोषात्पेक्षाभावः अस्मादिति बद्धवचनेन न केवलेन तवममवा-
कित्तसर्वस्य कृतस्येति भाष्यविपर्ययादिति पदेन भाष्यनामयेयावाचकतया भाष्यामेवासास्यस्य त्रायभा-
ष्यत्वेन परिणतानि नतस्माकं कदाचिदपि भाष्यनामभावो भूदिति व्यञ्जते तस्मात्पुनरिति कलयाति कलाम्।
तुमदन पन्ध्रवोः पठस्ये अथि वसति सकललनामौलिसिंये च कित्तहरिणनयना अत्रा मनिजवर्षाभा-
वकर्मभूताधारणो सत्त्वस्य तत्त्वान्तश्चिन्तयन्तः समोपेति मौलौ वसतीत्यादिभिस्तत्त्वेषु मेधावाचकत्वे-

दीनोतवानोपरिग्रहः तथाहि मालती मायवप्रक रणं शृंगारव्यञ्जकं रत्नावली तद्विकाचशृंगारव्यञ्जिका प्र-
वोक्तमनुसंध्याति यदेव सादीनोर्ध्वगणितभेदाभ्यां सहस्रभेदाः पूर्वगणितभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां पदवाक्ययोग्या-
भ्यां पदवाक्यपदेकदेशकणिरचनाप्रबन्धयोग्यतेन स्रष्टेदोरसादिरित्यर्थः सर्वमेकत्र सेव्यं दृश्यंति भेदास्त-
देकपेवाशत व्याख्याताः तन्नो हेतोरगमिन्नुता मेधुनेरेकपेवाशद्वेदाः उक्ता इत्यन्वयः तथाहि अविवक्षित-
वाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यात्येतदतिरस्कृतिवाच्योद्भेदो नौत्वेकैकशः पदवाक्येति चत्वारः विवक्षि-
तास्तपश्वाच्येषु लक्ष्यक्रमयोग्याः पदवाक्यपदेकदेशाश्चनावर्णप्रबन्धभेदेन स्रष्टे विवक्षितास्तपश्वाच्येषु
लक्ष्ययोग्यक्रमेषु प्राहशक्तिमृताश्चत्वारः अर्थशक्तिताष्टद्विंशत उभयशक्तिमृतश्चैत्येकपेवाशत
भेदः शुद्धोद्यतिः एव शुद्धभेदावक्ता संकीर्णभेदानाह तेषां चाप्यन्ययोजने संकरेण त्रिरूपेण संस्पृष्टां वैकरूपया
न केवलं शुद्धापेवैकपेवाशद्वेदा भवेति यावत्तेषां सुप्रभेदेरेकपेवाशता संशयास्पदतेनानुग्राह्यानुग्रहकताया प-
कव्यजनकावप्रवेशेनेति त्रिविधेण संकरेण परस्परनिर्गोचरपतयेकरूपया संस्पृष्टावेति च तन्मिर्गणने वेदता
व्यवियञ्चनः १. ४. ४ शुद्धैः भेदैः सहशेषु युगावेत्स्वः १. ४ ४४ तेषां पेवाशद्वेदानां दीर्घादीनां रत्नायिता
नृक्तदभेदः परस्परसंयोगः संकरः तिलतेजुलयायेनोक्तदभेदः संस्पृष्टसंकरेद्विकचित्सायकबायकप्रमा-
णाभावात्संशयास्पदता कविदेगां भावेनानुग्राह्यानुग्राहकता कापि व्यञ्जकैकपदव्यग्यतेनैकव्यजनकाव-
प्रवेशशक्तित्रयोभेदाः संस्पृष्टतत्त्वदभेदतादेतत्त्रितया समभावादेकरूपतेवेत्यर्थः शेषगणितालेख्यम् तत्रदि

का.
दी.
५५

ह्यात्रमराद्वियते कृणवाहृणियापदेशनायापकम्पिदेभाणिग्राहुरपतोअखलभीचरमिग्राणिज्जवराश
ग्रानुतयः किमपेततणेथोतरेसंक्रमितः किमनुगणनयायेनोपभोगपवव्येव्येनकशतिमदेहः क्षणप्राच
णिकादेवनाययाकिमपिभणितायेदिति पञ्चाङ्गावतमेतदेअतनीयतावराकी क्षणउत्सवः तत्रप्राचुणि।
कानिमेग्राणीतापतोहरेषुत्येत्त्यालोचने पञ्चाङ्गागशतिविलसिका कस्याश्चिदेवकामित्यकोचितस्वदेवरानुरक्तो
विदितवृत्तान्ततयातज्जाययाक्रोशितामुपतभसयमेवाङ्गावदेवरेप्रतिसोपालमेभ्यमुक्तिः अत्रानुनीयतामितिवाच्य
मवपपद्यमानतेनविवदितेमत एकांतोचितेनसम्भोगोनपारिष्वातायेषेत्यथोतरेसंक्रमितेकिम किंवातेतावदस्या
मेवानुरागीतायायेमेवतात्पर्यात् पवतवेदानीमगर्हणीयप्रेमास्पदतयेवानुनीतवात्पनुनयोविविदितः संसृ
पस्यपस वयोचिदानांगर्हणीयाःसम्पन्नास्त्यपरत्तेनभासेते उत्तमयथापिस्वाभिप्रायप्रकाशनतात्पर्यात् एकत
रानिश्चयेनाविवदतवाच्यविवदतात्पर्यवाच्ययोः साधकवाधकप्रमाणभावात्संदेहसंकरः स्मिग्यप्रणामलको
तिलिप्रवियतोवेदहृताकाचनावाताः प्रोकारिणोःपयोदसहृदामानन्दकेकाकला कामंसंतहृदिकेंदोरह
दयरागोस्मिसर्वेसहे वैदेहीतिकथंभविष्यतिहहाहादेवियागभव अत्रलिप्तेतिपयोदसहृदामितिवाथोतरेसंक्र
मितवाच्यान्तेततिरुक्तवाच्ययोः संसृष्टिःताभ्यासहरामोस्मिसर्थोतरेसंक्रमितवाच्यान्तेततिरुक्तवाच्ययोः सं
सृष्टिःताभ्यासहरामोऽप्यावग्राह्यान्निग्रहकभावेनरामपदलक्षणेकव्येनकानुप्रवेशेनवाथोतरेसंक्रमितवाच्यान्मा
धन्योःसंकरः अत्रामृतिव्याप्तिप्रमित्यसम्भवादर्थोतरेव्यापनेसंक्रमिते पयोदसहृदामिति वेतनाहीनैर्मयैः

रसम्बन्धादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं सत परिपोषकत्वेन दत्तयति व्यापणपोषणानि शयोन्ययोग्योऽत्रार्थान्तरसंक्रमिता-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यो रक्तदमेव भेदेन तावमानयोऽस्ति तत्तेऽतवत्तेऽस्तिः पूर्वत्र तवत्कदत्तेन भेदानवशात्तावती रतीरव-
त्संकरः ताभ्यामहेति ताभ्यांतिप्रसङ्गः ताभ्यामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यभ्यामसह रामोऽस्तीति रामपदवाच्यस्य रा-
त्यागवतवासादिः खसहिस्तेऽर्थान्तरसंक्रमितस्य सादिगवतवासादिः खसतिप्रसङ्गः तद्व्यंग्येर्मिन्नव्यापनमा-
द्यप्युपनिशययोर्विप्रतमोऽप्येकयोश्च ग्राहकतादयोऽप्यमन्यभेदेन संकरः रामपदेति एकमेवात्र रामपदे रा-
ज्यत्यागादिः खसहिस्तेऽर्थान्तरसंक्रमिते यदि प्रतमभ्यभिचारिणोऽप्येकावेगमापद्योतयति सीतां विनापि जी-
विष्णोमेतिः खसहनातिशयाधिगमत्वमितैः शोकावेगानि वैदवितादिर्वाभिचारिभिः परिपोषणादिप्रतमभ्य-
मापद्योतयतेत्येकस्यैव व्यञ्जकस्यो भवत्रानुपवेशादनुक्तदमेव संकरः तथा चोक्तमालोचने सर्वत्र काव्या रसा-
दितात्पर्यं तावदस्ति तत्र रसधने भावधने चैकेन व्यञ्जकेनाभिधेयजनेऽस्ति यथा मलेन तत्र विप्रतमभ्यङ्गा रसधन-
वारिणाश्च शोकावेगात्मनश्च वर्णीयतादिति उपसंहरति एवमत्यदण्डाहार्यम् अत्राणि अत्राभिभेदात्तत्पत्तत्ता-
लीया इति सिद्धिः इति श्रीकाव्यत्रकाशदर्शने चतुर्थोऽध्यायः ओं श्रीशंकरो जयति एवमुक्तमकाव्यभेदात्तत्पत्तत्ता-
तराणका पूर्वमाह एवधनो निर्णीते वासप्राप्ता गुणभूतव्यंग्यानाह अण्डमपरस्यागवाच्यमिदं गमस्फुटं सं-
गन्तव्यप्राधान्ये काकाक्षिप्रमसन्तर व्यंग्यमेव गुणीभूतव्यंग्यस्यापि भेदाः स्मृताः अण्डं तत्ताले सर्ववैद्यं अण्ड-
देवितैरपि रूढिति तवैद्यं सन्निग्ये वाच्यकृतो वाच्यवसन्तारो व्यंग्यकृतो वेत्ति विशेषतो नावधारितं असन्त्यपत्रव्यं

का.
टी.
६५

६५

वि

ग्याहाद्यस्यैवचमत्कारिते यवमनेनप्रकारेणगुणीभूतस्यवाच्यादनातिशयेनसमतेनाप्यप्रधातोभूतस्यव्योपाद्येभे
दाःस्मृताः गृह्यन्तकालेसर्ववैद्यं सन्धिगुणवाच्यकृतोवाच्यमत्कारोव्योपकृतोवेतिविशेषतोनावधारिते अस
दरेयत्रव्योपाहाद्यस्यैवचमत्कारिते यवमनेनप्रकारेणगुणीभूतस्यवाच्यादनातिशयेनसमतेनाप्यप्रधातोभूतस्यव्यो
पाद्येभेदाः तन्मृताःताधिकवेत्यर्थः एतदेवक्रमेणलक्षयति व्योपकामिनीकचकलशवद्भमेवचमत्कारेति।
अगृह्यन्तस्फुटतयावाच्यायमानमितिगुणीभूतमेव यथायस्यास्यैवकृतान्तिरस्कृतेतिप्रसूचीव्याख्यातिकरेण
युतक्तिकर्णे। कोचीगुणग्रथनभाजनमेषसोमिजैवन्नमस्यतिभवामि किमाचराभिग्रज्जीवन्तिस्थान्तरसंक्रमितवा
च्यस्यहृदत्रजगृपोणोदितस्यजन्मस्ययमुक्तिः अत्रजीवन्नमस्यतिभवामिवाक्यत्रिजाभिमतकरण समर्थोत्रभवा
मीत्यर्थान्तरेसंक्रमितंममेतादृशममरणमेवप्रेयान्त्योग्यंयद्येतत्तत्सर्ववैद्यैरैतैश्चिप्रभित्यमानत्वादगृह्यमिति
वाच्यसमतयानचमत्कारेति उन्निद्रिकोकनदरेणपिशिंशितोगागायन्तिमेन्नमथुपागृहदोर्विकास एतच्चकामि
चरेवेनवत्पुर्जावपुष्पाह्वदाभमुदयाचलचुम्बिविम्बम् अत्रचुम्बनस्यान्त्यतिरस्कृत्यवाच्यम् अत्रचुम्बनपदस्यवा
क्रमेयोगोवाच्यगैविम्बतदसंभवान्सेयोगमात्रेणलक्षयति प्रातःकालारम्भोव्योपःसचद्वाक्यतोतेवीच्यायमानत्वाद
गृह्यः अत्रासीत्तर्फाणिपाशवचनविधिःशक्त्याभवदेवरे गाह्यवक्षसितान्तिहन्मताद्रोणादिराहृतः दि
व्यैरिन्द्रजिदत्रतत्त्वमाणपौरैर्लोकोत्तरेप्रापितः केनाप्यत्रमृगादिराक्षसपतेःकृत्वाचकंदाटवी अत्रकेनाप्यत्रेत्प
थशक्तिमूलावसानत्रयम् अत्रानिश्चितविशेषार्थताकिमोमयेत्यर्थोव्योपः सवसर्वप्रसिद्धापदातरायादानोपिप्र

६५

तीतो गृहः अत्र योगप्राधान्यमेव पादोत्तरेण दर्शयति तस्याप्येति त्रयकः पादः गृहयोगप्राधान्यादिति शेषः त।
यास्यमित्यादेव नायकप्रतिनायकप्रत्युपनायकेषु तद्वत्तत्वात् ननु जित्तत्वात् सादाङ्गेषु नायकस्य गृहयोगो
गृहयोगो देवेत्यर्थः अपरस्परसादेव वाक्यार्थो भूतस्यो गंगसाद्यन्तरात् ननु येन अपरस्परसादेव वाक्ये
र्थो भूतस्यासत्त्वक्रमो रसादे रसम् अथवा परस्परवाक्यार्थो भूतस्य वाक्यस्यान्तरात् ननु येन सत्त्वक्रमेण योगे मे गमि
ति वा प्राह्वयगम्यान्वयः द्वयमेव क्रमोदाहरति यथा अयमस्य नोक्तार्थो न सति विमर्दनः नाभूत् न ज्ञेयनस्यार्थो
नोक्तो विमर्दनस्यारः अत्र संगारकस्य अत्र वाक्यार्थो भूतस्य करुणस्य सत्त्वक्रमयोगः संगारस्यो गं तथा
तथादिरशो नोक्तार्थोणादित्वात् सगम्यः संगारः सुखविच्छेदस्य दुःसहतात् करुणमेव पुष्पाति कैलासात् त्रयभातलोचने
रुचानिर्वर्तितालककवाक्तिः पादनवयुतिर्विस्थितः सावः सदात्रायता स्यार्थोत्थसमिद्धयेव सृष्टं रूढाय मोनेत्रयेः
कैतिको कनदानुकारस्य रसासद्यः समुत्सार्यते अत्रमावस्य रसाः शिवोपियत्प्रसादाय प्रणमतीति भगवतीति एष्याम
लस्यक्रमस्य कविरतिभावस्य प्रायतामित्यादिवाक्यार्थो भूतस्य भगवत्याः प्रसादनगम्यार्थो विप्रलम्भस्यो सत्त्व
क्रमोद्गम अथवा गंगोतः स्फुरति गिरयः स्फारोस्तथा मोधयस्तानेनानपि विभ्रतौ किमपि तत्कालात् सत्त्वभूतम् आ
श्चर्येण मुहूर्तमुहूर्तः स्तुतिमिति प्रसौमियावदुवस्तावद्विभ्रुदिसोस्तसत्त्वभवभूतो वाचस्ततो मुद्रिताः अत्रभूत्यावोभा
वो गजविषयस्य रतिभावस्य अत्रपदत्रयगम्याभूविषयो रतिभावः तर्कयादगम्यस्य रजविषयोरतिभावः तर्कयादगम्य
स्य रजविषयोरतिभावस्याद्गम्य वन्द्योक्तत्वात् ननु द्विषो मृगदृशास्ताः पश्यन्तं प्रेयसोऽपि शिष्योऽपि प्रणयेति तत्तातिपरितः

का.
टी.
१६

66

वृत्तेति ते सैनिकाः अस्माकं सकृत्तैर्दृशोतिपत्तिनोऽप्येवित्पवारो नियोविधुस्त्वाविपदो वित्तास्तदिति तेः प्रत्यर्थिभिः
सूयसे अत्र भावस्मरमाभासभावामोप्रथमद्वितीयार्थपदयोर्न्ये नृपेति सम्बुद्धिः पश्यतोऽप्रेयसामित्यनादरेष्वपीप
पूतः प्रेयसो नादत्तेत्यर्थः अत्र राजविषयगतिभावस्य प्रथमार्थे प्रतिनायक निष्पत्तादनौचित्येनोक्त्याष्टे गाराभासो
गो तथा द्वितीयार्थे सैव भावस्य प्रतिर्थि स्ततिगम्यार्थः प्रतिर्थि निष्पत्तादनौचित्येन भावाभासो गम अविशतकर
वात्कर्म्येतेभ्युज्जतीतर्जतगर्जनैर्भुजः दृष्टेः तवैरिणो मदः सगतः क्वापितवेक्षणीत्ताणात् अत्र भावस्य प्रथमः रा-
जविषयगतिभावस्य वैरिणोपभावप्रथमोद्गमः सार्थं कुरंगकटशामधुपानतीलाकृतं सहजिराण्येवैरिणैः प्रहृते अ
त्याभिधायितवनामविभो गृहीते केनापितत्र विषमामकरोदवस्थां अत्र त्रामेयादयः राजविषयगतिभावस्योपमि
तिशेषः असौ द्वातत्तालोत्तमदमदभावस्य तपसः कथात्येदिस्रम्भेष्ठयवशमिकः शैतडाहितः प्रमोदेवोदिप्या-
क्तपदवद्वेषाणयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगापदाभियुक्तः स्मरहरः अत्रोवगथैर्ययोमथिः तत्काले वद्वेषाणप्राद
भावसमये महसत्रसदभावः फले प्राप्तिवित्तभात्तमतेयस्यैतादृशस्य तपसो सोढा सतरे फले दत्तातपसः स
काशादेवोपन्यावर्तयितव्यकामार्थः अत्र महादेवगतिभावस्य त्वराशैथिल्याभ्यां युगापदाभियुक्तः स्मरहरः अत्रोवगथैर्ययोमथिः तत्काले वद्वेषाणप्राद
पश्येत्कश्चिच्चलवपलेकात्तगहं कुमारो हस्तालम्भे वितरद्दहद्वायुक्रमः क्वासियासि इत्योपश्लेषोऽपि ह्रस्व
दिदिषोः राण्यहनेः कन्याकाचित्फलकिं सत्यान्यायथानाभिधत्ते अत्र शोकाः सूयाधतिमृतिप्रमविबोयोत्स
क्यानोशवत्ता हेचपस्तवत्तप्रमसोत्पत्तयः अत्र पश्येदित्ताशकावलवपलेत्पसूयाकात्तरोत्तधतिः अहं रुमा

रतिस्मृतिः हस्नातमभिवितीतिप्रमः हहहायुक्तमभितिमतिरूपोविबोधः कासियासीनोत्सक्य इत्यमत्रशो
कादीनोभावानोपूर्वपूर्वोपमर्दपरपरोदयाद्यवततारातविषयशतिभावस्यांगं अन्यत्रतप्रधानेवाक्यार्थेयत्रोगभ
तोभासादिगुणादिष्ट्वोत्तासेयुक्तंनदत्रसंगमभिति एतेनसवदाद्यलेकारः एतेपुंगभूतत्वेनगुणीभूतस्यभेदाः त
थाहि अयमरशानात्कर्मोत्पत्तकलासालयेत्यत्रवरसवदलेकारः अत्युच्चैरितइत्यत्रोपेयसी वरीकृत्येतत्र
नपीत्यत्रकृत्सी अविरतकरवालइत्यत्रसमाहितमलेकारइत्यर्थः पंगभूतानोभावोदयादीनामलेकारत्वेत्यक्ति
विवेककृतानोक्तमेत्याशंक्याह यद्यपिभावोदयसंथिशवलतानिनालेकारतयोक्तानितथापिकश्चिद्व्यादित्येवमु
क्तं कश्चिद्विवेककोधनिकारः इत्येवमुक्तं धनिकारानुसारिभिरस्माभिरपुक्तमित्यर्थः विवेचितेवेतत्प्रधानेत्यत्रवाक्या
र्थयत्रोगेतरसादयइत्यत्रधनिकृता नन्वयमरणानोक्तर्मोत्पादोकरुणरसादेःस्फुटतया स्फुरतिधनितेकथंगुणीभूतो
दाहरणतमित्याशंक्याह यद्यपिभावोदयसंथिशवलतानिनालेकारः तयोक्तानितथापिकश्चिद्व्यादित्येवमुक्तं का
श्चिद्विवेककोधनिकारः यद्यपिसनास्तिविषयोयत्रधनियुणीभूतवोग्ययोः सप्रभेदादिभिःसहसंकरः संस्पष्टीतान्ति
नथापिप्राथम्येनविषयदेशाभवंतीतिकचित्केनचिद्व्यवहारः प्राथम्येनवमत्कारकारित्तेनकविविवक्षाविषयत्वे
नवेत्यर्थः अत्रयथाकरुणस्यगुणीभूतसृंगारमुखेनपरिपुष्टस्यवमत्कारेनतथाधनिमुखेनेतिभावःअपिवात्रकरु
णरसधनेगुणीभूतवोग्यसृंगारस्यवोक्तदभेदत्वादसौम्यसंस्पष्टिः यवमसंतत्यक्रममपंगगतेनगुणीभूतमुदाहृत्य
संतत्यक्रमयोरलेकारवस्तुधनोरपरस्यवाच्यस्यांगतो क्रमेणदर्शयति जनस्थानेभ्रान्तकनकमरात्संशयितधिया व

का.
द्य.
१७

७

वदोवेदेहीतिप्रतिपदसुप्रलपिते कृतातेकाभर्तव्यवर्णपरिणटेषुवदनामयाप्रेरामतेरुशैविसुतानत्वायिगता अ
त्रशक्तिसुतावर्णनरूपेणमेणमहोपमानोपमेयभावोवाच्यतोनीतः प्रकृताप्रकृतयोरितत्काव्यकर्तृदीश
येष्वजनस्यानभ्रमणादिशक्तिसुततेनसेलक्षकमपमानोपमेयभावोवाच्यः वाच्यतोमयाप्रेरामतमिति
वाच्यस्याभिधेयस्यरामतस्यद्विततमुक्तवर्तितेनोगतेनीतः अत्रवाच्यस्यद्वितमितिवाच्यशब्दादितार्थयप्रत्ययःकापि
तवाच्यगतामितिपाठः आगत्यसंप्रतिवियोगविसेष्यलोमीममोतिनीकुविदपिद्विपितत्रियासः यतोप्रसादयतिप
पुपुशनेःप्रभातेतन्वागिपादपतनेनसहस्रशिमः अत्रनायिकानायकहतातोऽर्थशक्तिसुतोवस्तुतुपोतिशेक्षरविक
मलिनीहताताथ्यागोपेणैवस्थितः अत्रपादपतनेतिप्रिष्टशब्देमस्यपिभूयसावपदेशाभवतीत्यर्थशक्तिसुततेनायि
कानायकव्यवहारोर्थशक्त्युत्पत्त्यावस्थितिःवाच्यस्यसूर्यपश्चिनीहतातस्याथ्यागोपेणगतयास्थितभूयः तथावात्र
प्रकृतस्यनायकस्यव्यवहारस्योपस्थातेविनापिप्रकृतस्यविहृतोतस्यपर्यवसानात्रतदपेक्षकतमित्यतएवतवाच्यसिद्धे
गतेत्युक्तंनिशेद्धेति एवमपरस्योपेक्षकयित्वावाच्यसिद्धेगतेत्युक्तंनिशेद्धेति एवमपरस्योपेक्षकयित्वावाच्यसिद्धेग
सदाहरति वाच्यसिद्धेगोयथा भूमिमरतिमलसहृदयतोप्रलयमूर्च्छोतमः शरीरमादेचमरणेचजलदभुजगते
प्रसक्तकुरुतेविषेवियोगिनीनाम अत्रहालाहलेवंगेभुजगत्पस्पवाच्यस्यसिद्धिस्त जलदपवभुजगतिरूपकंवा
च्यतावत्रासिद्धितियावत्रविषमित्यनेनजलवाचकेनहालाहलव्यप्यतेऽस्यर्थः नचात्रविषशब्दस्यगर्तार्थवाचकतमेवे
तिकिंचजनयेतिवाच्यं प्रकरणहृष्टेवतवत्ताविषशब्दस्यजलवाचकतमेवेतिदिक अतिविषयवेरागेप्रत्ययोवादिपि

त्रिणामस्यैः तमोन्यकारदर्शने यथावागच्छाम्यनुतदर्शनेन भवतस्तस्मिन् किमुत्पद्यते किं त्वेवं विज्ञानमप्योद्भूतजनः
समावयत्यस्य ३ त्वामेवैतन्मिति सूचितं ह्यथावस्थानविदात्तमाप्तिम्यनुत्तकोत्करो वितनने गोपीहारीः पात
वः अत्राद्युतादिपदमामेवैतन्मादिवाच्यम् अत्राद्युतपदेनासुवतित्तवीर्यतमकृतसम्मोगतमिति यावत् भवतो
दर्शनेन किं तस्मिन् विज्ञाने एतद्योगं विना ३ त्वामेवैतन्मिति द्वितीयार्थवाक्यार्थमिदं विज्ञानमप्युत्पद्यते ३ उदाहरण
द्वयस्यास्योत्पत्तिविशेषमाह एतच्चैकत्रैकवक्तृगतत्वेनापरत्रभिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोभेदः एकत्रप्रथमोदाहरण
कस्य वक्तृः कवेरेवोक्तिः द्वितीयोदाहरणे च कवेरेव विनिवृत्त्यस्यैवार्थः अस्मदेयथा अदृष्टे दर्शनेनोत्करो दृष्टे विच्छे
दभीरुतात्तादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते मुनि अत्रादृष्टो यथा न भवति विद्यो गे च यथा न भवति तथा क्रिया शक्तिश्चि
त्तश्चैव तैरपि फलितिन संवेद्ये अत्र यथा दृष्टे दर्शनेनोत्करो दृष्टे च विच्छेदमयन संवेद्यस्य नायकस्य यथा प्रेमास्य
दवाक्यार्थभूते रमणीयेन तथा व्यंग्ये फलितिन संवेदनात् सन्निवृत्त्यप्रप्राधान्ये ३ त्वेन त्वाथा मशहस्य सन्निवृत्त्यपदे
न वसमसनाक्रमेणोदाहरणद्वये दर्शयति सन्निवृत्त्ये यथा हरस्तु किंचित्पूरितत्रयेर्यश्चन्द्रोदयारम्भ उवाचुण
शिः ३ मामुवे विच्छेदफलाथरौष्टे व्यापारयामास विलोचनानि अत्र बुद्धितमैकद्वितीयादि किं प्रतीयमाने किं वा लोच
नव्यापारे वाच्ये प्रथानमिति सन्देहः नयतयो रथरसौन्दर्यावगमतो लनया प्रतीयमाना व्यंग्यापरिवृत्त्यनेच्छा प्रथा
नेचमत्कारिणीत्यर्थः अत्र हि द्वयोर्वाक्यस्य रागपूर्वकदर्शनव्यंग्यस्य चिन्मनेच्छायाश्च सम्भोगापेक्षया वि
शेषानवधारणेन प्राधान्ये सन्निवृत्त्यमिति भावः तत्प्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणतत्त्वक्रमत्वागो भवतामेव भूत।

का.
दी.
६८
६८

येनामदस्यस्यथामित्रमनथाडर्मनायते अत्रानामदस्यः सर्वेषोक्षत्रियाणामिवरत्तमोक्षयेकरिष्यतीतिव्यंग्यवाच्यम्
चसमेप्राथम्ये ब्राह्मणानामतिक्रमोत्तमानेतत्प्रागः ब्राह्मणमाननमेवभवतोभूतये तथाब्राह्मणमाननेसतिभार्गो
वोमित्रेसहते अथथाब्राह्मणातिक्रमेसतिडर्मनायतेब्राह्मणवसेत्सहरीत्यर्थः अत्रब्राह्मणसम्माननेमित्रतस्य
वाच्यमतदवमेत्तदयकरणस्यव्यंग्यसममेतत्प्राथम्ये उभयमनर्थवारकतेनतत्प्राथम्यमित्यर्थः काकादि
प्रयथामयामिकौरवशतेसमेत्तकोपाडः प्रासनस्यरुथिरनपिवाप्सुरसःसंचरणयामि गदयानसुयोधनृसेथिकरोत्त
भवतोत्पत्तिःयणेन अत्रमशामेवेत्यादिव्यंग्येवाच्यमनिषेधभावेनसहस्यते अत्रमशामेतिप्रतिज्ञातनिषेधवाचकप
कोनन्सात्ताडकः द्वितीयस्तनस्यप्रतिज्ञातनिषेधस्याभाववाचकोनम् काकादिमःकाकुलभःततश्चनिषेधस्याभा
वाभाववाचकयातयावधारणमर्थमशामेवेत्यवधारणव्यंग्ये तत्त्ववधारणस्यव्यंग्यतेनप्राथम्यमेवकथंगुणीभूता
त्वमित्याह वाच्यमेतिवाच्यमप्रतिज्ञातकौरवमथननिषेधमनिषेधभावितनिषिध्यमानतयामहस्यते वाच्यमनि
षेधसममकालेव्यंग्यमनिषेधार्थभावमप्रतीयमानताहुणीभूतत्वमित्यर्थः तथावालोचनेअत्रनकोपादित्युच्चरणका
लपवदीप्ततागदहसाकोक्षकाकुलवतानिषेधमनिषिध्यमानतयेवयुथिष्टिगभिमतमेथिमार्गत्तमानुत्पत्ताभिप्रायेण
प्रतिपत्तिरिति तस्माद्यत्रकाकुलस्तत्कालेव्यंग्यप्रतीतिस्तत्रगुणीभूतत्वेयत्रतद्विरम्यतत्रधनितैव यथोदाहतेप्रा
क गुरुःखिदेखिदेत्यादि असन्त्ययथा दार्ण्यरुडैर्गोणमनुणिकोत्तग्रणमुण्णो अत्ररकस्मवावराणबद्ध
असीअतिअंगार अत्रदत्तमेकैतकोक्षिततागहनेप्रविष्टतिव्यंग्यम् सीअतिअंगारतिवाच्यमवमत्कारम् वाती

रज्जोऽङ्गुलीनशक्रनिकोलाहलेष्वेत्याः गृहकर्मव्यापनायावधासीदंते गानि अत्रचौर्यकामुकसमस्त
चित्तस्थानप्राप्तिर्धन्यमानावाद्यमेवोपस्कुरुते तथाहि गृहकर्मव्यापनायाः कार्यान्तराङ्गतायाः अपि वधाः
सांतिशयलज्जावशायाः अपि ज्ञेयानि सर्वमेव वदतुः नन्वेकमेव तादृशं यत्नं न शक्नुवेतीति सांतिशयमदनपरत
प्राप्तायथाप्रत्यायगोयज्ञाभोर्थावहित्यावशेन मदीते शक्यमिति सीदति आस्तो गृहसंस्कारकर्मसम्पादनो
स्वात्मानमपि यत्नं न शक्नुवेतीति सांतिशयमदनपरवशायाः प्रत्याययति तथा नोक्तं यत्नं न शक्नुवेतीति
तस्मिन् न वदन्तकारि एव गुणीभूतव्यंग्यभेदा एकमुदाहरन्त नानेन ततो प्रतिपादयितुं प्रपंचयति एषो भेदा
यथायोगे वेदितव्याश्च पूर्ववत् यथापूर्वमिन्द्रियानामर्थोत्तरमक्रमितवाच्यादयो भेदा उक्तास्तथाविधमप्युक्तं
गुणीभूतव्यंग्यभूतानामपि यथायोगे वस्तुमात्रेनालेकारव्यंग्यतया ये उक्तास्तथातिरिक्ताः परे सर्वभेदांस्तथा
इत्यर्थः यथायोगमिति व्यन्ते ते वस्तुमात्रेण यदालंकारकतयस्तदा अन्वयसंगतातामाकाव्यहृत्तेस्तदा
यादिति धनिकारकोक्तदृशावस्तुमात्रेण यदालंकारव्यन्तेन तत्र गुणीभूततम तेषु भेदेषु वाच्यवस्तुषु
तया लंकारस्य व्यंग्यस्य वमत्कारित्वाद्वा नितमेवाङ्गतो गुणीभूततेति भावः तथा चोक्तमालोचने यस्मात्तत्र
तथाविधव्यंग्यालंकारपरतेनैव काव्ये प्रहृत्तममथातदा क्यमात्रमेव स्यात् चारुतोत्कर्षनिबन्धनावाच्यव्यो
गयोः प्राथम्यविवेकोति यत्र तलेकाङ्गतरव्यनक्ति तत्र वाच्यालंकारोपेत्याव्यंग्यस्याचारुते गुणीभूततेस्य
एवमेव यथादीपकतत्पयोग्यतादा उपमाव्यंग्यापि गुणीभूते वदीपकारिमुखेनैव काव्यस्य वमत्कारित्वा

का.
टी.
६५

६५

तु यथा आलिङ्गितेषां शिवादीं च स्रयो वपात्ते कीर्ति च सा यथित मर्जयिते च तत्मीं तद्वक्ति मङ्गल सोऽह
दये च यत्तं मन्त्रादरे जन्म महे पशुमेव ज्ञाने धुनि गुणी भूत व्यापयो मिश्रते नाने तन्माह सात्ते कार्थने सैश्वर्यो।
गः संस्मृष्टि संकरैः सात्ते कार्थनेति तैरिवात्ते कार्थः असे कार्थु क्रेषुतेः सात्ते कार्थनेति कार्थकोशे महशहम
मानशहयो रत्ते कार्थनेन समासे सभावाद्युत्पत्तावर्थद्वयमाह तैरिवेति यथा धने रत्ते कार्थः सहयोगः
संस्मृष्टि संकरेणोक्तः तथैव तैर्गुणी भूत व्यापेष्वात्ते कार्थमाह तैः संस्मृष्टि संकरेणोक्तैः योग उक्तान्वयः स्वव
चने प्रामाणिक मिति माह तद्वक्तु धनिकता मगुणी भूत व्यापेः सात्ते कार्थः सहभेदेः सैः संकरे संस्मृष्टिभ्यो पुनरप्यु
द्योतते बद्ध्येति गुणी भूत व्यापस्य साहितैर्वाच्यात्ते कार्थमाह तैः प्रभेदैः साहितस्य संकरे संस्मृष्टि व्यवस्थाया क्रि
यमाणया धनेर्वद्भप्रकारता दृश्यते इत्यर्थः एतदेव प्रपंचयति अतो न्ययोगादेव सात्ते दसा व्याति भूर्यसा एव
मनेन प्रकारेणावोत्तरे भेद प्रभेद गणनेति प्रभूतत रागणना तथा हि शृंगारस्यैव भेद प्रभेद गणना यामाने तेषां कागा
णना तेषां साम् स्पष्टम् एवेधने भेद प्रभेद गणना पर्यंते लक्षण ग्रंथ निर्वर्त्या शिष्य बुद्धि व्युत्पत्तिये लक्षण मुपपद्यते
वानवेति परीक्षा ग्रंथ मवतारयिते काव्यस्यात्मा धनिरिति बुधैः समास्रान्त पूर्व रत्ते वंधनिकारो भावित विप्रतिप
त्ती निर्गच्छवन्ते भेद प्रभेद गणतया प्राप्तमाने तेषां निहीर्षुः प्रचुरप्रयोगता मेव तावद्वावस्थापयति संकलनेन
पुनरप्यधने स्रयो भेदा व्यापस्य विरूपतात् पुनरिति भेद सात्ता भूयस्त्वपरिहाराय संकलने सहेपः अस्या प्रस्तुत
त्वेन गुणी भूत व्याप मिश्रितस्य बहु सवेत्यर्थः तथा हि किंचिद्विद्योचितो महते किंचिद्वस्तु तं कार्थमन्यथा।

६५

[illegible]

का.
ही.
५२
७०

सिद्धं योग्यत्वमेवेत्यर्थः प्रमाणमेव दर्शयति तत्र योगोपि विभावाद्यप्रयोगेन स्यात्प्रवृत्तेः तदप्रयोगोपि विभावादिप्रयोगो-
प्रतिपत्तेः चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीतेरिति निश्चीयते तेषां रसादिशब्दानां प्रयोगः सत्ययोगः
रसोवाच्यः रसादिष्वेकारादिपदाभिधेयत्वात् तथाच यत्र यत्र रसवाच्यत्वाभावस्तत्र तत्र रसादिशब्दप्रयोगाभावश्चे-
व्यतिरेकव्यतिरिक्तसम्भवानि सर्वत्र रसादिशब्दाभिधेयत्वाभावादिप्रयोगद्वारेणैव सप्रतिपत्तेः तथावालो-
चने सप्रवृत्त्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामसम्मानतस्तत्तस्माद्रसोवाच्यविभावाद्यभिधानसुविनप्रतिपत्तेः यत्र यत्र सस्य
विभावाद्यभिधानद्वाराप्रतिपत्तिस्तत्र तत्र व्युत्पत्तेः यथोक्तं पुनरुदाहरणे हि तत्त्वयः यत्र यत्र सप्रतीत्यभावस्तत्र तत्र वि-
भावादिमुखप्रतिपत्त्यभावोपि यथानीरमेषु काव्ये धितिव्यतिरेकः उक्तोऽप्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसोवाच्यत्वेनास-
म्भवादिभावादीनामभिधानद्वारेणैव प्रतीयते प्रतीयमानतां प्राप्यते इति निश्चीयते इत्यर्थः तदेतदुपनयति तेनासौ
योग्यपव तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणनिश्चयेनासौ रसोवाच्यपवनतवाच्य इत्यर्थः एवं धनेरभावविप्रतिपत्तिनि-
राकृत्य रसायदि रसादिशब्दैः साक्षादसंकेतिनात्राभिधेयस्त्वयमुपचरितशब्दार्थगोचरत्वेनासुख्यः प्रयोजनप-
रतादिकयाभक्त्याप्रामोभक्तोत्तर्णा योरिततिभक्त शोकामण्यनिराकरोति सुखार्थबाधायभावात्प्रनतत्वा-
त्तीयः गंगायां चोषः इत्यादौ यथा तदादौ तत्तर्णा येषु सुखार्थबाधादिहेतव्ये सम्भवति न तत्र तथेत्यर्थः तथा हि शून्यो-
वासगृहमित्याद्युक्तोदाहरणेषु सत्तावन्सुखोभिधावापारगम्येव नास्ति यः सस्मिन्सुखेणैव सबाधः सत्र सुख-
मर्थान्तरं व्यतिरिक्तं रामयेदिनि सुखार्थबाधपवन न च रसशब्दार्थस्य कस्यचिद्व्यतिरेकसमीप्यादिसंबन्धाद्योग

नापिरित्येति किंचिदसादयत्ययोजने ननुस्मादित्येत्योमास्त्वस्त्वतलस्यमेव किंचिद्व्यंगेनेत्याशेक्याह अर्थान्त
रसंक्रामितवाच्यात्तेततिरस्त्वतवाच्यावस्त्वमात्रपेव्यंगेविनालक्षणैव न भवतीति प्राकृतिपादिते नामास्मि
वव्यात्पादावर्थान्तरसंक्रामितवाच्याधनोत्तमिति वशवाच्याहिताहितमिति प्रयोजनभूतगृहव्यंगेवस्त्वविनाल
क्षणैव न स्यात् यद्यत्र प्रयोजने वस्त्वतलक्षणियमेव स्यात्स्यापि प्रयोजनोत्तरं लक्ष्यमिति न वस्यापातः तथेवोपक्ता
तवद्भयत्रेत्येत्येततिरस्त्वतवाच्यापकारातिशयप्रयोजने गृहव्यंगेवस्त्वविनालक्षणया अनुत्पत्तिः प्राग्वदनव
स्यानात् इत्येतत्प्रागेव मणनवस्यास्याद्यामूलक्षतिकारिणीति द्वितीयोत्तासे दर्शितमित्यर्थः अलेकारव्यंगे
पिलक्षणशंको निराकरोति शब्दशक्तिमूलेन भिधाया नियंत्रणेनाभिधेयस्यार्थान्तरमतेन मद्यपमादेशत्वे कारस्य
निर्विवादव्यंगत्वे उल्लासकात्करवालेत्यादौ शब्दशक्तिमूलेन कारधनौ शब्दस्यानेकार्थतात् नियंत्रणेन
संयोगादिनियमनाभावेनानभिधेयस्याभिधाहृत्यविषयस्यार्थान्तरस्य शक्यार्थस्य तस्यानेन शक्रेण सह न्यपमा
देशत्वे कारस्य निर्विवादव्यंगत्वाद्यभावालक्षणशंकाहीने व्यंगत्वमिति लक्षिते चेतदनेकार्थस्य शब्दस्य
वाचकत्वेन नियंत्रितेत्यादौ द्वितीयोत्तासे एवं शब्दशक्तिमूलो व्यंगत्वापरीक्षार्थशक्तिमूलतेपितान्तर्यार्थोपकेषु
विदित्यद्वेशक्रमप्राप्तात्तत्पर्यशक्तिमूलतानि वारयत्यरीक्षते अर्थशक्तिमूलेपि विशेष्ये केतः कर्तृनयुज्यते
इति सामान्यरूपाण्यपदार्थानामाकाक्षासन्नियोग्यतावशात्परस्परसंमर्गयत्रापदार्थोपविशेषवप्रवाक्यार्थ
स्त्राभिहितत्रयवादे कार्वर्तव्यंग्यस्याभिधेयतायाम् विशेष्यव्यक्तौ संकेतकर्तृनयुज्यते आनेत्याह्यमिवाप

चेति शेषः इत्यतो हेतोः सामान्यरूपा ज्ञातिरूपा एव प्रदार्थीः तेषामा कोलादिवशात् देवदत्तगामानयेत्यादौ।
तात्पर्यशक्त्या न्योत्प्रेसासर्गसमन्वये भासमानेयुत्रापदार्थोपपन्नमाया ज्ञातिवाचिगोशब्दानभिधेयोऽपि विशेषः।
वपुः सास्त्रादिमह्यक्रेदेशादेशांतरप्रापणरूपो वाक्यार्थो यत्र तत्रैव विधेभिहितान्वयवादे कावार्ताव्यगप्य
भिधेयताया न कापि वार्तित्यर्थः इदमत्राकृतं अभिहितानो पूर्वमेव गवादिपदानामाने न्यादिशेकया गो-
त्वादित्जानौ संकेतितानोपपन्ना कोलादिरूपयानात्पर्यशक्त्या समन्वयशतदेवदत्तगामानयेति लोकावक्येपि।
सास्त्रादिमह्यक्रेदेशांतरप्रापणरूपोऽर्थो विशेषवपुः सामान्यवाचिगवादिपदाभिधेयतेनानुपपन्नः किंतनुमीय
तेऽतिमते ते कथमर्थशक्तिमूलं व्यंग्येण प्रयोगानपेक्षकमपि भिधा विषयमाभिदधुरिति अनुमानव्यजनयो
स्तभेदमग्रेव द्यति तथा सतमशिरोमणि रित्यादावर्थशक्तिमूलमप्रवासितादिकं व्यंग्यमेव नाभिधेये सा
तात्सेकेति ताभावात् न च तदप्रवासिताद्येतात्पर्यशक्तिराम्यतात्पर्यशक्तेः पदार्थसंसर्गवाचनमात्रेक्षणयाः
कथमप्रवासितादिबोधने सामर्थ्यम् एवमाभिहितान्वयवादेन व्यंग्येणैव द्यान्विताभिधानवादेऽपि दर्शयति यो।
प्राहुः प्राहृहडाभिधेयास्तु प्रतिदोषणत्रपश्यति श्रोतस्तु प्रतिपन्नतमनुमानेन वेष्टया अथ यानुपपत्त्या तत्रुद्येक
किं हयात्मिकाम् अर्थापत्त्या वबुध्येत सम्वयत्रिप्रमाणकमिति प्रतिपादितदृशा देवदत्तगामानयेत्याद्युत्तमहृद
वाक्यप्रयोगे देशादेशांतरे सास्त्रादिमैत्रमर्थमथ मवृडेन याति मति अनेनासाहाक्यादेव विधेयार्थः प्रतिपन्न
तितवेष्टयानुमायतयोरखंडवाक्यवाक्याथयोरर्थयोरर्थोपपत्त्या वाच्यवाचकभावतत्तणसेवैथमवधार्यवात्।

स्तत्रव्युत्पद्यते अस्मादर्थः शब्देदेवदत्तगामानयेत्यादिः ह्येवमर्थमात्रमात्रपदेपुण्यपदेशको अभिप्रेयः सास्नादिः
मत्पदार्थस्यपदेशादेशांतरप्रापणरूपः तातेतान् वपुनः चेष्टयागवानयनादिरूपेयवानुमानेनश्रोतमर्थमवबुध्य
प्रतिपत्तंतात्पर्यतेवालोत्रप्रतिपत्तकालेप्रत्यक्षेणपश्यति प्रत्यक्षप्रमाणविषयीकरोतिपश्यतिस्मृणातिदेव
र्थः तपुनः अन्यथानुपपत्त्यादिगोशब्दस्यसास्नादिमह्यक्रिंभययानस्यात्रहिगामानयेत्यादिवाक्यसास्ना
दिमत्पदार्थस्यानयनेनापपद्येतत्वेवरूपयार्थायसाप्रमाणेनह्युक्तिकोगोशब्दस्यसास्नादिमत्पदार्थस्यवाक्ये
त्येवाव्यवाचकरूपंशक्तिबुध्यते तदेवमर्थपत्त्यात्रिप्रमाणकंप्रत्यक्षानुमानान्यथानुपपत्तिभिः प्रामातंसम्ब
धमवबुध्यतेइत्यर्थः एतदेवकारिकाद्वयार्थं ह्यस्याव्याकुरुतेशब्देत्यादिपदद्वयस्यदेवदत्तेत्यादिनयतिसती
त्येतवाव्याश्रोतश्चेत्यादिपदद्वयस्यानेनास्मादाकर्त्याद्यनुमायेत्येते अन्यथानुपपत्त्येतिपादयोस्तयोर्दि
त्यादितत्रव्युत्पद्यते इत्यते अर्थपत्त्येत्यादिपदद्वयपरतश्चेत्यादिनाविबुध्णाति परतश्चेन्नगामानयदेवदत्त
श्रुमानय चेन्नगानयदेवदत्तश्रुनयेत्यादिवाक्यप्रयोगोत्तम्यतस्यशब्दस्यनेतमर्थमवधारयति परतः प्रमा
णत्रयेणसम्बधेधारितेवसतीत्यर्थः इतिन्ययव्यातिरेकाभ्यां प्रवृत्तिर्ज्ञानवृत्तिकारिवाक्यमवप्रयोगयोग्याग्य
अत्रवाक्यमेवेतिपदः प्रयोगयोग्यतामितिमाथो अन्वयेत्यादिहेतुगर्भविशेषणेतथाहिदेवदत्तगामानयेत्
वाक्यप्रवृत्तियोग्यंमेकेतविषयं अन्वयव्यातिरेकाभ्यां गोप्रवृत्तिकारित्वात्तत्रगोपवृत्तिकारितेतत्रगामा
नयेतिवाक्यप्रयोगः यत्रयत्रैतद्वाक्यप्रयोगाभास्तत्रतत्रगोप्रवृत्तभावः एवंदेवदत्तगानयेतिनिवृत्तावीप
त्तेये तदेवशब्दप्रयोगस्यकारणिसामान्येनकारणविशेषेनचावित्थार्थवाचकतादिशानिष्टप्राप्तिपरिहारप्रति

का. पादकस्य वाक्यस्यैव प्रयोगादन्विते र्थे उपस्थितानां पदानामभिधानसामर्थ्यमिति स्थिरयन्नाह इति वाक्य
 दो. स्थितानां पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव संकेतो गृह्यते इति यस्मादेवं बुद्धिप्रकारेणोद्देतोः वाक्य
 २३ स्थितानां वाक्यतया बोधिताभ्यां नान्यतया पदार्थानामन्वितानां परस्परकोत्तादिमत्ता अन्वितैः पदार्थैः
 १२ युक्तैः पदार्थैः सह संकेतो गृह्यते इत्यर्थः इति विशिष्टापवपदार्थानन्तपदार्थानोर्विशिष्टे इत्यनेन प्रकारे
 ण विशिष्टापवान्मन्यसंयोगेनान्वितापवपदार्थाः नन्तपदार्थानां वाक्यस्थितिर्विनोकात्तादिदीनानां
 वैशिष्ट्यसमन्वय इत्यर्थः नन्तयदि वाक्यस्थानामेवाकोत्तादिना पदार्थैरन्वितानां पदानां संकेतस्तर्हि क्रि
 याकारकबोधैकतया तेषां कथं प्रतिवाक्यनानाते सत्यनुगम इत्याशंक्याह यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमा
 नाभ्यां प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन ताभ्यां तानि पदानि स्वीयेते वाक्यान्तरप्रयुज्यमानाभ्यां पदार्थाप्यद्यपि स्या
 त्प्रक्रियाकारकबोधकानि तथापि देवदत्तगामानयेति वाक्ये यदेव गोपदे श्रुते तदेव देवदत्तगोबधने
 ति वाक्यान्तरे प्रीतिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन निश्चयाद्गवादिपदानां प्रतिवाक्यमेकरूपेतेव नन्तनानातमित्यर्थः
 ननु गवादिपदानां सामान्यसंकेतगृहे कथमानयनादिविशेषलाभ इत्याह इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः
 पदार्थसंकेतगोवरस्यथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूपपदार्थसो प्रतिपद्यते व्यतिषक्तानां पदार्थानां
 तथाभूतत्वात् इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेनैक्यात् यद्यपि पदार्थान्तरमात्रेणानयनानयनादिक्रियया केवलतया
 न्वितः स एव प्रथमश्रुतोगवादिशब्दः संकेतगोवरः ननु तस्मान्नान्यशंक्यासंकेतितत्ताभावस्तथापि
 तद्वान्शब्दाथ इति न्यायात् सामान्यनक्रियापदार्थान्वितकारकतादिना सामान्यमणशब्दादिना युक्त

सिद्धतात्समवेतः विशेषरूपवानयनाद्यन्वितगवादिवाक्त्रिरूपपवामौ संकेतगोचरः प्रतिपद्यतेत्यति
षक्तानामन्योन्यान्वितानां पदार्थाः नोत्तयाभूततात्सामान्यमणविशेषसंबन्धगमकत्वादित्यर्थः तेषाम
पिमते सामान्यावृक्षादिनोविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इत्यतिविशेषभूतवाक्योत्तगतोत्तासंकेतित
दावाद्यप्यवयवप्रतिपाद्यते पदार्थः तत्र हेरण्यांतरभूतस्य निःशेषव्युत्पत्त्यादौ विधीदेश्वरी सामान्यनगो
त्रादित्तासमवेतयोर्विशेषागवादिवाक्त्रिः संपवृत्तये स्य तादृक्यदार्थः संकेतगोचरो यस्मादस्य तो हेतो
रतिविशेषभूतो विशेषादौ पप्रतिशः यतः शैत्यपादनत्वादिव्यक्तनगतांगयोश्चोष इत्यादिवाक्यप्रयोगे
लोद्देशः असंकेतिततात्सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः संकेतप्रदणकाले त्वर्पास्यता संकेताविषयत्वाद
वाद्यप्यवार्ताभिधेयपवद्यार्थः प्रतिपाद्यते तत्र हेरण्यांतरभूतस्य निःशेषव्युत्पत्त्यादौ हेतो नत्समीपयाननि
षेधपरिणीपिनस्तदंतिकयानविधादेश्वरी प्रसंगाः अमिथेयवाक्यार्थप्रतीत्यनंतरवक्तव्योड्यादिसहायकत्वे
न प्रतीयमानस्य विधादेर्वीग्यस्यातिविप्रकर्ष इत्यर्थः तदेवमभिहितान्वयवादेन शास्त्रशक्तिमूलेऽन्विताभि
धानवादेन तर्थाशक्तिमूले पद्यजननामुपस्थाप्य द्वयोरपि वादयुगपदपसंहरति अनन्वितोर्थाभिहितान्वये पदा
र्थमोत्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधानवादेन त्वविशेषस्तवाद्यप्येवमभयनये पदार्थपववाक्यार्थः शास्त्रशक्ति
मूलेन त्वविशेष उदास्यकारकैलकरवालेत्यादौ नृपाद्यर्थविशेषात्मा तथार्थाशक्तिमूले निःशेषव्युत्पत्त्या
दौ विधाद्यर्थोपिनभिधेयोऽप्यपवेत्यर्थः उभयोरन्विताभिधानाभिहितान्वयवादिनोर्मतेपि वाक्यार्थाः पदार्था

का.
६.

७५

७३

नभिधेयपदेत्यर्थः नत्वर्थशक्तिः सत्तेति शेषमुत्तरेणो विध्यर्थस्य शब्दपूर्वनिमित्तमर्थस्य नैमित्तिकत्वादिति त
योः शब्दार्थयोर्व्याप्यव्यक्तसम्बन्धोऽस्ति चेत्तत्तत्सत्यर्थेऽपि सिद्धतादत्राप्यभिधेयविक्रानेनेति नामोत्तर
करणेनेत्याशङ्क्याह यदप्युच्यते नैमित्तिकार्थानुसारेणानिमित्तानिपरिकल्प्यते इति तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ता
पकत्वं वा यथानैमित्तिकस्य कार्यस्य तदादेरर्थस्यानुसारेणानुमानेन निमित्तकारणे मदादित्याद्यं गम्य
र्थस्य नैमित्तिकत्वे निमित्तोपेतत्वे निमित्तेशब्दः कल्प्यते इति चेत् सत्यं तत्र निमित्तशब्दस्य कारकत्वापकत्वं वा
र्थ इति श्रद्धाविचारो दर्शयति शब्दस्य प्रकाशकत्वात् कारकत्वं तापकत्वं तत्तापकत्वं तत्तापकत्वं तत्तापकत्वं
नैव सत्त्वान्वितमात्रे व्याप्यार्थः तापकायः शब्दकल्प्यते सत्त्वज्ञात एव तत्र हेतुमाह तातत्वेवेत्यादिपुनः
सम्बन्धेता केवलं वाक्यार्थी भूते निषेधे एव न त्वकामिनिमित्तस्य निषेधस्य विशेषेन वा विधाविमर्शः एवेव निमि
त्तस्य नियतनिमित्तत्वे यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथम् निमित्तस्य कारणस्य नियते कार्ये नि
मित्तत्वे नियतनिमित्तत्वे यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कार्यमेतत्कारणकमिति तानेकं कथं भा
वेदित्यर्थः यावन्न शब्दस्य व्याप्यहेतुत्वे निश्चितं तावत्कथं व्याप्यशब्दहेतुत्वं कामिनिमित्तत्वेन स्यादिति भावः इति नैमि
त्तिकार्थानुसारेणानिमित्तानिपरिकल्प्यते इति विचारिताभिधानम् शब्दस्य केवलं साभिधेयार्थमात्रहेतुः व्य
प्यार्थतत्प्रतिपत्तिप्रतिभातेर्मित्यमिति तो हेतौ नैमित्तिकार्थत्वादिवद्वचनमसिद्धाविते प्रत्यापयामहेत्या
र्थः तथावाभिनवगुप्तपादाः तद्वत्सत्वेन सा साध्यावाक्यार्थविमुखात्मनाम् बुद्धौ तत्तावभासिन्या रूपा

॥ ते वावभासते इत्यस्य विचारे योसौ पर्यंतकस्याभावार्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः पदार्थानि-
मित्रभावे गच्छेतीति पश्यन्नात्रियस्यानुवाकद्वयबुद्धेः कोशलाभित्यादिकमृचुः तथा च वाच्योपयोगिनिमित्तभेदे स
यमेवाग्रे वक्ष्यति ग्रंथकृते अन्यथानुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्तिसत्तात्पर्यशक्तिरित्येतदन्वीक्षणं कुरुम्यार्थता
त्यर्थाद्यत्र कापि संकेतिते सर्वत्रैव शेषपावनत्वादावपिशक्तेः किं च जनाद्यापारेणेत्याह येन अभिधत्ति सोऽयमिष्टो रि-
वदीर्घदीर्घावापार इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति विधिरेवात्र वाच्य इति तदन्तात्पर्यत्वात्तात्पर्यवाचोपक्रमेण देवानो
प्रियाः यथा शारस्वतिपुमुरिप्रप्रेरितस्यैकदेवकवचभेदपूर्वमस्मिन् विभियतज्जीवहरणं तावदीर्घदीर्घावापारः
तथैव शाहस्यापि श्रोतृणां कानन्या नपुण्यभूतानर्थानभिधत्तौ पि प्रेतार्थं प्रत्येव तात्पर्येण अभिधाय कर्त्तामित्य-
तो हेतो यत्परो ययस्यैवार्थस्य तात्पर्येणैव चारितः शाहस्य शब्दार्थः स एव तस्य शाहस्य वाच्य इत्यतो हेतो रत्र निःशेषं च
तेत्यादौ वक्तुं नैकायास्तदेति कगमनार्थपवत्तात्पर्यादिथिरुवाच्य एवेति अभिधत्तियत् तन्न तस्मै देवानो प्रिया
मूर्त्वा स्तात्पर्यवाचोपक्रमेण स्तात्पर्यनज्ञानेति यत्परः शाह इत्यादेर्वाक्यस्यैतेरुक्तो यमभिप्रायान किं नृपात्रस्य शाह
स्य सर्वेष्वर्थेषु न तात्पर्यं किं त्रयं देशे तात्पर्यं तत्रैवेति भावः एतदेव सिद्धोक्त इति तथा हि भूतभव्यमसुचारेण
भूतं भव्यं भूतयोऽपि दिश्यन्त्यामानते इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थानेवात्वीयमानाः प्रधानक्रियाभिनिव-
र्तकस्य क्रियाभिः सम्बन्धात्साध्यायमानतोऽप्राप्तवन्ति देवदत्तगामानयेत्यादौ भूतस्य सिद्धस्य गोपदस्य भव्यस्य
साध्यस्य नयनपदस्य च सहोच्चारणे भूतं गोपदं भव्यं नयनपदान्वयार्थमुपदिश्यते इत्यतो हेतोः कारकप-

का.
टी.

५

७५

दार्थागवादयः क्रियापदार्थैरनयनाद्यैरन्वीयमानाः समेयमानाः प्रधानक्रियानयने तस्य संपादयित्रीयास्त
क्रियागवादीनां शरीरत्वेष्टानस्याग्रिमसंयत्ताया यमानतो प्राप्नुवेति गवादयमिहाग्रिमसाध्यायाश्चेष्टाया
आश्रयतात्साध्यायवभवेतीत्यर्थः ततश्चादग्यदहत्यायेन यावदप्राप्ते तावद्विधीयते ततश्च हेतोर्यथाग्निना
यावदग्यमुत्सृज्य कादितावदेव दह्यते तथैव गवादिषु सिद्धेष्वपि यावदप्राप्ते श्रेयाश्रयतादितावदेव विधीयते
साध्यते एतदेव दृष्टान्तयति यथा ऋतिस्रवरणे प्रमाणान्तरात्सिद्धे लोहितोत्सीषा ऋत्विजः प्रचरेतीत्यत्र
लोहितोत्सीषतमात्रे विधेये हवनस्यान्यतः सिद्धे दधानोतीत्यत्र दद्यादेकारणतमात्रे विधेये स्पष्टम् क
विः उभयविधिः कवित्रिविधिरपि पूर्वोदाहरणेषु लोहितोत्सीषतादेकस्यैव विधिः स्नातागोपूतयित्तानयेत्यत्र
स्नानस्य सिद्धतास्तनवानयनयोर्द्वयोर्विधिः तथा गोस्नपयित्वा च यित्वा त्रयेत्यत्र त्रयाणां एव स्नानाचनयनानां
साध्यता द्विविधिरित्यर्थः एतदेव लोकेऽपि दृष्टान्त इति यथा रक्तं पटं वयेत्यादावेकविधिरिद्विविधिसंविधिर्वा १
रक्तपटतवयनत्वानोमथोरक्तपटतयोः सिद्धे वयनस्यैकस्यैव विधिः पटस्य सिद्धे द्वयोरक्ततवयनयोर्विधिः
त्रयाणामेवासिद्धता साध्यते त्रिविधिः एवं प्राप्तेऽपि प्रतिप्रदर्शयन्नुक्तमाह ततश्च ये देवविधेये तत्रैव तात्पर्यम्
ततश्च यावदप्राप्ते तावद्विधीयते इति न्यायात् उत्पन्नस्यैव शब्दस्यार्थगतोऽस्मिन्मर्क इत्यादौ सूर्यास्तं मनुरप
साक्षात्संकेतिते तात्पर्येन तत्प्रतीतिमात्रेकात्स्यमात्रं सर्वस्मिन् च बोद्धव्यादिमाह वयाद्येऽपि कान्ताभिः सर
णद्योना न विधे इत्यर्थः एवं हि पूर्वायावतीत्यादावपराद्यर्थेऽपि कविज्ञात्यर्थेऽपि त एवैव हि शब्दस्य सर्वस्मि

नतीयमानेतास्यात्रतसेकेतितेनर्हिपूर्वोधावतीतिवाक्तेषुपूर्वशब्दः प्रागर्थेसंकेतितः पश्चिमाद्यर्थमभिदध्या
दित्यर्थः ननुयद्युच्चारितस्याशब्दस्यसाक्षात्संकेतितेपवार्थेतात्पर्येनप्रतीतिमात्रे तर्हिबरेविषेभक्षयमावासा
गृहेभुक्ताइत्यत्रविषभक्षणेतात्पर्यस्यात्रतथेत्याशंक्याह यत्रबरेविषेभक्षयमावासागृहेभुक्ता इत्य-
त्रैतद्देनभोक्तवामित्यत्रतात्पर्यमिति सपववाक्यार्थेइत्युच्यतेतत्रचकारणकवाक्यतासूचनार्थः अत्रच
कारणमेकवाक्यतादिदमेकमेववाक्येनतद्देवाक्ये तथासतिवाक्यमिवप्रयोगयोग्यमितिप्राक्तनेनान्विता
मिथाननयेनबरेविषेभक्षयेतिवाक्योशस्यसाक्षात्तत्तामावासायेत्यादिनाहिमित्यस्मिन्नर्थेतात्पर्यमित्येतानका
विद्वन्पपत्तिरित्यर्थः नचभक्षयेतिभुक्तायेतिक्रियाद्वयस्यान्योन्यनिरपेक्षतात्तथमेकवाक्यताकथेवा
तत्संकेतइत्याह नवास्यात्वातवाच्ययोर्द्वयोरेगोभिभावइतिविषयभक्षणकदाच्यतेनगताकल्पनीया ।
प्राख्यातवाच्ययोः क्रियापदार्थवाच्ययोर्द्वयोर्विषभक्षणस्यतद्देवात्रभोजननिषेधस्यान्योन्यमेगोभिभावे
पणसंख्येनोपपद्यतेअतोविषभक्षणस्यकदाच्यतेनगताकल्पनीयातदणयाबाधेन्यर्थः तथाहिइदं
सह्यहाकिंविषभक्षणसंबाधेसत् तदणयातस्यदुष्टताबाधयति ततश्चाकरणयत्नेनसंबंधइतिभावः
इतिविषभक्षणार्थापिदुष्टमेतद्देवात्रभोजनमिति सर्वथासावासागृहेभुक्ताइत्युपात्रेपवार्थेपवतात्पर्यार्थः
इतिमुत्पार्थबाधतदणयाभक्षयेतिक्रियाअत्रक्रियासमेधायगुणतेकल्पितेसतिविषभक्षणदित्या
दिवाक्यार्थमितिः पवेयत्परः शब्दः शब्दार्थइतिस्वाभिप्रायोत्तरप्रयोजनतोप्रतिपाद्याभिधायाः शरव-

क. टी. ७५
७५

दीर्घदीर्घतो ह्ययति यदि शब्दक्रतेरनंतरं भावानर्थो विज्ञायते तावत्ते वाच्ये शब्दस्यैव व्यापारः तत्कथं
ब्राह्मणपुत्रः तेजातः ब्राह्मणकन्याते गर्भिणीत्यादौ द्विषणो कारीनामपि न वाच्यतम् पुत्रमेजात इत्येतद्वा
क्यप्रवणं ब्राह्मणस्य सखप्रमादो जायते तेन च तस्य दर्शवृत्तानुमिमीते कन्याते गर्भिणीतत्प्रवृत्तक
न्यायाप्रवृत्त्या गार्भस्थिते सुखमालिन्यं तेन शोकोऽनुमीयते अतिदिशः सप्रक्रियाः तत्र यदि सर्वत्र श
वदीर्घदीर्घाभिधैव शब्दस्य व्यापारः तर्हि उक्तवाक्येषु दर्शवृत्तिकाभिधैव किं न स्यात् किमर्थमनु
मेयतमेषां शास्त्रेणैव तर्ह्यः कस्मात्तल्लक्षणलक्षणयोग्येणार्थो दीर्घदीर्घाभिधा व्यापारेणैव प्रतीतिप्रसिद्धेः व
कारा यदि क्रतेरित्यादि वाक्यसमस्तयेमेवाः क्रोशतीत्यादौ हि मेव स्याः पुरुषाः क्रोशतीत्याद्यर्थप्रतीती
पुरुषाः क्रोशतीत्याद्यर्थप्रतीतेरपि दीर्घदीर्घाभिधा व्यापारेणैव स्यात् किमर्थं तल्लक्षणं प्रायते इत्यर्थः अभि
धाया दीर्घदीर्घते वाक्यार्थविदो न्विज्ञाभिधानां न वादिनो मीमांसकस्य स्यात् किं न स्यात् तदनुपपत्तिरुच्यते किमिति च
प्रतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानममाख्यानो मम वाये पूर्वपूर्ववत्तायस्ते परतो वेत्यमप्रविप्रकर्षादिति य
दि शब्दस्यैव शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु दीर्घदीर्घाभिधैव व्यापारः तर्हि बाधिकैव क्रतिनित्यममाख्यावाधयते सदा
मध्यमानो न वाधयते बाधकते वावस्थयेति नयेन क्रत्यादिप्रमाणेषु दकस्य पुगपुडपस्थितौ पूर्वपूर्वस्य वल
वत्तस्य रोगरस्य पुडवत्तत्ते तदर्थस्य विलम्बा उपस्थितौ रतिप्रक्रिया वाक्यार्थविदो परमाप्तेन नैमिनि मुनिना
या प्राणिनामा कथो न वेदेन शब्दक्रत्यनेन रं सर्वेषामर्थानां तत्पर्येण तत्काले स्फुरतो विलम्बोपास्थिः

७५

सभावादिर्यः पवमभिथायदीर्घदीर्घापासुपमेदरवाह इत्यन्विताभिधानादेर्विधेरपिमिह्वोग्यतमा
स्यष्टे ननुनिःशेषव्युत्पत्त्यादौविधार्थीयःप्रतीयतेननुभिथायाःशस्वदीर्घदीर्घतामास्तपरेत्यत्परःशस्व
सशक्तार्थइतियदेवविधेयतात्यर्थमितिहृदिशितोपपत्तेरववाक्यार्थस्यपदार्थास्यवेत्तायामप्राप्ततादाका
र्थात्त्वयवेत्तायोविधेयतेनतात्यर्थादभिधेयवात्रास्तुकिंवापासोत्तरेण नवात्राभिथायाग्रन्त्वयवोयमात्रो
पदीएतदेवविदितनवाक्यवोयाजननात् अत्यथाजनितात्तगतिकेवाक्यार्थवोयानावाक्यानामभ्युस
हानावाक्याजनकत्तेनस्यादित्याशंक्याह किंच कुरुकुर्विमितिपदयोर्वैपरीत्येकावांतवैर्तिनिकथंउ
एतम अत्रास्मत्पदद्वयेक्रमेणवैपरीतानवापव्यमानेउभयार्थापविधेयतेनरुचिकरणपवतात्यर्थाइविउ
वैत्यत्रापितथैवप्रतिपत्तेरस्मीलार्थवावकत्तेनवदपमाणतेउएतेकथंस्यादित्यन्वर्थः नन्वत्रकिंतात्यर्था
न्वेषणयारुचिंक्रुर्वितिशाहकृत्तेनेतरमेवास्मीलार्थस्यश्रयमाणतात्मातादभिधेयतामित्याशंक्याह न
सुत्रासभ्योर्थःपदोत्तरेरन्वितइत्यनभिधेयपवभवन्मतेवाक्यस्थितानोपदानोपदोत्तरेरन्वितानामेकेतेन
वात्रतथायेनाभिदेयतेस्यादितिभावः उत्पेवमाद्यपरित्याजंस्यात् उत्पत्तोदेतोरात्राभिथायाग्रप्राप्तोवोत्त
नायाग्रोपेनभ्युपगमेवैकउत्पेवमादिपदंअस्मीलार्थानववोयकतादपरित्याजंकावोग्राहमेवस्यादिति वो
जनाभाववादिनाहृषणोत्तरमाह यदिवावावावकव्यतिरेकेणव्योग्यव्यजकभावोनाभ्युपयते तदासाधुता
दीर्घानिनिर्दिष्टावत्तेकएतादीनामनित्यदोषतामिति विभागकरणमनुपपन्नंस्यात् प्रतिकहनापदानोयाह

का.
टी.
२५

१६

शोवाचकतैरेद्रेजाशमेवसंगारेपीत्यतः कृतस्यकृतिकदुतस्यापिवाक्यकरणच्युतपयीयवनिनदो
षतमेवस्यात् नतक्रान्तिदुष्टादयोदोषाग्रनित्यायेप्रकीर्तिताः धन्यात्मन्येवसंगारेतेदेयाऽत्याभिषु
क्रमरणद्वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादीनांमहिमेतिवक्ष्यमाणनीत्याकचिदुएतक्वचिउएत
मितिवावस्थाकरणमुचितस्यात् नवाच्यपपत्रेसर्वस्येवविभक्तितयाप्रतिभासात् स्पष्टप्रज्ञेपुत्रिमा
ह वाच्यवाचकभावातिरेकेणव्यंग्यव्यञ्जकताप्रयुक्तव्यंग्यस्यबहवित्यतात्त्वाविदेवकस्याचिदोचित्या
उपपद्यतेपवाविभागव्यवस्था यथाक्रान्तिकदत्तादीनांनित्यतव्यवस्थान्यामाथयीदीनांगुणानामपि
माथयेसंगारेगुणैरेद्रेदोषस्तथः पतदेवोदाहरणपूर्वव्यवस्थापयति द्वयंगतेसम्यक्तेशावनीयतां
समागमप्रार्थनयाकपालिनः कलावसाकांतिमतांकलावतास्तमस्यलोकस्यचनेत्रकोपदीत्यादीपि
नाकपालिपदवैलक्ष्यापेनकिंमतिकपाल्यादिपदानांकाव्यानुगुणतश्च यदिवाच्यवाचकतयतिरिक्ता-
व्यंग्यव्यञ्जकभाषातास्ति तर्हिपिनाकिकपालिपदयोर्द्वयोरपिशावाथवाचकतत्तत्त्येकथपिनाकि पर
स्थानेकपालिपददानेननिन्दागमकतयेतत्काव्यात्कर्मकतमित्यन्वयः अत्रदिशिवनिन्दाभासतात्पर्यानि
नाकिपदस्यबोद्धव्यमव्यञ्जकतयानकाव्यापोषकतत्किंनकपालिपदस्यप्रार्थनार्हतावोथकतास्फुटमेव
तात्पर्यव्यञ्जकतमिति अथवात्रपदस्यव्यंग्यतत्तथावाग्रेवत्यति वाच्यव्यंग्ययोर्विशेषमाह अपिचवाच्य-
र्थःसर्वात्यतिपदव्यत्येकरूपपवेतिनियतामोहदिगतास्तमर्कऽत्यादौवाच्यार्थः क्वचिदस्यथाभवतिप्र

नीयमानस्तत्तत्प्रकरणवत्प्रतिपत्तिविशेषसहायतया नानाभेदे भजते नष्टात्तगतोस्तमर्क इत्यादौ स
पत्तेप्रतिवस्तु नूतनावसरश्च भिन्नरामुपगम्यतामिति प्राप्ताप्रयत्ने प्रयानितिकर्मकरणात्रिवर्ताम
देशतिमांथोविधिपुष्पकस्यतामिति हरेमांशांति स्वरभयो गृहप्रवेश्यतामिदं स्वरतत्रप्रतिभाति ।
वाच्यव्यंग्ययोर्भेदेदर्शयति वाच्यव्यंग्ययोर्भिः प्रेष्यतेत्यादौ निषेधविध्यात्मना भेदेपि यदपि कृतं तर्हि ।
कचिदपि नीलानीलादौ भेदो न स्यादिति प्रमयेयितुं सर्वेषु वाक्येषु सम्बन्धोपाज्यः अत्र वाच्यस्य निषेधस्या
व्यंग्यस्य च निषेधस्यात्मना सत्त्वेण भेदे प्रत्यक्षे पदद्वये कतमेव त्रसंवेत कचिदापी नीलानीलादौ लो
कव्यवद्द्वारेण भेदो न स्यादिति मान्तर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमायाः समर्थादमुदाहरत सेव्या नितम्बाकि
मुभूयराणां मुज्जस्मरमेवित्तासिनीनाम् इत्यादौ संप्रयोगे शांतिप्रेगाभ्योरन्यतरगतनिष्ठयत्वेण अत्र वा
च्याः संप्रयोगाशोतेषु रुषेभूयराणां नितम्बाः सेव्या इति प्रेगारिणतवित्तासिनीनो नितम्बाः कटिपश्चाद्वा
गाः सेव्या इति व्यंग्यस्य निष्ठये सभेद इत्यर्थः कथमत्र निषेधार्थं यत्रिणां तासिथागदलानि गलितमूर्ध्नि वि
द्विषोऽस्माकं ताप्रीः ननु तव निहता रेरणमो किं न नीला विरितवमपगतौ गैर्वत्तभा कीर्तिरेभि रित्यादौ नि
रास्ततिवप्रसासत्त्वं अत्र वाच्यानि नरायाः सकाशात्सत्त्वेणैव स्ततिवप्रसासत्त्वं अत्र वाच्या
यानि नरायाः सकाशात्सत्त्वेणैव स्तते व्यंग्यावाभेदः पूर्वपश्चाद्वावेन प्रतीते कालस्य अत्रैवोदाहृतौ
श्वं वाच्यायाः यानि नरायाः प्रतीतिपश्चाद्यंगयाः स्तते रितिकालभेदोपि वाच्यव्यंग्ययोः शब्दाप्रयत्ने

का.
दो.
२७

११

नशब्दशब्दैकदेशतदर्थवेत्तिभेदेवदत्ताश्रयतेनवाश्रयस्य वाच्यस्यैवकेवलेशब्दमाश्रयः व्यंग्यस्यात
क्तवत्समाणातीत्याशब्दास्तेकदेशादयश्चाश्रयश्रुतिवाच्यव्यंग्ययोराश्रयभेदादितिभेदः शब्दार्थशा
सनत्तानेनप्रकरणमिहसहायप्रतिभांनैर्मन्त्रसहितेनतेनवाच्यगमश्रुतिनिमित्तस्यशब्दशासनस्यव्या
करणस्यार्थशासनस्यचकोशादेश्वत्तानेनकेवलतेनावगमोवाच्यस्य व्यंग्यस्यतत्प्रकरणमिहविशि
ष्टाप्रतिपत्तार्याप्रतिभातस्यानैर्मन्त्रसहितेनतेनशब्दार्थशासनत्तानेनावगमश्रुतिवाच्यव्यंग्ययोर्निमित्त
भेदादितिभेदः बोद्धव्यमात्रविदग्धव्यपदेशयोःप्रतीतिमात्रसमकृत्योश्चकरणकार्यस्य वाच्योद्विबो
द्धमात्रेणयेनकेनापिशब्देकृतंवातीव्यपदेशाज्ज्ञेया अत्रकार्यमात्रं व्यंग्यस्यविदग्धेनविवेचक
नेव्यपदेशः अतएववाच्योवोद्धमात्रव्यपदेशात्कारणप्रतीतिमात्रंकार्यंविदग्धव्यपदेशात्
कारणसमकृतिः कार्यमितिवाच्यव्यंग्ययोःकार्यभेदः गतोस्तमर्कश्चादौप्रदर्शितनयेनचसंख्या
याः अत्रैकरूपाद्वाच्योवोद्धमात्रेणकृतयामेव्याभेदनभेदः कस्मवणहोत्रोमेदहृणपिआसन्न
अहम् सरमरपद्माद्याशब्दवाच्यमेवसहस्रवर्गस्य उपादौसंख्योक्तत्वादिगततेनविषयस्यभेदो
पियथैकं जतन्काविदग्धपत्तीलानीलादौभेदानस्यात कस्यवानभवतिरोषोदृष्टाप्रियायाःसन्नमथरम
सध्रमरपद्माद्याशब्दवाच्यमेवसहस्रवर्गस्य उपादौसंख्योक्तत्वादिगततेनविषयस्यभेदो
विदग्धपत्तीलानीलादौभेदानस्यात कस्यवानभवतिरोषोदृष्टाप्रियायाःसन्नमथरम

कृतवित्तवेति ताधरासरोषोर्वाहितपातदतवेक्षणमाणमेतत्तद्वर्तिसविधसोवहितेनिष्ठितेसक्तकया
द्विदग्धमात्तातुपातमपरिहारायेतउवाते तत्रनिर्विमर्षकार्यकारणेत्यामुपातमपरिहारासह
सेतिवाच्यास्याविनयवर्तीनायिकाविषयः इयंभूमेणउष्ट्राधरातत्रयेनकेनविदम्माप्रपरायोना
सीतिवोग्यस्यतेत्यतिविषयः कात्यादीत्यादिशाब्दात् नेयमविनयवर्तीतिप्रत्यायनस्यवोग्यस्यतस्या
प्रियतमेनगाछनिद्यमानायातहलाकशकाप्रानिवापेकलोकोविषयः अद्येतवप्रच्छनानुरागा
त्तमयेत्येवशब्दात्पुनरेवमाहुत्याश्चस्यवोग्यस्यतद्येकामुकेविषयः इत्यमयेतदपह्नोमिति
वेदग्धात्वापुनस्तदस्योपविदग्धात्लोकोविषयः तदेवनिगदव्यात्वात्तस्यविषयस्यवशात्समुत्ति
जानाप्रागुदाहृतानासत्प्रादीनामभेदवाच्यावोग्यधारमात्यविशेषेपियथेकरूपतमेवतयागीक्रिय
तेतद्दीर्घेनीलेप्रनीतमित्यदौलोकेप्रत्यक्षमिडेभेदेनस्यादित्यपहासः तदेवनीलानीलदृष्टेनलो
कमिडेनभेदेप्रदर्शनासममतेनाणाह उक्तं हि अयमेवभेदोभेदेहेतुर्वाभावानायदिरुद्धमथास
कारणभेदश्चेति एवंवाच्यावोग्ययोरसोभेदेप्रतिपाद्यवाचकव्यजकयोःपणाह वाचकानामर्थपेक्षा
व्यजकानोततदनपेक्षतमपीतिवाचकतमेवतव्यजकतम् वाचकादिशाब्दायैवमेकेतितात्त्विकमवार्थ
बोधयतिव्यजकास्तद्दीर्घेतेसकेतमपितंतमर्थबोधयतीतिवाचकव्यजकयोः शहयेरन्योन्येभेदरत्ना
र्थः एवेशहसुखेनव्यजनायाग्रभिधातोभेदेप्रदर्शनात्पर्यादापिदर्शयति किंचवानीरकडेगोत्यादौ

का.
श.
५.

[illegible]

[illegible]

का.
टी.
७५

79

वि. वी. क्षितात्परवाद्येधनौसात्पार्थवायः तत्तथामत्रतत्ताण प्रवृष्ट्युत्रशेतेअत्राहोदिवसकंप्ररो
कपमापीथकराग्र्यशायनिषेधोविवृततपवदहोमिन प्रवृष्ट्युत्रशेतेअत्राहोदिवसकंप्ररो
म्यराशेतेजनोतरसेचारेनास्मियथेकुंरमसेत्यथोतरेवंगेसंक्रमितः नतमुत्पार्थस्यशायननि
षेधादेवीयः तत्तथामत्रमुत्पार्थवायविनातदभिप्रेतानलक्षणं अथवाअप्रवृष्ट्युत्रशेते अत्राहोमिति
विशेषनिर्देशात्तथादिकदाचिद्दृष्टायाः शायनेपतिष्ठासिनतममतदारदृष्टप्रकाशनात्मद्वयविवर्ति
तपवशायननिषेधः प्रवृष्ट्युत्रशेतेननिस्यराशेतेजनोतरसेचारेनास्मियथेकुंरमसेत्यथोतरेवंगे
संक्रमितः नतमुत्पार्थस्यशायननिषेधादेवीयः तत्तथामत्रमुत्पार्थवायविनातदभिप्रेतान
लक्षणनिर्वहतीत्यर्थः तथाचराग्र्येतिममुचितसमयसम्भावमानविकाराकृतितत्त्वधनिते
दिवसकेतिजन्माथेनकप्रत्ययेनयद्यपिभवात्मदनशरासारदीर्घमाणद्वयउपेक्षितेनयुक्तः न
थापिकिकरासिकृत्सितोयेदिवसः जनसेचाराकृततयासम्भोगविरोधइतिधनिः राग्र्येतिम
मुचितसमयभावमानवि काराकृततयापुष्पानमशायनविपर्ययोसामभूत्तव अथितुनिभूतवि
भूतंदत्तावथानोजननीतिनिद्रान्वेषणपूर्वमत्रागत्यरमसेतिधनालोचनम् यत्रतकेवलरागाया
वोषइत्यादौलक्षणैवतत्रापिद्योजनसम्भावदर्शयति लक्षणायामपिद्योजनसत्त्वप्रमाणयितव्य
मितिप्रतिपादितेप्राक् यदिकदाचिदत्रापिशायननिषेधस्यबाधादिप्रदर्शनेविधिरितिलक्षणेव

७५

तयोर्गीक्रियते तथापि व्यंजनमवश्यमाश्रयितव्यमिति यस्मिन् प्रतीतिमाराते तत्तदणाममुपासते इति ल
क्षणप्रयेद्वितीयोत्पत्तिरूपमिति मित्यर्थः यथावत्समयसम्यक्पेक्षातदा तत्तदणामुपपत्तिरिति मित्यर्थः
सात्त्वाद् यथासंकेतग्रहमभिधावश्यमपेक्षते तथाप्युक्तार्थे बाधतद्योगाद्विप्रयोजनानीति संके
तविशेषतत्तदणवश्यमपेक्षते अतएव समस्य विशेषापेक्षा तत्तदणमभिधायाः पुच्छभूतानि कटवर्ति
नीत्यर्थः अभिधासंकेतसामान्यापेक्षेतत्तदणमसंकेतविशेषापेक्षेतत्तदणमभिधायाः पुच्छभूतानि कटवर्ति
तत्प्रतिपत्तप्रतिभासावत्त्वनासंकेतसामान्यविशेषनापेक्षते इत्यर्थः नन्वर्थोत्तरसंक्रमितवा
च्यादौ तत्तदणोपजीव्यते व्यंजनैतितयो रभेद इत्याशंक्याद् न तत्तदणमकमेव धननेतदनुगमने
न तत्सदृशनात् तदनुगमनेन तत्तदणानुसरनेन तत्सदृशनात् तयो यदनुगतः स तत्सदृशः य
थावदो म्दनुगत इति न्यायाद्बुद्धनने तत्तदणसदृश नियमवर्तन नियमोनेत्यर्थः अत्र हेतुमाह न च तत्
नुगतमेवाभिधावलम्बनेनापि दर्शनात् विवक्षितान्यपरं वाच्यस्य धनेरभिधामूलत्वेनापि दर्शनात् त
त्तदणमूलमेव धननमिति नियमवर्तन इत्यर्थः अत्र हेतुमाह एवमस्य भयात्मकत्वाद्बुद्धननमभिधातत्तदणान
तिरिक्तमेवाप्याशंक्याद् न चोभयानुसार्यवाऽवाचकवर्णानुसारेणापि तत्सदृशः वाचकत्वे हि पदानामे
वनेतत्तदेकदेशानां वर्णानां व्यंजनकत्वेन वर्णानामप्युक्तमिति धनेः शास्त्रार्थानुसारित्वनियमाभावः न च वर्ण
अपि शास्त्रार्थवर्णानुगमनेन शास्त्रानुगामीति तैर्वासिद्धो तद्वर्णानुगमनियमाभावमपि दर्शयति न च शास्त्रानु

कृः
८

४०

सर्ववशशस्त्रात्मकनेत्रविभागावलोकनार्थिगततेनापि तस्य प्रसिद्धेः अत्रादिशब्देन कामिनोः सवैवानुगा
गवेषाद्यात्मातादृष्टितावप्राक वक्रबोद्धव्यकाकनामितीकारिकया तृतीयोत्तामे सथमेतदपसंहर
ति इत्यभिधातात्पर्यलक्षणमकव्यापारवित्तयातिधर्तीधननारिपर्यायोव्यापारो नपहवनीयपव पव
धनिपरीक्षामिज्ञातयिताप्रतीयमानस्य संबंधनियमादिकं योतकं यज्जुतडाहरति तत्र अस्याश्चेत्या
दौनियतसम्बन्धः नियतसम्बन्धतेवाच्यव्यंग्ययोरेकाधिकरणत्वे तथास्य वाच्यस्य व्यंग्यस्यैकपव
पांथकोबोद्धव्यधिकरणमित्यर्थः कस्मवास्यादौ अनिशतसेवन्धः वाच्यव्यंग्ययोभिन्नादिकरणतम
नियतसम्बन्धः वाच्यव्यंग्ययोभिन्नादिकरणतमनियतसम्बन्धं तथास्य वाच्यस्य सखीबोद्धव्याधिक
रणव्यंग्यस्य तत्तत्कारिणिभिन्नाधिकरणत्वेन लक्षणयोत्तेकाधिकरणमेव यमेव वाच्योपास्थितिस्त
मेव तद्वायेन लोकारात् विबरेष्यपतच्छेदबलदृष्टाणादि कमलस्य हरेणोदाहणानुगारसा
तलापनिष्ठकेशरसादौ सम्बन्धिसम्बन्धः अत्रादिहरिपदेन दक्षिणयनस्य सूर्यात्मताव्यज्यते तत्रिमी
लनेन सूर्यस्यास्तमयः तेन पद्मस्य संकोचः ततो ब्रह्मणस्पगने तत्र सति गोप्यस्यागस्यां दर्शने अदर्श
ने अदर्शने नियंत्राणि धवनविलसितम् वाच्यानावद्यगानावाभ्यान्निर्वाह्यनिर्वाहकतासम्बन्धिसा
म्बन्धः तथाहि विपरीतरते लक्ष्मीर्वाच्यनेट्टृष्टानाभिकमलस्यम् हरेर्दक्षिणयनेतरसाकृताऊरिति स्प
गयति इत्यत्र हरिर्दक्षिणयनपदस्य तत्रिमीलनपदस्य वाच्यस्य सूर्यतेन तदस्ममश्वव्यंग्यः अस्ममयेन व्यंग्येन सा

स्वयत्पुमसंकोचोद्योगः पदसंकोचसंयोज्यस्य गतं ब्रह्मस्य गतं सत्त्वेनेति गोप्यो गदर्शनशंका नाशः
नेन वनियत्रनेनः शोको न भुवनितमितमिति एव नैयायिकमोमोसकानोमते येन नामपस्थाप्यवदन्ति न
प्राहयति आवागड्वादिनिर्ग्राह्यवाक्यार्थपदार्थवाक्यमेव वाचकमितियेषाहः तैरप्यविद्यापयति तेः
पदपदार्थकल्पनाकर्तव्येति तत्पदे पदप्रपञ्चोदाहरणादौ विद्यादेवैगपपदार्थक्रियाकारकादिमन्त्रे
वृगमेन शब्दानां यम्यमिदृशाणां प्रवृत्तिः त्वेताद्विपरीता तद्विगड्यायमिदं यमभावप्रपञ्चस्य वाच्यमानता
दुर्मन्त्रे ब्रह्मणि न सम्भवतीत्यर्थः तत्तममिदं ब्रह्म ह्यमस्मीत्यादि वाक्ये पदपदार्थविना वाच्ये उमावे उब्रह्म
वाचकमित्यद्वयवादिनां मतेतिः शेषवृत्तेत्यादौ पदपदार्थविभागाविनैवावे उब्रह्मनिर्ग्राह्या विषयोक्तो वि
द्यादेवैगपपदार्थपदार्थपदार्थस्य वाचकं वाक्यमेवेति येषाहः तैरप्यविद्यापदपति तेः इदम
हेतुनामीति प्रपदेताने ज्ञेयसत्यतासत्यतविचारोपपत्तादविद्याविचारयदिः इदं पदमस्मिन् पदार्थे श
क्तमस्मिन् शक्तमिति पदपदार्थकल्पनाकर्तव्येति तत्पदे उदाहरणादौ निःशेषवृत्तेत्यादौ प्रागुक्तः नयादि
यादेवैगपपदार्थपदार्थपदार्थस्य वाचकं वाच्यमेवेति येषाहः तैरप्यविद्यापदपति तेः सर्वेयमवसरणीया प्राक्रियात उद्गीर्णते तत्सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्म तस्मात् सत्त्वसरणेन
विदिते ते गलौकिके विचारयतेत्यास्मात्प्राप्तोक्तवने तदेव सर्वशास्त्रसमत्वात् स्थिरयिता येन नामपमनुमानग
म्यमिति वाक्किं विवेकाकर्तव्यमिदं ब्रह्मस्यापि मतेनोपस्थापयति वाच्यादमेव यथावच्छेदं न प्रतीयते यतः

टी. कृतांश्चैव कस्यचित्पदार्थस्य प्रतीतिः प्रमेगात् यथापदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वाक्यार्थपूर्विकात्
 का. दृष्टान्तीति तस्यैव स्वरूपं न इति धनिकत्वं समभ्यनुसारेण समनेतरे भगवत्प्रदर्शितो देवतावयवधारणवाच्या
 ८१ दमेव देवतावाक्यस्य पदार्थस्य संबन्धे विना व्यंग्येन प्रतीयते यदि कदाचित् प्रतीयते तर्हि दियतः कृतांश्चैव दृष्टा
 कदाङ्गाङ्गादिपदप्रयोगादितैव यम्यकस्य चिदर्थस्य शैत्यपावननादेर्ज्ञानेन स्यात्तदेवमित्यर्थः एवं च सम्बन्ध
 न्याद्याग्यव्यञ्जकभावो प्रतिबन्धे वश्येन भवतीति व्याप्तयेन नियतयामिनिष्ठेन च त्रिरूपालिङ्गालिङ्गानि ज्ञान
 (मनुमानेन यन्नदृष्टपवपर्यवस्यति एवं व्यंग्यस्य वाक्यसंबन्धनियमे सति अप्रतिबन्धे वश्येन नरेण वा तस्या अप
 न्ययव्याप्तौ साध्यान्ति तन्मिदं सपुत्रसमेन च पुनरनियतयामिनिष्ठेन नियतयामिने स्यात्साधयिष्यत यमी
 विशिष्टतत्पक्षे तत्रिष्टेन पक्षयमिने तस्यैव प्रकाराप्रतिबन्धे वश्येन भवतीति व्याप्तयेन नियतयामिनिष्ठेन
 त्रिरूपालिङ्गालिङ्गानि ज्ञानमनुमानेन यन्नदृष्टपवपर्यवस्यति एवं व्यंग्यस्य वाक्यसंबन्धनियमे सति अप्रति
 बन्धे वश्येन भवतीति प्रतिनियतो बन्धः सम्बन्धो न्ययव्याप्तिः तदभावो प्रतिबन्धो व्याप्तिरेकव्याप्तिः तत्राप्रतिबन्ध
 ये व्याप्तिरेकव्याप्तिवश्येन भवतीति प्रयोगात् अर्थतस्तत्प्रतिबन्धे न्ययव्याप्तौ यन्नदृष्टतत्पक्षे न च वनादि
 तत्र तत्रेते गमनमवश्यं भवतीति प्रयोगात् तस्यैव प्रकारात्रिरूपालिङ्गावृत्तन च वनादेर्ज्ञानेन तदेति करेत्
 गमने साध्ये ज्ञानमनुमानेन यन्न स्यात्तु मानस्य रूपेण व्यंग्यव्यञ्जकभावः पर्यवस्यतीति सम्बन्धः तथा च प्रयोगः
 तत्तदेति कमेवरेते गतास्तनतदादीनां वृत्तन च वनादेः यत्र यत्र स्तनतदवृत्तन च वनादि तत्र तत्रेते गमने

यथाप्रसिद्धानभूतरेते यत्रयत्ररतेगमनेनास्मितत्रतत्रचेतुनचावनादिकमपिनास्ति यथाबंधसमा
जोत्सवदर्शनादावितिसत्तप्यत्तणदेषुदेतोः पंचरूपनेवेशेषिकमत्ताभ्यादत्रविशेषतेतथावैतडा
ष्य अनुमेयेनसंस्चडेप्रसिद्धेवतदन्विते तदभावेवनास्तेवतलिंगमनुमापकम् विपरीतमतोया
त्पादेकेनद्वितयेनवा विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिंगकाश्रयोब्रवीदिति तत्रतावधुनिकारप्रथमोदा।
ह्यतावेवानुमानयोजयति तथाहिभमर्थमिग्रवीसडासोमुण्णोअज्जसांगत ओत्तेणगोलशणरक।
सुऊडेगवासिनणदरिअसीहेण अत्रग्देष्टवनिहत्त्याभुमणगोदावरीतीरेसिंहोपलवोरभुमणमनुमा
पयति कस्याचित्समकेतस्थानेथार्मिकेसंवराणंतगयोदोषात्तदवतणमानऊसमादेविक्रायीक।
रणचरतितामियमुक्तिः अमथार्मिकविश्वस्तसद्वाद्यमारितसेन गोदावरीनदीककुनिऊंजवांसिना
दप्रसिद्धेन अत्रगोवरीतीरवासिनादप्रसिद्धेनमारितसभयकारणस्पृशुनोनिहत्त्यागेदेसेरेभुमेति।
वाक्ये गोदावरीतीरेमाभ्रमभयंकरणस्पसिद्धस्योपलवोरित्यसमर्थमनुमापयति अनुमानविषयी
करोतीत्यर्थः अनुमानप्रयोगमेवदर्शयति यद्यद्भीरुभ्रमणंतत्रद्वयकारणनिहत्त्युपलविपूर्वकं।
गोदावरीतीरीर्चासिंहोपलविधिरितिवापकविरुद्धोपलविः यद्यद्भीरुभ्रमणंतत्रद्वयकारणनिह
त्त्युपलविपूर्वकंकटाचित्तत्तान् यत्रयत्रभयकारणनिहत्त्युपलविपूर्वकताभावः तत्रतत्रभीरुभ्रम
णभावश्चेवेव्यतिरेकिणप्रयुक्तेचपुनःगोदावरीतीरेभयकारणस्योपलविः श्रुतेतिहेतुनाव्याप।

का.
री.
८३

४२

कस्यअन्वयसाधनेव्याप्यंसाधेव्यापकमिच्छतेतिन्यायात्साध्यस्यभयकारणनिवृत्तपक्षविपूर्वकतस्य।
विरुद्धाभयकारणस्यसिंहस्यप्रवृत्तिः तस्याउपलब्धिर्ज्ञानेगोदावरीतीरोसेचारमेवजापयतीतिशेषः
तथावपर्यवसितमेतत् गोदावरीतीरंभ्रमणानर्हभयकारणस्यसिंहस्यसर्तादिति एवंपूर्वपक्षमुपन्य
स्यतत्प्रदर्शितेनुमानेनिरूपतमेवविद्युदयत्राह अत्रोच्यते भीरुरपिगुरोःप्रभोर्वानिदेशेनाप्रियानुरा
गेणान्येनवापवेभूतेनहेतुनासर्तापिभयकारणेभ्रमतीत्यनैकांतिकोहेतुः अत्रभयकारणसत्तद्हेतुःस
वतोभीरोभ्रमणानर्हहेतुसाध्यत्रापिपुनर्गुरुनिर्देशादिनाभ्रमणहेतुमपिसाध्ययतीति किंसाध्यथमसहि
तः किंवातद्रहितशतिसन्निग्योभवत्पुनरेकमप्युपमादायितेशक्रेत्सुभयादृष्टत्वादितिनेकस्मिन्नपिसा
धोनियतोनेकांतिकःशूनोविभ्यदपिथीरत्तेत्रसिंहात्रविभीतीतिविरुद्धमपि धार्मिकोदिस्यशूनपा
पजनकतयाशूनोविभ्यदपिथीरत्तेनोत्साहप्रकृतित्वाइयातास्पदतयासिंहात्रविभेति स्त्रीनीचादय
पवदिभयानामस्पदतयासिंहात्रविभेति स्त्रीनीचादयपवदिभयानामास्पदे अत्रभयकारणसत्तद्गो
दावरीतेरीसर्तापिउक्तयुक्त्यासर्वस्मिन्सपक्षेनास्तिविपक्षाच्चत्वाहन्नमितिविपरीतस्यभ्रमणानर्हतस्य।
साधनादिरुद्धम् गोदावरीतीरोसेहसद्भावःप्रत्यक्षादनुमानाच्चनानिश्चितोपितवचनात् नचवचनस्य
प्रामाण्यमस्त्वर्थेनाप्रतिबंधादित्यसिद्धम् तत्कथमेवविधाहेतोःसाध्यसिद्धिः नदियस्यकस्यविद्ध
वनस्यसतएवार्थेनसहस्रोप्रतिबंधोव्यापिः तथासति अथेत्येकविंशतमास्तेउत्पादीनोविप्रलम्ब

कवत्सामप्यर्थेन सहः सम्बंधः फलितः स्यात् न च तथा अपि तासौ कृता देवार्थेन सह व्याप्तिः तस्मात्तेशु
त्यासियो वचनाद्वयकारणमपि सिद्धमगोदावरीतीरीसत्तेन सिद्धमिति भयकारणं सत्ते हेतुः पक्षधर्मता
भावादसिद्ध इत्यर्थः सन्निग्यो विरुद्धो सिद्धो वा हेतुर्निमायसायक इत्यर्थः तथा च न्यायकरत्वा अनु
मेयेन सम्बद्धमित्यादौ लिंगे व्याख्यायित्वा भासे वेष्टविपरीतमित्यादि अत उक्तलक्षणलिंगाय देके न हि
नयेन वा लिंगलक्षणेन रहितत्वे विपरीतत्वे सन्निग्ये तत्पक्षे कांतिकाभिधाने सहिधर्मिण दृश्यमानः किं
सायधर्मसहितः किं वा तत्र रहित इति सन्निग्यो भवति न पुनरेकं धर्ममुपस्थापयित्वा शक्यं भयथा दृष्टता
दहेतुः अमिद्धो हि स पक्षे सायधर्मसहितः प्रसिद्धोऽपि धर्मिण पक्षे स्वभावादहेतुः विरुद्धे पक्षे सदापि स
पक्षेनास्ति विपक्षादव्याहतमिति तस्या हि तौ येन लिंगलक्षणेन रहितत्वे विपरीतत्वे विरुद्धे हि सायधर्मिण विरुद्धः
सायना देवहेतुरिति धनिकारोदाहरणं समर्थयित्वा सोदाहरणं समर्थयति तथानिःशेषव्युत्पत्त्यादौ
गमकानियानि वचनं च वनादीत्युपज्ञानितपक्षे कारणान्तरतोऽपि भवति अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्ता
नीतिनोपभोगपक्षप्रसङ्गानीत्येते कांतिकांति इत्युक्तयुक्ते च वचनं च वनादीत्युपभोगपक्षप्रतिवदानि
गृहीतवापीनिनीतिनो हेतोरनेकांति किं स्नात्ते वापीगमनसायकानि किं वारेत्ते तदेति कगमन
सायकानीत्यर्थः अत्र वादिनः संधानं शक्यते व्यक्तिवादिना चायमपदसहायानामेषां व्येजकतमु
क्ते अथमपदसाहचर्येण च वचनं च वनादीनिरेतं तदेति कगमनमेव साययंति न तस्नात्ते वापीगमनमा

का.
दी.
८५

४३

पीत्येकतरपक्षनिश्चयामेदिग्यानिनेत्यर्थः अत्रापुनरमाह नवाशयमतेप्रमाणप्रतिपन्नमिति कथम
ब्रानुमानम् पूर्ववत्स्वीयवत्तस्याप्रामाण्यात् केनापिप्रमाणेनप्रत्यक्षेणानुमानेनवाज्ञातेनभवतीति
चननव्यवनादीनांहेतुतासिद्धेकथमनुमानमितिः उपसंहरति एवंविधादर्श्यादेवेतिथोर्थउपप
न्ननपेक्षितेपिप्रकाशनेतिव्याक्तिवार्तिनः पुनस्तद्वृषाणं एवंविधादसिद्धादिरुद्धात्मदिग्याद्वाहेतो
वक्तुवोड्यादिवेशिष्येन एवंविधेनिषेधेविधादिवाउपपत्तिंशासप्रमाणयुक्तिदृष्टासामग्रीमनपेक्षमा
नोपिप्रकाशनेप्राज्ञानोप्रतीतिगोचरोभवतीतिपुनर्व्याक्तिविवेककृतायउक्तंनतस्यावृषाणंअस्माभिरपि
रसधनिनिनृपणावसरेतथैवनिर्णीततादृषणमेवेदमितिमिद्धे ॥ ॥ इतिश्रीकाव्यप्रकाशदर्श
नेपंचमोलासः ओंश्रीशकरोजयति एवमुक्तममथमंतकाव्यविविच्यक्रमप्राप्ताचरमकाव्यविविच्य
ते प्राहार्थवित्रयत्वंकाव्यद्वयमुदाहृतं गुणप्राधान्यतस्तत्रस्थितिःप्राहार्थवित्रयोः नतप्राहृत्वित्रेथ
स्यावित्रतमर्थचित्तेवाप्राहृत्पदेप्रथमोलासिउद्देशावसरेप्राहृत्तमर्थचित्त्रमितिकाव्यद्वयंसंख्येयं
लदच्छेति विनिर्गतेमानदमितिवोदाहृतं तत्रप्राहृत्वित्रेमन्दाकिनीमन्तामितिचतिरेकालंकारका
तवमन्तारादर्शचित्तेनोभयचित्तेसत्यापिप्राहृत्तवमन्तारस्यभयस्त्राज्ञातकालेस्फुरणाउक्तत्वेनप्राया
नं व्यतिरेकालंकारार्थकृतेचमन्तारस्यततिदेशात्तादनुक्तत्वेतत्कालमस्फुरतेरप्राधान्यम् एवंविनि
र्गतेमानदमित्यर्थचित्तेत्येदयाकटतादर्थ्यस्यप्राधान्येनस्थितिः मानदेत्यादौमकारस्यासंख्येयत्वात्

८५

ननुप्रामेयकानां शब्दानां गुणभावेन स्थितिरित्यतो हेतोर्विशेषव्यपदेशः ननु प्रामेयविशेषस्यैव विभावाभावः
अर्थविशेषे वा शब्दस्येति सम्बन्धः एवं सर्वत्रोभयां लेकार्थेति प्राधान्यं न व्यपदेशातिमिदं शब्दपवत्तकत्वात्
त्मानं माधुर्यादिव्यंजकवर्णवृत्तिनानुप्रासादिमन्त्रादलेकरोक्तौत्येके परे तर्थापवविभावादि रूपतात्तमुपस्क
रोत्तीत्येकतरपतावलम्बने कथमुभयां लेकार्थमिति रित्यतो विप्रतिपत्तिद्वयमुदाहरित्यनिराकरोति तथा चोक्तं
रूपकादिरलेकार्थस्य न्येवैव्यथारितः नकोतमपीति भूषेति भातिव निताननम् उपमादिमलेकार्थवा
ह्यमाचक्षते परे सपोतिजाव्युत्पत्तिवाचोवैच्छेत्तिलेकते मतेतदेतदाहः सौशब्दानां व्युत्पत्तिरीदृशी
शब्दाभिधेयां लेकार्थभेदादिष्टेद्वयं तन्नति धन्यात्मभूतेष्टेगारे समीक्ष्य विनिवेशितः रूपकादिरलेकार
वर्गपतियथार्थितामिति धनिकारोत्तरादिशातस्य रसभावादिधनेरनत्यक्रमस्यानैः रूपकादिभिर्वैव्यथाव
रूपकारो लेकार्थारुतदेतदुदितः सद्ये ममोगोषु सधारस्य दारुतादौ रूपकालेकार्थशब्दाविभावनेश
मार्थपवरसमुपस्कुरुते शब्दास्त्वर्थमवबोध्योपरतानायेत्तानीयावास्वार्थः अत्रापपत्तयेथोतरं न्यस्य
ति नकोतमपीत्यादि परे बुधाः सपोतिजासुवेतोनामिदं तानां व्युत्पत्तिमनोके स्य सक्तदित्यादिलक्ष्यमाण
वर्गित्यासेन विप्रिष्टा व्युत्पत्तिमाधुर्यादिव्यंजकवर्णवृत्तिनानुप्रासादनेव वाचमलेकते कत्वात्मनश्चा
रुतदेतेवोच्छेतिदि तथा चार्थालेकार्थैर्विनापि विद्यदालिमस्ति तस्यादि प्राप्तेरेव विभावादीनामभिवाक्तेः उ
पमादिमिति शब्दालेकार्थणामनुप्रासादीनां विभावादि व्यंजकतया वशकतामाहः अर्थालेकार्थ

का.
टी
८५

यमादयो किंचित्कर्तृता उपेक्षणीयापदेत्यर्थः अर्थस्य व्युत्पत्तिः रूपकादिना विविधमवस्थानमोदशीचरुतः।
हेतुर्न यथा नुप्राप्तादिरलेक रोतिनतनयोपमादिरितिकेविद्वदंति न पुनः नोस्माकं क्वचित्छब्दात्ते काराः
कविदर्थालेकाराः क्वचिदुभयात्ते कारा रतिकर्तव्यमस्मापेक्षया वक्ष्यमाणमेवानीत्याहयमेवमवसंजकमिष्ट।
मित्यर्थः एवमुभयमेवोपस्थाप्यादाहरति शब्दविज्ञेयथाप्रथमरूपेण यस्मावततः कनकयुतिसद-
नुविरोहोत्ताम्यतन्वीकपोलतलद्युतिः उदयति ततो धातुधेसतमः स एव द्युतिः सरसविमिनी कनकच्छदच्छ-
विर्मगतोच्छ्रनः अत्र ह्यनुप्राप्ताच्छब्दविज्ञेयमुक्तदत्तात्प्रधानेन तनुद्वयोर्दर्थालेकार उपमा मात्र प्रधानमित्यर्थः
अर्थविज्ञेयथा नेदृष्टमात्रपतिता अपि कस्मान्नतो भाग्यपत्तमलटशामलकाः खलाश्च नीवाः सदेव सविला
समलीकलनायेकातिता ऊदिलतोचनसंयुजंति अत्रानुप्राप्तस्य सद्रूपेण स्योद्धततादर्थविज्ञेयता प्र-
थमोत्तासे अत्रापि मिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितमिति तल्लक्षणं ये य उक्तेन तन्परीक्षते यद्यपि सर्वत्र काव्ये ततो
विभावादि रूप तयारसपर्यवसाने तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यंग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम् रसादिषु
विवता हि स्यान्नात्यर्थवतीयदा तदानास्त्ववतत्काव्यधनेयं त्रिहोत्ररतिधनिकारोक्ता यद्यपि सर्वकाव्यवि-
भावादीनामेकतमस्य कस्यापि विज्ञेयता ततो रसपर्यवस्यति तथाप्येतत्काव्यद्वयं शब्दार्थविज्ञात्वा व्यंग्यमु-
क्तं स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भात् अद्योदाहृतो हि उद्योपनायिभावस्य च रूपमादाहृतिना दनुभावव्यभिचारि-
णामाक्षेपेणैव सिद्धेः संगारसस्य स्फूर्तावपि अनुप्राप्तेणैव रुगिति विज्ञाकर्षणानिरोधानेनास्फुटतम तथे।

वद्वितीयोदाहृतावातलम्बनविभावस्यनायिकायाः साक्षाद्देशादनुभावव्याभिचारिणोपपत्तः सौंदर्यगाररसः ।
स्फुरत्प्रपन्नकातमर्थशेषस्यैववमत्कारितयातात्पर्यादस्फुटोत्पत्तिप्रकाशनेत्यर्थः उपसंहरति अत्रवशादर्थो
लंकारभेदादहंवाभेदास्तेवाग्रेनिर्णयितेअत्रविविक्तकावे इतिश्रीकाव्यप्रकाशदर्शनेषुउत्तामः ओश्रीश्री
करोजयति अथदोषोपपत्तिवितिकाव्यतत्त्वणोरिदं दोषपदंलक्षयति काव्यसूत्रेणिरूपदोषाणांसां
नतत्त्वणमाह साव्यार्थद्वितीयांरसाश्चसाव्यसुताप्रयादाव्यः उभयोपयोगिनःस्युःशब्दाद्यास्तेननेष्वपि
सःद्वितिरपकर्षःशब्दाद्याश्चास्तिग्रहणद्वितिरत्ने साव्यश्चासावर्थोभिधेयःतस्यद्वितीयांरससंज्ञाःसादित्येताव
लक्षणाप्रकाशतत्त्वणार्थमपिकारिकयैवाह रसश्चसाव्यः रसतेरतिव्युत्पत्त्यारसभावादिसर्वोरसशब्देनोक्तः
रसोरसभावादिरूपश्चासावर्थोभिधेयः शब्दजन्यमाध्यात्मकारविषयः तस्यद्वितीयांरसप्रतीतिविज्ञाताव्योप्रका
र्षः दोषसंज्ञात्यर्थः तथाचरसापकर्षकादोषशब्दोपपत्तिदोषसामान्यलक्षणं नन्वेवेरसमात्रापकर्षस्यदोषतावेव
तदावत्यमाणरसोदोषार्थदोषशब्दोपपत्तिविभागोनुपपन्नश्चाशंक्याह तदाश्रयेति तस्यरसभावादेराप्रयोवा
च्योर्थोपिमुखात्यर्थः तथाचमुखास्यवाच्यस्यार्थस्यद्वितीयांरसप्रतीतिविशेषणलक्षणमेकं तथोभयोरमा
देरर्थस्योपयोगिनःशब्दादिष्वपिसोपकर्षरूपोदोषः तथाचशब्दाद्यैर्द्वितीयांरसप्रतीतिद्वितीयविशेषलक्षणसा
र्वथारसापकर्षकतादोषतमितितात्पर्यम् अपिवाशब्देणप्रतीतिविज्ञातोदोषसामान्यलक्षणपर्यवस्यतीति
चसर्वेष्वप्यप्येवमिदंविज्ञातः क्वचिदभावशेषेणक्वचिद्विद्वत्तमोर्पास्यत्या क्वचिदावमत्कारितयातत्त्वतत्रतत्रै।

का.
टी.
८५

वविवेच्यते सत्तायेंरोमोद्विधानित्यनित्यसुप्रत्येनप्रकारेणादातमशक्योदित्यः यथाच्युतसंस्कृत्यादि अ
न्यादृशस्त्वनित्योप्रयुक्तादिः द्विविधोपशब्दार्थसंयोजनेनत्रिधा तत्रपूर्वपूर्वोत्पत्तिक्रमेणतत्तच्छब्ददोषो
वक्तव्यः तत्रापिपदैकदेशापदवाक्यत्वेनत्रिविधोप पदैकदेशवाक्ययोःपदज्ञानाधीनताप्रथमपददोषाना
ह विशेषतस्तत्तणमाह उपपदंक्रतिकटच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निरुत्तार्यमनुचितार्थनिरर्थकमा
वाचकंत्रिधास्त्रीलम् सन्धिगमप्रतीतेग्राह्येनेयार्थमथभवेत्किमस्मिन् अविच्छेदविधेयोपेविरुद्धमतिक्रमः
मासमातमेव क्रतिकटुतप्रभृत्यभिर्वत्समाणेःदीर्घैःपदेउपेभवति तानेवदोषाक्रमेणतत्तयति क्रतिकटुप
रुसवणंउपेउपे प्ररुषास्त्रीत्रयत्वेचाचित्तोभेजोपणव्यजकाःसेयुक्तावर्णयस्यतादृशमतपवउपेप्रवर्ण
हेजकपदंक्रतिकटुसक्तकम् यथा अनामंगलमृदापांगभंगितरंगितेःआलिंगितःसतत्तेर्पकार्तार्थत
भनेकदा अत्रकार्तार्थमिति अनेगस्यमंगलगृहभूतायोपेगभंगिकदात्ताणांविच्छ्रितःतस्यास्तरंगिते
रुत्तरोत्तरमुद्गमनेः कृतातन्तगपालिंगितःसक्तार्थताकदातभनेइत्येवमृगागानुक्तलारसःसूर्यवर्गात्यगाः
स्पर्शाइतिवक्ष्यमाणयामाधुर्यचतनयोपोहलितोपिकोत्तार्थमितिधावत् पदेनष्टेगारविरुद्धेनसूत्रेवप्रव
वेधनासद्वदयद्वदयेउद्देजितेस्थितिमलभमानःप्रभवतिसमासादयति च्युतसंस्कृतेवाकरणहीने च्यु
तासंस्कृतिवाकरणनिर्दिष्टःसंस्कारयस्मात् वाकरणललितव्युत्पत्तिशून्ये पतन्मन्विपक्वतिउकफल
प्रणामोदरापोउरप्रातेहेतप्रतिदसन्करसर्पावमंतस्येन तत्पतीतिप्रविज्जंजरज्जलिज्जमाभयार्थ

नादीनेतामनुनाथतेजवपुर्गपत्राहतेमाहृथाः मन्त्रविपुर्गवतन्निडकफलेतहृच्छामोदरेवतदापोडरप्रोते
वतत्तवपुर्गपुलिन्तुरुणानोस्पर्शनयोगेज्ञायते ततोदीपहीपतिपुत्रिशतरेचुरतनयेसमुचितयावकाशा
पूरणेकमाभयाभयार्थनादीनेगजकुलेतामनुनाथतेयावते स्तनपुर्गपत्राहतेमाहृथाःपत्राषुकेमोपिथाः
अनाहतेसतितत्तवपुर्गलेनदर्शनादेवकरोस्ताम्प्रीष्टमुक्तीदत्तानांऊतोयत्रुग्रेहावसरःतथाचक्रम्भयोरत्तम्य
त अत्रक्रमेतिऊम्भसाट्टपेनानुग्राह्यतद्योतनाय अत्रहीनमात्रेचुरमाभासोवर्णवटनादिवाटितोप्यनुनाथ
तउतिपदस्याकारणसेस्कारव्युत्प्रेषणहन्तगार्थाप्रत्या यकतात्सहृदयेनस्मृष्टपतेऊटिनवनयनादिमोऊमा
यमितिपतदेवहृत्माह अत्रानुनाथतेउति व्युत्प्रेषणहन्तगार्थाप्रत्या यकतात्सहृदयेनस्मृष्टपतेऊटिनवनयनादिमोऊमा
तेरात्मनेपदेहिनियमितग्राशिषिनाथश्रुति अत्रवयावतमर्थः ग्राशिषिनाथश्रुतिमूत्रेणशीनार्थतेनाथतेरात्मने
पदेविहिते अत्रतनाथतश्रुतियावनार्थताडुष्टमित्यर्थः अत्रप्राहृदोषतात्परिहन्तमहन्तगार्थाप्रत्यायकतामप्य
उदर्शयति तस्मात्त्राथतस्तनपुर्गशीतपादितव्यम् अर्थबोथार्थमितिशेषः अप्रपुर्गतथास्नातमपिकविभि
नियुक्ते तथाऽस्नातमप्यनुशासनासिद्धमपियथा यथायेदाकृणावारःसर्वदेवविभावते तथासन्त्येदेवतो-
मपिप्राचोराक्षसोयथा अत्रदेवतश्राहःदेवतानिपुंसिवेतिपुंस्यान्नातोवकेनातित्ययुज्यते तथाहंमन्येउत्प्रेतःस
पिप्राचोयवाराक्षसोदेवतश्राहदेवताहृदयनिविष्टोभवेदितिरोद्रसोत्रविबुद्धितोदेवतश्राहस्यदेवतानिपुंसिवे
तिपुंस्यान्नातमपिकविसम्प्रदायान्वेषणविग्रतयासहृदयहृदयेनक्तातमस्फुरत्रवमत्करोति असमर्थयदा

का.
दी.
८६

६६

र्थं पठ्यते तत्र नास्ति स्पष्टशक्तिः अत्र तथा स्मात्तमपीत्यनुवर्त्तते तथा नृणां सन्निहितमपि प्रकृतस्य ते विवक्षितार्थं
सामर्थ्यं श्रुत्यमित्यर्थः यथा तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्त्विकयः सस्नानसिनीमेव हेति संप्रति सादरम्
अत्र कर्मपि विषयोक्तस्य समुत्पन्नो रतिभावः हेतीति गमनार्थानुपस्थितेन सदने तथा च हन्तिः अत्र हेतीति
गमनार्थम् हेतीति गमनहेतोः पठितमप्युपस्थाने विनाननत्रशक्त्यर्थेऽप्ययनार्थे पठितस्याप्यथैव रूपम्
अप्यने विनाननत्रशक्तिः तथा स्यादगमनार्थानुपस्थितः अप्रपञ्चासमर्थो यो रियान्भेदो यदप्रयुक्तस्य न कथंचिच्छक्तिः
असमर्थस्य तस्मै त्रैलोपासुधानेन तथा हि हेतुः प्रहेतो इत्येव हेतोः सादाद्युपसर्गाप्यस्यानादस्य गमनार्थे शक्तिः नि
हेतार्थे यदुभयाय मप्रामिद्वेयप्रयुक्तम् निहेतः प्रसिद्धेन व्यवहितो विवक्षितो प्रामिद्वेयो यत्रेति विग्रहाद्यत्र प्रसि
द्धा प्रसिद्धार्थे ह्ययमप्यप्रामिद्वेयप्रयुक्तं प्रामिद्वेयभूरिप्रयोगादृष्टस्तदितरोमिद्वेयः यथा यावत्करसाद्रेषादप्रहारशो
णितकवेन दध्यतेन मग्यासाधुसत्तरलाविलोक्यपरिभ्यवृत्तिना सह सा यावत्करसाद्रेषासोपादस्तस्य प्रहा
रणशोणितोरुणितकवोयस्य तादृशेन दध्यतेन नष्टप्रनायकेन मग्यासपादप्रहारिणारुणितशोणितेपि कवे
रक्तसुतिब्रह्मार्थमृच्छान्तपवकिमिदं मया कृतमिति साधुमेन तत्र ला मा लो क्य सह सा लिङ्गबुम्बितेनैव म
त्रकवेः शोणितपदेनारुणिकरणार्थे विवक्षितः सच विलसप्रयोगादृष्टभूरिप्रयोगादृष्टेन रुथिरार्थेन व्यवथा
नात्कालमस्फुटमुनीयतां न भजते तथा च हन्तिः अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरतत्त्वेनार्थेनोक्तलीकृतम्
पोथीव्यवधीयते स्पष्टम् अनुचितार्थे यथानपमिभिर्यासुचिरेण तभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिर्घृते च या प्रयो

नितामाशुगतिं तर्गसिनो रणमुमेये पशुतामुपागताः अत्र पशुपदे कातर कामभिद्युक्तीत्यनुवितम् तपसिभि-
र्निसेतपस्यद्विर्गो विरको तेन प्राप्यते सन्निभित्येयत्ते कर्वाणे वेदभिः प्रयत्नेरिष्यते यावज्जीवमिष्टे वनतप्रा-
प्रेत्यर्थः तर्गसिनो बलिनो दीराः संग्रामरूपेण मेये पशुतामुपागताः संमुखे तपकृशरीराः आशो गतिमाशुप्रा-
प्रवेतीति विवक्षितं स्पष्टोर्थं स्पष्टिरस्कारिणी कातरतां प्रकृष्टकार्यात् समतो यो न्यसि पशुपदे वीरसापकर्म-
मिति नित्योपदेशः तथा चानवितः प्रसन्नान होयत्रार्थरतिज्ञाने सिद्धे तथा चास्पपदोत्तरसापेतादिरुद्ध-
मतिरुक्तो भेदः पदोत्तरनिरपेक्षतमवेति निरर्थकं पादपूरणमाश्रयोजने वादिपक्षम् अर्थाद्विशिष्टात्प्रयो-
जनानिष्क्रान्ते निरर्थकं पादपूरणेति तत्र स्यान्निरवोदकम् यथा उत्कृष्टकमलके सरपरागोरयुते मर्महृगोरि-
अभिव्यक्तिं प्रसिद्धाति भगवन्तुष्मत्प्रसादेन गच्छति हि शास्त्रः हि शास्त्रस्य वधारिणमर्थः तदत्र न विवक्षितं अ-
तो ह्यत्र मात्रपूरणत्वं तत्रार्थकं मपि न प्रयोजनमित्यर्थः अत्रावकं केन विदमिष्यापारेणाभिधादिना विवक्षित-
तार्थस्य न बोधकं यथा अवधकोपस्यानिहेतुतापराभवेति वप्रासयमेव देहिनः अमर्षश्च येन नूनं स्पष्टं न-
नानजातहातेन न वै हि सादरः अत्र जंतुपदमदात्तर्यर्थं विवक्षितं तत्र वनाभिधायकं अवधोपकारिणं हन्तीति
प्रतिज्ञाननिर्वाहकः कोपः प्रातिहृत्यादिनातिज्ञत्वतनयस्य तथा देनापदाद्यनाद्यभाववृत्त्यानिहेतुः आ-
श्रितेभ्यः संपत्प्रदातुः प्रेसः स्वयमेव यत्नं विनैव देहिना जनावप्राभवेति दण्डेन दानेन वा वप्रायेति जनाच्च पाश-
त्यर्थः अत्रापि रेकेनार्थोत्तरस्या सो द्वितीयाथे अमर्षश्च येन निष्फलक्रोधेन सतावेरिणा जनस्पदो मये न

को. टी. ५७
नतथा जेतना प्रिता पदविज्ञातकेन दात्रासता जाते हर्दिन मित्रेणादरप्रेसाणेन्ययमर्थो विवक्षितः अत्र च जेत
पदमदात्रर्थस्य नाभिधाये बोधकं संकेताभावात् इति विवक्षितार्थो न्यपस्थित्या ह्ययत्नेव काव्यम् तत्त ए
याप्यबोधकमुदाहरति यथा वादाधिक्या किल ता मसीशाशिमुत्वी दृष्टामया यत्र सा तद्विच्छेदरुजान्य
कारितमिदं दिग्दिने कल्पितं किं कर्मः कुशले सदैव विधुः शान्तान चैत्रकथं तादृग्यामवती मयो भवति मे
नो जीवलोकोऽथुना अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थे नवाचकं अत्र कोऽप्यथ मानुरागी दयिता दर्शनरा
त्रिस्मरति दायिगि निनिर्वेदातिशये प्राशिमुत्वी यत्र यस्या रात्रौ दृष्टा किल रुदो सातामसी रात्रिः कुपुनः प्राप्य
ते इति भावः तस्या कोताय विच्छेदस्मरुजान्यकारितमत्त एव दृग्यमनाशं मनीयमत्त इदमवभूयमानसायु
दिने कल्पितं तदा प्रकाशमयं संपादिकिं कर्मः कुशले शर्मणे रूष्टे याता विधिने चेद्दिधुरो वैरेयदिनप्रतिबन्ध
कः कथमथुना जीवलोकोऽप्राणस्थिति समयमेतादृग्यामवती मयो न भवति तादीग्वद्वरव्यात्वाकाराने
वारणपूर्व प्रकाशयेतीवामो यामवती रात्रिस्तत्पुनो भवति अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यस्यार्थस्य नाभि
धाया बोधकं संकेताभावात् नतयथा गंगा पदस्य शैल्यादिभिरविनाभावेन तत्त एतथा ज्ञापीति दिनप्रका
शमयत्तयोर्द्विने व्याभिचारादितिलक्षणयापि दिनपदं प्रकाशमयत्तस्य न बोधकमित्यर्थः व्यंजनपा बोध
कत्तमुदाहरति यद्यपि सर्गसंस्मरणार्थोत्तरगतम् तदप्यवाचकमिति संबन्धः यथा जेतना कोऽहो रुनालोना
त्वे किरणलसत्ते सरती करालः प्रत्यगालककाभा प्रसरति सलयो मंजु मंती रभेगाः भर्तृन्तानुकारेजः

यति निजतनुसंछलावणवापे समस्ततामोजशोभाविदधमिनवोदाहृतादेभवायाः अत्रयदित्यगर्थे विद
यदित्यवाचकम् अत्रविदधदिति वरुपसर्गस्य करुणार्थ एव द्यातकत्वेनधारणे यथाचोपसर्गाणामर्थे व्यञ्जक।
तमेवनवाचकं तथा निर्णीतमेवनेययिकैः प्रणमेत्पादौ प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वेन शास्त्रात्तार्थभावनान्वयोन
स्यादित्यादितथावमाद्यः संतमेवनेरमप्रकृतत्वात् प्रकाशितमदित्यतदंगे विभ्रमे मधुमदोदयित्तानोयात्तली।
नमुपसर्गश्चाद्यम् श्रीयाः श्रीलेव्रीडाजगुप्साः मेगलव्यंकत्वात् श्रीः सत्यवशीकरणसंपत्तास्याः स्त्रीति स्त्रीलेत
द्विपरीतमस्त्रीलेपदेव्रीडादिव्यव्यञ्जकत्वात् स्त्रीः सत्यवशीकरणं यथाचात्रव्यञ्जकत्वेनमेवनवाचकत्वेन तथा वि
चारितमेवपंचमोलासे किंचकुरु रूचिमिति पदयोर्वपरीत्येकव्योतवर्तिनिकथं डष्टमितिपदिरुपे क्रमेण
दाहरति यथासाधनसमदृश्ययत्रान्यस्याविलोचयते तस्यथोष्णालिनः कोमः सहेतवालितं भुवम् अत्र
साधनपदं सेनातार्थेन प्रयुक्तमपि अनेकार्थस्य शास्त्रस्य वाचकत्वेनियंत्रिते इत्यवे स्यापुंविद्वाभिव्यञ्जनाद्गीता
व्यञ्जकं सहीरसमपकषयति लीलातामरसाहतात्पुनितानिः शंकदष्टाथरः कश्चित्केसरहृषितेक्षणव्या
मेत्यनेत्रे स्थितः मुग्धाकट्मलितानिनेन दधती वायुं स्थिता तस्यसा भ्रांत्याधत्ततयाथव्यानेति मृतेतेनानुशं
स्तिता अन्यवर्तितानिः शंकदष्टाथरोत्पवतस्मादृष्टानरोष्ठान्मानिन्यालीलाकमलेन दत्तः सकश्चिद्वर्तः तस्यका
मलसकेसरहृषितनेत्रभ्रान्तासा मुग्धाव्यानानभिज्ञातस्य दृष्टाः के तस्यकमलस्यकेसरैरहृषितेक्षणव्या
णवव्याजात्रेनेमीत्यस्थितः तस्यभ्रांत्याकेसरमुद्दिधीर्षुः कट्मलितेन मुखेनवायुनिः श्वासेददती स्थिता

का. अथतदनेतरेवावधारणेनैव नतिमृतेपादपतनादभिर्मानरतिप्राप्तेपादपतनेनैवानिशोबहुशानुम्वित्ता अ।
 टी. त्रवायुपदमपानवायुस्मारकतयाजगुसामभिद्योजयैतैर्वैमुखेनमृगाररसमकषियति अमेगलव्यंजकमुदाहर
 ८६ ति भूउपवनविभिन्नेमस्त्रियायाविनाशास्तनरुचिरकलापोनिःसपत्नोद्यजातः रतिविलुलितव्येकेशापाशसकेश
 ४६ मतिरुसुमसनायेहेकरेदेशवर्ही अत्रविनाशापद्यमात्रिधानार्थतयाविवक्षितमिपिमरणाद्यमेवप्रकाशयदमग
 लंयोजयति अत्रश्रोतवैमुखमेवरसायकषकम् अत्रसेत्तेपेणहृन्निमाह पशुसायनवायुविनाशाशब्दाव्रीडादिव्यो
 जकः पशुयथाक्रममुदाहरणेपुत्रयाणाव्यंजना मन्त्रिगयथाआलिङ्गितस्त्रभवासेपरायजयाश्रिया आशीःपर
 म्परेवेद्योर्कणैकताकृपाकुरु अत्रवेद्यामिति किंउमेहृतमहितायोकिनमस्यामितिमन्देहः अत्रवेद्यामितिपदेकिं
 सप्रम्यतमीकरांतोकेवाहितीयोतकारांतमिति तथाचाशीःपरम्पराकृताकृपाकुरुर्वित्पथोविवाहितः अत्रहयोरेव
 सायकामम्भक्तसेदेहोनिष्ठयाभावेनश्रोतवैमुखमेवरसायकषकैविदयानि अप्रतीतेकेवलेशास्त्रप्रसिद्धम् सर्वो
 त्रप्रसिद्धेप्रतीतेर्नादितरदप्रतीते अत्रेवदर्थेनन्यत्वेवलंकविच्छासेप्रसिद्धेनसर्वेष्टितिभावः यथासम्पत्तानेमहा
 ज्योतिर्देलिताशयताजसः विधीयमानमप्येतन्नभवेत्तमेवन्धनम् अत्राशयशब्दात्सनापर्यायोयोगशास्त्रादेवप्र
 युक्तः अत्राशयेतिपदेमिथ्याज्ञानजन्यवासनायेयोगशास्योरेवप्रसिद्धे अतस्तच्छासानभित्तस्पार्थानुपस्थितिरे
 वहषिका ग्राम्येकेवलंतोकेस्थितम् ग्राम्येभवेत्ग्राम्येनभिज्ञानतमभ्यःतेनप्रयुक्तंग्राम्येकेवलंतोकेस्थितेन
 तकाव्ये यथागकाविभावरीक्रांतसेक्रांतद्युतिनेमुखम् तपनीयशिलाक्रांताकटिश्चहरतेमनः अत्रकटिरिति।

श्रीलोकेश्वरप्रसादिकमेवकावेप्रायशोदृश्यतेनागरिकप्रयुक्तेनकारिणिरितिप्रोक्तस्तत्प्रयोजिकावैदग्ध्योत्प्रेतणद्वे।
मुत्तमेवकहृषकेनेयार्थकाश्चित्रैवतशक्तिरतिशयत्रिषद्वेलादिणकम्नेयेत्याद्येतिवकवेःसेच्छयाकल्पितो
द्योयत्रनिरुद्धलक्षणकाश्चित्तामर्थ्यादभिधानवत् क्रियंतेसंप्रतेकाश्चित्रैवतशक्तिरतिशयत्रिषद्वेलादिप्रये
जनाभ्येविनायातलक्षणनिषिद्धातद्विषयतेनेयार्थते यथाशरत्कालममुत्तासिपूर्णमापूर्वरोपिये करोतिनत्वे।
गिमुखेवपेटापत्तनातिथिम् अत्रवपेटापत्तनेननिर्जितत्वेनसते अत्रवपेटपटोनेर्जितार्थलक्षणयाप्रयुक्तेनवत्
त्रास्यर्शद्वर्नवाप्रयोजनमितिवापारभावेनार्थानुपस्थितिरेवात्रह्यधिकारतिस्थानित्यदोषतम् उक्तेभ्योवत्समा
लोषविशेषेदृश्यत्राह अथसमासगतमेवउष्टमितिमन्त्रयः अन्यत्रकेवलंसमासगतमेव अथभवेत्तिष्ठमित्यादि
त्रयेपटंसमासगतमेवउष्टेतेषोपटोतरसाहित्येनेवसम्भवात् तथाचयदितयोः पटयोस्समासस्तदैवसमासेनैकपद्या
त्यदोषता असमासेनवाक्यदोषतमेव उत्तरेषोतसमासेसमासेवपटदोषतमेव द्वितीयपटनपेटयैवउष्टतादिति
भावः क्लिष्टेयतोर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता यतोविवक्षितस्यवाक्यार्थस्याविलम्बेनप्रतीतिस्तत्पटोक्लिष्टेतात्पर्यादिका
रणप्रतीतिरुक्तेनविलम्बेनैवक्लेशेनार्थप्रत्यायकम् यथाग्रत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुक्तमभासिभिः सदृशेशोभा
नेत्यर्थंभूपाततववेष्टिते अत्रात्रिलोचनसंभूतस्यवेदस्यज्योतिरुक्तमतेनभासिभिः ऊमुदैरित्यर्थः अत्रैकपद्यमे
कस्यमेकविभक्तेवसमासप्रयोजनमितिशाहिकपरिभाषतपदरूपादत्रिलोचनेत्यादिवाक्यादन्यस्याप्यत्रिलोचन
सम्भवोपलम्भात्तात्पर्यप्रतीतिविलम्बपव अतश्चानित्यदोषताप्रहेलिकायापुन्यप्रलापादौवगणनात् अत्रवा

का.
दी.
२५

४९

वाक्यार्थोपास्थितिविनिमित्तानिद्वयार्थतत्पदार्थोपास्थितिरितीयान्भेदः अविमृष्टः प्राधान्येन निर्दिष्टो विधेयोऽंशो
विब्रतत प्राधान्येन निर्दिष्टः समासेनोपसर्जनी भूतः विधेयोऽंशः तात्पर्यविषयीभूतपदार्थरूपोऽंशो यत्र तत् प्राधा
न्येन निर्दिष्टो विधेयोऽंशो प्रामाण्यप्रतिपादनमविमृष्टविधेयोऽंशमिति भावः अत्र समासेपदसमूहात्मकतयापद
स्य तदेकदेशविधेयत्वेनांशोक्तिः यथा मूर्ध्निमुहूर्तकृताविरतगतगतद्रक्तसंसक्तयाराथौतेषां त्रिप्रसादोपना
तजगज्जातमिष्ट्यामहिम्राम कैलासोत्तासनेच्छाव्यतिकरपिपुनोत्सर्पिंदर्पोदुराणांदोस्यामेवाकिमेतत्फलमि
द्वनगरीरत्नणीयत्पयामः उहृत्तेकृत्तेहृत्तेक्रमः तदतीतमुहृत्तेमेकदेवसर्वेषां कृतनात् उहृत्तेवतत्कृत्तेकृतनेभा
वेकः तेन कृताविरतेभ्योदृशमेवोभोगलेभ्यो गलेत्पश्चत्तारक्तस्य रूथरमिसेसक्ता अविच्छिन्नाया रास्ताभिर्यौतौ
तात्तितौ चतौऽंशो ज्ञीतत्प्रसादोपनतो यो जयस्तेन जातो मिष्ट्यापयशः पर्यवसायित्वा त्रिषक्तो मोदमा माहात्म्य
व्यातिर्येषोपतादृशानो तथा कैलासस्योत्तासनेच्छा उदरणेच्छा तस्याव्यतिकरपिपुनः संसर्गसूचकश्चासावुत्स
र्पिं चामोदपिस्तेनोदुराणामेतादृशोदोसोबाहनामिद्वनगरीरत्नणीयत्पयामपतात्किं फलेपतादृशो भुजानामेता
त्फलेन युक्तमित्यर्थः अत्रानरेभ्यः सकाशाद्यदिलेकारत्वेन प्रयामस्युक्तविशेषणवत्ता भुजानां मदिमाहृथो
त्पेतावत्तात्पर्यविषयीभूतताद्विधेयं तच्चात्यपदार्थप्रधानो बद्धब्रीहिरिति बद्धब्रीहिसमासेनोपसर्जनीभूतम् प
तदेव हृत्पाद अत्र मिष्ट्यामहिमनेनानुवाद्यमीपतविधेयम् यच्छहयोगः प्राथम्यासिद्धतेवाप्यन्यता तच्छह
योगो ज्ञेयसाध्यतेवद्विधीयतेति मिष्ट्यामहिमतत्पूर्वमसिद्धताज्ञानवाद्यं अर्पितिदानीमेवसाध्यायमानताद्विधो

यमिति अत्रतदात्तादृशेनापिकर्मणायन्महत्तमाप्रेतदिदानीमिष्ट्याभवतियत्रगरीरत्तलोपिअसामर्थ्यमितिमहि
म्योमिष्ट्यातेविधेय तद्वद्ब्रीहातन्यपदार्थप्राधान्यनगुणीभूतमित्यर्थः समासोत्तरेषुदाहरति यथावस्त्रं
नितम्बदवलम्बमानापुनःपुनःकेसरपुष्पाकोचीम न्यासीकृतोस्थानविदासारेणहितीयमौर्वीमिवकाम्।
कम्प अत्रमौर्वीहितीयामिवेतिहितीयामात्रमुत्प्रेत्यम् अत्रमौर्वीहितीयत्तमात्रमुत्प्रेत्यालेकारेणविधेयं न
त्तमौर्वीत्तमापिऊरुसममयुस्यथनुषादिकेसरपुष्पमालामौर्वीत्तेनकविप्रसिद्धैव तच्चाहितीयत्तकर्मधारः।
यस्यातरपद प्राधान्यात्पूर्वपदत्तेनगुणीभूतंहितीयविशिष्टमौर्वीत्तेत्तणियास्यातदानायेदोषः प्रसज्य-
तेतिशब्दाभिप्रायः वपुर्विदूपात्तमलत्पजन्मतादिगंस्वरत्तेननिवेदितेवसवरेषुयद्वालमृगातिमृग्यतेतद-
स्ति किंवास्त्रमपित्रिलोचने अत्राशिवेवरगुणानात्रूपकृतथनविशेषाणां आदौतावद्वरः प्रेस्नास्ततोत्तमत्तत्ते
थनमित्यक्तानांशिवेवरगुणानामत्रकेवलत्पदर्शनप्रस्तावाजन्मलत्पनउपलत्पत्तेनऊलेविधेयमलत्पत्तेतच्चम-
मासेनोपसर्तनीभूतम् एतदेवहृन्नाह अत्रलक्षितानिनिमित्तिवाच्यम् केनापिजन्मास्यनदातमितिवक्तुः।
व्यमासीत् तथावानुक्तेर्दोषउत्पत्तिः नन्ममासेमुदाहरति आनरमित्युच्यतेवापलशालिविज्ञसंयानेनै-
कसदनेतणमप्यमुक्ता यासर्वदेवभवतात्तउदंतेविताक्तातितनोतितवसंप्रतिथिगिगस्मान् अत्रनमुक्ते-
तिनिषेधोविधेयः अत्रानमुक्तेतिनसमासस्यतत्परुषत्तेनोत्तर पदार्थप्राधान्येपूर्वपदार्थभूतोनिषेधस्ता-
त्पर्यविषयीकृतोप्यप्रधानमित्यर्थः यथानवजलथरःसत्रशेयेनहृन्निशावरःस्वरथनुरिदेहराकृष्टेनतम्प

का.
टी.
६२

१०

प्राणमनसं अयमपि पदार्थमासाधेनवाणापरम्य एकनकनिकषेसिग्याविद्युत्तियानममोर्वशी नत्तमुक्ततात्वा
वादेणात्यदत्र किंचिद्विहितम् अप्राधान्ये विधेयप्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्यप्रतिषेधो मौक्तिक्यया सहान्वीयमाने
नन्मावाच्यो निषेधः वस्तुतरे स्याद्वा नवास्यादिति भुवनक्रियावविधितान्तर्यविषयत्वेनाप्रधानीकृत्य प्राथा
म्येयानुभवति तथैवानन्तरमिथुरित्यासिन्यद्ये प्रसज्यप्रतिषेधे नैवाप्रकृते तत्र नमुक्ते तात्पर्यविषयतया निषेधः
प्राधान्येनाविवक्षितो भूत् नत्ततथा सिद्धः समासोत्तरीकृतत्वेनाप्राधान्यात् अपि च यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेध
वाचकतया प्राधान्यं तत्र समासपवनमवति यत्क्रियासम्बन्धे नैव नञो निषेधो वाचकतया प्राधान्यं तत्र स
मासपवनमवति प्रतिपादकत्वे क्रियया सह व्याधिकरणात्तापादकः कृतः समासः यत्तत्र प्रदभोजीत्यादौ प्रा
सज्यप्रतिषेधोपि समासः तद्वत्तेवेति सूत्रे सोऽपददस्याणि निप्रत्ययविधानात्साक्षादभिधानिको नत्तसामान्यप्रा
हृतः इत्यसमासपवनञः प्रसज्यप्रतिषेधवाचकत्वेन नवकृत्यरे स्यादो निषेधप्राधान्येन नत्तानन्तरमिथुरित्यत्राशु
कृतिसामासोत्तरीकृतशक्तिभावः नन्वमुक्ते तत्र यत्तत्र प्रयोगात्प्राप्त्या सिद्धत्वाच्चानृत्यत्वेन तत्र विधेयत्वात्
कथमत्रास्तृष्टविधेयांशत्वेनाशङ्क्याह यथानगोपात्मानमन्त्रेणाभेजे यर्ममनात्तरः अगदधुराददे सोऽर्थानम
क्तः सखिमनुभूत् अत्रात्रस्तत्तात्वादेनात्मगोपनादि त्रगोपेत्तत्र यथात्रस्तत्तात्वादेनात्मगोपनादिविधे
यम् नात्र तथानुमुक्ततात्वादेनार्कचिद्विहीयमिति सम्बन्धः विरुद्धमतिरुक्तं समासगततात्पर्यदोतरसात्रि
थानेनाप्रकृतप्रतीतिः प्रकृतप्रतीतियस्कारिका विरुद्धमतिः तत्कृतविरुद्धमतिरुक्तं सावविरुद्धमति

६२

रनेकप्रकारा क्वचिद्विवक्षितस्य समासोत्तरस्य तत्काले स्फूर्ती क्वचिद्वृत्तपदपदस्य क्वापि विवक्षितविशेष
परत्वे पदस्य वैयर्थ्यप्रसंगादविवक्षितविशेषपरत्वे पदस्य वैयर्थ्यप्रसंगादविवक्षितविशेषपरत्वे स्फुरणान् क्वा
पि समासैक्यसमसमानयोद्ध्यतया पतदेवक्रमेणोदाहरति यथा सथाकरकलाकारविशारदविवक्षितः
अकार्यमित्रमेकोसौ तस्यार्कवर्णयामहे अत्र कार्यविना मित्रमिति विवक्षितमकार्येषु मित्रमिति प्रतीतिः वि
शारदं श्रेष्ठं अत्र कार्यस्याभावो कार्यसद्वर्जमिति मित्रमिति वदव्ययीभावेन वक्तुमिष्टं तस्य लक्षणानु
स्मरणं विलम्बेन कृत्यार्थं वाचित्वात् न कर्तुं तत्तत्तत्कार्यसकार्यं कृत्वा येन तत्र मित्रमिति ब्राह्मणसक्तमथारया
स्य रुगिति स्फूर्त्या विरुद्धमिति कृत्यसमसिते अकार्यमिति यदेदृष्टव्यम् यथा वाचिरकालपरिग्रामिनयनाना
नृदायिनः कोतस्य कोतासद्वसाविदयातिगतग्रहम् अत्र काण्डग्रहमिति वाच्ये अत्र गतग्रहमित्यसमसिते प
दे वृद्धापेक्षया रुगित्युपास्थिते रोगविशेषमभित्यक्तान् ग्रहं प्रतिवाच्यम् आतिगनार्थं तिरस्करोतीत्यर्थः न
यान्नस्ते यदिनामभूतं कुरुणा संतानशांतात्मनस्ते नव्या रुजताथनुर्भगवतो देवा इवानीपतेः तत्पुत्रस्तमस्या
न्यतारकवथादिशस्य दमोत्सवः सुन्दः सुन्दरवीप्रयोहमथवाशिष्वाक्यं विस्मृतः अत्र भवानीपतिशब्दो भवा
न्याः पतन्तरे प्रतीतिं करोति अत्रास्मिन् यश्च नृवरुणभवशर्वरुद्रमृडेति सूत्रेण भवस्य पत्नीति विग्रहे भवानीप
तिपदे सिद्धं तथा च भवान्याः पार्वत्याः पतिरिति विवक्षितविशेषपरत्वेन व्यक्तेः सम्भवपत्नीपतिरिति विवक्षितवि
शेषपरत्वेन सम्भवपत्नीपतिरेत्यत्र विवक्षितविशेषपरत्वेन शिवादस्य कस्यचिद्वानीपतित्वेन बोधनादिरु

का.
टी.
५१

१

होयियमुत्पादयति तथाहि देवदत्तभार्यापतिरित्युक्ते देवदत्तोनप्रतीयते किंत्तु पतिरेवेति गौरापयद्वाहनतोप्रा
भवतः सोपि गिरिसुतामिहः सवियेनिरुद्धकारः पायाहः सोम्विकारमणः अत्राम्विकारमणरतिविरुद्धाधिया
मुत्पादयति अत्राम्विकारतिपदगौर्यामातृश्रुवावकत्वेन द्यष्टिसदृशमणेति पदेन सममिते शिवेति जमात्स्वरमण
विशिष्टेन विरुद्धा मतिरुक्तं समासगतमेवेत्येवकारेण समासोक्तं प्रादिप्रयस्येवनियमेन नान्येषां समासे
समासे च बोद्धव्यं समासगते क्रतिकडुरुदाहरति क्रतिकडु समासगते यथा साहचर्यस्य साधारतरे किं तवि
लोचनावादिनिर्हादनाहं यकातश्च समुपागतः बहिर्निर्हादनाहेति पदे सममिते क्रतिकडु एव मन्यते पि
ज्ञयम् उक्तेषु कोऽपि नदोषान्वाक्ये पदे कवाक्ये वातिदिशति अणाम् व्युत्संस्कारसममर्थनिर्णयकम् वा
क्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्योऽपि केचन केचनेति न पुनः सर्वे व्युत्संस्कारादिदोषत्रयं विना न्ये वाशिष्ठः पददो
षावाक्येऽपि सन्ति तत्रेदं तात्पर्यं आकांक्षादिना न्यपदान् चितानां पदानां दोषादिवाक्यदोषः व्युत्संस्कारादी
नामन्वययोग्यतेन न कृतो वाक्यत्वेन कृतश्च तदोषतमिति क्रमेणोदासीथ्येष्टे दोषेऽपि दशानयिष्येति न तां
त्समगस्तबंधनं वा ज्येष्ठदुर्गोमरेनीतो समुत्पत्तयान्तेत्यवधीदस्तीश्वराज्येष्टदुर्गोमिति वाक्यं क्रतिकडुनः प
दद्वयस्यान्योन्याश्रयेन क्रतिकडु अत्र सोऽर्थेष्टेऽपि दोषदोषतमेवेति गुरवः परे तत्र भिन्नवाक्यस्थितानां म
ण्दिष्टेनादिपदानां मण्दिष्टेति वक्तव्यं समुच्चयेन महावाक्यापेक्षयैव वाक्येन सर्वमेवेदं पद्यं क्रतिकडु वाक्यो
दाहरणमाहः तत्ररम्यं तथास्ति व्युत्संस्कारादीनां मण्दिष्टेति वाक्यस्थानां महावाक्यापेक्षयैव वाक्यत्वे वा

कदोषतेस्यात् अपिवात्रसमगंस्तवंहानितिसमृगमृच्छतीत्यादिसूत्रेणाकर्मस्यैवात्मनेपदविधानाद्युतसंस्कृ-
तिः अप्रयुक्तमुदाहरति सगतवोडश्चावनोभावुकानांपरस्पराम् अनेलमूकतायैश्चयत्तदोषैरसंमतान् अ-
त्रडश्चावनरन्तुः अनेलमूकोर्वापरमूकः अत्रनकेवतेडश्चावनानेकेलमूकशब्दावेवेनेवधिरमूकर्थयोरनु-
शिष्टावपिकविभिर्नानुप्रयुक्तोक्तिस्तसर्वाण्येवराडिद्यादिपदानितथावात्रानेकेषांराडिद्यादिपदानामन्वये
स्फुटावाक्यदोषतानिहन्तार्यमाह सायकसहायबाहोमकरध्वजनियमिततमादिपैते अज्ञरुविरभासर-
स्तेभातितरामवमिपश्लोकः अत्रसायकादयः शब्दावद्वाविभूमिवन्त्रयशः पर्यायाशराद्यर्थतयाप्रसि-
द्धाः त्वद्वादयोप्रसिद्धार्थाप्रसिद्धैः शराद्यर्थेनिहताः परस्परंबहूनानिहन्तार्थानान्वयाद्वाक्यदोषता अत्रुचि-
तार्थमाह ऊविनस्तेतावत्पटयस्यगुणग्राममभिन्नेयशोभायत्येतेदिशिदिशिचनग्नानास्तवविभो शरा-
ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वांगसुभगातथापितक्तीतिभ्रंमतिविगताच्छादनमिवअत्रऊविनरादिशब्दोर्थो
तरंप्रतिपादयन्नुपश्लोकस्मान्तिरस्कारंठानर्कं ऊमवेविनतीतिऊविनोराजात्तगुणानांपुर्यादीनां
मंसमूहं पटयसिपटुं प्रगल्भं करोषि अभितः सवेतपतेनग्राश्वारणादिशिदिशियशोभायेतितथातेनप्रा-
कारेण आपविस्मयेशरज्योत्स्नेत्यादिपदाविशेषणवतीतक्तीतिविगतमाच्छादनंरोयतोप्रतिज्ञातोयत्रतथे-
हजगतिभ्रमतिप्रसरतीत्युपश्लोकयित्वंकंवनप्रारब्धाः ऊविनरादिशब्दाः तेजस्त वायुस्तेतसमूहं पटं करोषि
दिशिदिशिनगनावसहीनाजनास्तवयशोभायेतितथापितवर्कीतिरूपापत्तीशरज्योत्स्नागौराणावतानिसा-

का.
टी.
२३

वोंगानितैः सभगाविगतमाच्छादनेवसेतयातयेहेलोकेभ्रमतिगृह्णद्दमत्तेरत्येवमन्वचितमर्थान्तरं प्रति
पादयेतउपश्लोक्यमानस्यगन्तव्यतापादनेनतिरस्कारमेवयोजयेति अवाचकंयथा प्राश्रभाडिसुथा
माप्यविश्वमाश्रुःकरोत्ययम् निद्रोमहस्यपर्णानांयत्नायनपरायणो अत्राश्रभाडिसुथामडिसुथामविषा
माश्रुनिद्रापर्णशहाःप्रहृष्टतनदगगनमप्राश्रुसंकोचनदलनामवाचकाः अश्रीतेषुब्रीडादायियथा भू
पतेरुपसंपत्तीकम्पनावामलोचना तत्रत्यद्वानोत्साहवतीमोहनमादयो अत्रोपसर्पणप्रद्वानमोहनशा
ह्याब्रीडादायितादश्रीताः अत्रभूपतेकम्पनासेनाउपसंपत्तीसमेपमागच्छंतीवामलोचनातिरुद्धंभीषणोपा
पुपेतीतेनप्रद्वानेनप्रासेणोत्साहवतीमोहनेशत्रुषुमूर्च्छामाददोश्चर्योविवक्षितः उपसंपत्तीसंभोगोच्छ
वामलोचनानारीकम्पनावीपथुप्रद्वानेकामशासप्रसिद्धंजयनद्वयाताउनेतत्रोत्साहवती मोहनेसुरंता
माददावश्रीतार्थवाचकेनोयसंपत्तीत्यादिवाक्येनहृषितःजगुष्मादायियथा तेमैर्वीतेसमभ्रंतिपरोत्सर्गं
चभ्रंजते इतरार्थप्रदेयेषाकवीनांस्यात्प्रवर्तने अत्रवांतोत्सर्गप्रवर्तनशालजगुष्मादायिनः छर्दितपुरी
समृत्रवाचकताद्वानाकारिणोर्वातादयः शाहाग्रमंगलकडदाहरतिपितृवसतिमहंजनामितोमहपरि
वारजनेनयत्रमे भवतिसपरिपोवकान्वयेद्दयमशीमितशोमीमकशल्याकम् अत्रपितृगर्हमित्यादौवि
वेक्षितेष्मिशानादिप्रतीतावमंगलार्थत्वं पावकःशुद्धिकरश्चासावन्वयोवंशशतिविवक्षितेपाकसाष्ट
वसम्बन्धाच्चिताग्नेरन्वयेसम्बन्धश्चमंगलम् सन्निधयेयथा स्रगल्योत्तामकरःप्राप्तपर्याप्तकम्पनः मार्ग

एप्रवणोभासदूतरेषविराजते अत्रसुगदिशहाकिंदेवसेनाशरावेभूतार्थः किंमदिराधार्थीशतिसनेहः
मदिराधार्थीमदिरावेयथुयाचनभस्माधार्थीशतित्वाक्यगम्याः स्तुतिर्वातिर्वातिमनेहः प्रकरणविशेषाव
गतेः अप्रतीतेयथा तस्याधिमात्रोपायस्यतीव्रसेवेगताजस्रः दृढभूमिः प्रियाप्रोप्तीयत्नः सफलितः स
खे अत्राधिमात्रोपायादयोयोगशास्त्रादोप्रयुक्तत्वादप्रतीताः चित्रहानिनिरोधेभ्यासावेरागं चोपायो वैरा
ग्येणविषयस्रोतः खिलेक्रियतेविवेकदर्शनभ्यासेनविवेकस्रोतस्तद्यतोस्थितोयत्नाभ्यासः सतदीर्घ
कालादरनैरंतर्यसेवितोदृढभूमिः तोवत्तुनवयोगीनोमृदुमध्यादिमात्रोपायाः तत्राधिमात्रोपायानांती
व्रसेयोगात्रामासत्रः समाधि लाभः समाधिफलमितिपातेजतशास्त्रेप्रसिद्धाअधिमात्रोपायादयः शास्त्रा
अत्रकावेप्रयुक्तास्तच्छास्त्रानांभित्तानांनक्तालमस्फुरणाद्वाक्यार्थोभूतादोषायग्राम्ययथा ताम्बूलभृ
तगहोयंभलेजत्यतिमानुषः करोतिक्वादनं पानेसदैवतयथातथा अत्रगह्लादयः शास्त्राग्राम्याः अत्र
गह्लभत्तनुशावादनशास्त्राग्राम्यप्रयोगाद्वाः समन्वयेनवाक्यार्थोभूतानागारिकवेष्टाव्यापादनेनउष्टाः
नेयार्थमोद वसुवैदूर्यचरणैः ततसमन्तरजः परानिष्कमारवित्तानेत्रयुग्मेवेदयसाम्प्रतम् अत्राम्बरर
त्नपादैरवलाभूह ततमाकृतानेत्रयुग्मेबोधयेतिनयार्थता वसुवैदूर्यस्यामररत्नस्यसूर्यस्यचरणैः पा
दैः रांशमभिः ततसंज्ञरतोभोगुणाभ्यापरंतमास्तिमिरंयस्यास्नादृशीनिष्कम्पाः चलाभूः कृतसूर्यउदि
तइत्यर्थः सोप्रतनेत्रहेहेवेधयबोधयेत्यर्थः अत्रवसुपदेनाम्बरपद्येतेनवाद्यैः वैदूर्येणमणिः चरणै

का.
टी.
२५

१३

नपादः तेन च रीषमः सत्तरजः परमो गुणः तेन तिमिरे निष्कं पेत्तनेनावत्तापदेनेन वभूः वेत्यपदेन बोधयेति
तत्पतेपरस्परान्वयाच्चैते वाक्यार्थी भूतादृष्टप्रयोजनानामावेनेयार्थादृष्टाः क्रिष्टं यथा यमिह तस्य न कस्य
प्रेत्यनिकामं ऊरांशावाह्याः रज्यस्य पूर्ववैयव्युत्पत्तेर्मीनसंशोभासु अत्र यमिह तस्य शोभां प्रेत्य कस्य मान
सेन रज्यतीति सम्वन्धोक्तिस्तम् अत्र यमिह तस्य दयः प्राहापरस्परसंश्रिये रभावात्तास्य विलम्बेनोपास्थित्या
क्लेशेन वाक्यार्थी भूतादृष्टाः अविस्मृष्टवियेयांशं यथान्यक्कारोऽस्य मेव मेयदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सो
सौ पत्रेव निहंति राक्षसकृतं जीवन्महोरावणः दिग्विभूतक्रान्तिप्रबोधि तव तावत्कैः कम्भकं गेन वा स
गंगामाटिका विलुटन ह्यथोच्छ्रुते किमेभिर्भुजैः अत्र यमवत्तत्कारश्चिवाचम अत्र यमवत्तत्कारश्च
तित्यक्कारस्य वियेयत्तं विवदितं न ह्यनुवाद्यमनुक्तैव न विदीय सुदीर्येत अतिशयोक्तेः पदेषां द्वियेयस्य
प्रथममुक्तिः अनुवाद्यस्य पञ्चादिति विलम्बोपास्थितिमिति भावः अयमिति न्यक्कारश्चिवाचमवत्तत्कारश्च
क्यदोषः तथा ह्यथोच्छ्रुते किमेभिर्भुजैरित्यत्र पभिरुच्छ्रुते भुजैः किं ह्यथैव मे शत ह्यथान्तं वियेयत्तं दपि यो
वापय विपर्यये गुणी भूतस्य ननु ह्यथोच्छ्रुते नति वाक्ये न्यक्कारोऽस्य मेवेति वियेयवाक्यस्य अनुद्यतयानिर्णी
तं तत्कथमवियेयदोषगुणेन तस्यांशो ब्याह उच्छ्रुतमात्रं तवानुवाद्यं ह्यथेति विशेषतम् भुजानामुच्छ्रु
नत्तैकेव तत्पूर्ववाक्यस्यानुवादी भूतेन तत्वाथैरित्यर्थेन ह्यथेति निपातनविशेषणो न साहेतं एवं तस्मिन् अस्मि
न्नेतावन्नेव वाक्यं उच्छ्रुतं तस्मिन् न ह्यथोच्छ्रुतस्य चावियेयस्य यो वापय विपर्ययेण दोषशक्तिभावः अत्रापि ह

येति किमिति वपदयोरन्वयेन वाक्यदोषता ननु नुवाद्यविधेयता नुपपत्तिरर्थयोरेवेति कथमत्र वाक्यदो-
षतेत्याह अत्र नुवाद्यविधेयता नुपपत्तिरिति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य शास्त्ररचनाया वाक्यार्थमे-
तेन वाक्यदोषतमेवेति भावः न केवलं पाठार्थेणानुपादानाद्विधेयस्य गुणे भावे दोषः किंतु विधेयता
नुपपत्तिरपि तदोषतमाह यथा वाग्रपोगमसंगितरंगानंदशोभुं वोरालोतवितामवेतनम् विमोहिनीमो-
क्तकंचुकं तनोस्तनोतयोसोसभगोत्तवापत्तः अत्र योसाविति पदद्वयं नुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितं
मनुवाद्यमात्रप्रतीतिरुक्ते अत्र यस्तरंगितादितनोति सग्रागतश्चिमावित्यनेन तच्छ्रुत्वा यो विवक्षितः न-
नुपपत्तिः यच्छ्रुत्वा तत्प्राधिकरणत्वेनाहः शास्त्रादीनां प्रसिद्धिमात्रपरमर्षकत्वात् तथा च योसो प्रसिद्धिमा-
गतश्च नुवाद्यमात्रे प्रतीतेच्छ्रुत्वा च तस्य विधेयस्यानुपास्यता वाकोऽहमित्यर्थः ननु यन्नदोर्नित्यसंस्मृत्य-
इत्येकस्मिन्नुपात्तेन परस्परानुपात्तस्य न्यायलभ्यतामित्यतो नात्र दोष इत्याशंक्य यन्नदोरन्योन्यमपेक्षा नुपेक्षेति विस्मा-
रयन्नाह तथाहि प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छ्रुत्वा यच्छ्रुत्वा यपादानेनापेक्षते यन्नदोषैः परस्परै-
रपेक्षेप्रक्रांतादिस्थानेष्वेवान्यत्र सापेक्षतेवेति भावः तत्र प्रक्रांतमुदाहरति क्रमेण ताकातये केवलानी-
ति श्लोके वापत्तवेष्टिते अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यामन्वयेषुः अत्र सति प्रक्रांतस्यैव तस्य च्छ्रुत्वा नापे-
क्षते तस्यार्थतत्पत्तात् तथा चोक्ते यन्नदोर्नित्यसंस्मृत्य इत्यत्र सच सस्मृत्यः शास्त्रार्थो वा श्रुत्वा स्तमादा-
पात्रयोरनुपात्तयोस्तार्थ्यं प्रतिप्रसिद्धो यथा ह्यंगाने संप्रतिशोचनीयतो समागमप्रार्थनया कर्णालिनः कला

का.
टी.
५५

१५

वसाकोनिमतीकलावतस्त्रमस्यलोकस्यवनेत्रकौमुदी अत्रसेतिप्रसिद्धोचनकलावदन्त्यच्छेनापेक्षतेअनु-
भूतेयथा उक्तमिनीभयपरिस्वलितोषकोत्तातेलोचनेप्रतिदिशंविधुरेक्षितेति कुरेणदारुणतयासहमे-
वदग्याधमान्वितेनदहनेनवीलितमि तेतिमदनुभूतशोभाविशेषेइत्यनुभूतार्थंवदन्वियेयताभावात्रया-
च्छेदमपेक्षते एवेयच्छेदस्यप्रकोतादिदर्शयति यच्छेदस्त्रवाक्यार्थगततेनोपातः सामर्थ्यात्पूर्वं-
वाक्यार्थगतस्यतच्छेदोपादानेनापेक्षते यच्छेदउत्तरवाक्यगतोनुवादपरताभावात्तच्छेदोपादानेना-
पेक्षते पूर्ववाक्यगतस्तद्व्यतिरेकापेक्षतपवेत्यर्थः तदेवोदाहयथासाधुचनुमसिपुष्करैः कृतमीलितेय-
दाभिरामताधिके उद्यताजयनिकामिनीमुखितेनसाहसमनुष्ठितपुनः वनुमस्याभिरामतयाधिकेसतिपुष्करैः
कमलैर्यमीलितेतत्साधुकृतं विजयिनःशत्रोःपुरतोनीतिविदासात्मगोपनंन्यायमेवेत्यर्थः तेनचचनुमसा
पुनः कामिनीमुखिजयनिमतिउद्यतासात्मानंप्रकाशयतासाहससशक्तिनपेक्षकमोनुष्ठितंजयिनः शत्रोः
पुरःसात्मप्रकाशनसाहसेवनतनीतिमित्यर्थः अनुवाद्यपरतेतयच्छेदस्यतच्छेदोपादेतिदर्शयति प्रागुक्त-
तस्तयच्छेदतच्छेदोपादानेविनासकोक्षः यथात्रैवश्लोकेआद्यपादयोर्वीत्यामे पूर्ववाक्यगतस्तदपेक्षा
समर्थतयातउपाद्यानमेवापेक्षतेनूद्यतप्रत्यायननियमात् तदेवदर्शयति यथात्रैवेति मीलितेयदाभिराम-
ताधिकेसाधुचनुमसिपुष्करैः कृतमितिपाठेनपांगसंसंगीतिवदत्रापिच्छेदाउपादानाविधेयस्यानुपस्थिति-
रितिभावः ननुयन्यःसपवलोकेसपवपूज्यःसपवसर्वगुरुः यस्यसावकमनकोशेवाद्ययजुतदेवतेवरासी-

त्पादौ यत्र विधेयवाचकस्य तच्छब्दस्य प्रथमस्य पादानेयच्छब्दस्य तदनुवादवाचकस्य पञ्चात्रयानयोः पौर्वाप
र्याविपर्ययात् उच्यते तस्मात्तद्वानेन्याशङ्काह द्वयोरुपादानेन तन्निराकाशने प्रसिद्धम् यन्नदोः पौर्वापर्यविप
र्यये सत्पि द्वयोरुपादानात्रिराकाशतया तत्काले विधेयोपास्थित्या न दोष इति भावः सर्वथा त्रयथाका
शं विद्विद्यानपास्थितिरेव दोष इत्याह अनुपादानोपद्वयमापि सामर्थ्यान्तर्विज्ञम्यते सात्तादनुपात्ता
वपियन्नदोः काचिद्वाक्यार्थपर्यालोचनसामर्थ्यादनुवाद्यविधेयवाचकोत्तायते एतदेवोदाहरति यथा।
येनामके विद्विहः प्रथयेत्यवसोजानेति तेने किमपि तत्प्रतिनैषयत्तः उत्पत्त्यते स्मिन्मम कोपि समानर्थमे
कालोस्येनिरवयविपुलावष्टयी। अत्रय उत्पत्त्यते तत्प्रतीति येके चित्रामनिष्ठयेनैव कावेनास्पदीयेः
वत्ताप्रतिपादयेति तेने किमपि जानेति न किं विद्विषि विदेतीत्यस्मिन्नाहः किमपि विद्वद्वाभिनश्चिदत्रा।
पि किमपीति निपातसमुदायो न किं विद्विष्ये जाननभिज्ञायातिनैषयत्तस्तदर्थेनेदेकावेतार्हिकात्वा
नेषयत्त इत्याह कोपि सामानर्थमेः सह दयेभिः श्रोता उत्पत्त्यते इदानीं वेदनुत्पत्त्यो भविष्यत्का
ले किं प्रमाणं इत्याह कालोस्येनिरवयवविच्छ्रोत्तजनिष्यते वेत्यर्थः अथवा आस्मिन् अद्य वर्तमाने श्रो
तेत्यर्थः तर्हि कथं सन्निराकृतो दृश्य इत्याह विपुलावष्टयी कापि देशे वास्तेत्यर्थः अत्रय उत्पत्त्यतेऽस्मि
न्नाते प्रत्येषयत्त इति वाक्यार्थे शास्त्रे स्वकोताशब्देनैव पूर्यते अर्थान्तर्येनेति न्यायादनुवाद्यविधेयार्थयो र्यन्न
दोरस्योत्पत्त्यार्थकोत्तात्तत्तान्निराकाशतास्फुटैवेत्यर्थः एवयन्नश्चामेव कविच्छ्राहेन सम्बन्धेन कवि

का.
टी.
५५
५५

दार्थेनानुवाद्यविधेयतावगमश्रुतिमिदं नितेप्रकृतेसंगमश्रुति एवंतच्छ्रुत्यानुपादानेनसाकोततमयच्छ्रु-
हस्योत्तरवाक्यगततेविनातच्छ्रुत्यासाकोततेप्रतिपादितेनास्मिन्तनोतियोसावित्युदाहरणेनच्छ्रुहस्यानुपा-
दानादाक्षेपसंभवात्साकोततेविधेयतानुपस्थापकतेवेत्यर्थः नन्वत्रतच्छ्रुहपर्यायस्यादसः प्रयोगा-
क्तथमत्रस्यकोततेत्याह असौमरुचुम्बितवारुकैसरः प्रसन्नताराथिपमाणलाग्राणीः विद्युक्तरामा-
नुरट्टिदीहितोविमंतकालोहनुमानिवाग्रतः अत्रदिनतच्छ्रुहार्थप्रतीतिः अत्रादसोनतच्छ्रुहार्थ-
वाचकताकैतसादात्रिर्दिष्टमानपुरोवर्तितमात्र अदसस्तच्छ्रुहार्थतेनिष्ठापतिर्दृष्टायति प्रतीतोवा-
करवालकरालदोमहायोयुथियोसौविजयार्जनेकमलः यदिभूपतिनामतत्रकार्यवियुज्येत ततःह-
तेकृतेस्यात् अत्रमश्रुत्यस्यनर्थकोभवेत् यदिबुत्तानिभुक्तामनपेक्ष्यत्रैअसौमरुचुम्बितेत्यत्रादसस्तच्छ्रु-
हंवाचकतमेवेतिनहिंकरवालेतिपद्यः सावित्यनेनैकतच्छ्रुहार्थस्यविधेयतस्याभिधानात्सश्रुतिपुनरुक्तमन-
र्थकंस्यात् ननुनवयमदसोर्थांतरनिषेत्स्यामकिंतिदेशात्तत्रच्छ्रुहार्थमप्यस्यमश्रुत्याशोकाश्वत्स-
न्नमाह अथयोविकल्पमिदमर्थमंडलेपप्रपत्तीशानिखितभवद्वयः स्वात्मपक्षपरिपूरितेजगत्यस्यनि-
त्यस्त्विवनः कृतोयम् यथाविकल्पविकल्पेनभेदेनहीनभेदेविनेदमर्थानोपदार्थानामाण्डलेभवद्वय-
स्त्वदात्मकंप्रपत्तिजानाति इतीदेशात्त्वददस्याश्वत्सच्छ्रुहार्थमभिधतेति तर्ह्यत्रैववाक्यान्तर-
उपादानमर्हतिनतत्रैव इत्यस्मिन्पद्येइदेशात्प्रथमोक्तस्यानुवाद्यस्ययच्छ्रुहार्थस्यपरामर्षकोयथो॥

[illegible]

का.
टी.
५५

हमसाकोतनमितिप्रश्नः तत्रसमायत्ते उच्यते यद्यदिति येनयेनकेनैवद्वेषणीस्यतेसर्वीत्मकंवस्त्विति
यं तथाभूतेनैकेनतच्छब्देनपरामर्शप्रपत्ते अत्रार्थभावः नहिवावेतायच्छब्दास्मावेतस्मच्छब्दार्थनियम
वित्तयच्छब्दार्थस्तच्छब्देनपरामर्शप्रपत्ते तथावात्रयद्यदीप्सायाविशेषपरताभवात् सर्वात्मकत्वेनवि
वाहितस्ययच्छब्दार्थपापस्यैकेनापितच्छब्देनपरामर्शः यत्रतविशेषपरत्वेनकीप्साविवाहितानसर्वात्म
कत्वेनतत्रतच्छब्दस्यापिबीप्सापिबीप्सा यथा येयव्यतीयायपतिविशमेत्यादौसमर्शितयेनतमेवत्यागस्तेनै
वमालिन्यमितिविशेषप्रतीतिः एवेतन्नोनियोसावित्यत्रपुनर्किमिवैमृष्टिविधेयांशताप्रतिपाद्यविविक्तमे
वोदाहरणांतरमाह तथाच किंलोभेनविलेखितः सप्रभेतायेनैतदेवेकतेमात्रासीत्तुतागताकिमा
थेवामातेवमेमथामा मिथ्येतन्ममाचितितेदित्यसम्प्रायांनुज्ञासौगुरु मीतातातकलत्रमिदमनुचितं
शकैविधात्राकृतम् अत्रार्थमेतित्तातस्यतिवाच्यनतनयोः समामेगुणीभावकार्यः अत्रार्थानुज्ञासौग
रुरिति आर्थस्यमभद्रस्यसर्वदोषितकारिणीनुज्ञाशक्तियत्रार्थस्यसम्बन्धस्तत्रानोदित्यसम्भवतीतिवाच्यं
विवर्तितेविधेयमासीत् उत्थमेवमातातातकलत्रमितितातस्यदृशरथस्यकलत्रमिति यत्रतातसम्बन्धः
तत्रकथमनोवित्यमिति विधेयमासीत् तपुनरनयोरायस्यतातस्यचेत्येतयोः समामेषीतत्परुषेउत्तरा
दप्रायान्येनपूर्वपदयोर्गुणीभावउसर्जनताकरणीयानासीत् यस्मात्कृताः तौविमृष्टविधेयांशतेति
अत्रतौतकलत्रमार्यानुतेतिपदद्वयसम्बन्धाद्वाक्येदोषतामित्येकेपरेतमिथ्येतन्मचितितमनुचितमिति

सम्बन्धस्यानेकपदोक्तमन्त्रनाहाक्यदोषतोऽत एतदुपसंहरति एवंममासांतरेषुदाहार्यम् एवंवाक्यगतते
नसमसांतरेवद्ब्रवीत्यादौ एवंप्रमाणैरविस्मृष्टविधेयांशानामुपस्थाप्यवाक्यविरुद्धमतिक्लृप्तादहरति श्रि
तत्तमारक्तभुवः शिवालिंगितमूर्तयः विग्रहस्तपणेनाद्यशोरतेतेहतावमुखाः अत्रतमादिगणयुक्ताः स
त्वमासनेशतिविवितितेहतासावाश्यादिविरुद्धाप्रतीतिः आश्रिततितितिताः स्वानुरक्तीकृतप्रजाः कल्प
णासिष्टमूर्तयः वैरादित्यागेनाद्यहतेनष्टमसखंडावतादृशास्तेआसनेशतितिवितितेवाक्यआश्रितभूम
यः भूमौपतिताः रक्तरुधिरैस्ववत्तेभ्यश्च्येतादृशास्तेआश्रितभूमिः स्वगातीभिरालिंगितामूर्तिर्देहोयेषांविग्र
हस्यदेहस्यदापणेननाशेनहतानिअसवः प्राणाः खानीन्द्रियाण्येषामेतादृशास्तेआसनेशतितिविज्ञाप्रतीति
करोतीत्यर्थः एवंवाक्यदोषानुक्तापदैकदेशोदोषानुदानिदोषुंराह पदैकदेशेयथासम्भवेक्रमेणादा
हरणम् पदैकदेशेषुतिकदुत्तमाह अतमतिवपलतात्सप्रमायोपमतात्परिणतिविसरितात्संगमेनाप्र
यायाः श्रितियेद्यदिशत कृतस्तत्तमालोव यामस्तदपिहैरिणादींविस्मरन्तेतरात्मा अत्रतादिति तादि
त्यस्यप्रत्ययमात्रस्यपदैकदेशानयाश्रितिकव्यतने एवंतदितमुदाहृत्यसपसदाहरति तद्ब्रह्मसिद्धेक
रुदेवकार्यमर्थोयमर्थोतरभएव अपेक्षतेप्रत्ययमंगलव्योबीजोक्तुरुप्रागुदयादिवाग्मः अत्रद्वौव्यो
श्रितिककष्टम् अत्रे-प्रत्ययमात्रसम्बन्धात्पदैकदेशानिहतार्थमाहयश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानांसेपाद
यित्रींशित्वैर्विभर्ति बालाहकच्छेदविभक्तगामकालसंस्थामिवथातमत्राम् अत्रमन्त्राशहस्ततप्रत्य

का.
टी.
४३

१७

येथोविवक्षितः सचद्रागुपीस्यतेनलेवार्थेननिहतः अत्रप्रत्ययमात्रस्यैवतथात्तात्पदेकदेशात्ता निरर्थक
माह आदावेजनपुंजलिप्रवपुषोश्चासोनिहोलापतिप्रोत्सर्पद्विरहानलेनवततस्मेतापितानोटशाम संप्र-
त्येवनिमेषसुपयमादेवस्यवेतोभुवोभलीनामिवपानकर्मकुरुतेकामेकुरुगेत्तणायउपादानात् दिव-
वनोपादानेनैवसिद्धेवद्ववचननिरर्थकामेतिबहुवचनगतत्वादोषस्यपदेकदेशात्तादर्शनेहीगानिभावेर्क्कि
पातुत्यन्नेदृशश्चत्वापारास्तेषांबहुताभिप्रायेणात्रबहुवचनसाधकमित्याशंक्यनिषेधयति नवग्र-
तसबलितैः प्रेमाद्रौद्वैरित्यादिवह्यापारभेदाद्वहुतं व्यापाराणां अनुकृतात् नचात्रव्यापारेदृकशब्दा-
वर्तते यथातः सवलितैरित्यनाशतसवतनादिव्यापारभेदादृशावद्वहतेतथात्रापीतिनसम्भवति य-
तआदावेजनेत्यत्रव्यापाराणामनुकृताद्यापारेदृकशब्दोवर्ततेत्यन्वयः अत्रदोषोत्तरमप्याह अथैवक-
रुतेत्यात्मनेपदमित्यनुशासनात् क्रियाफलस्यपानात्वैककर्तृसम्बन्धेकत्वेभिप्रायफलाभावात् आत्मा
र्थोक्रियाफलेत्यात्मनेपदमित्यनुशासनात् क्रियाफलस्यपानात्वकर्म करणस्यकर्त्रीकुरुगेत्तणाय-
नसम्बन्धश्चेतिनिष्प्रयोजनेहत्रमात्रप्रकरमित्यर्थः अत्रावकमाह चापाचार्यासिप्रविजयीकार्त्तिकेयोविजे-
यः प्रासव्यस्तसदनमुदधिभरियेहेतकारः अस्तेवैतत्किमुक्तवतारोणकाकण्टबाथंबुस्यर्थसवप्रसुना-
तज्जतेचन्द्रहामः अत्रविजेयश्चकृत्यप्रत्ययः कृत्यार्थवाचकः अत्रकार्त्तिकेयोविजितश्चतीतकालार्थ-
सविवक्षयाप्रयुक्तोयत्प्रत्ययोनवतेवक्तितकालवर्तमानार्थस्यैवस्फुरणादित्यर्थः त्रिधाश्रीतमाह अतिपेत्त

वमितपरमिनिवर्णितमुतरमुदाहरतिशब्दः परमार्थतः सहृदयंदहतिपुनः कालकूटदृष्टिमिव अत्रपेनवशातः
कोमलार्थविवक्षयाप्रप्रक्षम येनवपदोपेतभेदेनचित्तनेपलः सुविद्यतेयस्येतिमतर्थायेनवप्रत्ययेनसिद्धेस्त
स्येवप्रत्ययस्यत्पारोपेलेतिपदैकदेशः पुंस्त्वन्नबोधकोब्रीडादायिताडुष्टः जगुष्मासुदाहरति यः प्रयतेसरा
सारेन्मुखतीर्थसार्थस्नानेनशासपरिशीलनकीलननेन सौजन्यमाप्तिर्जननिर्जितमूर्जितानोसोयंदृष्टाः पत
तिकर्माचिदेवपुंसः अत्रप्रयशाहः प्रयतेरत्यस्यपदस्यपवित्रीकरणार्थविवक्षयापात्रिस्यतिङि भक्तिप्रागेप
कदेशः प्रयशाहोब्रह्मकेदबोधनान्जगुष्मादायी विनयप्रणयेककेतनेसततेयोभवदंगतादृष्टाः कथमद्य
सतद्वदीक्ष्यतांतदभिप्रेतपदेसमागतः अत्रप्रेतशाहः अत्राभिप्रेतपदस्याभितर्षितार्थवाचितयोपातस्याभी
त्यपसर्गात्प्रागेपेतेत्येकदेशः स्तुत्यार्थवाचकतादमंगलव्यक्तकः सान्निध्यमाह कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य
नोत्तरेतेतराम् अयमाधुवरस्तस्मादजतिर्व्यातामिह अत्रकिंपूर्वसाधुवृत्तमाधुमुवरतीतिमनेहः अत्रसा
धुवरइत्यत्रवरइतिपदैकदेशः किंभूतपूर्ववरइतिभूतपूर्वाथवाचकस्यवरइत्ययस्यरूपकिंवासाधुमुवर
तीतिमाधुशाहोपपदस्यवरयातोर्वृत्त्येवंप्रतिप्रकरणविशेषस्यानवबोधात्सनेहः नेयार्थमाह किमुच्य
तेस्यभूषातमौलिमालामहामणिः सडलंभंवबोवाणैस्तेजोयस्याविभाव्यते अत्रवचःशाहैनगीः शाहोतत्य
ते वबोवाणैरित्यत्रवचःशाहस्यपदैकदेशस्यगीः शाहलक्षणयागीवीणैर्देवैरित्यर्थेविवक्षितेप्रयोगादुक्तप्र
योजनाभावाडुष्टते अत्रान्यदोषमाह अत्रनखलकैवलंपूर्वपदेयावडुत्तरपदमपिपर्यायपरिवर्तनेनतमते अत्र

का.
दी.
५६
१४

वदोवाणैरितिपदेवकः प्राहस्यगीः प्राहस्यदाणयापिदोषः गीप्राहेतिपदेनैगीर्वाणपदायाप्रतीतेः अत्रप
दद्वयमीपनपरिवर्तनसहमित्याह जतथादौत्तरपदमेववउवानलादौत्तपूर्वपदमेव जतथादाउत्तरपदस्य
दिप्राहस्यपरिवर्तनात्ययकथनाज्जलथरजलपात्रादिप्रयोगात्रेयार्थनेपूर्वपदस्यपरिवर्तनेपयोधिवाग्धि
त्प्रादिप्रयोगेगुणपवतथावउवानलादौत्तपूर्वपदपर्यायकथनादृष्टानलेत्यादौवउवाग्न्यबोडुत्रानेयार्थता अ
त्रोत्तरपदपरिवर्तनेनवउवाग्निवउवावहीत्प्रादिप्रयोगेगुणपवेत्यर्थः नन्वप्रयुक्तासमर्थविरुद्धमतिक्रदा
दिषुविवक्षितार्थेप्रतीतिविरुद्धस्त्यपवतकथ्येभेदेननिर्देशात्प्राह यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयत्के-
वनभेदास्तथाप्येगतेकारिकैर्विभागेनदर्शिताशंतिभेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्याशतिवविभज्याक्ताः उद्देश्य
प्रतीतिविज्ञानेसर्वेषामामान्येयमसंन्यपुक्तेतरविशेषेणापिरसापकमकाशतिष्ठथुगदाहताः अथच यदिवि
शेषधर्मापेक्षानाद्वियेन सर्वत्ररसापकसंकतस्यसामान्यधर्मस्यतत्प्राप्तत्वात्सर्ववभेदगणनानुपपत्तेरितिभावः
इदानींवाक्यस्यैवासाधारणादोषानाह प्रतिकृतवर्णमुपहतत्त्वमविसर्गविमोधिहतत्त्वम न्यूनाधिकका-
थितपदपतत्प्रकर्मसमाप्रपुनरात्तम् अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मत्तयागमनभिहितवाक्यम् अपदस्यपदम्
मासंमासंसेकीर्णगर्भितंप्रसिद्धितम् भग्नप्रक्रमक्रमममत्तपरायणैववाक्यमेवतथा प्रतिकृतवर्णादि
वाक्यमेवउष्टेनपदेनापिपदेकदेशपदपदेकदेशयोरेतत्प्रकारकातानमभवत्तेव इमानुगुणतवर्णानां
त्यतेतद्विपरीततत्तत्प्रतिकृतत्तम् वक्ष्यमाणरसानुगुणताविरहोवर्णानोप्रतिकृतत्तंप्रकृतिरसासोदोही

धविद्यातकतेप्रतिहृतवर्णतमितिपर्यवसितम् तथावश्रुतिकडुनासहनसेकरः तत्रादिपरुषवर्णमात्रडा-
एता इदं तस्मैमात्राश्रयिवर्णशेडाउद्योतीति क्रमेणोदाहरति यथा शृंगारे अक्रण्टोक्तएटयापूर्णमा
काण्डकलकाएहमाम् केवुकंठः तण्काण्डेकुरुकाण्डानिमुदर श्येनायकोक्तिः हेकलकंदिहतिमो
कम्बुकंठानायािकायाकाण्डेक्षणैर्वित्यन्वयः अत्रौजोव्येजकानोवर्णानोशृंगारेप्रतिहृतत्वम् शेदे । ते
शस्मायमरातिशोणितजनेर्यस्मिद्ददाः शूरिताः तत्रादेवतथाविधः परिभवस्तातस्यकेशाग्रहृतायेवाहितः
शस्मस्रमरगुरुमस्माणिभासन्तिनोयद्रामेणकृतेतदेवकुरुतेद्रोणात्मजः क्रोथनः अत्रविकटवर्णतेदीर्घदी
समामतेवोचितम् शेदेविकटवर्णतादिउचितेतत्रकृते किंतमधुरवर्णतेमत्यसमासतेवेतिप्रतिहृतत्व
णतेनाश्रवाक्यदोषः शेदोचितमेववर्णनामुदाहरति यथाप्रागप्राप्तिसम्प्रसांभवयनुर्हेदाविधाविभे
वत्क्रोथप्रेरितभीमभार्गवभुजस्नम्भापविडः तणात् उज्ज्वालः परशुभंवताशिशैलस्नक्तएटपीडातिथिः
येनानेनजगत्स्वखण्डपरशुदेवोदरः व्याप्यते अत्रौदेवर्णनीयेविकटानोमहप्राणानोतीव्रप्रयत्नोच्चा-
रितानोवर्णानोदीर्घसमासस्यरवनायथावक्तृत्वात्तथापूर्वोदाहृतावित्यर्थः नन्वशायिवतर्थापादेप्राग्व
देवत्याह यत्रतनक्रोथस्नश्चतर्थापदाभिधानेतथैवप्रयोगः अत्रचतर्थापादेभार्गवस्यगुरुस्मरणेनतद्गत
भावोदेकात्क्रोथतिरस्कारेणोचितमेवमस्मणवर्णतमित्यर्थः उपहतउत्तप्राप्तोत्तप्राप्ताविसर्गोयत्रतत् अ
त्रवाशहोदोषद्वितावगमाय धीरोविनीतोनिपुणोवराकारेनपोत्रमेः यस्यभृत्यावलोत्सिक्ताभक्ताबुद्धिप्रा-

का.
टी.
२५

११

भाविता अत्रोकारपरम्परया बहुशैथिल्यमेव सापेक्षकं विमर्गलोपेत्तदाहरणे मन्त्रेवोत्तरार्थे तथाच।
भूत्येत्यादिपदेष्वर्थान्तप्रोक्त्या विवातितायामपिलम्भेनोपास्यतिर्दृष्ट्या विमर्गितक्षयति संयथैवैरूपे
विशेषाः शीलतेकष्टते संयथैवैरूपे विमर्गितस्थितिस्थितिः शीलकष्टतेरित्यन्वयः तत्र विशेषोपपत्त्या।
पिसन्नेरभावः सवदिथायादृष्टिकश्चात्रुशासनिकश्च तत्र संहितैकपदेनित्यानितायात्तपसंगयोः नित्या
समासेवाकोत्तमाविवत्तामपेक्षते उत्पत्तिमिदोयादृष्टिकः अनिशामनिकस्तुतप्रगल्भ्याप्रवोतिपूर्व-
त्रामिदमिति विमर्गलोपासिद्धेर्वापाणिनीयानुशासनमिदं तत्रयादृष्टिकं संयथैवैरूपमुदाहरति आद्येय
धाराजन्मिभोतिभवतश्चरितानितानि उद्घोषति द्यतिनियानिरमानितैतः धीदोर्वले अतितत उचितार्थतत्तौ।
आतन्वती विनयसम्पदमभुभातः अत्रतानि उद्घोषतिमिति समानदीर्घाभावायादृष्टिकः सकृदपि प्रवर्त-
मानः कवेरशक्तिसचनयामहदयोहेनकतदोषः धीदोर्वले उत्पन्नं हृदोवचनं प्रगल्भ्यामित्यनुशासनमिदं
पिसंयथभावासकृत्प्रयुज्यमानोवयशैथिल्यादायितादोषः विमर्गलोपासिद्धोदाहरति यथावातततउदि
तउद्यारहारहारिद्यतिरुद्धैरुदयावत्तादिवेनुः निजवेषाउदासकोलिकेतिवतमुक्तामाणवच्चकास्यनर्चः
रु अत्रासंयोगाद्दृष्टौथैत्यमेवदोषः एतदेवहस्याह संहितानेकरोमीतिसेच्छासकृदपिदोषः प्रगल्भ्यादिहे
तकतेनतसकृत् संयथैवैरूपेणाशीलमाह वेगाउद्घातगगनेचलेनामरवोष्टितः अयमुत्पततेपद्मीततो
त्रैवरुचिंजुरु अत्रसन्धावशीलता अत्रवत्तात्रित्यस्यमरेत्यनेनरुचिमित्यस्यवक्तृवित्यनेनसंयथैवैरूपे

२५

एव तर्हि विष्णुपादयोः शिष्यभगायोभागावबोधकत्वात् शीलताकष्टम् इत्युक्तं सावत्रतवोलीमवंती चार्थवस्थि
 तिः नात्र ते युज्यते गंतो शोभनमयतननाक अत्र तरुश्रेणि विशेषणविशेषभावान्वितो ब्रह्मपादानुसंधानेन
 तेनः अवतं वाक्यदोषः इतद्वत्तल्लयति इतत्तल्लणानुसंधानेन प्रवमेवाप्राप्तगुरुभावात्तल्लयुस्माननुगुण
 वदनेन यत्र इतं निर्दिष्टं तल्लणानुसंधानेन कविच्छेदस्योक्तं गुरुत्वगुणवित्यासनियमे संज्ञेयानि निर्दिष्टा
 एव शिष्यामस्यानेकविधिरुच्यते कविच्छेदस्योक्तं यतिरभिहितं पूर्वकविभिः पदोक्ते सा शोभो व्रजति पदमर्थे
 नृजतिवेत्याद्युक्तेः यतेः पूर्वापरपदसंज्ञानेन निर्दिष्टा विप्रामादप्रत्येकं कटुप्राये विसरे हते वर्णात्म
 कं वाच्छेदो यत्रेते को भेदः तथा वक्तुं गुरुत्वान्नियमादविप्रशेषिततणात् यन्निभेगादिदोषात्र
 श्रोत्रिणाहोस्ति विसरः एवमप्राप्तगुरुभावः मानुसारश्च दीर्घा विसर्गाश्च गुरुर्भवेत् वर्णः संयोगापूर्वात्
 तथा पादोत्तगतुः वर्णो यत्रेति द्वितीयो भेदः तथा शृंगारालम्बनादारणनायकारूपवर्णवर्णनेव संज्ञा
 दितदेगवमच्छाया मुपजातिभिर्गत्यादि केरसानुगुणतच्छेदसातद्वितल्लणरमाननुगुणवद्वत्तयत्रेति तृती
 यो भेदः तानेव क्रमादाह क्रमेणोदाः अमृतः समृतकः सन्द्दोमधुनापि नान्यथा सपुरमापिके हतस्या
 पि प्रसन्नरसेफलम् सक्तदापि पुनर्मध्यम्यः सन्नसोत्तरविजनेव दिहा म्यत्मा इत्यादि यारदनच्छेदात् अत्र
 यारिहा म्यत्मादित्यप्रवाम अत्र हारिणीच्छेदः ननसमरमर्गसुडेदे देये हारिणीमतेति च्छेदो लल्लणेन गुरु
 तल्लयुवर्णवित्यासेमिहेपि पादत्रये क्रमात्सादृश्यतभिः सप्तभिर्वर्णैर्विच्छेदनययतावसिमिहा योत्तर्यपादे च

का. १०४
 दी. १०४
 १०४
 एतन्ममयोर्वर्णयोरन्योन्यमनुसंधानेनाविच्छेदाद्यतिभेगेन विसरते दोषः एवं वर्णमुदाहृत्य मात्राहर्षेण पदं
 युति यथावा जेपविहसन्तीति मणोरपि न सुन्दरत गुणगुणेण अथ नवरतस्य दोषो मोमतिभक्तवेदिं पतिभ
 ण्ण अत्र द्वितीयतृतीयगणौ मकारभक्तौ अत्र मणभगणावादिगुर्वेतगुह्यप्रव्यवधानेन प्रथमपदे प्रयु
 क्तौ न च तथा च्छः प्रासंग्यस्यापादे प्रथमे द्वादशाक्षरास्तथा तृतीयेपि अष्टादशाक्षरी द्वितीये च तृथेपे च दशाक्षरा
 येत्यादितल्लेखे मवन्तत्वे वा प्रथमे पादे षष्ठाक्षरस्य तच्च तदशोनादेनेतदीर्घत्वेन यतिभेगा द्वाष्ट्यर्थः त
 थाचितहाथामस्कृते यः परिहर्तेशक्यते मनागपि न सुन्दरत गुणेन अथ नवरतस्य दोषः प्रतिपदौ रापि प्र
 तिपत्रः द्वितीयमाह विकसितसदकारभारहारीपरिमलपुनितः गुनितं हरेफः न विकिसलयत्वारुचाम
 रप्रीर्हरति मुनेरपि मानसं दमेतः अथ नवरतगुणोक्तोयकारो युजितवनगोत्तरगाश्च प्रशिक्षिता गतिना तितमिर
 मथे समं पुष्पिताग्रानामकं विषमहत्रम् अत्र पदोत्तमोपिवेति परिभाषितस्य पादोत्तमो गुरुतस्य व्यवास्थ
 तमभाषया विषमहत्रे घिनृवजादिपुनिषेधात् भारहारीत्यत्र प्रथमपदोत्तमगणे कर्तव्येन च न स्याते तच्च ते
 न प्राप्ता हत्रमिदं दत्तमित्यर्थः अथ पर्यायविन्यासेन दोषमुद्धरति तस्माद्भारिप्रमुदितसोरभेति युक्तः पा
 दः अत्र प्रीति संयोगपूर्वस्य रकारस्य गुरुत्वेन स्फुटैव हत्रमिदिः प्रकारोत्तरेणापादमेवोदाहरति यथा
 वा अस्यास्ता गुणरत्नरोहरण भवोदत्यामृतमेव सा समाराः खलते मपवविधिनारैरेष सृष्टयुवा श्रीमती
 विभक्तादिया करतलासाणानेन स्वस्यात्तादृष्टेयत्रपतेति मूढमनसा शसाणि वसाणि च अत्र स्यात्सैमसा

नारतताः सगुरवः शार्हत्तविक्रीडितमित्येवं लक्षणस्य वृत्तस्य च तथैवादि तल्लोः पादोत्तविकल्पेनासिद्धे
पिगुरुत्वे माकाराद्यन्तरे पादपथे तेषां विमर्षाति शार्हत्तविक्रीडितं दत्ते तेनोत्तवमूर्जितमित्येवं विधेः स्यात्
द्वयान्ते दीर्घात्तरस्य तोत्रप्रयत्नोच्चारणे ज्ञेयानुरागानवनादस्य हरप्रसरणाद्वर्जितास्त्रिगुणामिद्धेपि च तथै
पादोत्तेन च कारस्य लघुप्रयत्नोच्चार्यतया विमर्षणाभावेन त्रयायताकारा विरहात्पथे तेषां विमर्षिता शार्हत्त
विक्रीडितस्य रूपेणैवोपपद्यते उत्पन्नित्यहान्ताह्नमनह्नमित्यर्थः अत्र पादोत्तरेण दोषमुद्धरति अ
त्रावसाण्यापीति पादेल्लुगुरत्तं भजते एषकारस्याति तोत्रप्रयत्नोच्चार्यतया तत्प्रयत्नेनैव प्रकारेण
चुराणिगुरुत्तं भजते इत्यर्थः रसाननुगुणमाह दान्त्यहाद्युपहाकविद्येयो विप्रसहससमाश्रयदेव मुग्धा-
विदग्धसंभोतरत्तत्वासेगतः कवयेव तैवेत हास्यसंयोजकमेतत् दोटकमिच्छति भवितव्यं गौडो
तह्नं प्रस्तुते शोकेननुगुणं प्रतिपदविच्छेदेन व्यञ्जकत्वात् शोकाननुगुणानितनुष्टुप्पिप्पिताग्रीदी-
निच्छन्ः शास्त्रादवगन्तव्यानि एवं हतह्नमुदाहृत्य ननु परास्मिन्मुदाहरति नृनेपदेयशा पदमत्रवाचक
शास्त्रः नतव्यञ्जकशास्त्रः तस्य सतोत्रगम्यत्वात् तथाभूतोदृष्टान्तरपदसिपेवात्ततनयोवनेव्याथैः सार्थं स
चिरमुषितेवत्कलथैः विराहस्यावासो स्थितमनुचितारम्भानिभूते गुरुः विदग्धैरेमपि भजति नाद्यापि क
रुषु अत्रास्माभिरिति विरेरत्तस्मात्पूर्वमित्यमिति च अत्रवत्कलथैरिति विशेषणस्य विशेषायेत्याकर्त
वाचकमस्माभिरिति पदमवश्यं प्रयोक्तव्यं नदप्रयोगेन च दैत्यनतान्त्या विवराशतिविदप्राप्तिरूपस्य कारये।

का.
टी.
६१

१२

१०२

स्यकारणापेक्षांतथाभूतयोवालीदर्शनादिकंकारणमवश्यपदक्रयं तस्मान्नयगमशकस्येत्यंशहस्यात्रयो
गाच्चवाचकस्यनतेतिभावः अधिकंयथा स्फटिकाकृतिनिर्मलःप्रकाशप्रतिमेक्रांतनिशातप्राप्तततः
अविरुद्धममन्वितोक्तिःयुक्तःप्रतिमत्तास्तमयोदयःसर्कोपि अत्राकृतिशब्दः अत्रनिर्मलतायामुपमा
नवाचकस्यस्फटिकपदेनैकत्वव्याप्तादाकृतिपदमाधिकमनपेक्षतात् नहिस्फटिकादप्यतिशयक
श्चिदाकृतिप्राप्तेनोच्यतेइत्यर्थः नकेवलंमममेयदादिकंपदेकैतममासेपीत्युदाहरणान्तरमाह यथा
वाग्दमनुचितमक्रममपुंसायदिहजरात्पिमानमयोविकारः यदापिचकृतेनितान्चिनीनांस्लनपतना
वधिजीवितेनतंवा तदप्यनुलितमित्येतावतेवान्चयानिमाकृतत्वादितिभावः अत्रैवदोषान्तरमाह क
तेपदप्रत्युत्पन्नपदसमभंगमावर्त्तते यदापिचनऊरगतोवनामितिपादनिराकांक्षेवप्रतीतिः अत्रपूर्वार्थेनक
तमित्यतःपक्रमभंगोनामवक्ष्यमाणंदोषमावर्त्ततेतिधारयति कथितपदंयथा अधिकृततत्तत्कल्प
तस्मापिनीलापारमलिननिमीलन्यादिमागणपत्नी सतनुकथंकेस्यंजयत्यंजमेवस्मरनरपत्तिलीला
योवराज्याभिषेकम् वारहयोपादानादीलेतिकथितमपिपुनरुक्तंताडुष्टं अत्रोक्तविशेषणवतीगाण्ड
पालोकस्यतदभिलषतस्यस्मरनरपत्तिलीलायोयोवराज्याभिषेकंजयति स्मरपवनरपत्तिलस्यलीलायो
सकलरागजनवशीकरणशूपायोरानिर्मितौयोवराज्याभिषेकंस्मरस्यजीणप्रायस्यवशीकरणाद्यशा
कृत्यनयनाक्तस्तकर्मनिर्वाहणसमर्थतरुणस्मरसकलेजनमोहनायाधिकरणेषीत्यर्थोविवक्षितः एतत्तत्र

[illegible]

का.
टी.
११ १५
१०३ + १०५

यं गततेनोपादेयते प्रत्यगात्ततेनोपादेयते निराकांक्षता उहत्तम् अभवन्मत्तयोगमाह अभवन्मत्तशृङ्गयोगः
सम्बन्धयत्र विवक्षितसम्बन्धप्रतिपदे सरूपयोग्येति भावः यथा येषां तासि दृष्टेभ्यो न मरितः पीताः प्र
ताभीष्मभिर्लीलापानभुवन्मत्तननत रुक्मास्यैः कात्थिताः येषां हंस्तयः कृता मरुतौ लोभाः तेषां
वारिणो तैर्किं तत्परितोषकारिर्विदितं किं चित्प्रवादावितम् अत्र लोपाचारिपदस्य विशेषतया तैरिति वि
धेयेन सम्बन्धः कवेः विवक्षितः स च सप्तम्यन्तस्य तृतीयातेन सप्तम्यधिकरणत्वादासिद्धः एतदेव ह्युपाह अ
त्र गुणानां वापरार्थतात्सम्यन्धः समतात्स्यात् इत्युक्तं नयेन यच्छ्रुत्वा निर्देशणानां परस्परसमन्वयेनैरित्यत्र
विशेष्यस्याप्रतीतिः अत्रास्मिन् द्यो गुणानामनूयानां विशेषणानां परार्थतात्पर्यस्य विशेष्यस्याविधेयस्य प्र
योक्तृत्वैकपरतया प्रयोगनसमतादाभिन्नविभक्तिनिर्देशासम्बन्धः स्यादित्युक्तं नयेन न्यमुपादेयेनाशेषोपदेशे
न पादत्रयपि यच्छ्रुत्वा निर्देशणानां परस्परसमन्वयेनैकविभक्तकृत्या प्रतिवाक्यमन्येन सम्बन्धेनानां तै
रित्यत्र विधेयवाक्यविशेष्यस्याविशेष्यत्वेन कवेरभिमतस्यापि हयाचारिपदस्य न प्रतीतिरित्यर्थः अ
विस्मृष्टविधेयो शेषपक्षो न विस्मृष्टस्यैव उहः उहत्तलोपाचारिपदस्य प्राधान्येन प्रतीतेः सर्वोपि वाक्या
र्थस्तदेतत्तया न प्रतीयतेति सर्वमेव विधेयवाक्येन विस्मृष्टमित्यनयोर्भेदः पादोत्तरेण शेषयति तेषां
चारिभिरिति पादे तद्युक्तं ते समन्वयः तेषां चारिपदस्य तृतीयातपादेन तच्छ्रुत्वा निर्दिष्टैः सम्बन्धोत्तरेण
र्थः एवं विभक्तिभेदात्सम्बन्धोदाभावे दोषमुक्तान्यथा दर्शयति यथावा तमेव सौंदर्या सवरुचिरतायाः प

शिवितः कलानां सीमांते परमिह युवा मेव भनयः अयि देहो दिष्ट्या तदिह सुभगे संवदति वा मन्तः शेषे य
त्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया अतोऽस्मात्पादत्रयोक्तानि शेषाक्तेषु मयुः शेषे ययुवयोः संगमादिप्रो
मादिवा तद्यदि स्यात् उद्देजगति तदानीं गुणितया जिते तदा गुणवन्नेव प्रमादिकार्ये उत्कृष्टे कारणे
मित्यथा विवक्षया स्यादिति क्रियया तदितिकर्तान्तदानीमिति विधेयस्य कालस्य देत्यनुवाद्येन प
रस्परसापेक्षः सम्बन्धः सवैतयो रनुक्ते रीसदः एतदेव वक्ष्यामः अत्र यदि तत्र तदिति तदानीमित्यत्र
व्यदेति च नास्ति अतोऽत्र युक्तः पादः अतः शेषे च तस्याज्जितमिह तदानीं गुणितयेति पादो मिदं स्म
सुचितं सम्बन्ध इत्यर्थः वाक्ययो रसम्बन्धमाह यथा वा संग्रामांगन संगतेन भवता चापे समा रो
पिते देवाकर्णयेयेन येन सह सायद्यन्ममासादितं कोट एज्जिन शराः शरीरं शरीर स्तेनापि भूमादः
तन्म तेन ते भवता च कांति रमला कीत्या च लोकत्रयम् अत्र च पूर्वार्थे वाक्येनोत्तरार्थे वाक्यस्य सम्ब
धो विवक्षितः सवर्नासदः तथैव वक्ष्यामः अत्राकर्णना क्रियायाः कर्म ते कोट एज्जिन शरानिति द्विती
यादि पूर्वार्थे तया कर्णना क्रिययो र्गन्तार्थभाताः पदार्थाः सप्तश्रेण कर्म तया सम्बन्धेन तस्या कर्णना
क्रियाया कर्तृत्वावित्या तत्कर्मणो कोट एज्जिन शरानिति द्वितीयोऽन्ते निर्देशः स्यात् न ततया स्त्री
ति स्फुटत्वा सम्बन्धः पूर्वोत्तरार्थयोः ननु पदार्थे द्वा रान्वयो मास्त वाक्यार्थोपेत्या तासादितं
ति क्रियाया सम्बन्धः स्यादित्याशंक्याह वाक्यार्थस्य च कर्म ते कोट एज्जिन शरा इत्यादि प्राप्तम् यदि

स्वभावावमुत्प्रेत्यसुबोधमुदाहरणोत्तरमाह यथावा वापात्रयेसिपुरविजयीकारिकेयोविजेयः शसव
स्तसदनमुददिर्भूरियेदंतकारः अस्तेवैतन्निमुक्तवत्तारेणकाकएववापेवदुस्यर्थस्तवपुरमुनालज्ज
तेवद्रुदासः इत्यादौभागीवनिर्वाणं तात्पर्यं कृतवत्तेतिपासापरणोप्रतीयते अत्रस्यार्थहेतुार्थमहा
देवांशघातादीनिभागंवृत्त्यविशेषणनियथापाज्ञानितथैवनिर्वाभिप्रायेनमात्रकएवद्वेदकतेविशे
षणमभिप्रेतेनचतुर्गवेणमस्त्वथतेभिन्नविभक्तिकत्वात् किंतुत्तरीयोत्ततापरशुनासमन्वेति ना
चतदभिप्रेतमितिभावः अत्रदोषांभावायपादोत्तरमाह कृतवत्तइतिपादेभिमतयोगोभवति कृत
वत्तइतिषष्ठ्यन्तनिर्देशात्तेननेनसहाभिमतोनिर्वावाचकतेनाभिप्रेतोयोगः सम्बन्धोभवति समा
सेनाप्यभिमतयोगाभावमाह यथावाचत्तारेवयमृत्तिजः सभगवान्कर्मोपदेष्टाहरिसंग्रामाधुरदीति
तोन्नरपतिः पत्नीगृहीतव्रता कौरव्याः पशवः प्रयापरिभवक्रेष्णपशोतिः फले राजन्योपनिमंत्रणा
यरसांतस्फीतंयशोदेहभिः अश्वधरशत्रुः समासेगुणीभूतशतिनचतदर्थः सर्वैः संयुज्यते अत्रसंग्रा
माधुरेवयमृत्तिजः संग्रामाधुरेकर्मोपदेष्टाहरिरित्याहिसंवेष्टामधुरपदेऽनयः सम्बन्धोविवक्षितः सव
संग्रामाधुरदीतितेशतिममासांतर्गततेनकेवलंनरपतिपदेनैवसंबध्यतेनापरैरित्यभवन्मतयोगः तथा
ज्ञेयाकांजोरनालोनालकिरणालसक्तोसगतीकरातः प्रतिशालकभाप्रसराकिसतयोमेतमेतीरभंगः भ
र्तृज्ञानुकारेजयतिनिजतनुसच्छलावण्यवापो सम्भूताम्भोजशोभाविदधर्माभिनवोदण्डपादोभवा

का.
ही.
१६

108

न्याग्रदादपादगतानिजतनुः प्रतीयते भवतीसम्बन्धिनीतविवर्तिता वाक्येनैप्रथोयत्प्रधानंतेनैव
निजसात्मादिषाहानांसम्बन्धयुक्त्यातिरिक्तिनिजशब्दस्यभवायाःसम्बन्धेनसिद्धत्यर्थः अनभिहितवाक्यं
तदायति अवप्रवक्तव्यमनुक्तयथा अनभिहितनोक्तवाक्यंविधेयताद्युक्तमार्थमवप्रवक्तव्यमपिपद
यत्र अप्राकृतस्यचरितानिप्रयेश्वरस्यदुर्गैमेमहृतस्यतथापिनास्या कोप्येववीरशिष्यकाकतिरप्रमे
यमहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः अत्रापहृतोस्मोत्पद्यतितस्यविविक्तव्यः तथापीत्यस्यहिती
यवाक्यगततेनोपपत्तेः अत्रहृतस्यप्रस्तावेनतात्पर्यविसयताद्विधेयतमावप्रवक्तव्यममहृतस्यतथा
पिनास्येत्प्रप्रथमेकवचनोपन्यासादाक्यहृतस्यसंप्रसादपहृतोस्मितथापिनास्येतिपाटेनसतभंतथा।
तनोक्तमिति नभिहितवाक्यं नन्वहृतस्यविधेयस्याविमर्शादविमर्ष्टविधेयंशेनशंकरश्चाशंक्या-
मेकाणमुदाहरति यथावा एषोहमद्वितनयासुखपञ्चतन्माप्राप्तः सरासरमनोरथहववर्ती सप्रेनि
रुद्धवतनाथिगताभिर्पुनस्मीफलामसरराजसक्तविधाय अत्रमनोरथानामपिहववर्तीत्यप्यर्थोवा-
च्यः अत्रनकेवतानोवाहिरिन्द्रियाणायावन्नमनोरथस्यापिइतिविवर्तितसमुच्चयप्रतीतियेवप्रमपि।
प्रवर्णउपादेयः सवनोपाज्ञश्चनभिहितवाक्यताएषोहमद्वितनयेत्यादेवाक्येविमर्ष्टममाणमपि।
अहमितिपादिनकथंविस्मयते तस्मादेषोर्थास्मितिपाटेनभवितव्यंतस्मादयमर्थः उषेयिस्तास-
पिभुंक्तेसतेभर्ताभवेदितिपूर्ववाक्योपाज्ञोभवानोदज्ञोवरः एषःसरासरमाणमनोरथस्यापिहववर्ती

१६

उत्तमः असुरराजस्य बाणस्य सतामुषासमेति रुद्धेन च तना संयोजने तथापि गतमभिरूपतत्त्वाः फले यये
दृष्टां विधाय अथोभिधेयैरेवस्तु प्रयाजननिर्वाहसमाप्ते वा प्राप्तिरिति यथाव त्तयिनिवद्धरतेः प्रियवादिनः
प्राणयभेगपराङ्मुखवेतसः कमपरायत्नवेममपप्रयसित्यजसिमो निजदासजननेयतः अत्रापरायत्नव
मपीति वाच्यम् तथाच समोगनाटके मूर्तिमतो वरस्येयमुक्तिः अस्यानस्य पदे यथा अपदे अस्याने पदे
समाप्ते वा यत्र प्रियेण संप्रया विपत्तमत्रिधा दुर्पादितो वत्तमिपी वरस्मनी सजेन काचिद्विजहो जला
भित्तावसेति हि प्रेमा गुणानवस्मनि अत्र काचिन्नविजहाविति वाच्यम् अत्र न काचिद्विजहावित्यस्याने
किं वशात् तस्य समीपे स्थितो न च न काचिजहावपित्तमर्वापवा विजहोरित्यर्थस्याविवक्षितस्य प्रत्ययकाचि
त्रविजहाविति विवक्षितमर्थं न वक्तीत्यर्थः एतदेव प्रपंचयति यथा वातानः कैलिकवग्रदप्रथजताल
स्त्वेन च तानरे मुद्रांकः शितिकथारेनुशक्तो नतः कपोलस्य तम् पावेत्यानखलत्तमशो कितमावीत्रम
स्मितक्रीतया प्रोक्त एकरूपलवेन ऊहितानामुच्छ्रवः पातनः अत्र तत्त्वतस्मत्पतः पूर्वकृतितातामेति वा
च्यम् अत्र कृतितातामुक्तेनाखलत्तमशो कावी जेतत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते न तपश्चारेत्यस्यानस्य
ऊहितेन पारिपेटविवादिताय प्रतीतिवित्तमा इष्टम् अस्यानस्य समासं यथा अथापि स्मनशो लङ्गाति
षमे सोमेति नीनां हृदि स्थितं वीक्ष्यति मानपरायि गतक्रोथादिवालोहितः उद्यत्तरप्रसारितकरकषे
त्यसौ तत्ताण्युत्तमैरवकोशानि स्मरदतिश्रेणी कृपाणो शशी अत्र क्रोधस्योक्तौ समासेन कृतः कवेरुक्तौ

का.
दी.
१०

107

तत्कृतः अत्र पूर्वार्थे च तद्वत्त्वको योक्तो गौडस्य चोक्तकयोर्विकटवर्णदीर्घसमासतयोरचित्तस्यानेत्यक्ताऽ।
त्रार्थे कवेरुक्तावस्थाने स्थापनात्सहृदये वमुखापादनेन उष्टता संकीर्णं यप्रवाक्यांतरपदानि वाक्या
तरेतुप्रविशति यथा किंमिति न पश्यसि कोपेपादगते बह्वर्णं गण्टहाणे मम ननु मुंच हृदयनाथो
काण्डे मनसस्तमो रूपम् अत्र पादतरे गते बह्वर्णं गण्टहाणे मम ननु मुंच हृदयनाथो किंमिति न पश्यसि उमेकाण्डे गण्टहाणे
मनसस्तमो रूपं कोपे मुंच न तेषामन्यान्मंगांगभावापेक्षये कवाक्यते येनां प्रष्टतामिति भेदः गभिते।
यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यांतरमनुप्रविशति यथा पशुपकारनिर्गते उर्जे नैः सह संगतिः वदामि भवतस्त
त्वेन विधेया कदाचन अत्र तृतीयः पादो वाक्यांतरं मध्ये नुप्रविष्टः अत्रांतरभेदेऽपि गभितमाह यथा।
बालमनरागाहसो ग्यासहृदमिह यथैवाभियष्टारिकण्डे मातंगानामपीदोपरि पुरुषैर्यावदृष्टं पते।
तो तत्सक्तो यन किं विज्ञायति विदितं ते स्ततेनास्मिदन्नाभृतेभ्यः श्रीनियोगाद्देतमविगतेत्यमुधि
यस्य कीर्तिः रागो न रागो रुधिरशोणितमाचमातंगाश्च दत्तादेति ननु परा उदासीनोरपि वोवा अत्र वि
दितं ते स्तिति पतत्कृतं प्रत्युत्तल्लो सतोपयातीति विरुद्धमिति कृत पवमुक्ता गुणवत्ताद्यान्यातस्या
मापि विरुद्धता रूपायानायाकायामनुरक्तो मो किं विद्युक्तायुक्तं न वितारयुक्तं किं वप्रदेभृतेभ्यो दत्ते
ति विदितं ते स्तित्येतद्भेगादितमिव श्रीनियोगादस्वीयं गता यस्य कीर्तिरित्यन्वयः अत्र तत्सक्तो यन किं
विज्ञायति किं विज्ञायति किं तत्तेनादेभृतेभ्यो दत्तोति वाक्यद्वये परस्परपक्षेयकवाक्योर्थे विवर्त

नार्थप्रतिपादकं सदापि मध्यपटपतितेन विदितं ततोऽस्ति तत्तथा वा केनार्थे तितेन विदितं नेकतत्तथा तत्क
न केवलं कीर्तिरुचिगता किंतु तस्मात्प्राप्योत्सुकैः तिविरुद्धविवादिताद्वा तत्ताद्विपरीता तस्माद्वा
निरूपणप्रतीतिकराति प्रामिद्विदंतलदायति मंजीरादिपुर्णतप्रायपक्षपुत्रकृजितप्रभृतिस्निग्धम
णितादिस्वरतमेवादिपुर्णजितप्रमुखमिति प्रामिद्विमतिक्वातम् यथा महाप्रलयमारुतत्वमितपुष्करा
वनेकप्रवृत्तगनगजितप्रतिरुजानुकारिमुद्गरवः प्रवृत्तभैरवस्यगितगोदसीकनरः क्रतोदसमरोदयेरय
मभूतपूर्वादिरेः खेमंडुकादिपुष्पमिदं नतकृतिविशेष सिंहनादे भग्नक्रममाह भग्नः क्रमप्रस्तावाय
त्र आरम्भमदृशंप्रकृतिप्रतिपादियन्नभवति तद्वन्नप्रक्रममित्यर्थः तत्र प्रकृतेः प्रक्रमभंगमाह य
था नाथे निशानियतेनियोगादस्ते गते हंत निशानियता कलागनानादिदृशानुरूपेनातः परं
भद्रतमेष्वास्मि अत्र गतेति प्रकृतेयातेति कृतेः अत्र कलागनानां भर्तारिभूते तदनुगमनमिति भद्रका
रिवैयव्यस्युः सदृशादित्यथोत्तरस्यासेन विवादिताथः सत्रयातेति पदेनागमनस्यावश्यताप्रतीयते
इतीयमस्य दृष्टकता विवादिताप्रतीतयपादोत्तरमाह गतानिशापीति पुनै गतेति करणदनुगमनस्य
स्फुटैव प्रतीतिरित्यर्थः यास्मिन्पाटे कथितपदतमाशंक्याद् ननु नैकपदं हिः प्रयोगे प्रायेण न्यत्र का
थिते पदे दुष्टमिति चेदेवोक्तं तत्कथमस्यैकस्यापदस्य द्विप्रयोगः अन्यत्र वामनोक्तौ वटकस्य पदस्य गते
त्यस्य अत्रोत्तरमाह उच्यते उदेषूपप्रतिनिर्देशपदातिरिक्तो विषयपकपदं हिः प्रयोगनिषेधस्य तद्वाति तत्वि

का.
ही.
१८

वर्षाप्रत्युत्ततस्यैवपदस्य सर्वनामोवाप्रयोगोविनादोषः उद्देश्यप्रकाशप्रत्ययितः अन्वयप्रतिनिर्देशः पुनः
प्रत्यायः यत्रोद्देश्यप्रतिनिर्देशस्येनास्मिन्नत्रकाचितपदादोषकस्यादिप्रयोगोर्नादोषः तथाचोक्तं तत्रैवती
लाशब्दस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावनविवादितास्तथास्मात्तयोरैकप्रतिभिन्नाननेयत्वेनयासापत्नीता
तत्रैवयोवरान्प्रमित्यर्थेप्रत्याययेदिति यत्रतद्वचप्रतिनिर्देश्यभावोविवादितास्मिन्नत्रैकस्यादिः प्रयोगो
गुणपव यथाक्तादाहरणे यदिनसपवादः प्रयुज्यतेप्रस्तावादिनातदववायकाः सर्वनामशब्दास्तदा
दस्मिन्मादयोवानप्रयुज्यते तददोषः स्फुटपवेत्यर्थः तदेवदर्शयति तथाहि उदेतिमविताप्रस्ता
मपवास्तमेतिव सम्यक्तौचविपत्तौचमदत्तामेकरूपता अत्रविहितस्यरक्तस्यपुनरन्यत्वेविवादितामा
सीत् तच्चरक्तपदेनैवसम्भवत्तन्नतत्प्रायेणताप्रशङ्गेतिदोषः इत्यमेवाहस्यायुक्तिमाह अत्रश
क्तपवास्तमेतिवेतिवारिक्रियते तदातरप्रतिपादितः सपवाथोर्थोतरतयेवप्रतिभासमानः प्रतीतिम्य
गयति अत्रहितीयपादेपिनामपदमप्यादिप्रथमपादोपात्तेरक्तपदमेवस्थाप्यते उद्देश्येयत्स
रूपपदप्रतिनिर्देश्यः नृथोपितत्सत्रपमेवहितीयोपात्तेररक्तपदेनप्रतिपादितः सपवादोद्देश्येवि
दितोरुणतार्थः अथोतरतयेवप्रतिभासमानउद्देश्यः सिद्धोवादिताप्रसन्नप्रतिनिर्देश्येवान्नयतयतया
साध्यायमानः प्रतिभासमानपानरुक्त्यक्तताप्रतीतिम्यगयति यदित्प्रथमपादमपदस्यसद्वक्तृ
पमन्यत्वेनोपादीयतेकिंततत्प्रायेणताभिन्नसत्रपत्तादिहयोरैकार्थवाचकतात्पानरुक्त्यास्थिरमेवेत्यर्थः

एवमत्र गुण दोषो समर्थप्रकृतिदोषानंतरं प्रत्ययदोषमाह यथा वायुशोथिगंतिसावतिमया वामनुष्ण
मात्रामातिर्वर्तिते वा निरुत्सुकानामभियोगभाजो समुत्सुकैर्वा कमुपैतितत्मीः अत्र प्रत्ययस्य अ
त्रयशोथिगंतमिति द्वितीययाते प्रत्ययेन वारम्भः सावतिमयेति सावित्वमिच्छयेत्यर्थनापि पूर्वोपा
तप्रत्ययोतत्ताभावेन विवृताद्भग्नः सादृश्यमेवायस्यापयति सावित्मीहितेवेति युक्तम् सर्वनाम्नोदा
हरति तेहि मातयामामेषु पुरः प्रत्यववृत्तिनम् सिद्धे वास्मिन्निवेद्याथेतादिस्वरूपः त्वमुद्ययुः अत्र स
र्वनाम्नः अत्रास्मिन्निवेद्येतेदं शास्त्रेन पुरोवर्तिताथेन प्रक्रमः तच्छब्देन पुरोत्ताथेन वैरुणाद्भग्नः सा
यमेवाह अनेन विस्तराशतिवाच्यं अनेनेति वक्तव्यमासीत् तन्ननसंपन्नमतोवोषरत्यथः पर्याये
प्रक्रमभगमाह मदीभूतः पुत्रवतोपि हस्मास्मिन्नपत्येन न जगाम त्वास्मिन् अनेन पुष्पस्य मयोर्द्विभूते हिरे
फमात्तासाविशेषसंगे अत्र पर्यायस्य अपत्येन वदद्भुप्रमास्य देवमत्स्यपितृस्मिन्नपत्ये प्रमातिशोयिनि
दृष्टिः त्वास्मिन्नजगामेति विवक्षया पत्युः शब्देन प्रयुज्येत तत्पर्यायस्य शास्त्रस्य प्रयोगात्प्रक्रमभगः तथा
वाचोदेषप्रपत्तिनिर्देशाविपर्ययावभासनाह्वयय तस्मिन्नपत्येन जगामेति त्वास्मिन् मदीभूतः पुत्रवतोपि
दृष्टिरिति पाठांतरैः पुरः अत्रापि दोषमुद्धरति मदीभूतोपत्यवतोपीति युक्तम् अत्रैकवचिन्मतेन दो
षाभावसमाप्तनसमर्थप्रकृताहवयति अत्र सत्यापि पुत्रैकवचिन्मतेन सस्मिन्मदीभूदिति केचित्समर्थयन्ते
पुत्रैरिति कर्त्तव्यं स्नेहो न युक्तस्तस्य तस्यपि पुत्रतस्मात्स्नेहो भूदिति विवक्षणात्प्रक्रमभगो नात्रेति केचि

का.
टी.
२५

१०९

समर्थयति न तत्र यम् अनंतपुष्पासि मयोर्दिहते इति दृष्टं ते वैषम्यात्तादिसंशयः उपसर्गोऽप्याह विप-
दो विभवेत्यविक्रमे रदयत्यापदोपेतमायतिः लघुतानियतानि रायत्तगरीयात्रपदेन्यपि यः अत्रोप-
सर्गोऽप्यापय्यस्य व अत्रोपदितिविरूपसर्गः प्रकृतः आपदित्युपसर्गोऽपि भग्नः तथा हि तीयार्थे लघु-
तेति पर्यायेणागरीयः तदेव भग्नः अत्र क्रमभंगमुपहरति तदा भिन्नमवतः कुरुते निरायति लघुतो भ-
जते निरायति लघुतादुपदेन्यपि यति तत्र युक्तम् अत्र पूर्वार्थे हि तीयापादोऽप्यनेन लघुतादोऽपि तरेच्छेत्ता भ-
गप्रसंगात् द्वितीयापदे तपादोऽपि तरेव वचनमप्याह काचित्कीर्णो रजोभिर्दिमनुविदयो मन्ववक्रैर्नुलेस्मी-
रग्रीका काचित्तेतदिष्टा उवदोऽपि रदाह मुद्रुतसत्ताः भुमुवात्पारवात्याः प्रतिपदमपराभूमिवत्कम्पमाना-
प्रस्थाने पार्थिवानामभुभूमिति पुणे भावेनायः प्राप्तेः अत्र वचनस्य काचिदिति प्रकृतस्यैकवचनसि काचिदिति-
बहुवचने भंगः अत्रात्मभंगमपि दर्शयन्त्यादोऽपि तरेमाह कश्चितीर्णो रजोभिर्दिमनुविदधुर्मन्ववक्रैर्नुः शोभानि श्री-
का इति कम्पमाना इत्यत्र कम्पमापुर्गिति वपदनीयम् कम्पमापुर्गिति वेत्रपद्यते तत्तत्तु विदधुर्गित्यादीनां-
प्रकृतानां प्रधानां क्रियाणां कम्पमापुर्गिति वपदनीयम् नाशति गुणक्रियापादेन भंगः स्यादित्यर्थः कारक-
भंगमाह गादेतां मद्दिष्टानि पानमालि तेषु गैर्मुद्रुस्मादितेच्छायावद्वकदम्बके मृगजले रोमं यमभ्यस्य-
तविस्वयैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुद्रुस्मादातिः पत्न्यते विष्णोर्लिलभतामिदेव शशितज्यावद्वमस्मदनुः अ-
त्र कारकस्य अत्र गादेतामित्यादीनां क्रियाणां कर्तृवाचित्वात्कर्मकारकेन भंगः पादोऽपि तरेमाह विस्वव्या-

रवयेतस्करवरात्पुत्रम् रवयेतितिकर्तृवाविक्रियानिर्देशावप्रक्रमभेगः एवंवाचकमात्रभेगमुक्त
वाक्यभेगमप्याह अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिमियशोनिथाश्रिततथमदायतेरोषान्ननावभिधावति अ
भिनवयनुविद्यादपेलमायवकर्णेणस्फुरतिरभसान्याणिः पादोपमेगुहणयवअक्रमस्य अत्राकलिते
त्यादितयोविशेषविशिष्टतेप्रक्रांतेतत्रोचितपादसंग्रहणमपिप्रथममेववाच्येनवाक्यमित्यतः परस्परसा
कालस्यवाक्यस्यप्रक्रमः यनुविद्यादपेत्यादिनामदावुपात्तेनभेगः एतदेवहमाह पादोपमेगुहणयो
तिपूर्ववाक्यम् पञ्चाङ्केस्तप्रक्रमभेगरत्यर्थः तवक्रसमपूरत्तेर्णातराशिमत्तमिदोहयमिदमयथाष्टं
प्रपत्तेस्माद्विधेषुविस्तरातिरिमगर्भेवाहमिदमयुवस्ममपिऊसमवाणान्तनुसारीकरोषि अत्रतमि
त्यादिपूर्ववाक्यम् पञ्चानांविस्तरातीत्यादि नपातितेकिंथैर्येणविश्वास्तयामहर्षस्तीव्रादः
रतिप्रभवाच्चमन्याः वीर्यवविहत्सुसतेमवानः सतेषुतस्या नमवापणोकः अत्रविभक्तेः तीव्रेणविद
धमुगगसाक्षेतिवाक्यम् अत्रापिकेचित्तपतउपमेहरति एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् प्राणीदिवसधमरा
गलितयोवनाकामिनीसरोविगतवारिजेमुवमनखरसाकृतेः प्रभुर्यनपरायणस्ततउगतः सजनो
नृपाङ्गनगता खलोमनामिसमप्राप्त्यानिमे इत्यत्रशोभनत्वेनप्रतीतस्यकालोत्तरेणशोभनतोप्राप्त्यमि
तिक्रांतेयागलितयोवनामाकामिनीकामकृताभिलाषवतीत्याद्यशोभनस्यशोभनत्वेप्राप्त्यनेनभगने
यंतथैवकाकः पमवनेर्हातेनलभते हेमस्रकपोदकेक्रोशसिहगुहोतरेखाविपुलीनीवस्रभद्रासनेऊ

का.
टी.

१११

११०५११

स्वीमत्पुरुषेन ज्ञात भजते सा मेव ते उज्जैना न्यायस्य प्रकाशितार्थविहितानामात्मिकं वायेते इत्याया राणां स्त
न्यते पितृवार्थं ते देतो कर्त्तृणां निन्दा प्रक्रान्ता सा बलपोथकस्याथारस्य निन्दा इमं स्य च कर्त्तृगनित्यतेन
भगना अथाक्रमेण तत्तयति अविद्यमानः क्रमो यत्र यमपटस्य समीपे यन्मद्यमुपादाते उचिते ततो न्यामि
सुडपादानेयत्रेत्यर्थः यथा ह्येगते समुत्तिष्ठोत्तरीयतां समागमप्रार्थनया कपातिनः कलाचमाको
तिमती कलावतस्तमस्य लोकस्य तत्रैव कोमुदौ अत्र ते प्राज्ञादनेतरेतकारे युक्तः अत्र तमिति मेव ह्ययमि
ति सगृहेतस्य शोचनीयतायां समुच्चयविवक्षणात्तन्माय एव समुच्चयद्योतकश्चकारे युक्तः लोक-
प्राज्ञानोत्तरेतत्क्रोविवक्षितप्रतीतिस्पर्शयति न वेदेत्वादिपदेष्टवत्प्राणकित्तन्यमादिषु पदेष्टपीति दर्श
यति यथा वा प्राक्किनिमिश्रजेयतवभुजयुगलेनाथदोषाकरश्रीवैकृत्याष्टैतथैषा प्रतिवसीतमहाक
दिनोत्तययधिः आत्तेये सर्वगा अत्रेत्यप्राप्त्येवेति न्यायम् तथा तन्नरागदत्तां ग्या इत्यादौ इति श्रीनियो
गारितिवाच्यम् अमतपरार्थं तत्तयति अमतः प्रकृतपरार्थो यत्र जेयोष्टुङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभया
नकावित्युक्तदृशा प्रतीतिभूतः प्रकृतस्य रसस्य विरुद्धः परोहितीयो यत्र यथा राममन्मथशोरणात्ता
जिताः सहेन हृदये निष्ठावरीगंधवडुदिरत्ननोदितानो विनेशवसतिजगामसा अत्र प्रकृतेर्वीभत्स
रस्ये विरुद्धस्य शृंगारस्य व्यंजकाः परोर्थः एवं पटपदैकदेशवाक्यदोषानुक्ताक्रमप्राप्तो नर्थदोषोत्तत
यति अर्थदोषानाह अर्थोपप्लवः कथं व्याहृतपुनरुक्तदुष्कमग्रास्याः सान्निग्यानिहेतः प्रामिडाविद्याविरु-

इष्टं अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिहृतिः साकोटोऽपदयुक्तः सहवरभिन्नः प्रकाशितवि
रुद्धः विधानवाटयुक्तस्तुक्तपुनः सौक्ततोऽश्रितः उष्टरतिमन्वयते अप्रुष्टादितत्ताणाडुष्टृत्यर्थः अ
प्रुष्टानुपकारोप्रकृतवाक्यार्थसंश्लेषोक्तसंदेह क्रमेणोदा अतिविततगगनसराणिप्रसरणपरिमुक्तविश्र
मानन्ः मरुडलासितसौरभकमलकरदामकद्विर्जयतिअज्ञातिविततादयोनुपादानेपिप्रतिपाद्यमान
मर्थनवायेतेरत्यपुष्टः अतिविततानि विस्तीर्णवासोगगनमराणिस्तस्योप्रसरणपरिमुक्तः निप्रमा
यप्रमापनयनार्थं त्वाणस्थितिरूपग्रानन्ः सवियेनेतादृशः तथा मरुतोत्तमिनेसौरभेयस्येतादृशकमा
लाकरसहस्रकामकरोरविर्जयति अत्र निरवलम्बविस्तीर्णवमार्गेनवरत्तमविप्रम्यगमनारित्त
रनेयत्तकमलविगमनाश्चरुक्तसौविवक्षितः तत्रचातिवितततेत्योम्नः सभावतयवार्थतभ्ये यथावदे
रौस्थमितविततिशब्दोखेविवक्षितोक्तसं किमपि नोपकरोति तथैवसराणिपदमोप एवमुन्नयार्थोपि म
रुडलासीतिपदेकमलबोधनायापोषकं एतदेवसहस्राह अतिविततेत्यादि यस्यापादानेयउक्तसंः प्र
तीयतेनुपादनेतप्रतीयते तत्रस्यविशेषणपोषकं यथाविद्यावाचुरुषः पूज्यः अत्रतविततानपादनिर
वेरुक्तमेतत्तदवस्थापवेत्यतोपुष्टम् नत्वेवमत्युन्नयार्थे मरुडलासितसौरभेतिपदेविकामात्पूर्वसौरभा
भावाटमेगतेपूर्वार्थेवविततपदेपुमरुक्तेगगनेपदादेवतदर्थोपस्थितेरित्याशंक्याह नतसंगतापुनरुक्ता
वा अन्वयायोग्यतेत्यसंगततेतच्चप्रकृतेनास्तिरात्रौविकसितसेकावेतानांपुनः प्रभातेसूर्यस्यविकामग

का.
टी.
२२

112

कनेमेगातमेवैत्यर्थः गगनपदेवनवितततेमेकेतिनेयेनपोनरुक्तं स्यात् अर्थपानरुक्तयेतपुएतमेव दो
सतेचात्रकवेरशक्त्युवात्रयनेओत्तवैमुवात् अतएवयमकादावदोषः अर्थदोषतावात्रविवक्षितस्यार्थ
स्यात्प्राज्ञैरभिधानेपिदृष्टत्वात् यत्रतप्राज्ञपरिहृत्वापादोतरेणदोषाभावस्तत्रप्राज्ञदोषतेतिभेदः कष्टे
प्रतीतिर्ज्ञेयादित्यदोषोयत्रयथा सदामध्येयमांमिय मस्तत्तानः सन्निभरसमरसत्पुद्गमावदतिवद्
मार्गपरिमलम् प्रसादेतापताजनपरिवयाक्तेनमहेतामहाकाव्योमिस्फुरितमधुरायातिरुचयः अ
त्रयासोक्तविरुचीनामयेसुक्रमारविविचमध्यमात्मकत्रिमागंभारतीचमत्कारवदतितागंभीरकाव्यपरि
चिताः कथामितरकाव्यवत्प्रसन्नाभवेतीतिवाक्यार्थः यासभादित्यप्रभाणामधोत्रिपथगावदतितामेव
परिचिताकथंप्रसन्नाभवेतीतिसेतेपार्थः सबकथयासोरुचीनामिच्छानामध्येउदामोक्तएवाणिग्रस्तं
दोनिघोदतिमुवतीतितादृशंतथासरसेष्टगारादिरसयुक्तं एवंबहुमार्गवैदभ्योदिविचयरीतितम् परिम
लेवमत्कारवदति तापतारुचयोमहतोक्तवीनामिच्छागंभीरेकाव्येचनेनविकटवेधेनपरिचिताअभ्यस्ना
स्तथास्फुरितोमधुरोर्मधुरायांस्वागुणोयासामेतादृश्याः केनप्रसादेयांति तत्कालमर्थावबोधेयांतिउ
वांयाउत्पथः वासोरुचीनादीमानामध्येउदामाउद्गतासरसतीनदीगंगायाअस्तनिष्पन्तीतिसरसेमा
उयोदिगुणयुक्तेबहुमार्गोतिस्तेतस्नास्तिनेपेष्टपरिमलेवदहेति तापतामहतोसूर्याणोरुचयोभासाआका
शेचनेमैवैः परिचितामिलितामिलिताः कनेप्रसादेसच्छतौयांतिउत्पेवमर्थादयेदृष्टोतदाष्टोतिकनेनका

[illegible]

का.
टी.
११३

११३

भयस्यावकाशः अत्र तत्र यथा तदवकाशः पुनरुक्तं शतशेषः दृष्टो न चित्तो लोकविरुद्धः क्रमो यत्र भू-
पालरत्ननिर्देयप्रदानप्राप्तिस्तव विश्राणयत्तयंगमेमातेगोवामदात्मसम् अत्र मानेगस्य प्राप्तिर्देयेण
न्यायः गजस्य बह्वृत्यतादेयत्वेन प्रथममुक्तिर्याया उदभावेन तस्यास्ते स्याद्वस्येति क्रमो लोके शास्त्रवशा
सिद्धः सनक्तनरस्यः ग्राम्योग्राममेभवेत्तु न तदविदग्धः प्रतिपादयित्वा यत्र यथा सपिपावदं यनिकटे
जनस्य पितृतावदेह किमप्येति ते तदयि संप्रतमादरकृपेरंत रित्वरुमुदेव यजं वितम् एषो विदग्धः यो
त्राथे सैव ग्राम्यतावक्रता नुपादना अत्रार्थस्यैव ग्राम्यतावक्रता नुपादना ननु शास्त्रस्य तथा चोक्ते संप्रा-
प्तः सूरिरंसादिः पामेर्यत्र कथ्यते वेदग्यवक्रिमवर्तते हेतुवनितादिषु सान्निग्यमुदाहरति मात्स्य
मुदायविदायकार्यमायाः समर्थादमुदाहरतु सेवाः नितम्बाः किमभूथराणां मतस्मरस्मरवित्ता-
सिनानाम् अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्नेहः शांतसंगाय समतराभिधाने तर्जननिश्चयः अत्र बोधरनितम्बानां
कामिनानां नितम्बानां वामे वाते कवे वा तनया प्रातिपिपादयिषितमिति श्रोत्रासन्निग्यते अनुपातनि-
हेतुकोप्योनिहेतुः यथा तद्देतयेनारुयमस्त्यामाक्तेः सौपारिभवभयानो नित्तमपि प्रसादाद्यस्या
भूत्रवत्तवकश्च विषयः परित्यक्तेन तमसि सत्तपो कात्रतभयाद्विमोक्षेण सत्तामदमपि यो-
तः सस्ति भवते अत्र शास्त्रमोवनहेतुर्न साता उक्तः तथा सशासत्यागोपित्प्रशोकादिः हेतुर्वाच्यो
भूत सनोक्तशते प्रसिद्धिविद्याप्रसिद्धेति विरुद्धेति विरुद्धपदस्य प्रसिद्धिविद्यापदाभ्यां प्रत्येकमा-

मन्वयेन तावत्प्रसिद्धिरुद्धलोकप्रसिद्धेः कविप्रसिद्धेर्वीवरुद्धो योर्थस्तमुदाहरति इदं ते केनोक्त
कथय क मलाते कवत्ने यदेतस्मिन्नेन्द्रः कटक रत्नयत्ने खत्तयियम् इदं तउः सायाक्रमणपर
मासे स्मृतिभुवातवप्रीत्याचक्रं करक मलमूलाविनिहितम् अत्र कामस्य चक्रं लोके प्रसिद्धम् ।
क मलमूलाते कोमुद्राण्डोऽऽविद्यस्मात्सक मलाते कश्चन्द्रः तत्सदृशाननेति व्यंग्यमापि लोके । अ
सिद्धम् कविप्रसिद्धिरुद्धमाह उपपरिसरे गोदावर्याः पारित्यजताधुतगाः सरणिमपरोमार्गस्ता
वद्ववद्विरिहेद्यतो इह विविदिह तौरकाशोकः कयापि हताशया वरणनालिनया सोदं वत्र वां ऊ
रुक्तं वृकः पादाद्यातेन शाकस्य पुष्पाद्भ्रमः प्रसिद्धो नोक्तः लोकविरुद्धम् कविप्रसिद्धेन विरुद्ध
तामिच्छाद् ससितवसनालेकाशया कदावनकोमुद्रो महामिन्द्रासंख्यान्यागतो स्तमभृद्विधुः ।
तदनः भवतः कीर्तिकेनाप्यगोयतयेन साप्रियगदहमगान्मुक्ताशोका कनासिभुभप्रदः अत्राभृतापि
कीर्तिर्नोत्त्रावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्धमापि कविरुद्धमापि कविप्रसिद्धेन विरुद्धम् की
र्तेर्नोत्त्रावत्प्रकाशकतेनोक्तिकप्रत्यक्षबाधितमापि कविप्रसिद्धेर्विष्णादविरुद्धे विद्यापट्टणावाच
कं तद्विरुद्धमाह सदास्त्रातानिष्ठांशिन्यां वासरे सकले बुधः नानाविद्यानिष्ठासाणिवावष्टेवष्टाणा
तिव अत्रगदोपरागे विनारागोस्त्रानेधमेशास्त्रे विरुद्धम् अनयसदृशस्य बलबाहोः समीक्षते
साक्ष्याणानुस्मृतिस्तस्य सत्यं सानिष्ठयोजना एतदर्थं शास्त्रे महाबलस्यापि साक्ष्याणानुसरणेन ।

का.
ही.
एध

लिशासेविहितमिति तत्रागादिशेषः कामप्राप्तिर्विरुद्धमाह विद्यायस्यैकेश्वरमनंगादुत्तमंगना-
बभारकांतेनकृतोकरजोलेखमालिका अत्रकेश्वरपदेनतत्त्वतनविहितम् केश्वरस्यपदमेस्थानंम
णित्वन्यःतस्मिन्नावततंकोकप्राप्तेनोक्तमतस्तद्विरुद्धम् तथाचैतच्छ्रुत्वासे नदावितमप्यप्यनानिक
तावत्तोगतस्तथा पञ्चीनचनमृन्वचस्तनावापिप्रकीर्तितादिति योगप्राप्तिर्विरुद्धमाह अष्टागया
गर्गारिणीतनकीतनेननुःसाथसिद्धिसिद्धिविद्यत्सहरे आसादयत्रभिमतमधुनाविवेकख्याति-
समाधिदनमौलिमणिर्विमुक्तः अत्रविवेकख्यातिमसाधियनमौलिमणिर्विमुक्तः अत्रविवेकख्या-
तिसंप्रज्ञातः पश्चादमेप्रज्ञातः ततोविमुक्तिनतविवेकख्यातो यमनियमामनप्राणायामादीन्यष्टा
वैगानियमैतादृशसंयोगस्याविज्ञातिनिरोधतत्तणस्पपरिणीतनेपुनःपुनरावराणेतस्यकीतनेनाभ्या
सदोर्ध्वेन बंधकारणप्रोथित्यातप्रचारसेवेदनाच्चित्रस्यपरशरीरवेषाः उदानजयाज्जलपंकक।
एटकादिघुसंगउक्तातिश्च समानजयाज्जलतनेश्रोत्रोक्ताशयोः संबन्धमेयमादिब्यंश्रोत्रे कायाका
शयोःसंबन्धमेयमाहयुक्तलसमायंत्रेष्वाकाशगमने बहिरकल्पिताहन्निर्महाविदेहाततःप्रकाशा
वराणक्षयः स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मावतमेयमाहृततयः तज्जयातात्मानुसारिण्यइवगावोस्पसं
कट्यावाविधायैभूतप्रततयोभवेति ततोऽणुमादिप्राडर्भावः इत्यादियोगप्राप्त्यानुशानक्रमेणानुः
साधाउःखेनसाधयितंशकायाः सिद्धयोमादयस्नासोसवियंसात्रियंहरेशासानुशामक्रमेवित

यत् उन्नयेत्तत्प्राप्या पूर्वापूर्वां सिद्धिं यजन् एवमनेन क्रमेणाधुना विवेकख्यातिं सत्पुरुषाः।
न्यता प्रत्ययसमात्प्रकृत्यादितत्तवर्गात्पुरुषोत्तरतिष्ठानमासादयन्सकश्चनप्राप्तिः पुरुषः स।
साधयन्नामोत्तिमार्गविमुक्तः सत्प्रप्राप्तिश्च परमार्थार्थकेवत्येव प्राप्त्युत्पद्यमर्थो योगशास्त्रा
नुसारी तथाचात्रक्रमः योगाश्च तद्विनिर्गोप्यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणा
समाहृत्योष्टावंगानियोगस्य योगानुशानादमुद्दिश्येत्तानदीप्तिराविवेकाख्यातेः विवेकख्यात्या
सत्पुरुषयोर्भेदाभासः ततः संप्रज्ञातः यत्रात्मानं विना किं विग्रभासते तदेव कैवल्यमिति योगशास्त्र
क्रमः सचात्रनोक्तः विवेकख्यात्याखैव कैवल्यमिति योगशास्त्रक्रमः सचात्रनोक्तः विवेकख्याति
खैव कैवल्यमिति तदसंशयम् एवंविद्योत्तरेण विरुद्धमुदाहरणम् विद्योत्तरेण गमयेद्यकाद्यः
एकैव भेदगणवद्भूतानिर्देशाद्विद्योत्तरेणोपायानप्राप्यतः अनवीकृतमुदाहरणं प्राप्ताः प्रियः सक
लकामचक्षुः स्ततः किं तन्नपदशिरामिविद्विषत्तान्तकम् सतोपिताः प्रणयिनो विभवे स्ततः किं
कस्योप्येतत्तनुभूतान्तनुभिस्ततः किं प्रव्रतता किमित्तेन नवीकृतम् सर्वेष्वर्थेषु ततः किं
त्येव भेदगणकतामात्रकवेरणां प्रकाशनासहृदयो हेतुकेत्यर्थः अत्रापदप्राप्योपायान्तरेणोपादा
नापितैवोद्देजकतेति काचित्पदाद्देहः यस्यासद्वरतिविभानुनित्यं वरतिमारुतः भुवः शोषो नवर
तेयत्रेसौ प्रकृतिः सतामित्यत्र सदानित्यानवरतप्राप्ताः इदमेव भेदगणतरेण प्रतिपादितं तन्नवीकृत

कर्षायप्रतियोगिकत्वनयदीयउक्तवस्तुसिद्धिर्वापिमाणक्यादिकमाणेनास्तीतिव्यतिरे
कमाणक्यादिरुष्टकत्वनमप्ययत्रपरान्यक्तारकोटिःमहदवनानेयस्यसम्पदःप्राणभ
न्नामनोरथगतोरुहंवायातायेनचित्तामाणनाःकृताःसेपदःप्राणनोमनोचोचरअपिनभ
वेति तस्यैवैवियस्यमाणः चित्तामाणेदेवाभासमाणकृताप्रमस्येविद्यार्थमाणप्रमनयः पा
षाणापवाभासेनभासरतयामाणिनेप्रापितमाणक्यादयः तेषुमध्येप्रमत्तमेवनाचितनमणि
नेयथातेष्मानस्तथामापप्रस्तरपवनमाणिरित्यर्थः सर्वथाप्राकृतमाणगणनायाचिताम
णेगणनमहामितिभावः अत्रचित्तामाणेर्मण्यंतराद्यउक्तवैवर्चितः सचतस्यैवैतनियस
ववणेनप्रतीयते तत्कथंनकृतामन्याप्रोक्तपूवेमुत्तरंहन्नाह अत्रतस्यैतिपदस्यनैकयेनका
थंनसंनियमतम् स्पष्टीयेप्रश्नः अत्रोत्तरमाह तथासमन्वयान्तेदेववाच्यम् अश्रमत्तमेवत्यत्र
स्थितस्यैवकारणस्यनियमवाच्यकस्यतथासमन्वयान् तस्यत्वनैवपदेत्यसम्बन्धात् तदेव
संनियमनेवाच्येविवर्तितमिदुमित्यर्थः अत्रास्थानस्यपदत्तेनसत्त्वापिवाक्यदोषतेवाक्यापे
क्षार्थस्यप्राधान्यादर्थदोषतोपदेशः एवमत्रचित्तामाणतोर्मण्यंतराणामप्रकर्षोविवर्तितः
सवाभासमाणकृतेत्यादौम एतदविशेषणनियमवाचकशब्दाभिधेयेनगुणोत्तव्याहेत्यनेनप्र

का.
टी.
१६

तीतीतीतीतिविवाचितोपिनियमोपिनियमोनक्तोदोषायेत्याशेक्याह अत्रच्छायाभात्रमणीकृता
प्रमसमोसमस्याप्रमतेवोचित्ता इतिस्नियमतेवाच्यम् अत्रप्रथमपादेविवाचितोपिनियमोनक्त
नइत्येवेदोषेसिद्धेनउदाहरणपादोतरेणस्नियमतेवाच्येदोषाभावइत्यर्थः अस्मिन्पादोतरेपिमा
त्रशब्दमेवकारेणवाकाकरणात्स्नियमते अत्रप्रमाणेद्वयसत्त्वनन्मात्रवतिपाणिन्यनुशामना
च्छायेवच्छायाभात्रमितिवाक्यस्यविग्रहकरणात्स्नियमतेस्फुटमेवमात्रशब्दस्यवाच्यमितिमा
म्बधः एकारोपरहोर्नियमकृत गृहोमात्रव्युत्पत्त्येत्यत्रोविग्रहसमयेप्रमाणार्थवाचकतया
पादेयमानएवकारोर्नियमकृत विवाचितनियमकारोतिमिदयत्यर्थः अनियमपरिहानिमुदाह
रति वक्राभोजेसरसत्यथिवमतिमराशोणपवाथरतेबाहुः काकृत्यवोर्यस्मृतिकरणपटुह
तिणस्नेममुद्रः बाहिरणपाशुमेताः तणमपिभवतोनेवमुच्येत्यभीक्ष्णं सङ्केतमीनमोस्मक्तयम
वानिपतेतेसुपानाभिनासः अत्रशोणपवतिनियमोनवाच्यः अविवाचितोपिक्ततइतिदोषइत्य
र्थः नचात्रार्थकपटत्रयत्रविवाचितोर्थस्नस्यपटस्योपादानेविनापिप्रतीयतेतदधिकपटं इदं
र्थस्याविवक्षितेतिभेदः सविशेषमुदाहरति प्रणामाप्रणामलिमानमानयतभोः सान्नेः मेषीकृ
वैकैर्मन्त्रेनत्रमथप्रपुज्यहरतश्चेतोत्पत्तानांमिने वन्देवर्णयतत्तणञ्चकणशः कृताशिलोपटु

केयेनद्रष्टुमहेतमेदशोदिशस्तद्वक्रमुद्रोकिताः अत्रज्योत्स्नीमितिप्रयाभमविशेषोवाच्यः अत्रप्रपमा
शाहेनरात्रिसामान्यवाचकेनरात्र्योपास्थितोसत्यामापश्यामलिमानयनक्रियान्वयार्थंज्योत्स्नीतिवि
शेषोविवाहितोपिनकृतः प्रपमाशाहस्यप्रपामालिमानयनवेकत्वाति अविशेषपरिहृतिमुदाह
रति कलोतवेहिततद्वत्प्रपमप्रहारेरत्नान्यमृनिमकराकरवाममंस्थाः किंकैस्त्वभेनविहितोभवतो
ननामयाच्चाप्रसारितकरः प्ररुषोन्नमापि पषोमयोपकेनतादृगुपकृतंनवितरेषुनादरोनपुक्तइति
सामान्यरत्नार्थोविवाहितोभवत् परंतुकोस्त्वभेनेतिरत्नविशेषार्थस्यकरणान्न विशेषस्योपकारक
नेकथंसामान्येषादृशस्यविवाहितार्थप्रतिपत्त्यादोषः तथैवपादोतरेणप्रोथयति एकैनाकिंनवि
हितोभवतः सनामेतिवाच्यम् स्पष्टम् यत्रैकस्यपदस्यार्थउत्तरपदस्यार्थमाकांक्षति साकांक्षोयथा
अर्थितेप्रकटीकृतोपिनफलप्राप्तिःप्रभोः प्रत्युत्तुर्दिदाप्रार्थिविरुद्धवारितोपुक्तस्तथाकन्यया उक्तं
वपरस्यमानयशसोविंसंसनेवात्मनः स्मरन्तंनगत्यातिदेष्टुमाविदेवकथंमृष्यतेगवणहृताक्तिः
प्रभोस्मिन्नगतायस्यापिरावणस्यार्थितेषावकतेप्रकटीकृतोपिसर्वजनममंत्तं प्रकाशतेपिनफलप्राप्तिः
याचित्तामोत्तानप्राप्तेत्यर्थः प्रत्युत्तुर्वियेयेनफलालाभपवकिंतुस्यन् त्वादकाविहेताविरुद्धवारित
स्मिदस्यस्यतादेरक्तकःदशार्थः तयास्थथाचित्तयाकन्ययासातयापुक्तःसंगतःतदेवेजगत्यातिः स
वैषांनगतांशास्नादशमुखःनत्तर्काश्चिनप्राकृतःदेवःविजिगीषाव्यवहारादिनिपुनःपरस्यदाप्रार्थेमा

का.
१५

११७

नयप्रामोक्तसर्वं तदेव पुनरात्मनः सम्यमानयप्रामोक्तं विस्मयनेहानि कथं मया तेन सदस्ते हे प्रोवेत्यर्थः त
पुनः सौरत्नमुपोलितं कथं मया ते सौरत्नमित्यत्र प्रामोक्ता कोलापदेन नश्यते आर्थोत्तयेनोत्तमायाक्त
मक्रिययोः प्राप्तेन्यायेनातेपि अर्थोत्तयेनोत्तमाया सौरत्नस्यामर्षविषयता सम्भवादन्वये प्रतीत्यर्थव
मानेनामर्षणाययाः सौरत्नोपेक्षाया आकांक्षानिष्कांक्षतमर्थोत्तयेनोत्तमाया सिद्धेन तन्मूनपद
त्रंशोकापदयोस्तु ययोगात् तथाचात्र ह्यत्रिः अत्र सौरत्नमुपोलितं मत्प्राकांक्षानि अत्र सौरत्नपदस्या
र्थः सान्त्वयामि इत्ये उपोत्तितमिति स्यादर्थमाकांक्षानि ननु माभूत् सौरत्नस्यामर्षविषयत्वे परस्य तस्ती
तिमिद्वपवान्त्वय इत्याशोकाद् नादपरसेत्यनेन सम्बन्धो योग्यः परस्येत्पर्थस्योक्तसर्वमम्बन्धवोथमा
त्रोपदीप्य विस्मयनेन सम्बन्धो योग्यः परस्येत्पर्थस्योक्तसर्वमम्बन्धवोथमात्रोपदीप्य विस्मयनेन सम्ब
न्धवोथकेनात्मन इति वृत्त्यर्थेन सोत्तरात्तत्तात्सौरत्नमित्यत्र सम्बन्धवोथनायानुवर्तनेन सिद्धतीति भावः
यामि स्यानेर्थस्य समापनेन विरुद्धार्थप्रतीतिस्तदपदमस्यानेन तत्र मुक्तः समापितोर्थोपदमुक्तस्तमुदा
हरति आत्माशक्रावामाणे प्रणयिनी प्रामोक्तवत्तनवभाक्किर्भूतपत्तोपताकिनिपटेन केतोदि
वापरी उत्पत्तिर्द्विहेतुत्वान्वये च तददोनेह गवरोत्तम्योत्तयेनोत्तमाया तदेव नरावणः कुरुपुनः सर्वत्र सर्वगुणाः
अत्र स्यादेव नरावण इति त्रेव न समाप्यते सत्यं सत्यं बहवो गुणास्तथापि बहवो न केतोऽपस्तानप
वत्तीत्यपक्रमवीरवारितेन वणपुणेहितं प्रतिजनकपुरोहितोक्तिरियम् तथाचात्र ह्यत्रिः काथोत्र

सारेण स्याच्चेदेषान रावण इत्येतावन्ति चेत्सतदा विवक्षितं रावण इत्येतावन्ति चेत्सतदा विवक्षितं रावण
प्रत्ययेता प्रतीयते परंतु कृतं पुनः सर्वत्र सर्वगुण इत्यास्मिन् स्थाने समाप्ता रावणेति दोषः स्यात्सर्वगु
णपवादेन विवक्षितं स्यात्कृतं पुनरास्ति समाधानं स्यात्तु विरुद्धं स्यात्तु यत्ताभावस्य प्रतीतिरिति
दोषः सहचरसमभिव्याहृतश्चासौ विभिन्नो विज्ञातो योऽर्थः सहचरविभिन्नस्य मुदा हरति कृतेन बु
द्धिर्वाग्मनेन मूर्खितामदेन नारी मालिनेनानि मृगा निष्ठापुष्पाकेन धातिः समाधिना नयेन चाले क्रियते न
त्रिता अत्र कृतं बुद्ध्यादिरुक्तं हैः सहचरेत्यमन मूर्खितयोर्निकृष्टयोर्भिन्नते कृतेन प्राप्तेण बुद्धिरलं क्रि
यते परिपोष्यते एवं वाग्मनेन मूर्खिता परिपोष्यते इत्यन्वये सर्वैः शोभनैः रेवकैश्चैकैर्मभिः सहोच्चारित
योर्विमानमूर्खितयोर्भिन्नयो रशोभनयो रलं क्रियते इत्येकक्रियान्वयेन कृतं बुद्ध्यादिवद्वाग्मनेन मूर्खितयो र
पादेयत्वे वाग्मनेन मूर्खिता वच्छ्रुतं बुद्ध्यादीनां उपादेयत्वे वा प्रसज्यत इति दोषः प्रकाशितः प्रकाशितो विरुद्धो
विवक्षितो हि परेतोर्थो येन प्रकाशितो विरुद्धमुदाहरति लखेरगा हता गेत्पत्र विदिते ते स्तित्यनेन
श्रीस्तस्मादपसरती विरुद्धं प्रकाशयते गर्भितो विचार्यम् विधिना नुवादेन वा युक्तो न चितो यो यत्र
नियत्र स्थाने येन वाक्रमेण विध्यनुवादौ कर्तुं मुचिते ततो न्यत्र तयोः करणं हि ध्यनुवादा युक्तं नामा
र्थदोषमुदाहरति प्रयत्नपरिवोधितः स्तानि भिरग्राशे निष्ठा मके प्रावस्योऽवे भुवनः मद्यानि सोम
कं इयं परि समाप्यते रणकथा यदोः शान्तिना मप्येतरि पृकाननानि गुरुरद्या भारो भुवः अत्र शा

वैशेषिकः यथासृजायतेपातो न नथा पुनरवतिः अत्र पुंस्त्वन्तजनस्यापि प्रतीतिः अत्र उर्जनार्थः प्र
स्तुतः ततस्तस्मात्तस्योत्पत्तिरसमर्पकस्यापि प्रमापि प्रतीतिः यथा धनिसंकरः प्रादि ह्येतस्मिन् यो
वदोषसंकरोपि स्यात्तदप्यत्राह यत्रैको दोषस्तत्र दोषोत्पत्तिराप्यपि सति तथापि ते दोषात्तत्राप्रक
तत्वात्तत्काशानेन कृतम् लगेन रागादित्यर्थः एवं तत्तितानो दोषाणां कावोत्पाज्यते निषेधे प्राप्ते
कचित्दोषसंकरविज्ञाने क्वचिदनुभयतीत्यनेनोपेक्षितकल्प्यत्वं प्रकीर्तयमाह काणवतेस्मादपरे
काणादिधिनिनिमित्तैः सविधानादिबोधाथैकाणवतसाधोपदेकाणादेर्धनेः प्रावस्यानिमित्तिकरणं
सविधानादेस्तत्रैव स्थित्यादेरुपबोधाथैकानाथभवतीत्यन्वयः काणादीस्थितौ वतसाधिर्यथाशोभते
तथानान्यत्रेति वाक्यार्थसंज्ञा कर्षतात्करणादिपदेनापुष्टमित्यर्थः तथा च वृत्तिः अवतंसाकाराभ
रणान्येवोच्यते तत्र काणादिप्राव्याकाणादिस्थितिप्रतिपत्तये अवतंसः कर्णभूषणं इत्यादिकं शोभाभि
रुवतंसपदेनैव काणाभरणं प्राव्यातावर्थात्करणादिपदानामनुपकारितेनापुष्टाथैतमीधकपदत्वेन च य
स्य संकं तत्र काणादिस्थितौ वतसादियथातिप्राचीनतथास्य कस्य गवास्थित्या इति वाक्यार्थसंज्ञा
कर्षाय प्रयुज्यमाने काणादिपदेनापुष्टेनाधिकं वेत्यर्थः एतदेवोदाहरति यथा अस्या कर्णावतंसं नानि
ते सर्वे विभूषणम् तथैव शोभतेत्यर्थमस्याः अवगाह्यते अवतंसस्य तत्कारणस्थित्यवस्थयेव भूषणं
तरेत्यपि तेषां वतंसतरेव मुक्तं समभितथत्वात्कारणपदेनापुष्टेव वाधिकमित्यर्थः पदोत्तरेणुदाहरति अ

का.
टी.
११५

११९

पूर्वमतिरामोदप्रमोदिनदेशः सतः आयुर्भगवत्पराशरः शोखिप्रालिनः अत्रापि पूर्ववच्छिन्नः पा
दस्येशोखिगोक्तसंज्ञातेषां तद्यावत्तः अत्रकारणप्रवर्णाशरः शास्त्रासिद्धान्तप्रतीत्यर्थम् विदोर्लोभिसु
त्वारान्तिकरातेमेगरोत्तरे यत्तुर्न्याकिणविहेनदोसाविस्फुरितेतव अत्रयतुः शास्त्रावृद्धतावगतये अ
न्यत्रतज्जावन्थानिः स्यन्भुजेनयस्यविनिःस्रसद्वक्रपरम्परेणकारणहेनिजितत्वामवेनदृष्टाननेनोषितः
माप्रसादात् उत्तरकेवलताज्याशरः अत्रास्मिन्त्येन्याशरहेनैवसम्बन्धिशास्त्रादनुवः प्रतीत्यासत्तामा
पिपुनर्थतुः शास्त्राज्यायाः तत्तेकरणबोधायतच्चकिलस्यप्रहारजनितानायेत्यर्थः अन्यत्रयत्रवृद्धताग
तिप्रयोजनननास्तिनतत्रयतुः शास्त्रप्रयोगयथाज्यावन्थानिः स्यन्भुजेनेतिपद्ये प्राणसुरपरिष्वगाविभ्र
मप्रतिपत्तिभिः मुक्ताहारणतुसताहसतीवस्मनद्वयम् अत्रमुक्तानामभ्यस्तामिभ्रतवोथनायमुक्ता
शरः द्वारशरस्यकेवलस्यापिमुक्तिकसन्भेतावकनीयदसतीवेत्येतायांमुक्तानां सच्छ्रुतायामन्य
रत्नानपेक्षयेवोपयोगाधिकपटतेतिभावः सौन्दर्यसंयन्त्राफण्यस्यास्तेतवविभ्रमाः सदृष्टान्त्यव
मालेवकात्राकर्षितसामावे अत्रोक्तपुष्पविषयेपुष्पशरहेनिरुपपटोपिमाताशशरहेः पुष्पमेवाभि
यन्नेमालाशरइत्येतावन्तिवक्रव्योनिपपटेश्चहणस्तमालेत्यादिसौपपटेषुशकावारणायकरणवतंसत्ता
दिशशक्तोपिहोहितमशरकेकाटीनामपुष्पाटानाम नन्वेवेनचनकोव्यादेशोपकरोवन्तसादिवत्प्रयो
गप्रसंगान्त्याशोक्ताह स्थितेष्टेतत्समर्थनम् स्थितेषुमहाकविभिरेवप्रपुक्तेषुपतत्समनेतरोक्तसमर्थ

नेयुक्तिप्रदर्शने नततदप्रयुक्तेषु नवनको व्यादिषु इत्यमेव वृत्तिः नवलकणवत्तं सारिवन्तस्य
नको व्यादि क्रियते यत्रापुष्टमविशेषविशेषणान्वियाथं निर्दिश्यते तत्रादोषतमिति वामनमत
मंगोक्त्यापित्तद्वारादरणनिराकृतं तत्राह जगादमभुरावावाविशदातरशालिनीम् इत्यादौ क्रिया
विशेषणतेपिविवक्षितार्थप्रतीतिमिदो गतार्थस्यापि विशेषणस्य विशेषणदानार्थप्रयोगकार्य
तिनयुक्तमुक्तम् अत्रमभुरजगादेति मभुरशालिनी क्रियाविशेषणतेनैव विवक्षितार्थज्ञाने ज्ञाते ग
तार्थस्यापि जगादेति गदव्यक्त्यावावाति नित्यार्थे नैव व्यक्त्याविशदातरायाववावग
मात् पुनर्वाचमिति अपुष्टस्यापि विशेषणस्याशालिनीमित्येतावद्विशेषणसंबंधार्थमुपादानमु
चितमिति वामनेन यदुक्तं तत्र युक्तं मभुरमिति क्रियाविशेषणजगादेति पातार्थे नैव वारणार्थे न
वत्तविशदातरायावावामाभुरावगतेर्वाचमित्यस्याविशदेत्यादेश्यापुष्टस्य तावदस्यादिति भवः
यत्र तत्क्रियाविशेषणतेनासादिनास्ति तत्रेदमुदाहार्यमित्याह युक्ततेवाचरणत्रपरिब्राणरहितता
भ्यामापि दुतम् पादाभ्यां हरमधाने ब्रजनेष न विद्यते इत्युदाहार्यम् अत्र ब्रजमिति वतनक्रिया
याचरणत्रपरिब्राणरहितेत्यनेनान्वयासम्भवात्पादशब्दस्याविशिष्टस्यैतद्विशेषणत्वयायोपा
दानमावश्यकमिति पादाभ्यामिति पदे अत्र नापुष्टमित्यतो वामनमतस्येदमुदाहरणयोग्येन प्र
वृत्तिमन्तर्गः एवमपुष्टस्य पुष्टतेपुष्ट्याप्रतिपाद्यनिर्हेतो रउष्टतामाह व्यातोर्थे निर्हेतो रउष्टता।

का.
टी.
१११

१२०

व्यानेपिभिदे यथातनुंगतापचगुणानभुंकेपद्यांशतावानुसमीमभिव्याम् उमासुखंतप्रति
पद्यलोतादिमंश्रयाप्रोतिमवापतलीः अत्रशत्रोपद्यमसंकेतोदिवाचनमसंश्रुनिष्प्रभतेली।
केप्रोसिद्धमितिभुंकेइतिहेतेनापेतते अथपदादिदोषाणामपिकचिददोषतमित्याह अनु
करणेतसर्वेषांफ्रतिकदुप्रभतीनांदोषाणाम् अत्राडहेतेत्यनुवर्तते तथाचात्रतात्ययेयद्यप्य
नुकरणदोषाणोत्तरूपस्यतादवस्यमेवनतपरिहात्रेः तथाप्यनुकरणस्यनतत्तरूपडहेतारहे
भावः उदाहरति यथास्मगवत्त्वसमद्रातामित्यादिकथयत्ययम् पश्येष्टवगावित्याहसूत्रामा
त्यजेतिव स्मगवत्त्वसमद्रातामितिक्रतिकदुगावित्याहेत्युतसंस्कृतिः सूत्रोमेत्यप्रयुक्तम्
एवमदोषतंप्रतिपाद्यगुणानुभयतंतुप्रतिपाद्ययत्राह वक्राद्यौचित्यवर्षीर्दीपादोषोपिकचिदु
णःकचित्रोभौ वक्रादीत्यादिवशादुक्तवोडव्यवर्णनीयादीनाग्रहणं कचित्रोभाचित्येतद्विहाणति
वक्तुप्रतिपाद्यव्यवर्णवाच्यप्रकरणेनामहिम्रादोषोपिकचिदुणः कचित्रदोषोनगुणःप्रकृतः।
स्मरस्यतेनरूपेणनापकर्मोनवोक्तुः किंतदोषाभावमात्रमित्यर्थः दोषेगुणतेविसर्णेति तत्रै
याकरणदोषवक्तुप्रतिपाद्यकरोद्रादोषमेवोपकहेतुगुणः प्रतिपाद्यप्रात्ययैयाकरणदोषा।
दिप्राहासुद्धोमेतादिप्रहणोद्गादादिनिवीभत्सग्रहणंकहेतुः प्रवर्तेवितम्येनाथप्रतीतिर्वा क
मेणोदाहरणं दीर्घादौसुमःकश्चिदुणह्योभोजनम् किण्णत्ययानिभकश्चिद्यत्रसन्निहितेनते।

अत्र सन्ध्यायां वैद्याकरणे प्रतिवैद्याकरणे एव वक्तुं विवर्णनोऽप्रतिकट्टनमर्थस्य विलम्बेनोपस्थितिश्च
वैद्याकरणे कर्तव्यं ननु तथा वाच्यं यत्र तेन तव सन्निहितेन सन्निधानेन कश्चित्पुरुषः गुणस्य पाण्डि
त्वादेर्हृदेऽस्य पदञ्चाभाजने स्यानेन न भवति तदग्रे कोऽपि गुणोऽभासते न वा श्रीमाणोऽनर्थः कथं भूतः टी
थोऽङ्गीवीडिः त्यादि यथा मूयात्त गुणस्य अदेऽङ्गाश्रितिसंज्ञतस्य पतस्यादेऽङ्गास्य स्थानेन न भवतः अत्र हि
दिः तद्गुणभावः गुणभावेन तद्वत्त्वभावः कश्चित्किं प्रत्ययः यथा किं प्रत्ययः सर्वकारिण
प्राप्तोऽप्यतिव्याख्याते तदेतमेव वाक्यान्तं संबन्धान् प्रतिपाद्यमुदाहरति यदा तामहमद्राते
परविद्याविशारदम् उपाधायैतदा साक्षात्तमसम्प्राप्तं त्वमेव तम् अत्र प्रतिकट्टविवर्णः प्रतिपाद्य
स्य संबोध्यस्य वैद्याकरणस्य द्राक्षामित्यादिक्रियाणो तत्पुरुषाणां प्रयोगाद्युत्पत्तिज्ञानेन न वक्तुं
रिज्ञाङ्गणः प्रतिकट्टोर्भावी भित्तादिरसोक्तसंकेतमाह अत्र प्राप्तं तद्वत्त्वपालनलकक्रूरकणक्त
कणप्रायप्रविवृतभूरिभूषणरवेराद्योऽप्यत्यम्बुधम् पीतच्छर्दिनरक्तकट्टमवनप्राग्भास्वोरोलस
ह्योत्तोलस्तनभारभैश्वर्यपदं पौडतं यावति अत्र दुःप्रवाच्येण उज्ज्वलकरोद्गर्भाभित्तात्संकेतमाहु
णः श्रीरामे प्रतिज्ज्ञाया स्नातकाया वर्णनमिदं वाच्यवशाद्यथा स्नाते गाक्षि मुवस्थितैः किमफलेन
उज्ज्वलैः शम्बुकाः सारङ्गमहिषामदेव्रजतकिं शृणु सप्रानके कोणादोऽस्य मुद्रादोक्तदसदाको
दोऽभिभाषणैः सिंघद्वानिनिद्रकृते स्फुरतिर्यङ्गजिते गजितम् अत्र सिंहेव व्योपिरुषाः शब्दाः अत्रो

का.
टी.
२६

121

नगर्ये सिंदे जोजसि निवाये वर्णे नीयेत त्रिष्टौ जोजे नका दीर्घ समासाविकटाश्ववर्णं अनुगुणान्तर
यः प्रकरणवशाद्यथा इमाशोककशोदरोक्तगतात्पक्राचरकैजनेनोदृष्टेति सुथेवत्तालय
सिकिंवाताभिधुताप्रीः उक्तंदावृत्मानसदृष्टदृष्टासंयतदृष्टदृष्टस्तत्पादाह तिमंतरेणभवतः
स्योद्गमः स्यात्कृतः अत्राप्रीभूतनेननक्रुपितमिववसि अत्राप्रीभूतनेनाधिगतात्तनोदृष्टेतिना
यकादर्शनापद्वप्रस्तावाक्कृपितस्यविप्रतास्त्रिनोवत्तस्यनगर्येदीर्घसमासावि तिमोनमःकाय
कट्वर्णतावष्टौगोरपिगुणः पूर्वार्थेनकोपाभावेकोमलवर्णतेव क्वचिन्नाभावतिविहृत्योदा
हरति क्वचिन्नेरमेनगुणोनदोषायथा श्रीर्णंवाणंअपाणिन्नाणिभिरपचनेचंघंरावाक्रुचोवा
दीर्घा हृद्वामावातानचोयैः पुनरपितृहृत्त्येकउत्ताद्यत्यः समोशोसस्यवातहिगुणस
नक्षत्राणिनिर्वाविमृहनेदेवाद्याः मिदुसंवेविदयत्रुहणयः श्रीर्णमेहाविद्यानश् अत्राप्येन्ये
श्रीगारादीनामभावात्त्रीरमेविकटावर्णनक सापिपोषकानापपोषकाश्च्युः अप्रयुक्तप्रहता
थोक्तेःशादोनउष्टोयथा येनधसमनोभवेनबलिजित्तायःपुरासीकृतोयश्चंद्रभुजंगदाश्वला
योगेगोवयोधारयत यस्याहःशशिमहिरोहरतिस्त्रत्यंननामामराः पायात्तस्यमन्यकता
यकरसांसर्वदोमायवः अत्रमाथवपदेशशिमदत्यकतयकरशाहावप्रयुक्तनिहताथो राहोः
शशिमत्यदमप्रयुक्तेहृत्तयपदेनिहताथमपिसेषकृतचारुतस्यनिर्वहनेनाउष्टमित्यर्थः अ-

श्रीलेखविज्ञानः यथासंज्ञां समागच्छो दृश्यैः पदैः पिबुनयेत्तदस्मिन्निति कामशास्त्रस्थितौ करि
हस्तेन सम्प्राप्ये प्रविशेत्तद्विलोडिते उपसर्पन्त्युजः पुंसः साधनोत्तविशजने अत्रैकसेनायः प्र
सिद्धादिनीये कामशास्त्राद्यैः सूचयतीति विवर्तितस्य कामशास्त्रप्रयोजकताञ्जनादिशास्त्राञ्जना
दायित्वेनापि गुणपदेत्यर्थः तथाच कामशास्त्रम् तत्तन्मन्त्रानामिकेषु क्लेशमथनाम्नाहृदि क्लृप्ता करि
हस्तः समुद्दिष्टः कामशास्त्रविशारदैरित्युक्तलक्षणैर्न करिहस्तेन योनिशोयित्वा पादकेन विलोडिते वि
कासिते सकटे संज्विते साधनातः साधनस्य योनेरन्तरे प्रविशेत्तद्विलोडिते ननु गुण
प्रतिप्रसवमाह शमकथासु उन्नोच्छ्रनमण्डकपादिते दशमिमे क्लेशनिर्मुक्तौ मन्त्राणि क्रियाणि
संजायते अत्र शमस्यैव रागस्योक्तिषु च गुणा विषयो ज्ञानेन्याद नया गुण इत्यर्थः अमेगलपवद्माह न
वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणो नन्दतपो उत्तनयाः सहमाथवेन रक्तप्रसायितभुवः ततविग्रहाश्च स
स्याभवत्तज्जराजसुताः सभृत्पाः अत्र भावमेगलसूचनम् अत्र सस्यातिप्रशमादिति च मरणाय
कलादश्रीलमपि वैरिणे दुर्योधनस्यामेगलसूचनानुगुण्येति हि ममेगलसाङ्गणपदेत्यर्थः सन्निगमपि
वाच्यमहिप्राक् विनियतार्थप्रतिपत्तिरुक्तैव व्याजस्ततिपर्यवसाविते गुणः यथास्युक्तसंशयान्त्रेभू
षततिः शेषपरिजनने देवविलसत्करोणमुद्वनसम्प्रतिममवयोः सदनम् अत्र श्युक्तसंशयान्त्रेभू

का.
दी.
१२२

शुक्रानोशिशुनोअर्तसरादीनोशहाः शुक्रवहनेकानेसरादीनोशहाः शुक्रवहनेकानेसरेसवर्णवेतिसन्नि-
ग्याअपिवाद्यसवर्णनीयसरातोमहिमनियतार्थस्यप्रसूताभिधानस्यवहलसवर्णरेनिष्ठायकतयाव्यातस्य।
न्याबिनेकोरेपर्यवसानाद्रानोक्तप्रत्यायकतयागुणपवेति प्रतिपाद्यकयोर्ज्ञानप्रतिपाद्यकयोर्ज्ञानतो
सत्यप्रतीतो गुणः यथा आत्मासमाविहितरतयोनिर्विकल्पेसमाभ्योत्तानोत्सेकाविकटिततमोप्रेथयः सन्ननिष्ठा
येवीत्तेकसपितमस्योन्यानिषोवापरस्त्रात्रमोहायकथमयसमुवेत्तिदेवपुराणम् अयेसहदेवप्रतिभीमोक्तिः अ
त्रदिनर्विकल्पादिप्राज्ञायोगशासमात्रप्रसिद्धेप्रतीताअपिबह्वोदव्ययोर्भीमसहदेवयोर्योगशासत्त नयाप्रती
तिवित्तम्वस्याकरणद्वयः योषकापव सयेवापरमर्शे अप्रतीततेगुणइत्यनुवर्ततेयथा बर्माथकटशानाजे
वक्रमथस्थितात्माहृदिविनहितरूपः सिद्धिदसहिदोयः अविदलितमनोभिः सार्थकेरिग्यमाणः सजयतिपरि
ण्डः प्राक्किभिः प्राक्किनायः अवब्रूयामिद्वयगित्तानाशेनामानावित्तायमानत्वेनपराप्रतीतावपिगुणः तथावात्रा
र्थः शक्तीनोवामाज्येष्टागद्यादीनोनायः पिथानापिथानसमर्थः प्रसिद्धः शिवोत्तयति किंभूतः प्राक्किभिर्गच्छात्तान
क्रियादिभिः कृतापरिण्डः यस्मिन्व्यासः अथमप्रपुक्तपुक्तिषुग्राम्योगुणः अथमप्रकृतोविटचेदविहसकमा
लाकारगतकताम्वलिकगोथिकादयः तेषामुक्तेषुविकृताकारवाग्देशेष्वेशदेः ऊतकाइवेदित्यवेत्तणा
याहासकारिताद्वयः यथाफलाकरेकनमक्ररसमेवहन्तिजेसिंधुव्याविडभामहवत्तहादेजेगालितसमाहि।

वीर्यशोभनसिद्धिर्देहिं च प्रथमं विग्रहं पश्यन्नाः अत्र कलमभक्तमदिषीदयि शत्रुग्राम्या अपि विरहकोक्तौ प्रथो
करं करमभक्तमेव देनिये सिंधुवार विरहाममवल भास्वरी गालितममदिषीदभः सट्तास्ते किंच प्रथमं विच किं
लप्रसूनप्रेजाः हासकरः कलदरति विरहकः स्वास्वकर्मज्ञश्चित्तलक्षणमविहवकसहासजनकत्वादेतौ शौचो गु
णाविमर्शः ननपरेक्षविहगाः कवित्सेमोदातिशयोक्तौ यथागाढालिंगनवामनी कृतकचमोद्भूतरोमोद्भूतमासो
द्रेक्षदरसातिरेकविगलकीमत्रितस्वाम्बरा माम्मानदमातिमामलमितिलासात्तरोलायिनी समाकिंचमृतातुकिंम
नसिमेलीताविलीतातुकिं अत्रसरतानंदमानायासमण्णाउक्तौ मामीमत्रपीडयेति पदमवश्योपादेयमनपानमपिदूषो
हृतसंमोदोक्तसंयंजयहुतांतथते एवंशोकभयायुक्तेषिसेमोदातिशयेउदाहार्यं कवित्रगुणोत्तमोदः यथातिष्ठ
त्कोपवशात्प्रभावापिदितादीर्घेनसाकृष्टतिसर्गाद्योत्पत्तिनाभवेत्तयिष्ठनभावाद्मस्यमनः नोदत्तैर्विबुद्धद्विषोपिन
वमेषाक्ताः प्रोवर्तितासावात्मनमगोचरेनयनयोर्गतेतिवतेयेविधिः अत्रापिदिनेननेतरेनैतयतइति नूनमितिसेवेयः
प्रियायाग्रदशनेदेतेवितर्कयतिशयमुक्तिः सामानवशादेतथानविद्याप्रभावेनतिरोदितास्मात् नैतयतो नसादीर्घेकृष्ट
तिपदेवेत्सर्गाद्योत्पत्तिना नैतयतोभवेत्तयिष्ठनभावाद्मस्यमनःइत्यादियोजे पतैर्त्यनैः पदेर्विशेषवृद्धेरकभावात्रगुणः ३
नरप्रतिपत्तिः पूर्वप्रतिपत्तिनवायतेरतिनदोषः अत्रैतदाक्यगमस्यत्यतर्काख्यानव्यभिचारेभावस्यविशेषाप्रतिपत्तिरेषोपदा
नोत्पन्नतानगताः तस्यापदाननूनतायामपिदीर्घेनसाकृष्टतिसर्गाद्योत्पत्तिनाभवेत्तयिष्ठनभावाद्मस्यमनःइत्यादियोजे
किंचस्फुटयतेवेतिदोषाभावः अधिकपरक्षविहगाः यथायद्वचनारितमतिवृद्धवावगर्भकायीसुखः खलजनः कृत

का.
दी.

१२३

१२३

कंत्रवीति तत्साधनानि विदेति देतीति द्वितीये समयोगाद्यवकेदपरम् अत्र न न विदेतीति न ह येन विदेमेवेत्यमयोगा
द्यवकेदेसिद्धेति द्वितीयेन विदेतीति पदेन तत्पुत्रजानेति ननु मयि समयोगाद्यवकेदकतादायिकपदनाशुणाः तथा चोक्तं
विस्मयेव विषादेवेदेमकोपावधारणे प्रसादेन न कस्यायाद्विद्विक्तं न ह्यस्तीत्याद्यभिपुक्तोक्तिक्रमेण विस्मयादिषु
धिकपदमुदाहरति यथा वा वेदवदजिनः सशत्रुनेह तो जलं स्तवत वासीति विज्ञे विज्ञमरो दीज्ञादेति भृशं मृते प्रे
इमेव मादौ दर्शभयादिपुक्तवक्तुः अत्र प्रथमे पादे द्वे द्वे द्वे द्वितीये देत्यस्य त्वीये विस्मयस्य वतये विषादस्याधिकप
दपोषकतादुणाः कश्चित्पदे गुणोलादानुप्रासे यांतरसंक्रमितवाच्ये विदितस्यान्वयनेव क्रमोपादा सितकरकरु
तिरविभाविभाकराकारपरिणयवतवकीर्तिः योरुषकमला कमलासायितरेवास्ति नात्यस्य योरुषमेव कमले निवा
सस्यानं यस्यास्तादृशी कमलाः श्रीः अत्र लादानुप्रासे कश्चित्पदस्य यथा गुणानंतथा तत्रैव वक्ष्यति तालाजांति
गुणाजालादेसदिअपदितीयेतिरविकिरणावहृदि आईदौतिकमलाइकमलाइ तदा जायंते गुणा यदा ते सहृदये
रिह्येते रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि अत्र द्वितीये कमलपदे वाच्ये सौरभातिशयवदं यांते
संक्रमितम् तथा वात्र वाक्यार्थः यथा रविकिरणानुगृहेण कमलानि विकाससौरभादि क्रणोत्कृष्टा विभवेति त
प्रासहृदयानुगृहीता गुणा इति जितेंद्रियते विनयस्य कारणे गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते गुणाधिके पुंसज नो न
रज्यते जनापुरागप्रभवादिसम्पदः अत्र कारणमालायां येनैव रूपेण विनयादयः पूर्वमुपात्तास्तेनैव रूपेणान्तर्याविव
क्षितार्थो कथं काः रपोतरेण तत्पादोनेभिन्नतावभासा उन्नतमुन्नतं प्रति सर्वस्य सर्वस्य कारणान्न प्रतीतो विलम्ब इति य

१२३

तत्त्वकर्षकविद्गुणः यथा उदाहृते प्रागप्रमेमादौ अत्र च तथैवादेगुरुस्मरणेन रोषाभावाद्भुवि नो विकरवर्णित्यागो
विनयप्रकाशनाद्गुणः समासप्रनरातेतज्जुविमृगुणो न दोषः यत्र न विशेषणमात्रदानार्थे प्रनरिदृणमपि तवाक्याते
रमेव क्रियते यथात्रैव प्रागप्रमेमादौ अत्र दिष्टवैवाकासमासावपियेनानेनेति प्रनरुयानेन सर्वस्य विशेषणं कित्तप्य
त्वाक्यांतरमेव अतो न दोषः नापि गुणः विशेषप्रतीतेरकरणात् अतो नैकवाचकादिदोषवत्तत्कं निमित्तादप्यदाया पर
स्य समासस्य प्रतिप्रसवमाद अपदस्य समासकविद्गुणः यथा उदाहृते रक्ताशोके मादौ अत्र समाससाविने सर्वाथे मत्कात्र
राथे करणास्थानस्यात्कुहस्य स्थाननियमविचाराभावदर्शनेन तत्कायस्य परिपोषणाद्गुणः गर्भितेन तथेव यथादोमिअ
वदन्त्यिअणोद्गीतिरेकुसोअदविवेअदिओपि सिणितेवित्रमस्मिअणोपतिअवन्तिणायप्फसिमि अत्र प्रतीदिइति म
येहृदप्रमयोमादनाय नादके कामेपतियोवनस्यैकरियेभवामिअपदस्तिनरे त्वोनिरेकुशोअविवेकरदितोपिस
नेपितुयिअनः प्रतीदिभक्तिनविस्मरामिरतिवाक्यमयेप्रतीदेति परमयेप्रविष्टेसोक्तेः समतप्रतिपादनात् शपथस
मानशोलेसदृदिषयानुरागसंज्ञासादनाद्गुणः एवममदपिलत्वात्पदाम अमत्सदिग्यायिकविद्गुणरनिविवाय
यथापथिकनात्रसेस्तरमस्तिमनाकृस्तरस्यलेग्रोमे उक्तययोथरेप्रेत्ययदिवससितदावस प्रस्तरव्याजेनपथिके
नसरतेप्राथितेमेदेहात्रायिकयातेथेवानवितमितिसेदिरथेनदोषः एवमेवतेषागुणप्रदणादीनामिमादोवचनप्रक
मभंगस्यतत्प्रतिप्रसवोविमाद्गुणत अथसात्ताइसभावादिविशोयितेदोषानाद व्यभिवारिसस्यायिभावनांप्राप्त
वाचता कष्टकल्पनयाचकिरेवभावविभावयोः प्रतिकूलविभावादियद्दोदीमिः प्रनः प्रनः अकादेप्रथनसुद्धा

का.
टी.
१२५

वेगस्याप्यतिविस्तृति अग्नितो ननु संधाने प्रकृतीनां विपर्ययः वर्णने चाप्यनेगस्य रसे दोषाः स्युरीदृशाः यमिचारि स्यापि
नो हि भावयति ते योजना विषयते नैव संभवति न तन्मिधा विषयते न तन्पारस्य धनिते योजना विषयते नैव संभवति न
तन्मिधा विषयते न तन्पारस्य धनिरपि योजनाया एव विषय इति आगवद्भूशो निरूपणाद्यमिचारि सस्यापि भावानां शब्द
वाच्यता सशब्देन वाच्यता सशब्देन वाच्यतममिधा विषयते धनेरप्यकर्मकता दोषो रसे रसे इत्यलक्षणादलक्ष्यक्रमेण
पस्य सर्वमैव प्रदत्तं अत्रायमाशयः सशब्देनोपात्तमिवापीदय इदासीता इव भासमाना रतयारसे नोपकुर्वन्ति यथाया
थानिजविभोवहोरात्रोपत्तादभिन्नसंज्ञासेतः पानकरसस्येव त्वत्परिचादयः रसस्य परिपोषका कर्मपि च मन्तारा
परपयाय रससादाति पायाया च वर्णावेलायां सदृश्या नोदयतीति एतदेव क्रमेणोदाहरति सशब्देनोपादानमिधा
दितो यथा सञ्जीडादयितानने सस्करणा माते गवर्मावरे सञ्जासाधुजगे सविस्मयरसावेदे मृतस्येदिनि सेर्षाजद्रुस्यन्तव
लोकनवियोदीना कपालोदरे पार्वत्यानवसेगमप्रणयिनीदृष्टिः शिवायास्तनः अञ्जीडादीना अञ्जीडादयः सश
हेनोपात्ता अन्य इव भासमाना रसेति प्रसंगेति कल्पयम् एते निजनिजा उभाव्योपाययथारसे प्रसंगेति तथा दर्शयति द्यानमा
दयितानने प्रकुलितमाते गवर्मावरे सौक्त्या भुजगे विमेषदितावेदे मृतस्येदिनि मीलद्रुः सरसिधुदर्शनवियोम्ना
नाकपालोदरे इति प्रकम् अञ्जीडादेरयो मुखताय उभाव्योपात्ता द्वावधनितेन च मन्तारिते यथा न तथा सर्वत्र सादात्तु
कौपवं भावपादवाच्यतेपि ज्ञेयम् रसस्य सशब्देन संगारादिशब्देन वा वाच्यतम् सशब्देन सामान्यवाचकेन रसशब्देन विशेष
सवाचकेन संगारदासादिशब्देन क्रमेणोदात्तामने गजयमगलप्रिये किं विडुच्चभुजमूललोकिना ते त्रयोः कृतवतोऽस्य

तोचरेकोपजायतरसोनिरेतरः अत्ररसशब्दः किं मानसविकारवाचक इति विलेवोपस्थितिर्दोषः आ
लोकाकोमलकपोलतलाभिषक्तयक्तावरागसभगामभिरामरूपम् यथेयेषवाल्लमतिहस्यविवर्तमानः संगारसीमा
लितरेगितमानेनोति अत्रसंगारशब्दोपरश्चभाति स्थायिनोयथा संगारोपप्रदशोः प्रदाराणोपरसम् कणाकारैः क्र
तिगतेरुत्सादस्तस्यकोपभूत अत्रोत्सादस्यस्थायिनः शब्दवाच्यतेनयक्तः सतैर्विभावोद्यैरिति व्यंग्यतल्लक्षणवाच्यताउद्ये
यथाव्यभिचार्यादीनां शब्दवाच्यतेनयक्तः सतैर्विभावोद्यैः दोषवत्तयावभावविभावयोः सात्तात्स्यशब्देनभिधेयतेकष्टक
ल्पनयाप्रकरणादिनाव्यक्तिव्यंग्यतेविलेवोपस्थित्यादोषश्चित्तोक्तकष्टकल्पनयाप्रकरणादिनाव्यक्तिव्यंग्यतेविलेवोपस्थि
त्यादोषश्चित्तोक्तकष्टकल्पनयावभावव्यक्तिप्रदादरति कष्टप्रथलियवल्लुतिप्रयोनदिमंडलेशिपिररोचिसितस्यूनः
लीलाशिरोम्युकनिवेशविशेषकृत्तियक्तस्तनोत्रतिरभूत्रवयोवनासा अत्रवयोवनासादृष्टिपथमवनीर्हस्यः अ
त्रोद्येयनालेवनरूपाः संगारयोण्याविभावाग्रनुभावापर्यवसायिनः स्थिताइतिकष्टकल्पना अत्रोद्येयनेवेद्व्यालेवनना
यिकासालाडुपानाः नचयनोक्तमिदंनोमदर्शतोऽज्ञोविकारः सालाडुक्तः यथाहस्यदुक्तकमागतविवलितमित्यादौ
वलितत्वादिव्यंग्यानां श्रीहादीनां प्रवयोपनादयोनुभावकार्यकारणभावेनैवल्लभेते नचतथात्रकस्यविद्विकारस्यकिम
पिकारणमुक्तं किंतुतदवश्येकमिदिकारोभवेमेवेतिकष्टकल्पनयाअत्रविभावाआलेवनोदीपनरूपानायिकावेशाव्यासा
ताडुक्ताग्रनुभावेपर्यवसाययेतीतिपर्यवसानेनविलेवेनवोद्येयीमेवेतिधाः स्थिताहसकाश्मर्थः नचशब्दोवस्तुअत्रतिप्रका
शनमेवावभावः नवयोवनमेतिदर्शनस्यविधेयतामात्रतात्पर्यात् स्तनोत्रतिप्रकाशनस्यदर्शनकार्यतेनास्यनयश्मर्थः वि

का.
री.
१२५

भावकष्टकल्याणमुदाहरति परिहरति इति मन्त्रिलेनीते सवलुनितरो विनिवर्तते वधयः इति वत विषमादशास्येदेदेषा
रिभवति प्रसमं किमत्र कर्मः अत्रतिपरिहारादीनामनुभावात् कुरुणादावपि संभवात् कामिनी श्योतिभावाय तत्र प्र
तिपाद्यः कुरुणभयानकवीभत्सपिसखसेवेदन उपायारतेः परिहारस्य मन्त्रिलवनादीनां वा अनुभावत्वात् किमेते क
रुणानुभावाः किं वा संगारा अनुभावा इति सैदेदे प्रस्तावाद्यनुसंधानाद्विलेवेन कामिनी प्रतीयते इत्यर्थः संगारस्य सद्
दासादानवीरोपिके अचित् रिश्वस्तस्य वीभत्साणां तद्विभयानकाः मित्रिदास्ये अविर्वैरी कुरुणो यभयानकः कुरु
णस्य सद्दोदो विप्रलम्भापि हृष्यते वैरीदासाय सुभोगः संगारश्चाद्भुतस्तथा रोद्रस्य कुरुणो मित्रेयु द्वीरोपि कु
त्रचित् प्रतिपत्तस्तदासोपसंगारो यभयानकः वीरस्य तद्भुतो मित्रे वैरी शानो भयानकः भयानकस्य वीभत्सः कुरु
णस्य सद्दत्तस्मृतः वैरिणो वीरसंगारदास्यो रक्षाप्रकीर्तिताः वीभत्सस्य सद्दत्तको नोरिषुः संगार उच्यते अद्भुतस्य स
द्दत्तवीरः शानः संगार एव च प्रतिपत्तौ त्वीभत्सो रक्षावस्य विनिश्चितो शानस्य मित्रं वीभत्सो वीरो धर्मदयाश्रितो संगारो
परिष्वङ्गै रोद्रवीरभयानकाः कथितेभ्यः परेषु स्तनदृष्ट्याः सतो सताः सद्दत्ता मिश्राणां सम्पगासायं कुरुते रसमज
नयसेवेवेरसो रसानो वैरिणो यतिः संसृष्टयानकादीनां क्षारतिकारिना यथा इत्यालेकारिकपरिकल्पितं मेत्री विरोधः
परिकल्पनाया मिह्यायो मक्रतिरसापेक्षया प्रतिकूलो विरोधी योरसः तस्य सेवेदिना विभावा अनुभाव व्यभिचारिणा यः
रिष्वदोरसे हृषको यस्तमुदाहरति प्रसादे वत्सप्रकटयमुदे सत्यजरुसं प्रियेषु स्य संगाय मृतमिव ते सिं वत वचः निधा
ने सोऽद्यानो क्षणमभिमुखं पश्य पश्य न मुये प्रत्येते प्रभवति गतकालदरिणः अत्र संगारे प्रतिकूलस्य शानस्याः

निसताप्रकाशनरूपोविभावस्तत्प्रकाशितोनिर्वेदश्चार्थविचार्यपात्रः निर्वेदस्यापि नोपपन्नः शान्तः स्यात्तत्र मोक्षसः विभाव
स्तस्य सैसागनिमतादिप्रदर्शनमिति चेत्तत्तत् नमुद्येप्रमेतेप्रभवतिगतकालहरिणश्चेवेवाक्यगम्यसैसागनिमता
प्रकाशनरूपोविचार्यपात्रः शान्तः स्यात्तत्र मोक्षसः विभावः तेन शान्तः स्यात्तत्र मोक्षसः विभावः तेन शान्तः स्यात्तत्र मोक्षसः विभावः
उभावतौ क्लिप्तचित्तादौ प्रकाशितो निर्वेदश्च पुनस्तत्र संसारस्यार्थविचारितया योषकतयोपायोपि सैसागनिमता
त्वजीवितानामप्यनिसतमेति प्रमायना कृत्वा संसारस्यार्थविचारितया योषकतयोपायोपि सैसागनिमता
चारीनतत्तत्तत्तानोद्भव इति निरूपितं प्राक् अनुभावप्रतीकसमुदाहरति शिद्धिप्रसक्तमिदं निरूपितं प्राक् अनुभावप्रतीकसमुदाहरति
मज्जसि सद्यलपरिआनदिअज्जावणमणिंवेअमदइवहः अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावो निभूतमणिलो
वनपथेपतितेगुरुजनमथेसकलपरिहारददयावनगमनेमेवेकतिवधः अत्र प्रतीकलक्षणानुभावो सकलव
स्तस्य दामागः वनप्रयाणवप्रस्तुतस्य संसारस्य प्रकाशनेन शान्तोपपत्तिरित्युक्तं तस्यार्थः प्रकाशनेन शान्तोपपत्तिरित्युक्तं
संसारानुभावनामाद इत्यनायानयनयाजेनोपभोगार्थे वनगमने वेदोषः प्रस्तुतेरेष परिपोषे प्राप्तेपि क्रियासमभि
हारेण दीपने दीप्तिः पुनस्तद्दृष्टादशोदशयति दीप्तिपुनः पुनः यथा ऊमारसमवेति प्रलोप्य तत्र द्विविधलभकरु
णः स्वसामग्रीपरिलज्जपोषोपि पुनः पुनर्विक्रियारदीतः कुरुते दृष्टयगमः सखेति सखेति तावत्सामग्राविभावा
नुभावार्थविचारिसंयोगादिकया लज्जपरिपोषोपि तमवीत्यारुदसाधृशमितादिना पुनरिदीतः सुदृष्टयमनः स्वपुनः पु
नः पशस्यमान ऊसमवम्लानकलोभासते इति दोषः अकोडेप्रथवेयथा वेणीसेदारदितीयैकैकवीरसेत्येव

124
126

नि अदिवो नमप्रकृतिवद्विद्येयपि भारतवर्षे यथोत्तमनायके पुराजादिप्रतिहासादयो कल्पेनेन प्यादिवेष
पीमर्थः विशेषमाह किंनरतिः सम्भोगसंगारूपा उन्नमदेवता विषयानवर्णनीयातद्वर्णनेद्विपित्रोः सम्भोग
वर्णनमिवात्पंतमनुचितम् उन्नमदेवतेतिहंरः तथावयुनिकृत यउन्नमप्रकृतेराजोदेरुत्तमस्त्रीभिः सदप्राप्ते
भोगवर्णनेतन्नित्रोः सम्भोगवर्णनवत्सुनरामसम्भूमितिक्रोधेप्रभोसेदरसेदरेनियावद्विरः विमरुतोचरेति तावत्स
वद्विभवनेत्रजनाभस्मावशेषमदनेवकार इत्युक्तोभुक्तद्विदिविकारवर्जितः सद्यःफलदः क्रोधः स्रपातालगमन
समुद्रालेचनादाउत्साहश्चादिवेषेव नतमेष्टितेवकारोमयोगव्यवकेदाय एवेसतिकथमदिवेषुसातवारन
विक्रमादिमादिषुनागलोकगमनादिमादिषुनागलोकगमनादिवर्णितमित्याशङ्क्याह अदिवेषुत्तयावदपदाने
प्रसिद्धमुचितेतावेदवनिवृत्त्यो अपदानेत्तमेकमे अधिकतनिवधमानमस्यप्रतिभासेननायकवद्वितित्येनप्र
तिनायकवद्विसुपरेष्टेनपर्यवसत दिव्यादिवेषु उन्नमयुष्मादि दिव्यादिवेषु श्रीरामादिषुदिव्याचितेसमुद्रालेचनादि
अदिवोचितस्यप्रसिद्धस्यकर्मणाद्वर्णननुभयमप्युचितमेवमर्थः एवमाविममुक्तातदभावइयंप्रकृतीनांविपर्यये
वर्णयन्ति एवमुक्तसौचित्यस्येदवादिनामिवधीरोराजादीनामप्यावर्णनेविपर्ययः यथार्थोरोराजस्यश्रीरामस्य
धीरोद्धतयत्नानकयनावालिवधः तत्रभवन्नगवन्निमुनेमुनिप्रभृतोनायमेभहारकइतिनराजोरायरमेष्टरति
व ममुनिप्रभृतोप्रकृतिविषयेयावन्नेवाद्यं अस्यासीष्टाशुकाणांमुक्तयोभिदिताशुकेकास्तुतिनियमस्तत्रविधि
देववकासचित् राजाभहारकादेवः स्वामीभूजिसमर्थिभिः भवतिवाथमेवाद्यावयस्यतिसमजनेः विरुधकेणावता

का.
२
१२७

धाराजत्रितिद्विजातिभिः खलु याचनयापराप्रमयाकतिभिः सौरे! एवैदेष्टाकालवयोजामादीनोविशेषव्यवदा
रादिसुसुवितमुपनिवहय अमुचितंतप्रकृतिविषययत्तासोषइमथः यथादेशमरुप्रभृतिमरोवर्णनेकालेवसेना
हो जुमोदिवयसिवाल्याहोकोमाराविभावादिप्रामिनाकामयथाविशानाशुमितमितिजामनुवितम् तथाचोदादने
प्रवशोवैत्रम्यस्फुटजलजराजिस्मितदिशिप्रवेडेमाताडेदिमरससमानोपसदसि जलक्रोडायातमरुसरसिवालदि
पकुलेमदेनाथेविधेयसमपारणते प्रशामिनः अनेगस्यरसानुपकारकस्यवर्णने यथाकर्ममेजयोनायिकयाग्री
तनावर्णितस्यतसतस्यवर्णनमनाहमवेदिहणितस्यराज्ञः प्रशंसने अनेगस्यप्रस्ततरसानुपकषकस्य एवेरसेदास
वाक्याकोदोषानिद्रुपइहप्राइतिविशेषणस्याभिप्रायमाह इहप्राइतिनायिकापादप्रदारादिनानायकस्यकोपा
वर्णनादि अत्रायमेमतिमाह उक्तेदिधुनिकताग्रनोचित्ताहेतनामइसमेगस्यकारणम् प्रसिद्धौविमवेयस्तरस
स्यापनिषमेरति उपनिषदहमभागः रसेदासाणाप्रतिप्रसवमाह इहांनीकविदोषाग्रणेतस्म्यते नदोषःस
पदेनोक्ताः वयिसेवाविताः कुचित यत्रानुभावविभावोवाच्येवगपत्तेनमतिपादितानायाभिवारिणोसेदिरथेना तत्र
सपदेनोक्तावपिदोषइमथः यथा ओक्तकोनकृतनरासदभुवाव्यावर्तमानादियातेस्तेवधुवधजनस्यवचनेना
ताभिमुख्येपुनः हृष्टायेवरसातसाधसरसागोरीनवेसंगमे सुरोदत्यलकादरेणदसतास्मिष्टाशिवायास्तनः अत्रो
क्तक्यप्रहवतदनुभावेनतथाप्रतीतिकृत अत्रोक्तक्यशब्देरेधिभिचारीतदनुभावश्चन रासादाकृद्दोषाप्रौरति
पुस्तीतः नतथातस्यास्तक्यविभावकेवलस्तेराशब्दः सेगारप्रतीतिजनयति तरायामयादिनापिसम्भवान् तस्मा

होत्सकस्य सपदे नोक्तो न दोषः एवेव दृष्टो प्रवरमिमादौ वरपात्रस्य विभावस्य साधुसपात्रस्य वक्ष्यमिवारिणः सपदे
नोक्ता वदोषता सेया एते देवदृष्टो तेनाद ग्रत एव दृष्टो त्सकमागते विवलितमिमादौ व्रीडाद्यभावानो विवलितत्वादी
नामिवात्सकता नु भावस्य सदसा प्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिका रिता भावा इत्सकमिति कृतम् अनपव भयस्यो
त्सकानु भावत्वे सदे दान् दृष्टो त्सकै निम्नो के विवलितत्वाद्यनु भावैवै म्या व्रीडादयो यथा सवरे प्रतीयते नत योत्स
कस्यानु भावः सदसा प्रसरणं क गिमो त्सकै वोथयति भयेनापि वक्तव्यः सदसा प्रसरणं सभवादित्यन उत्सकमिति ।
साक्षात्सकमिमर्थः प्रतिकूलविभावादिप्रदस्यापवाधमाद सेवायादेर्विरुद्धस्य वायास्योक्तिगुणावदा वायते नोक्तिः
नपरदोषो वत्यक्ततरसपरिपोषकत यथा क्ता कार्येणालक्षणाः क्वकूलमिति अत्रितर्कमतिशयोक्त्य
कास्मृतिदेयविताभिः संगारप्राधान्येन संगारास्वादात्कस्य कतादुणा समवनदोषतमिमर्थः इत्यमेव सतिः अत्रवि
तर्कारिषु दृतेष्वपि विना यामेव विप्रतिरिति प्रकृततरसपरिपोषः प्रकृतस्स संगारस्य ननु विवसिते रसलुच्य प्रति
ष्टुतविरोधिना वायतमंगभावेवाप्रामाना मुक्तिरक्ले निधुनिकतादिथा सेवा रिणामदोषनोक्ता इदमुक्तं वायते
नेदेमप्राक्याद पांडुतामेव वदने ददयं स सेतवालसेववपुः आवेदयति नितो ते देवियरोगे सविद्यदेतः इमादोसा
या रते पांडुतादीनामिति न विरुद्धे धुनिकृतो गभावप्राप्ता विदेय इदा द्यते तत्र विरोधिने वनास्ति कृतो गप्राप्त्यत उपचार
इमर्थः तथादि यथा पांडुतायि गम्यायाधिकरणस्योपसकस्तथा विप्रलम्भापी लुभयत्र साधारणमेव व्यायेनते
कत्र विरोधिना तथा च सेवा रिमो क्ये पिरमानामनोनमविरोधोपपत्तिर्भवेते यदारत्येकतस्यास्तदा संभोगयोषिणः

का.
दी.
१२८
१२८

विंताया राजशेहादिजातास्ते गंभयानके यदादीनेदणाजाता करुणोपेयकास्तदा यदोगनायाः प्राप्ताशानिष्ठा
तास्यादियोगिनः साकांक्षस्य तदोत्पन्नाभावानिर्वेदसर्वकाः भजते विप्रलेभात्वा संगोरेव्यभिचारिणे यदातनिष्ठिता
कांताप्राप्ताशाविदस्तदा सेवाविणस्तशान्तस्य निराकांक्षस्य भीमतः यस्यादरेतके केववेधनसेसनादिकम् वि
वियं ऊरुने कार्ये न तेषां पोषययोगतः एवममेः सदृक्कना जायेते भिन्नशक्तय इति तस्मादत्र करुणासु विप्रले
भसंगारस्य यथिदोषाव्यभिचारी साधारणः स जातिरनुकूलः यथा शान्तसंगारयोः प्रागुदाहृतं प्रसोदवमस्य संग
निर्वेदो विरुद्धकार्ये करुणानदोषस्तथात्र करुणा विप्रलम्भयोः साधारणाव्यभिचारी न दोष इत्यर्थः तथा चोक्तं परते
नेव व्याधुत्मादाय सारजाद्वयप्रसरणादिभिर्विप्रलम्भोभिनेतव्य इति सेवार्थादेति यादिशब्दादिरुद्धस्य विभाव
स्यापि वा यथा यामदोषमुदाहरति सत्समनोरमाः कामाः सत्सरस्याविभूतयः किंतु मत्रांगनापोगलीले दिजी
वितम् इत्यत्राद्यमर्थे वा यत्नेनोक्तम् अत्र प्रथमार्थे कामशब्दस्य विषयवाचकतया विषयाः कामिनीचेष्टचेदनादयः
संगारालेवनो नोदीपनविभावाः उत्तरार्थे संसारभीरुताविषयदोषदर्शनस्य सार्वार्थ्यविषया उपाधेया जीवितस्य त
चलने कामानोरम्यतम किंचित्करमिति विषयदोषदर्शनस्य तदर्थवसानादिति विषयस्य तादायितासती शान्तमेव प्रसाती
तदोषप्रतिभावः नन्वत्रोत्तरार्थेपि मत्रांगनेन साधुपादानाहं गागारस्यैव प्राधान्येन शान्तमेव प्रसाती शोकाद जीवितादप्य
थि कनपांगभेगस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धतदुत्तोपधानतयोपानेपानिमेव प्रसातिन पुनः संगारस्याप्रतीतिस्तदेगाप्र
तिपत्तेः अतिशयचलनेन प्रसिद्धो योपांगस्तस्यास्थिरत्वेन दुर्गास्य शान्तप्राप्तास्थिरत्वस्योपमानतयोपानेयथा मत्रो

गन्तायोगभेदप्रलस्यजीवितमितिप्रतीतिः संगारोगानोविभावादीनामकरणादितिभावः विनेयायुक्तालीकते
कायशोभाद्यमेववा तद्विरुद्धरसपरीक्षितदेगानोनश्यतीति संगारविरोधितिशोतरसेवसंगारोगानोविभावादीनांसमा
वेशः विनेयानामुपरिष्णानोराजशरीरानां संगारलक्षणानां संगारभेदेषां तोलीकरणायतथैव संगारसकलजनम
नोहारितातेदगानामुपमानेनसमावेशास्यकायशोभाकरणाद्येवानदोषमेवप्रकारेणधुनिकतामिदुदाहरणेनिर्दि
ष्टताप्रतिपत्तयेवाध्यवायकतापरिदृश्यदायुस्तेतद्विरुद्धयितमाह नतुलिनीयोमुखीकरणाप्रपरिहारः शोतसंगार
रयोर्नैरेतयसाभावात् अत्रास्मिदुदाहरणशोतसंगारयोर्वाध्यवायकतैवनिर्दिष्टतायोसमाधानेनतुविनेयोमुखीकरणाप्र
त्रोत्तरार्थेनव्यवधानेनोक्तव्याख्यायांशोतसंगारसमस्तानिमतत्त्वाविभावयवप्रतीयेत संगारोगानितसर्वायेववदितानी
तिहरवर्तिनः संगारसकथमत्रविनेयोन्मावीकारिता अथवानैरेतयोभावेनैवतयोर्विरोधिता तथाचवत्यतिशोतसं
गारयोर्नैरेतयोविरोधरति नापिकायशोभाकरणोरसांतरादनुप्रासमात्राद्वाभावात् अत्रभवत्याख्यानुसारेणका
यशोभाकरणमपिनिर्दिष्टतायोनपरिहारः कायशोभायाशोतरसेनमधुरानुप्रासमात्रेणवास्तदनिश्चयः एवभावात्
विन्यासविक्रियादोषाभावेप्रतिपाद्यतथैवसामानामपिप्रतिपादयति आश्रयेकविरुद्धायः सकार्योभिन्नसंश्रयः रसांत
रेणोत्तरितोनैरेतयोरसः एकस्मिन्नाश्रयेविरुद्धोवीरभयानकोततश्चयस्मिन्नाश्रयेवलीनीयेकश्यानायकेवीरसउप
निबद्धस्ततोमत्रतद्विरुद्धेभयानकेतिविरुद्धं तथाचवैरिणिभयानकवर्णनेकश्यानायकस्यपराक्रमसंयुक्तकतयावीर
सपरिपोषकमितेकाधिकरणनविरुद्धानांभिन्नाधिकरणत्वेणः योतनैरेतययकविषयसमकालमवस्थितविरुद्धो

का.
दी.
२५

शोतस्य गारोतयो रविरुद्धोयः कश्चिदसः समये निवेशयितव्यः न यथावतिर्दीप्तता यत्तदेव तस्मात् वीरभयानकयोरेकाग्र
यत्नेन विरोधः वार्णिस्य वीरस्य भयावेशेन निरुत्सादनादी रत्नदानिः भीतस्य बोत्सादावेशेन भयानकत्वं दानि रितेवे विरोधः
इति प्रतिपत्तगतत्वेन भयानको निवेशयितव्यः उक्तार्थः शोतस्य गारयोस्तनै रेतयो रविरोधः शोतस्य गारयोस्तनः संस
कालेयकाग्रयगतत्वेना विरुद्धयो रगिनै रेतयो लोकत्र समकालमवस्थित्या विरोधः शोतत्वेन संगारदानेः इति रसोत्तरं मेत
रे कार्यम् इत्यतो देतो रेकाग्रयते पिदयोः शोतस्य गारयो विरुद्धस्तनै यो रसो मध्ये कार्यः एतदेवोदाहरति यथानागा
नेदने शोतस्य जीमूतवादनस्य अदो गीतं अदो वादित्रमियदुत्तमेत निवेश्य मलयवती प्रति संगारो वद्धः चमत्कारि
तया निर्दीप्ततामासादयतीति शेषः अविराथिनारसं नरेण मध्यगेन व्यवहितयो र्विरुद्धयो रसयो रविरोधे हृद्यितमे
कवाक्यस्य यो रपि दर्शयन्नाद नपरं प्रवेयेयावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसांतरव्यवधानादि रोयो निवर्तते परं केवलेया
वदवधारणे उदाहरति यथा भूरेण दिव्यान्नवपारिजातमालारजोवासितवाद्ममूलाः गाढं शिवाभिः पारिश्यमा
नान्तरागनास्मिष्ठभुजांतरालाः सपोगातैः कृत्वा भुजो स्फुरद्भिः यज्ञै र्वगाना म्रपवीज्यमानान् संवीजिताश्च दत्तवा
रिसेकैः सुगोपिभिः कल्पलता उग्रलैः विमानपथं कतले निषण्णः कुतूहला विष्टतया तदानीं निर्दिश्यमानो हल्लनो
यलीभिः वीराः संदेहान् यतितान् वश्यन् अत्र वीरभयस्य गारयो रन्यो रविरोधो रभया विरुद्धेन वीरसेन मयी भूतता
दविरोधः प्रकारोत्तराणां विरोधं दर्शयति स्मर्यमाणो विरुद्धापि साम्येनाय विवक्षितः अंगि संगतमा मो यो नै नरुष्टो
परस्परम् यथा अयं सरशानो कर्षी पीनस्तन विमर्दनः नाभ्यरुज्जनस्य पीनो वी विस्त्रमः करः एतद्भूय प्रवसः समर

भूमिपतिनेहस्तमवलोक्यतद्वधुभिर्दयो अत्र पूर्वावस्था स्मरणं संगारोगमपि कर्तुं परिपोषयति सर्वावस्थायां रा
नोक्तवर्णोदेः स्मरणं संगारकर्तुं रसविरोधिनः संभोगयोगमनुभावतया पोषकं स्वादेदत्तनो विकेदस्य शोको दीप
कतया कर्तुं कर्तुं सत्त्वमिदं तस्याज्ञानेदवर्धनः प्रकृतिरमणीयाः यदा शोः शोचनीयता प्राप्ताः प्रागवस्था
भाविभिः संसर्गयोगाधिकतरशोकावेगमुपजनयेतीति साम्यविवक्षया दादरति हेतुतत्तानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसोदुल्लेखं भवतः शरीरे दमानिरक्तमनसा मरगाजवधा जातस्य देहनिभिरप्यवलोकितानि अत्र कामकस्य दे
तत्तत्तादीनि यथावमत्कारकारीणि तस्याजिनस्य यथापरः संगारोतदवलोकनात्स स्मृद्देहद्वयो मुनय इति साम्य
विवक्षा प्रसूयवुभयानि जयममवभाक्तमिकं तिसिंहेतुदपमरत्तत्ताय दयया स्वांगसमर्पयते जिने प्रतिकस्य विरु
क्तिरियम् अत्र जिनदेदी सिंदे हेतुतत्तानि क्रोथस्य वीभत्स्य वा पोषका मतिक्तादशान्ततामपि संगारावभावात् साम्य
मेनोत्सादातिशयपोषाणाजिने दयावीर्यतातिशयमेव शोचयेति अतएव स्मृदायाः संगारावभावस्य साम्येन पुनीनामपि
रागिजनवद्वस्य इति अगिन्मगतमाप्रयारुद्वेष्टनोदशयति काममः ततकोमलागलिगलरक्तैः सदभोः स्थलीः पा
दैः पातिनयावकैर्विषयतद्वाद्यामुद्योताननाः भीताभर्तृकरावलेवितकरस्तककुतायोधनादावाग्निपरितोषमतिपुनर
पुनरुद्दिवादाइव अत्र तादृक् राजविषयायारीति मनीयते तत्र कर्तुं इव संगारोपेगमिनिनतयो विरोधः यथापरस्य रेविरु
द्वयोरेपि सेवकयोः स्वस्वामिकार्ये स्थापारोपनकरणीये प्रतिनप्रतिकूलता किंतु साधकत्वेन तस्यासंभोगसंगारकर्तु
तायोरन्योन्यविरुद्धयोरेपि वान्तो येरातिप्रतिपत्तवणानाप्रयमादानेन नरतिभावसाधकतेनार्थः नन्वविरुद्धसंभावयोर

का.
ही.
१३.

१३०

सयोक्तव्यमन्यपरत्वेन सभावपरिणामादविरुद्धमिति शोकापरिहारायमाह यथापदि गच्छयतो निष्ठवदमोने समा
चर एवमाणाग्रदप्रलेकी इति धनितोर्थभिः अत्रपदीति क्रोडेति गच्छति च कीडेति धनितोर्थभिः अत्रपदीति क्रोडे
ति गच्छति च कीडेति इति क्रोडेनायेत्येवमनागमनयो विरोधः अत्रगमनागमनयोः एतन्नोन्वयानयोर्वचनेमानयोः स
भावतो विरोधेयि पदीति क्रोडेतीत्युक्तिप्रकारात्क्रोडेगतेनोपादानविरोधो नास्ति तथेवात्र राजचाटके राजरतिभावा
गतेनोपादानात्क्रोडगारकरुणयोर्विरोध इत्यर्थः तथा चोक्तमालोचने सामग्रीविशेषपतितत्वेन भावानो विरोधो न सभा
वमात्रनिबन्धनो राजनिकरयवास्थिताततायिनोयनविरुद्धानामन्यप्रतितापरत्वेन भूतानां प्रोतेन क्रमेण स्वात्मपरामर्श
णविश्राम्यताका कथापरस्पररूपवित्तोयोयेन विरोधः सादिति तावत्तिकारिकायास्त्रेवचनमतेत्रमिति नायादिवचनस्या
तेप्रतेनवहनपिदशयति विमोहस्तावलनः प्रसभमाभि दत्तोपादयानोकाते इहहान्केषोसुपास्तचरणनियतितांने
दितः संप्रमेता आलिंगिनोवधतस्त्रिपुरवृत्तिभिः सास्त्रुनेत्रोत्पलाभिकामीवादीपरायः सरदतद्वरितेष्टाभवो निःश
राग्निः त्रिपुरवृत्तिभिर्दत्तावलनः सतिमइमेवमन्यः सर्वत्रयोज्यः कामिपलेतिमोनाहतः अवधतो न प्रतीक्षितः
सास्त्रुवमीषया अमत्रतिमोहतः सर्वागधननेन विषाराहः कृतः सास्त्रुतेनिष्पत्त्याशयतया अत्रमहोदेवविषयः कवी
भोवौगीनस्यवाक्यार्थभूतस्त्रिपुरवहनप्रभावातिशयगम्योदुत्तोगे अदुतस्यत्रिपुरवृत्तिविधावितकुरुलोगंकारुणस्यत
त्रिपुरवधनामार्शयरायः कामीप्राग्यथावदहनवास्तथायशोभवः शरागिनीतीर्थाविप्रलम्भसंगारः सयमागोथिक
तरशोकावेगजननारगमिति वदनामदुतकरुणसंगराणां विरोधितामणविशिष्टानां विशिष्टस्य शिवविषयस्य भावस्या

मिनोपेक्षा योन विरुद्धते एतदेव ह्यभासेति पाद इत्यत्रिप्रतिप्रभावातिशयस्य करणो गंतस्य तस्ये गारः प्रकाश
शिनमेतत् नन्वत्रयं ते संगारेण पोषितः करुणः प्रधान एव कथं त्रिप्रप्रभावातिशयं गमितं तस्यापि न करुणविशो
तिरिति तस्मात्तैव यद्यपि संगारेण पोषितः करुणस्तथाप्यत्र करुणविश्रान्तिः पर्यवसानेन सदस्तिमादिना प्रस्तुते भा
वे विग्रामात् अथवा प्रागप्याकाशमुक्त्यावरतिस्मृत्या य शरातिरिति संगारेण पोषितेन करुणेन गुण्या र्थं यवोपोद्वत्य
ते अथवा संगारेण पोषितः करुणो न तु संगारेण मास्तु गुण्या र्थं सत्तु भावस्य पोषको स्तिमर्थः एतदेव स्थिरयति उक्तं दि
गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारेति तथा भूयसि वर्तते गुणो प्रधानो गे संस्कारः परेण परिशुष्टिः
ते देत इव सेहति इति प्राक्यतिपादितं यस्मिन् सस्मरसा नरेण विरोधो नाप्यगामिभावो भवतीति रसप्राप्तेनात्र न तस्यापि
भाव उपलब्धते इत्यनेन प्रकारेण प्राक्यतिपादितं च तस्यां लासे विगलितवेदांतत्वेन निश्चितस्मरसम्यसा माजिक नि
ष्टालो किकरिते रवसर्वत्र समस्तो राय रयययस्य सत्ताद विरोध एव सर्वं यामिति सिद्धिः इत्येकाग्रप्रकाशेन सममो
लामः ॥ श्रीशेकरो जयति ओं गुणेश शिवो यथा यथा संगतं तन्मा मता गुणप्रकाशगुणानां दर्शयति मिरा यद्म
पूर्वां लास संगतिमुद्यानयत्रोलासमुपक्रममाणो वतारयति एवेहोला बुक्ता गुणाः लेकार विभागमाह गुणां प्राला
काराश्चेति हहः तेषां विभागः परस्परवेधो ज्ञानं परस्परानो यमाः शोयादयो वात्मनः उक्तं वेदेन वल्लस्मरवलस्थि
तयो गुणाः यथात्मनो देहापेक्षया गिनः धर्मिणः उक्तं वेदेन वरिद्यादिभाषातिरेकनिमित्ताति एवमवलस्थितयोराना
गतकारसमरजाः शोयादयो धर्मा गुणसंज्ञाः तथैव शब्दाद्यं शरीरककाद्यमास्थितः सागिनः कविसदृशयताम्य

तिः साधुर्योदयो गुणारसमेवाश्रितानतवर्णानित्येवेज्ञानेनेनज्ञानेनवेद्याः सत्यास्तर्काद्यवदरेति मूर्खानामेवग्रत
एवमाधुर्योदयो रसधर्मो सधुचितैर्वर्णैर्व्यज्जनेनतवर्णमात्राश्रयाः अतएवोक्तनीत्यावर्णोप्रयतयाद्यभिचारिदृशं नात्मा उ
योदयः संगारादिरसमेवधुर्माः तन्नद्रसानुगुणैर्वर्णैर्यमाणैर्वर्णैर्व्यज्जनेनतवर्णानामेवामो गुणाः यथेष्टोयोजकत्वेन
योदादरिष्यन्नेषोवर्णोनायजकत्वेवर्णानेकमप्राप्तमपिवद्भवत्तयनयायेवत्येतेऽस्यः तदेवप्रतियोगिनिश्चयणाधीन
निश्चयणमायनतावद्गुणविवेचनायमेकालेकारलक्षणमुद्दिशति उपरुवेतिनेसेतयेगहारेणजातचित् दारादिद
लेकारालेखप्रसोयमादयः येधर्मायोगयोक्ताद्युपशरीभूतयोः प्राज्ञार्थेयोक्तव्योपादानमुखेननतसाक्षादेगितारससा
क्तवैकत्वेनजातचित् नतनियमेनसर्वदातमेगितारसमेतेयेउपरुवेतिनेनुपसाधमादयोलेकाराश्चः सतमितितरस
स्यासंभवेणलेकारमात्रेणविवक्षयापरितोषात् अनुप्राप्तमप्रावहारासपोषकत्वेउपमायास्तयेहानेत्यनेयप्रदणे अ
पिवगुणारसेविनानावतिष्ठतेतेवाच्योसाक्षादुपरुवेतिअलेकारास्तरसेविनर्षेणप्रयतेतएवकराचिद्विबद्धावशादुपरु
वेतिकदाचित्तैवेव तदप्यपरस्यरयानतसाक्षादितनयोरमेगितारसलक्षणवाक्याभ्यामविशेषोद्यनितः एतदेवसत्यादयेवाव
कवाच्यलक्षणोक्तिशायमुखेनमुखारसमेभाविनमुपरुवेतिनेकंदायंगानामुक्तवाधानद्वारेणशरीरिणोप्युपकारका
दारादयर्वालेकाराः जातविदितिहूत्रपदेविहणोति यत्रतनास्तिरसस्तज्जोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिताः क्वचित्तुसेतस
पिनोपिर्ज्वेति क्रमेणोदा क्रमेणालेकाराणोरसस्योपकारकानुपकारकत्वेदृशयति अपसारयत्तनसारंऊरुद्वारेदृश्यव
किकमलेः अलमलमालिमृणालैरितिबरतिदियातिशवाला इमादौवाचकमुखेन मनोरागसौत्रेविषमिवविषम

का.
ही.
११५

विरते प्रमायी निर्धमो ज्वलति विधुतः पावक इव दिनस्त्रिप्रत्येगे ज्वरश्च गरीयानि न हतो न मोता तस्मात्ते भवति न चास्मान्
भवती इत्यादौ वाच्यमुत्वेनालंकारो समुपकृतः अत्रोदाहरणं दये क्रमार्नुप्रासो यमेषां योसुत्वेन रसमुपकृतः
तन्वयः नद्यादिप्रथमोदाहरणो माधुर्यं च जके वौर्ण्यं च प्रामेयं नालंकारविप्रलम्भः योसितः द्वितीयेन मालोपमया तीव्र
विषमार्थं मे सर्वत्र प्रसरण विधुतस्योत्तेजितस्याग्नेर्यमेषां पितया ज्वलने ज्वरस्यार्थं मे प्रमोदं देसाय या विप्रलम्भः यरियो
सितः एवमुपकारितो दशेयितानुपकारितो लक्षयति चित्रे जङ्गुदिरनुग्रहदिसागुणोषसे ह्यश्लोहदिसिद्धे सवत्समि
वहदियग्रहदिकववेयथानेन न हुरि विरतनुणीतरही इत्यादौ वाच्यक्रमेव चित्रे निखाता भवति न नूनो भवति सागुणोष
शयायां लटति विकसति रितुमुविषु वचने वर्तते प्रवर्तते काचवेयथानेन न चरति विरतरुणी प्रगल्भा नतरसमिप्येव न
यः अत्र दिवाचकमोजोगुणं च जके प्राकृतकोयप्राहमात्रप्रथाने प्ररुसानुप्रासो लंकारोति नतसतमपिरसप्ररुषानु
प्रासस्य मधुरविप्रलम्भरसाद्यं जकनात् मित्रे काणगते सरोरुदवने बहाननेताम्यनि कंदत्सभमेषु वीत्यदयित्वा सत्रो
पुः सारसीम वक्राहेन वियोगिनावसलता नास्वादितानो ज्जिता वक्रैकवलमर्गलेदनिदिता जीवस्य निर्गकतः इत्यादौ
वाच्यमेव नतरसम अत्रांगले वेसुपमालंकारो वाच्यं जीवनिर्गमनाभावमेवोपकरोति नतयोगे विप्रलेभाभासे विप्रले
भेदि प्राणापरा मयवोभिलक्षणीयः अंगलायास्तप्रतिवेधकतात्पुदेवरसानुपकारिता एते देवाद् अत्राभिसलता जीव
रोदुने तमेति प्रकृतानुनुगुणोपमा अत्र विप्रलम्भाभासे जीवरोधं नूनो वितमिति प्रकृतस्या विप्रलम्भाभासस्यानमुप
लोयमेयमिति नानालंकारसंस्थेः प्रकाराश्च समोक्तय इति प्रस्तावेकाद्यशोभाकारो यथोमानलंकाराश्च वदते इति प्र

[illegible]

तु गणालेकारभावाभावप्रयुक्तोऽति रसवत्ताकायमेवेतदिति न कापितितिः शेषः प्रसादसमतामाधुर्यसङ्गमारता अ
थ यत्किरुदारत्वमोजः कोतिसमादयः इति वेदभ्रमार्गसमाप्तो देशगुणाः स्मृताः इत्येव केदाभरणादिमते सेहस्यसम
तपुम्भायपित्तमाद इदानीं गुणानोभेदमाद गुणालेकारप्रविभागात्तेतरे गुणानो विशेष उच्यते इत्यर्थः मधुर्योजः प्रसा
दाद्यास्त्रयस्तेन प्रनर्देश एवेकमेणालतणमाद आह्लादकत्वं माधुर्यसंगारे दुतिकारणम् आह्लादकत्वं वमकारा
परप्रायसर्वरेषु साधारणमेवेति विशेषमाद संगरी दुतीरादी भावप्रकारण येन विनेद्वतितत्पकारकाह्लादक
त्वरूपमाधुर्यसंगारपेवमत्यः एवमोजः प्रकारकाह्लादकत्वादीरेपेवत्याद्येवार्थं तथा च सन्निः संगारेयात्सभोगे दु
तिगोलतत्वमिव संभोगसंगारे मनागीवादीभावः नतविप्रलम्भवदनिशयेनेतेवमिव शङ्कायः प्रयत्नानि सप्रनार्थ
शहेमधुर्यमिष्यते इति कस्यचिन्माधुर्यलतणमाशङ्काद प्रयत्ने प्रनरोजः प्रसादयोरपि अतिवस्यास्यपि दर्शनात्कवलं
मात्रासाधारणतेति वाभिवाशङ्क्यत्वे माधुर्यलतणनेमर्थः करुणो विप्रलम्भेन कोतेवानि शायान्विते अमेतदुतिदेतत्वेन
तद्वतिरूपेमाधुर्यमत्रेदमाकृतं विषयविकेदेति निर्वेदजायते निर्वेदाकृतिनमपि देताजतादिरिवदादादिलीयते करु
णोदिवेधुदियोगादिभावितेवधारिष्यविषयस्य विकेदेन जायमानो निर्वेदो जन्मप्रायेचित्तमनिशयेन विलापयति विप्रलं
भेत्तु पुनः पुनर्वाकि तानामभीष्टानां प्रियदर्शनादीनां अनयिगोमनाभिलाषादिमस्यां तावस्यादशकसंभवात्करुणातो
प्यनिशयिते विषयविकेदे परिपुष्टो निर्वेदश्चित्तं सकृद्वद्वयति तरो प्राप्तेतु विषयकाद्यानि चमेव स्यायी भूतो निर्वेदश्चित्तं न
वनीतमिव विलापयति तमामिनि क्रमेणात्पतदुतिदेतना दीप्यान्मनिसुतेदेतरो जौवीरसस्थितिः यथा संगारे मनागीवा

का.
ही.
१३५

हीभावः तथावीरेमनागेवचित्रज्वलनमिमर्थः चित्रमविस्तारयदीमिजनकतमोजः स्त्रिग्यणापिसामाजिकम
नसोदेथ्यात्मकविसयेविशेषसमकैणसूर्यकोतसेवाकं रश्मिसंवेधेनज्वलनमोजः अत्रापितारतमंदशीयति वी
भत्सरोदरसयोस्तस्याधिक्यक्रमेणव वीरोहीभत्सेततोपिरोदसातिशयमोजः उक्तपुरसेषुत्रिप्रदासाभयाडुतेषुपारिषो
षाडुभयात्मकतेनभिपुक्ताः तथादिदोम्यतिशेगारागतयामाधुयेप्रकृष्टसत्यमोजः भयानकेमनचित्तसन्निभ
वनेपिहीभत्सोगतयाप्रकृष्टमोजः सत्यमाधुये एवमडुतवीरोगतयाप्रकृष्टमोजः सत्यमाधुयेइतिवर्णयेति शुक्रंय
नानिवत्सुकजलवत्सदसेवयः यामोमन्यत्यसाहोसासर्वत्रविदितस्थितिः अत्रादितियाप्यमिदचित्ते सर्वत्रेतिसेवे
पुरसेषु सर्वास्वरचनासुखा यथागतिः शुक्रंकाष्टसदसेवयाप्रोतिः यथावसकंवस्त्रजलेतत्कालमेवयामोति तय
योगाश्रितंसदसेवयामोतिसप्रासादसेनः सर्वेषुपुरसेषुकरितिप्रतीयते सर्वाश्चयेचनाकरितिप्रत्यायति वीरोदरा
दिषुषुकेयनाग्नितवद्याप्यापकतासंगारकरुणारिषुसकजलवदितिनिर्णयः ननुयद्योतस्थानोमेवगुणानशब्दा
र्थयोस्तदिकथंकायलक्षणं तददौषोशब्दार्थोसगुणावितिशब्दार्थविशेषणतमेवामित्याशेक्याद गुणसत्याप
नस्तेषांशत्रिःशब्दार्थयोभेदा गुणसत्याप्यवारेणतेषांगुणानामाकारेणैवसेव यथात्मगुणाप्यारिषोर्यस्याकारण
गुणानुपपद्यतेतथासुखंजकवर्णवतेनोपचारेणमाधुर्यादीनोशब्दार्थविशेषणतमिमर्थः गुणानोदशसेव्याप्र
तिषेयमुद्दिष्टेविज्ञाणोनिः कृतस्तेत्रयएवतदेषोत्पाद केचिदेतर्भवेनेषुदोषमागागोश्रिताः अनेभजेतिदोषतंऊचति
त्रततोदश केचोचिदेषुसदुक्तेष्वेतर्भावात् केचोचिदोषाभावमुत्वेनअवगात् केचोचिदोषतेनत्यागात्रयएव

पुणः संभवति न तदर्थः पतदेव ह्यमादर्शयति बहुनो यदानामेक यदवज्ञासनात्माय शेषः यश्चा रोदावरोदक
मरुतः समाधिः याव विकते ललाणे दभता यश्चो जो मिश्रितं यो यत्नात्मा प्रसादः तेषां मोक्षो न भीवः बहुनामपि यदानामे
क यदवज्ञासनमेकस्या नीयो मर्णा विनासा शेषो यथा केदाभरणो दाहतावव सखा शारुथि रथवीरुथि सदा सारंग
कन कुथिता मत्वारुदि मेद मेद रलिदि स्वकं देकुं देकुं दि शुष्मात्मा तसित प्रभूरि रज सिज्जालायमाना भसिजे हेमासि
खराकं नेमसि कथं पां यश्च जोजीवसि अग्रगां छावयो वर्णा नीयो प्रीष्मश्च आरोदो गाढतावरोदः यो थिल्यतयो क्रमः आ
रोद पूर्व कोवरोदो वरोद पूर्व कोकरोदो यः समाधि सवेद लोक लोक ममाभिरताराभिरस्तागतं गच्छ मस्तगिरिः शिरस्त
दनु बच्छा याद रिदः पाणी प्रसासन्नतरोदय सतरणे विवारुणि म्वातेता मे जिष्टार सला रिने वदिग पि प्रावी सुमुनी लति
अत्र पाद रेय गाढां वयो वर्णा नीयश्च तया च तथैव थ स प्राची दिशः सानुरागायाः संगार तेन वर्णा नीया यो थो थिल्य स
दपि सर्व वाद्गत्या पीतया तीव्र प्रयत्नोच्चार्यत या वा गाढ प्रायुमेव विकट तेषां दानो यति केदाज्ञ सत्याय ते यत्र सोद
रता यथा तत्रेव शास्त्रेणः प्रत्युत म्मुत्ता पीत पीत सायामि नीर्जन परो रजनी दधुवात्र उर्वोद्भूत वलन वंथ निसेधिः
लोलपादो न संवलित भूल पदाः सप्येति अत्रापि वंथ विकट तं गोज सामिश्रितं थो थिल्य यत्र स प्रसादो यथा यच्चंद्रको
टिकार कोरक भारभाजित वप्रास वपु निज रापर लीदर स तह प्रनातु दिम शैल जलालि के ज कोक्कार उर्वरु विरा विसरा
पगामः अत्र प्रतिपदं गोजो मिश्रितं थो थिल्य तदेव प्रकारेण प्राच्यैव वर्णिताः सखादय सखा विकट वंथ नत योज मिवा जो
वावक शह विप्रोषे तभी वर सर्थः पृथक् पद तत्र पमा थुं यं भेगा सा ला दुपाते पृथक् पद तम समासः तद्रूपमाधुयेतेन य

का.
दी.

१३५

135

इकेतदस्माभिर्भेदपावसात्तस्मात्समस्तपदसमाधुयेजकत्ताविक्रियासाक्षादुपातमंगीकृतमेव तथाचतत्रो
दाद्विद्यतेअनेगुंगप्रतिमेत्यादि॥ असादेनार्थव्यक्तिरिदीता कृतिमर्थसमपणमर्थव्यक्ति सातशुकेयनवदित्युक्त
नतलोप्रसादएवातर्भतेतिप्रथमपादहेतिः समतायागुणात्तेपिकुचिरासुतेननवस्थासुवनाययुक्तमेणततोपा
पादसहस्रिमाद मार्गाभेदइयासमताकुचिहोषः ममहोतनविकरेनवावेयेनयथेवायजेतथैवसमापनेकविदहण
नीयस्यानतरतोदासइतिहोषस्यनान्यत्वाग्रहेहेतयथैः रशितेचैतहोषतेयतत्यकर्षादौकविदित्यतः यत्रतनानौ
विसेतत्रगुणात्मेवदर्शयति तथादि मातेगाकिमुबल्लितेविमार्गोमिदाभिधानेनसहणमार्गमागोगुणाः अत्रमातेगा
दिषुमहणाकोवर्णानामारब्धानामपेकोपादोपेमादौमिदाभिधानेयोरुद्यौचित्येनमागेनगुणपवेत्यर्थः पवेतुती
यपादहेतिमुक्तादितीयपादहेतिमाद करतग्राम्यतयोद्भूताभिधानामनिराकरणेनायारुषइयंसौकुमार्यसौ
ज्वल्यइपांकोतिम्यस्वीकृते अत्रापादुपादिषुचरसापकर्षकत्वाभावपवनतरमेषासकतेमेवसौकुमार्यकांसाये
लल्लुताएयावातइत्यर्थः चतुर्थपादहेतिमाद पवेनदशशब्दगुणाः एवमुक्तयस्याशब्दगुणास्त्रयपवेतदशोति
सिद्धेपवमेवोशब्दगुणात्तोरुद्यौचित्येनगुणात्तमपिहस्यति पदाथैवाकरवनावाक्याथेवपदाभिधा प्रौढिर्यस
समासोवस्माभिप्रायतमस्यव याससमासोवेतियाप्रौढिरुतइत्युक्तं तदेविजमात्रेनगुणाः तदभावेपिकायवदा
प्रवृत्तेः एकस्मिन्नेववदपदाथेप्रयोजनयतसमग्रज्यातिरेविसादिवाकरवतयाप्रौढिर्यतदोजइत्युक्तं तथा
येवीरः सर्वोयथानाथवदारेवेनेतिवाक्याथेप्रयोक्तयेमदारेथेतिपदाभिधामेनप्राप्रौढिस्तदोजःअयमानाकारोभ

वतिसखडः खयतिकरः सखेवाडः खेवाभवतिनभवमेवचतनः पुनस्तस्मात्पूर्वंभवतिसखडः खेकिमपितत्पुनस्त
स्मादर्थंभवतिनचडः खेनवसखमिमादावदृष्ट्वेतिआत्सखडः खेवेवित्रमिमेतावन्मात्रेकस्यवीक्याथरुक्तिरूपोवा
ग्रामोयोस्तदोतः तथेव तेदिमालयमामेग्रमादावेकेनैववाकोनवदूनावाक्यार्थानोसेक्षपनेसमासः प्रोक्षितोतदोज
इत्यक्तमिमन्वयः तदेतदुक्तप्रकारलक्षणमोजोवेतिग्रामात्रेप्रागल्भ्यमात्रेनतुगुणः रसपरिपोषकसमर्थः अत्रेदेतमाद
तदभावेइमादि भवदुक्तलक्षणमोजोसोभवेपिरसमतयेवकाययवदारग्रहणेः दोषमागामरेप्रिताइत्यपिदर्शयति
अप्रष्टायेतादिकपदत्वानुवीकृततामंगलरूपमूलतःप्राप्तानोनिराकरणेनसाभिप्रायतत्पुमोजोर्थेवैमत्यात्माप्रसा
दः उक्तिवैविग्रहपेमाधुर्यमयदुषरूपेसौकुमार्यमप्राप्ततत्पुप्रदारताचस्वीकृता यथाशास्त्रगुणेषुकष्टः तमागेनसौकुमा
योक्तेरसायकषकताभावेपिरसोक्तषकताभावान्नगुणानेनोक्तिः तथेवाथगुणेषुप्रष्टताभावद्वयसाभिप्रायतल्लक्षण
सोजोयदुक्ततस्यापिदोषाभावद्वयसाभिप्रायतत्पुपवमधिकपदतत्पुपिभावः यावदर्थपदतादर्थ्यसाभिधेयस्यैवमत्यर्थः
प्रसादोपिदोषाभावपवनगुणः तथेवानुवीकृतताभावद्वयमुक्तिवैविग्रहतथेवाथेसाविक्रिमेनरोक्तथनेयतद्वयमाध
र्यमपिदोषाभावपवनगुणः तथेवस्मृतेतिवाच्यसामंगलसामूलसामुक्तसङ्गेजकसामावः यतक्कथाशेषानामिमेव
मायुक्तिभिरपारुष्यद्वयप्रकृतिनुद्धेनकंसौकुमार्येयतदपिदोषाभावमात्रमेव एवंप्राप्तताभाववैदग्ध्यतत्पुप्राप्तोदारता
नगुणासमर्थः अभिप्रायमानसुभावोक्तलंकारेणरसधुनिगुणीभूतयोग्याभाववस्तुसभावस्तुद्वयार्थव्यक्तिदीप्तसत
रूपोक्तानिप्रसीकृते सुभावोक्तिस्तुद्विवादेः सक्रियाश्चपर्वणतमिनिवत्समाणात्तदणोनसभावोक्तलंकारेणवस्तुनो

का.
सी.

२३५

१३६

डिस्त्रादेवर्णिस्यसभावेनसङ्घेणस्फुटेश्चयस्यास्तादृशस्यार्थस्ययत्ति स्वीकृताग्रर्थयत्तिसभावेनान्वेतर्धने
मथेः प्रौढिसिचतरायत्तियेचवापुगपहताः संनरीतमशकास्तेदीमार्थीरेरुदाहृताइतीत्येससविभावादिभा।
वानोयत्तारसानांजरितिप्रतीयमानतेदीप्रवेयत्ताकांतिरितिलक्षणाकांतिरथिरसधनौवागुणीभूतरसव्यंगेवांतर्ध
नानदृष्टवाद्यानदिगुणानोगुणाभावोयुक्तइत्यर्थः क्रमकौटिल्यात्तल्लक्षणतोपयत्रियोगइत्यदृष्टनात्मास्मयोपिवेचित्र
मात्रम् दृष्ट्येकासनसंस्थितेप्रियतमेइत्यादौदर्शनागमननयनपिधानादिक्रियापरस्पररूपः क्रमपश्चाद्भूयेत्यनयनपिधा
नादिविदग्धवेष्टितेकौटिल्ये अस्मवेष्टितस्यलोकेषुवद्वशादर्शनात्प्रसिद्धिरेतल्लक्षणम् एकापरस्थितयोरपि एकस्यावेवेने
परस्यातवयवपिधानमुपपादकतस्यापिगच्छागमनमुपपादकं तस्यप्रक्याविम्यासउपपन्निरितेनेष्टाक्रमादीनोयोगः संयो
जनमेवतुययस्यास्तादृशीचासौचरनातदात्मातल्लक्षणाः स्मयोनाद्यगुणोयुक्तः सर्वेचित्रमात्रकविवेदग्धप्रतिपा
दनमात्रेनतकश्चिदसस्यसाधारणगुणत्वेनयोषकइत्यर्थः अवेष्टमरूपासमतादौषाभावमात्रेनप्रनर्णताः अवेष्टमयेयथे
वप्रकृतेतथेवनिर्वाहः तद्व्यसमतायोक्तासादोषस्यप्रक्रमभेगस्याभावमात्रेनगुणाः नतरसस्यपोषकअत्रदेतमाह
कःतल्लमुन्नतोमप्रस्तावेमदभिदधान् उन्नतोदास्यत्तल्लानामदभिदधातोमेतावतानुमन्नस्यसावधानस्यप्रकृत
निर्वाहोनेगुणइत्यर्थः अर्थस्यायोनसकायायोनैवायदिनभवतिदर्शनेतत्कथंकायमित्यर्थेदृष्टिरूपः समाधिरपिनगु
णाः सद्योमंडितमत्रहनचिबुकमस्यर्थनोरंगकमित्यादौहूनोम्लेकदेशविशेषः तज्जातत्वात्पुरुषाहूनःतस्यसभावादे
वार्थससद्योमंडनेनपदेनवातिशयितरुणोकश्चिबुकंतत्सामोननारंगसफलविशेषस्यामेनवर्णनंक्ततमित्ययोनैः यो।

५२

निहीनस्यार्थस्य कथने समाधिर्नामाधिगुणोयउक्तः तस्य यदि न भवति दर्शने यदि केनापि महाकविना प्रयुक्ते न दृश्यते तदप्र
युक्तात्वे दोषे पयं वसाना कथं काव्यमिति मर्थः एवे निजनयनप्रतिविंबेरेनुनिवृद्धः प्रतापिताकाचितनीलोत्पलेति विस्
सतिकरमपेयिते ऊसमलावीमादौ नयननीलोत्पलयोः साम्यामेरपि वर्णितमिति सत्कायायोनीरथं नीलोत्पलशक
यानि जनयनप्रतिविंबेरेण स्पर्शनेकायादयस्योक्तिः समाधिर्नाम गुणोयउक्तस्तस्य यदि न भवति दर्शने तदा दोष एव य
दितमहाकविप्रयुक्तः कथपि दृश्यते तदा विक्लिमात्रमेव न तत्कापिरस्योक्ततायेनास्य गुणत्वे स्यादिति भावः एतदेवोपसे
द्वरति तेनार्थगुणावाचाः केविदंतर्भवेमेविति युक्त्याद्युगुणानामपि युक्त्यादनादेनेसादयो ध्युगुणाः वक्तुं नोविताः अत्र
हृन्निमादवाचावक्तव्या रचनावर्णेषु पिरसादयश्चितवन्थोलासेयउक्तं न देवदर्शयिते गुणहृत्मा पुनस्तेषामितियुक्तं तदे
वेदर्शयति प्रोक्ताशहृत्मा स्तये वर्णाः समासो रचनानेसां योजकतामितायेमाधुर्यादयः शाहृत्माः त्रयोयंगुणाः उक्ताः
तेषां वर्णां अहृत्मा समासस्तत्पुरुषादिः रचनाहृत्मा योजकत्वे ग्रामाः केकस्येत्याद योजका इति शेषः मूर्ध्वगोमगाः
स्पर्शा अहृत्माः रणोलहृत्मा अहृत्मा मधुयं चरना तथा आयभागे वर्गोत्पारः जनमोगा के ती विवर्गोत्पगाः क्रमेन
हृत्मा नमसंयुक्ता स्पर्शा दयोमावसानाः अहृत्माः हृत्मा विनानथा रणोरेफणकारौ लहृत्मा संयोगाद्यौ न वा संयुक्तौ न स
दीर्घानसारा विमर्थः तथा वधनिकृत् शशोसरेफ संयोगौ हृत्मा अपि भूयसा विरोधिनः स्युः संयोगे तेन वर्णा रसाश्च ताः न
एव तन्निवेष्टेते वीभत्सादौ रसेयदा तदानेदीपयेते तेन वर्णा रसाश्च ताः इति श्लोकद्वयेन वर्णानामन्वयमिरेकगम्येद्योत्कमे
दर्शितं भवति एवं वर्णानां योजकत्वं युक्ता समासस्याप्याह अहृत्मा इति परार्थाभिधाने हृत्माः सावक्तु न हित समासे कशेषाद्या

नामिनि अत्रादिषा होवस्तुलंकारादकः उदा परिस्नानेपीनस्तनजवनसेगाडुभयतस्तनोर्मध्यस्योतः परिमित्तन
मप्रायद्वरिते इदेवास्तन्यासेस्सुयुत्तलतालेपवलेनैः कृपाग्याः सेतापेवदतिविसिनीयत्रशयनम् अत्रास्मिन्नेम
तोमाधुयस्यहेतकालमवयायेयोन्मासात्सादः पवमतिदिष्टस्यकायमप्यावमाद यद्यपिपुणपरतेत्राः संवदनादय
लयापिकृत्वाव्यप्रवधानामोवितेनकृविस्तुवित्त खनाह्वितवर्णनामन्यथावमपीष्यते यद्यपिमाधुयसी
नोगुणानांप्राक्तक्रमेणससम्बन्धितयानियतायवर्णममासवनाः तथापिवक्रादीनामोचितसादयथातम
कंविषयादस्यप्रकारतापिसदृश्योपेक्ष्यः क्वचिद्व्यावृत्तप्रवधानपेक्षयावक्रोचितसादेवखनादयः यथासथा
यस्मात्तवाभ्यःप्रतिकुहरवतमन्त्रधानधोरकोणज्जातेषुगर्जेसुलयवतनदताम्यमसंयुतवृत्तः कृसाकोपा
प्रहतः कुरुकृतनियनोत्पातकृत्यास्वान्तः केनास्मिन्निद्वनारप्रतिरसितस्वालोउत्तः भिस्त्राजितोयम मथामथने
आपस्तः अत्रोलितः सर्वसावद्युभेदानांशुगपहादनेकोणज्जातः अत्रप्राक्तस्यप्रसाधुत्रिमंगलत्वेनताडितोउत्त
भिरितिवाच्यं भोमः सानन्तं अयेकिमेतदित्यादिः प्रवेधः तयोराणपेक्ष्यावाच्यप्रवेधयारुवितमपिप्राधुयगुणम
पेक्षवक्तः कुतुस्यथोरोज्जतस्यरोद्रसप्रधानस्यभोमसेकोचितसादोत्तोगुणव्यंजकारवनादयः इत्यमेवात्रहृत्तिः
अत्रहितवाच्यंक्रोधाभिधेयनकेमप्राभिनयायेवकाव्योमतिनस्तनिकृताउद्धतास्वनादयः वक्रावात्रभोमसे
नः आभिनेयस्तन्नदवस्थानकराण्येथायस्यतादृकाव्येनादकमित्यर्थः नादकेदिक्कृतपदसेवदृशदिने
वाभिनेययोगस्यनेतिनस्तनिकृतास्वयोवाच्यस्यकाव्यस्यवप्रतिकृताविलम्बेनाथोपस्थापकत्वेत्यति

का.
टी.
१३८

१३८

कलारचनादयः यथाप्रीत्युक्तं दातुं शो कलनरभवेत्तेहि केयोपचातत्रासाकष्टाच्चतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेत्य
माणम कुर्वताकृत्यवीर्यस्ततिमिवमरुतांकं यशं प्रभाजं ज्ञां कोरेभीममेतन्निपततिवियतः क्रमकलोत्रमोमे प्र
वक्तुनाटकाव्यस्य प्रबंधस्य चापदीयादीर्तसमासादावुचितेः पितृव्यस्य कृमकलोत्रमोमेवो जसितयौजोपणानु
कलारचनादयः कविद्वक्तृवाचानपेक्षाः प्रबंधोचितपदैते तथासाख्यायिकायां संगारेपिनमस्तुणवर्णादयः कन्याप
दारसंगशयाभ्युदयभूषितं यस्यानायिकाचरिते पुत्रानायकवाचानुवरः वक्रापरवक्रवती कविस्माकैः संस्कृतेन गद्य
नसाख्यायिकेतिकथितानामाथविकादसंचरितादिः उमेवलक्षणयोदसंचरितादावाख्यायिकायां गद्यस्य विकटप्रबंधाप्र
येनेवचारुनदृष्टेः संगारेपिनमाधुन्यवटनौचित्यमितिभावः कथायां रोदेपिनामनमुद्धताः कथायां सरसैर्वस्तुगद्यैरेववि
निर्मिते कविद्वभवेदायी कविद्वक्तापवक्रकं आटोपद्यर्नमस्कारः खलादेहंति कीर्तनमितीत्यलक्षणयो कथायां का
देवयादौ गद्यस्य कोमलवंथा प्रयेणवचारुनात्रोद्धतवंथा प्रयोचितमितिमर्थः नाटकादौ रोदेपिनदीर्तसमासादयः आदिश
हात्यकरणादिनवकस्य प्रहता तथाच नाटकादीनादशानामेव रूपकानां लक्षणं शिष्यबुधनये लिखिते अवस्थानुक्त
तिनाटनरूपकदशयादितत् नाटकं सप्रकरणं भाणं प्रदसने हि सः व्ययोगसमवकारोवेद्येके दसगति नाटकात्रोट
कंगोष्टोमटकं नाटनरूपकं प्रस्थापनालापकाद्यं प्रेत्वनं रामकं तथा संलापकं श्रीगरितं शिष्यकंच विलासिका उर्म
लिकाप्रकरणादलीसाभणिकेतित् अष्टादशप्राङ्गुरूपकानि मनीषिणः नाटकं ख्याततत्तस्यायं वसंधिसमन्वितं
पंचाथिकादशपराः स्तत्राकाः परिकीर्तितः एकपवभवेदंगी संगारोवीर्यववा अंगममेरसाः सर्वेकाद्यनिवेदने कुत

प्राच्यातवेशोराजविधीरोदानः प्रतापवान् दिव्योद्यदिव्यादिव्योवाग्नावात्रायकोमतः ह्माह्वानेवयोपुहेराजदेशा
दिविस्त्वः विवाहोभोजनेषापोत्सर्गोत्सर्गतेतथा देतक्यनखकेयमन्यद्दीडाकरंयत् शयनाथरणानादिनग
राप्ररोधनम् स्नानाउलेचनेषेत्प्रमत्तेनैववायेत् इतिनाटकलक्षणंयत्तदेवयदासवेपताकास्थानकेयुतम् अर्के
स्तदशोभिर्धोरामदानाटकस्तविरे मदानाटकलक्षणं भवेत्ताकारेणेतत्तल्लोकिकेकविकल्पितम् संगारोगीनायक
स्तविषोमायायवावणिक सायायधर्मकामाथपरोधीरप्रशान्तकः प्रकराललक्षणं भाणः स्याद्भुतचरितोनातवस्था
तरात्मकः एकोकपवपवात्रनायकः पिउतोविरः आकाशकथनेषुक्तस्तेकपात्रकृतक्रियः तत्रेककतमुसायस
तिप्रायेणभारती सुखनिर्वदणीसेधीलासागानिदेवतः भाणलक्षणंभानवत्सर्वसंयकंलासांगाकेविनिर्मिते भवेत्
हमनेसतेनिद्यानांकविकल्पितम् अत्रनारभरीनामपिविष्कंभकप्रवेशको अंगीदासरसस्तत्रदीष्टोगानोस्थिति
तवा तपसिभगवद्विप्रप्रभृतिस्तत्रनायकः एकोयत्रभवेद्दृष्टोतास्येतकुड्मिष्ठते प्रदसनलक्षणं मायेद्रजालसंग्राम
क्रोथोद्गोनिविष्टेष्टितैः उपरागैश्चभूयिष्टोडिमःख्यातोनिहतकः अंगीरोद्रससस्तत्रसर्वज्ञानिरसतमः पुनःचत्वारो
कामतानदविष्कंभकप्रवेशको नायकोदेवगंधर्वयत्तरत्तोमहोरगाः भूतप्रेतपिशाचाद्याःघोडशासनतयुद्धताः सत्रयःको
शिर्कीदीनानिर्विमर्शाश्चसंययः दीमासुषुद्रसादास्यवर्जितादितमलक्षणं डिमलक्षणं ख्यातेतिहोयायोगाःसत्यसी
जनसंप्रतः दीमगर्भविमर्शाभ्यानुरैवद्भिराश्रितः राजविषयदिव्योवाभवेद्दीतोद्धतश्चमः दास्येष्टगारणातेभ्यस्तत्रोगिनो
रसा यायोगलक्षणंज्ञेसमवकारेणख्यातोदेवासरप्रथमं संययोनिविमर्शासुस्त्रयोकास्तत्रादिमे संधीदावकयोस्तद

का.
सी.
१३५

देकपकोभवेत्तुनः नायकाद्वादशोदात्ताः प्रख्यातादेवदानवाः फलेष्टयकाथकेषांवीरमुखोविलोरसः हनयो
मेदकैशिकानात्रविंशप्रवेशको वीर्योगानिचनत्रसयंथालाभत्रयोदश गायमुस्मिन्मृतामत्रकंदोसिविविधानि
व त्रिसंगारसिकपटकायेष्टायेत्रिविधः वस्तुद्वादशनाडीभिर्निष्ठायेष्टमोककं द्वितीयेतवतस्तुभिर्दोभा
मेकैत्रतीयके ममवकारलक्षणं वीर्यामेकोभवेदेकः कैश्चिदेकैश्चकल्पते आकाशभाषितैश्चैवित्राप्रसृतिमा
श्रितैः सत्तयेष्टसंगारः कैश्चिदनत्रमानपि सखनिवेदानीमेयेष्टप्रकृतयोखिला वीर्यीलक्षणं उत्सृष्टिको
कपकोकोविनताः प्राकृताः नराः रसोत्रकरुणास्थायीवद्भीषीपरिदेवितः प्रख्यातामितिहन्नेचकविर्बुद्ध्याप्रपद्येतभा
गावत्सोपिहन्नेगायस्मिन्जयपराजयो युद्धेचवाचाकर्तव्यनिवेदवचनेवद्भु उत्सृष्टिकापयेयंकलक्षणं इदमगःख्यात
हन्नेतरेकः प्रकीर्तितः सुखप्रतिभुवीसंयोजननिर्मुक्तोतथा नरदिष्टावनियतोनायकप्रतिनायको खानौडी
रोडतावमोर्गदभावाद्भुक्तकृत दिवसियमनिकेतीमपदारादिभुक्तः शृंगाराभासमप्यस्य किंचित्पदवी
यत् पताकागायकादिव्यासनीवापिदृशोष्टताः युद्धमानीयसंभारमखाजानिवर्तयेत् इदमगलक्षणं इति
पकदशकम् अथोपद्रवकाणिनादिकालमत्रपास्यात्स्त्रीप्रायाचतरेकिका प्रख्यातेधीरललितस्तत्रस्यानायको
त्यः स्यादेतः पुंसवेष्टासंगीतवाहताथवा नवानरागाकमात्रनायिकान्तपसेभवा संभवतेतनेतासादेष्टासा
सेनशंकिनाः देवीपुनर्भवेज्येष्टाप्रगल्भान्तपवंप्राजा पदेपदेमानवतीतदुशःसंगमोदयोः हनिस्साकैशिकीस
त्यविमर्शाः पदसेदयः इतिनादिकालक्षणं समाप्तवर्षवाक्येचांगोत्रेकमतम् ओदकलक्षणं प्राकृतेनैवनाभिः

पुंभिर्दशभिर्वीर्यलेकताः नोदात्तरत्ननागोष्ठीकौशिकीहृत्तिपालिनी हीनगर्भावमर्शाभ्योपेचसदेवसिदन्विताः काम
संगारसंयुक्तास्योदेकांकविनिर्मिताः गोसुल्लक्षणसदृकं प्राकृतशेषपादं स्यादप्रवेशकम् नचविक्रमकोपाप्रचुरम्वा
हुनोरसः अंकाजवनिकायास्यः स्यादग्राहिकसमं सदृकलक्षणं नद्वरासकर्मकोकं वद्धताललयस्थिति उदात्तना
यकंतदगीहृदमदीपनयकं दास्योगीकथुसंगारनारीदासकसजिका सुखनिर्वहणीसंथालास्योगानिदशापिवनाद्व
रासकलक्षणं प्रस्थानेनायिकाभोमेहीनः स्यादुपनायकः दासीवनायिकाहृत्तिक्वैशिकीभारतीतथा सुरापान
समायोगादुद्दिष्टार्थसंदर्भः अंकोद्दोलयतालादिर्विलासोवहलक्षणा प्रस्थाने उदात्तनायकदिव्यहृत्मेकांक
भूषितम् तेनस्त्रीवायुदातावसंधीप्रायस्तथातिमः काव्यं गर्भावमर्शरदिनेप्रेखनेहीननायकं अस्त्रधारमेव
कमविक्रमप्रवेशकम् निपुणसंस्फोटयुतेसर्वहृत्तिप्रमाप्रयम् नेययेमीयतेनोदीतथातत्रप्रेरचनाप्रेखने रामकं
पेचपात्रस्यासुखनिर्वहणावितम् भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतम् स्पृष्टनोधीयुतेखातनायकं प्रतिना
यकं उदात्तभावविन्यासेसंश्रितेद्योतरोत्तर इदमतिमुखिसंधिमाधिकी विम्वदन्ती रामकं सलायकं काश्चनारत्नयोया
नायकामतिः पाखंडः स्यादसस्तत्रसंगारः करुणोत्तरः भवेद्यः परसेयेधक्कलसंग्रामविल्लाः नतत्रहृत्तिर्भवतिभारतीनच
कैशिकी सलायकं प्रख्यातहृत्मेकांकं प्रख्यातोदात्तनायकं प्रसिद्धनायकगर्भविमर्शाभ्योविवर्जितं भारतीहृत्तिवृद्धले
प्रीतिशब्देनसंकुले मतेप्रीतिरदिनेनामविद्वद्भिरुपयुक्तं श्रीगदिने वतारः शिल्पाकंकासुप्रतस्त्राहृतयस्तथा अशान्ता
स्याश्चरसानायकोद्वास्तणोमतः वर्णनात्रप्रमशानादेहीनः स्यादुपनायकः समविशतिरगानिभवमेतस्यतानित्त आरी

का.
ही.
१५.

सातकेसेदेहउपोद्धेगप्रसक्तयः प्रयुक्तप्रयनोक्तदाः विदिम्याप्रतिपन्नयः विलासलासवासानिप्रदर्सः साममरु
ताः साधनानुगमोवासविस्मयप्रतिपन्नयः लाभविस्मयतिसेप्तादेवैशारद्यप्रबोधनम् समक्तनिश्चयमेवांस्पृताल
ह्मणोपपत्ते शिल्पकं संगारवद्भुलैकादशलासोगसयुताः विरसकविताभाचपीठमेदेनभूषिता दीनगर्भावमर्षाभां
संचितादीननायिका सत्यसनासेनपण्यावीण्याभासाविलासिका विलासिका उर्मलीचतरेगासात्केषिकीभारतीय
ताः अगर्भानागरनरामूननायकभूषिताः त्रिनालिः प्रथमोकः स्याद्विदः क्रीडामयोभवेत् पंचनालिर्द्वितीयोकोवि
रसकविलासवान् चतुर्थीदशनालिः स्यादेकः क्रीडितनागरः उर्मली नाटिकेचप्रकरणेसाध्यवादादिनायका स
मानवेशजानेतभंत्रेयुस्तत्रनायिकाः प्रकरणी हलीसयकयवाकः समाष्टौदशवास्त्रियः वायुदानेकप्ररुषकैषिकी
हन्निशंकुलः सखातिमोतयासंधीवद्भुताललयस्थितिः हलीसः भाणिकास्मत्तानेतयासंधीवद्भुताललयस्थप
ण्यासखनिष्ठदणानिता केषिकीभारतेहन्निशंकुलैकादशनायकोमेदप्ररुषात्रोगसमकम् भणिका
काउपमासोयविन्यासोविवोयः साधसेतया समर्पणनिहन्निशंसद्वारश्चितिसममः उपमासः प्रसंगेनभवेत्कार्यसकी
नेने निर्वेदवाक्ययुगतिर्विन्नासश्चितिसमतः श्रुतिग्यासोविवोयः सान्निध्याधानेतसाधसम् उपालम्भवचकोपायीउ
नेतसमर्पणं निदर्शनसोपमासोनिहन्निशितिकथाने संद्वारश्चितितन्माहुयकार्यसमर्पणं इत्ययदृपकान्यष्टादशप्राप्ते
गिकमिदंपरिसमाप्यसुक्रांतमुच्यते नाटकादाविति उक्तलक्षणोपनाटकादिष्वप्यभिनेयाथसमाधयेचरनयेव सुवो
धत्तादौद्धेपिनकविवेयोविममित्यर्थः साख्यातवेतद्विस्मयालोचने रसोयदाप्रथामेनप्रतिपाद्यः नदातत्प्रतीतोव्यव

धायिकाविरोधिनः सर्वात्तोनेवपरिहाराः एवेसेचरन्तानामसमासानामनेकप्रकारतासम्भावनयासमासः सेचर
नाचरसप्रतीतिकदाचित्वावरयातीतिनत्रनासतमभिनिवेशः योभितेविशेषतोभिनेयाथेति एतत्सर्वप्रपसंदरति
एवमन्यरपिरप्यनुसन्ने अनाह्निकादोक्तानामुक्तकसेथानितकादीनांकायप्रभेदानामौचित्यं तथाचनेत्रेव विषया
प्रयमण्यरोचित्येनानियकति कायप्रभेदाप्रयतः स्थिताभेदवतीदिता वक्तुवाच्यगतौमित्येसतपिविषयाप्रयमन्या
दौचित्येसेचरनानियकति विषयशब्देनसेचोतविशेषउक्तः यथादि मेनायात्मकसेचाननिवेशीकातरनादिपि
प्ररुषः तदौचित्यात्तदनुगुणतयेवास्ते तथाकायवाक्यमपिसेचानुविशेषात्तकसेथानितकादिमथानिविष्टतदौचि
त्येनवर्त्तनेमुक्तकेविषयशब्देनयउक्तं तत्सञ्ज्ञानाभावेनस्वातंत्र्यमात्रप्रदर्शयितुंस्वप्रतिष्ठितमाकाशमिवेति अपिप्र
हेनेदमाह समपिवक्तुवाच्यौचित्येविषयोचित्येकेवलतारतम्यभेदमात्रेवाप्यनेनतविषयोचित्येनवक्तुवाच्यौचित्येनिवा
द्यतेति यतः कायप्रभेदाशुक्तकेसेकृतप्राकृतपञ्चशानिवहे सेथानितकेविशेषककलापककुलकानि पर्यावे
यः परिकथासकलकथावृत्तकथसंगेवयोभिनेयाथमाख्यायिकाकथाइत्येवमादयः मुक्तामन्मेननालिंगि
तेस्तनेत्रेनयापरिसमाप्तनिराकाराद्यमभिप्रवेयमथवर्त्तिमुक्तकमित्युच्यते तस्यैवसेकृतेत्यादिविशेषणोक्तमप्र
भावात्तथैवनिर्देशः द्वाभ्याक्रियासमामौसेथानितके त्रिभिर्विशेषकमुच्यतेभिक्कलापके पेचप्रभृतिकुलके इति
क्रियासमाप्तिकृताभेदाहहेननिर्दिष्टाः अत्रोतरक्रियासमामावपिवसेतवलनासनेकवर्त्तनीयोदृशेणतप्रसन्नःप
यावेयः एवेचयमादिप्ररुषार्थमुदृष्टप्रकारेवैचित्र्यानेनतत्रानमथानापरिकथा एकरे शवर्त्तनावृत्तकथा स

का.
ही.
१५१

मस्तफलानीति हतवर्णनामकलकथा हयोरपि ग्राह्यतमसिद्धताहेहेननिर्देशः पूर्ववत्तुक्तकादीनोभाषा
यामनियमः महाकाव्यरूपः पुरुषार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्रधानः सगर्वधः संस्कृतपत्र अभिनेयार्थनाटिका
दिनोदकरामकप्रकरणाकाव्यवोतरप्रपंचसहितमनेकभाषाव्यामिश्ररूपे ग्राह्याधिकोक्तासादिनावकापरवर्क
दिनावप्रस्ता कथानिर्दिष्टा उभयोरपि गद्यवैयर्थ्यनयाहेहेननिर्देशः आदिप्रदण्णम्भः यथादृष्टीगद्यपद्य
सर्वोवस्तुति नराश्रयेणापि संचरन्विशेषवती भवति तत्र मुक्तकेषु रसवंधाभिनिवेशनकवेस्तदाश्रयमोचितं
तस्मादशितमेव अतस्तत्र कामचारः मुक्तकेषु दिप्रवेयोस्विवरसवंधाभिनिवेशनकवेस्तदाश्रयमोचितं यथाहृप्येते
तथासमरुक्कस्य मुक्तका संगारसंयदिनः प्रवेधायमानः प्रसिद्धापवस्थानितकादिपुत्रविकृतवंधानोचि
त्यात्मयामममासदीर्घसमासे संचरन्ने असमासद्वयायोदि संचरन्नायामथरूपाप्रतीति साकात्तामतीतिरेणक्रिया
परदृष्टवन्नुधावती वाद्यप्रतेतावेव आतासती नरसनतवर्णनावोगा स्यादिति भावः यद्यप्रवेधाश्रितेषु यथाकवे
धविशेषोचितमेवानुसृत्य संधानितकादिपुत्रलकाते स्थिति शेषः यद्यवेषेषु पुनरसमासमथसमासे यवसेच
दने कदाचिदर्थोचितमाश्रयेदीर्घसमासायामपि संचरन्नाया पुरुषाग्रामासतिः परिदत्तया कदाचिदिति रोडादि
विषये पौरिकथायाकामचारः तत्रेति हतमात्रेयमासेनामंतरसेवेथनिभिनिवेशान् खंडकथासकलक
थयोस्तग्राह्यतमसिद्धयोः कलकादिनिवेधनभूयस्तादीर्घसमासायामपि निविरोधः हयोचितं तद्यथा रसमनुमे
तस्य पुरुषोपनागरिकाग्राम्यालोसतीनामोचितं यथाप्रवधं यथा रसे अभिनेयार्थतसर्वेथारसवेधेभिनिवेशः

आख्यायिकाकथयोस्तु गद्यवैयर्थ्याद्वाङ्मयान् गद्येकंदोवैयर्थ्यविवेधे प्रस्थाने निर्वैयर्थ्यनतानियमहेतुरक्ततत्त्वोपि
मनाकृत्रियते एतद्यथाकमोचितमेव तस्यानियमकं सर्वत्र गद्यवैयर्थ्येपि कंदो नियमवर्जिते तथा स्यात्पुण्य
दाकृत्रियविनिवहोवावकारसभावश्चेदितः तदा कामचारः रसभावसमन्वितेन वक्तुं विपूर्वमेवानुमतय अ
त्रापि विषयो विममेतत् आख्यायिकाभूत्नामप्यसमासदीर्घसमासेपवसे गटने गद्यस्य विकटनिवेधाश्रये
एतत्कायवत्तात् तत्र च तस्य प्रकृतिमाणातात् कथाया विकटनिवेधप्राप्त्योपि गद्यस्य सर्वसोप्यमोचितमनु
मेतये स्थितयुते रणयति रसवैयर्थ्यमोचितमिति सर्वत्र संश्रिताः रचनाविषयापेक्षा तत्किं विदिभिरवत अथ
वा पद्यवद्भवत्येवैयर्थ्यमोचितमिति सर्वत्र संश्रिता भवति तत्तत्विषयापेक्षं किं विदिभिरवत अथ
कारकं तथादिगद्यवैयर्थ्यमिति दीर्घसमास रचनाविप्रलेभसंगारकस्यायोऽपि शोभितेनाटकादावप्यसमा
सेवत्तदनादौ रसवैयर्थ्यमिति विषयापेक्षं चोचितमिति प्रमाणानुरतोपक्रमते प्रक्रमते च तथा आख्यायिकाया
नामंतसमासास्वविषयनाटकदोवैयर्थ्यमिति दीर्घसमासावेति सत्तदनायादिगद्यमेतये हतौ वा शब्दमेव पक्षे
स्थितिद्योतकः यथा स्थित्यनभ्यतिर्वह्निविषेयुक्त्यादिसेवितम् सार्थाय यद्विवाडः त्वसंभारावैव केव
लमिति रचनासेवत्तदनादिविषयोचितमिति सर्वत्र संश्रिता भवति तदेव रसोचितमिति विषयसदकारितयापेक्ष
किं विदिभिरवत अथ विद्यते यस्य संपाद्यते न तादृशं भवति एतद्व्यावृष्टं तन्निति सर्वकारमिति क्रिया
विशेषणं असमासेवेति सर्वत्र ति शब्दः तथादिवाक्याभिनयलक्षणान्तराणां पदः प्रसवेति तादृशं निरभि

का.
ही.
१५३

धावत अत्रापवादमाद तथेति नाटकादाविति स्वविषयेयेति सेवेयः इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्शनेष्टमः ३१
लासः ओं श्रीशंकरो जयति अलंकृतशरीराद्योशोभनीतासरसतो अलंकारप्रकाशोयेदीर्घदर्शीषुदृश्यते
वालासे अलंकृतं वेति तेने योगाद्वारेण यमिणामिमादियदालंकारसामान्यलक्षणमुक्तं तद्विशेषविवक्षया
लासांतरमारिष्यतवतारयति ओं गुणविवेचने कृतेः लंकाराः प्राप्तावसरा इति सेष्टमः अलंकारानादतद
दोषोपाहाद्योऽस्माद्युदेशक्रमेण गुणविवेचनानंतरमलंकारविवेचनप्रावसरास्तत्रापि शास्त्रमलनादर्थः
एतावत्कृतं प्रधानालंकारोऽथ कृतकालयः शास्त्रालंकारेषु पि सुकृततयावकोक्तिरेव शोभापेक्षितमि
ति नामेवाद यदुक्तमस्यावाक्यमस्यानेन योज्यते अमुण्काकावाज्जयासावकोक्तिस्तथादिया के
न विदमथाभाभिप्रायेण यद्वाक्यमुक्तं तदेवातेन प्रोज्ञेयं अमुण्काकावाः तथाद्वितीयाथ च तनयायाज्य
ते सेव्यते सावकोक्तिर्नामालंकारो ज्ञेये सेनावल्लक्षणं सास्त्रेण काकप्रयोजनतयादियेति मेदोक्तिः योज्यते
इत्यस्याकरणादप्याय अयुक्ततयावके दाये एतदवहमाद तथेति अमुवकोक्तिकाकृतकोक्तिश्चेति ॥ अमु
मलावासोकाकमलावासावकोक्तिरिति मथापदलोपीसमासः तत्र अमुसमभगासमभगापदतेन द्वे विधा
क्रमेण हयमेवादादरेति तत्रपदभेदमप्यायथातारीणामुक्तलमावसिवेजानासिकश्चेतनोवासानाप्रि
यसादथातिदितकृतैव वलानां भावान् युक्तैर्दितकृतैरननुवलाभावप्रसिद्धान्नः सामर्थ्यभवतः ३२
दरदितकेदेविधातेकृतः अत्रनारीणां इति पदयोषिदोभप्रायकं केनाप्युक्तं तदेवात्तनारीणां तशरणा मि

नार्थोत्तरे सभेगेतेन सैषादसथायुनकीमेतडलादशो अमदसभेगात्तासैतिके नथावेतनयार्थः नारीणां
वेदउक्तलसावसिवशागोयदिभवसितदिजानासिसर्वथारीणाप्रियमेवकार्यमिमेवमर्थपरत्वेनामथाया
जयभुरयति कश्चेतनवान्तामानाप्रतिकूलानाप्रियमनुकूलमादधानीत्यतस्तुतुके सैषेवेत्यर्थः एवंतुतरे
श्रुत्वापितद्वकृता मनवगकृत्तिजप्रश्नानुश्रुतामेवाणमन्तानः एवंवक्ताप्रनरपिष्टकृति भवानवल्गाना
रीणांनदिक्तैववशागश्चितमेवेत्यर्थः इदमपि वचनमन्यस्यदयेनामथायोजयति ननुनिश्चयेवलम्पा
भावेनप्रमिद्धानासवलानामात्मनःदित्तम्यकर्मनेकेदनमदित्तकरणमनुचितमेवेत्यर्थः इत्येकादित्तकृदि
न्यस्यवक्त्रोक्ति दित्तोयातवलम्पदेमणाभावोनाशानमवलमिस्यव्ययीभावः अकृलनवलास्यनाशनेनप्रसि
द्धात्मायस्यतादृशस्यपरेदस्यदित्तकेदविधातेभवतः सामर्थ्यकृतइतिवक्त्रोक्तिः अभगस्येणयथा
अदोकेनेटशीबुद्धिदोरुणातवतिमिता विगुणाश्रयतेबुद्धिः नेतदरुमयीकृत्ति अत्रदरुणेतिपदस्यभीष
णार्थतयावक्त्रोक्तस्यदरुमयतेनामथायोजने काकायथाशुरुपरतेअतयावतद्वरतरेदेशासुद्यतोगतं
अलिङ्गलकोकिलललितेनेत्यति सखिसुरभिसमयेसो नायकेप्रस्थास्यतिनायकाः तन्माखाः प्रवचनप्र
तिवचनमिदं यथानेतिनायिकायाकायाकोतगमनेप्रतिनिषिद्धेपिकाऊसरेणसखिनेत्यति अणितथा
नेवेमथायोजयतिशितिकाऊसलवक्त्रोक्तिः वार्तासायमनुश्रुतः वार्तानोयोजनोनास्यमंदिश्राणामेकस्या
नप्रयत्नाच्चायेतमनुश्रुतः सखेलाटप्यपिद्योजनवार्तासदृशनेवार्तासायं स्पदमेदीकृतेमादोसखेवेण्या

143

योजकैर्वर्णैरुपनागरिकेभ्यो ओजः प्रकाशकैस्तत्पुरुषा नागरिकायाविदग्धवाचोपमोपनागरि।
काप्रापुक्तैषेतल्लक्षणैस्तत्कृष्णार्थमत्रपाठः पतउदाहरणमनुसंधेयानि उभयत्रापिप्रागुदाहृतमप्राप्त
णविवेचनोह्यसे अनेगरेगप्रतिसमिति मभीषुहृन्नक्तनेमेतच्चोदाहृतमत्रमर्थः कामलाः परैः परैः शेषैः
षेमाधुर्योजः प्रकाशकाभ्यामितरेमधुरैरदीप्तेभ्योमर्थः अणपवनामोतरमाह तामेवकीचिद्वाप्यतिवदे
ति अविदग्धावनिताग्रास्यास्तिउक्तसामादत्रोपचारः उदाहरणमत्रयवनसारेऊरुद्वारेहरणवर्किकमलेः
अलमलमालिरूपालेभितिवदतिदिवानिशोवाला अत्रासंयुक्तानावर्णानोद्गसानालकागणानुमधुरपरु
षेतराणांयोजनानावाहुल्यात्कामलंते हृतीनामेवनासोतरमाह केयोविदेतावेदभीगोडीयावात्या।
त्यारीतयउद्येते विदग्धादिदेशप्राचुर्यदुर्शनाललितवर्णसेवठनेवेदभीमादिसेत्तारीतयः तथावेतल
णांतरंगेयान्तरे तत्रद्रोपकारिणस्तत्रदेशसमुद्रवाः लक्षितारीतयोगोडीवेदभीमागधीतथा गोडी
समासभूयस्त्वादेदभीततदस्यशः अनयोसकरोयस्तपोवालीसानिविस्तरा सरस्वतीचअस्पृष्टादोषमा
त्रभिः समग्रगणगुम्फिता विषवीसुरसोभाग्णाः वेदभीरीतिरिष्टती यथामनीषितासंतिगरेदेषुदेवतास्त
यः कविलोकवताः वक्त्रेवधुः पदेसदेतधुमरूपेणलवशरीषयनेनतजालपत्रिणः समस्तासुद्रपदामोजः
कांतिसमलिताम गोडीमिति विजानेतिरीतिरीतिविचलणाः यथाउन्मीलनमधुगंधलज्जमधुमयाधुतच
तऊरुकीटिकोकिलकाकलेकलरवेरुहीणकाणजराः नीयेतेः पथिकैकथकथमपिधानावधानेत्ता

का.
टी.
४४

प्राप्तप्राणसमासमागमसोलासेरमीवासराः आसिष्टस्यभावोत्तराण्यमाश्रिताम् मधुरं सऊ
मारं च पोवाली कवये विदुः यथा मधुरयामधुवोधितमाधवी मधुसमृद्धिमेधितमेधया मधुकरोगान
यामुद्धरन्मदधुनिष्ठानिष्ठानादरमुज्जगं भारमारभटे केशिकी सातती तिया अतस्त्राह नयस्त्राभ छेद्येव
पयोगानेदप्रयोगः तथा चेतरेतल्लक्षणं यावाक्यथानात्पतिप्रयोज्यास्त्रीवजिता संसृतपादप्रकास
नामेधयेभरतप्रयोज्यासाभारती नासभवेद्विद्वन्निः यत्रावपातस्तिलवितानिकेद्यानिमायाकृतमिदं
जालविज्ञाणिबुद्धानिवृत्तत्रहन्निमेतादृशीमारभटीवदन्ति यासत्त्वानेपथ्यविशेषप्रकाशसंगताया
वद्गोतवृत्ता कामोपभोगप्रबुरोप्रचारांतो केशिकी हन्तिमुदाहरेति यासात्तिकनात्मगणनप्रक्या
त्यागनस्तेन समन्विताव दसौ कदा सद्यतशोकभारासासाततीति प्रथितेदहन्तिः शास्त्रस्तलादाव
प्राप्तोभेदतामयमात्रतः तात्पर्यमात्रस्य भेदेऽपि भिन्नानां तत्त्वानां प्रातिपदिकानां मनुप्राप्तोलादावुप्रासः
अत्रैकाग्र्यार्थयोः पदयोः मद्भावेनित्योरेकविधेयतया नान्त्यतया न्तीयते इति तात्पर्यभेदः इत्युमेव
हन्तिः शास्त्रगतो नुप्रासः शास्त्रार्थयोर्भेदेऽप्यन्तयमात्रभेदात्तादृजनमलभत्तात्तादावुप्रासः शास्त्रगतेति वा
र्त्तानुप्रासवेल्लक्षणार्थं अन्तयमात्रेति लक्ष्ययोग्यानां तीति यभेदबुदासाय निरुक्तवात्रलक्ष्योपपरत्तम
लेकारविमर्शिमामिति तेदायत्तम शास्त्रार्थयोर्भेदेऽप्यपदानुप्रासश्च अन्त इति प्रातिपदिकानुप्रा
सतवादिष्यवकेदार्थं अथेतद्विशेषानाद यदानां सः स इति लादावुप्रासः पदानामिति वद्ववचननिर्दे

प्लवत्प्राणाण्येकपदात्रासम्यक्वर्केरांशे उदा. यस्यानसविधेरयितादवदहनस्तदिनदीधितिलस्य
यस्यानसविधेरयितादवदहनस्तदिनदीधितिलस्य अत्रवद्विदिरुक्तासमासानि अत्रोद्यमानांरोपवि
प्रयत्नाभ्यामनयतामर्थभेदः यदस्यापि अपिशब्देनसशतिसंख्ययते उदावदनेववर्णितास्तस्यासुमेसथा
करः सथाकरः कनुप्रनः कलिकविकलोभवेत् अत्रसथाकरश्चकमेवपदेदिरुक्तामितिपूर्वस्मादेतः तस्या
चोत्रेकस्यासथाकरास्यविधायतेः न्यस्यान्त्यतनामर्थमितिनामर्थभेदः द्वावमत्रतत्रवाः तास्तः सहस्र
हृत्प्रोचतेतिशब्दः समासाश्चैतिप्राप्ताणविवेचने अत्रतिमेष्यहतिर्वेतिविसते अत्रतत्रतोभिनेसमासे
स्थितस्यावातत्रास्मिन्नेकस्मिन्नेवसमासेसहस्रहृत्प्रोचसमासेसमासाभावेवाएकस्यैवनास्तः प्रतिपदिकसन
तसांरूप्यपदसः सुमिदंतेयदेतस्यभेदकत्वेननिगदव्याख्यातत्वादेवितदिनरोमदृश्यः उदा. सितकरः
कररुचिरविभाविभाकराकारथरणिथवनवकीर्तिः योरुषकमलाकमलासापितवेवास्तिनान्यस्यदे
विभाकराकारस्यैकतेथरणिथवभूषते तवकीर्तिः सितकरस्यवेदस्ययेकराश्चमयस्तदुविशविभाप्रभा
वस्येतादृशीतवेवास्ति तस्यासापिश्रीमहापिकमलादस्यश्चादिथनसम्यक्तिलवेवास्तिनान्यस्यअत्रयोरुषेपराक्र
मयवकमलेनिवासस्थानेयस्यास्तादृशीकमलाश्रीस्तवेवास्तीतिकेचित् तत्रप्रातिपदिकतच्यतेः अत्रसितक
रुक्तेतिविभक्त्यानिर्देशात्प्रातिपदिकमात्रेणैकस्मिन्समासेहिः साम्यं रुक्तिरितिभाविभाकरेतत्रविभाशब्दस्य
भिन्नयोः समासयोहिः साम्यं योरुषकमलाकमलतत्रकमलाशब्दस्यैवत्रसमस्यात्रत्राससमित्येवहिः

का.
ही
१५५
६५

साम्ये एतदनुमेयते नदेवंपेचयामतः बहुनोपदानामेकः एकस्यापदस्याद्वितीयः नाम्नएकस्मिन्साम्येद्वितीयः भि
नेसाम्येवतथः समासामसामयोः पेवमः इमेवंपेचयालातनुप्रासस्यथः केचित्तवमनुप्रासः पेवयेमनुमेयते के
काउप्रासएकः वेदर्भास्यनुप्रासोद्वितीयः गोजीह्यनुप्रासस्तृतीयः पांचालीह्यनुप्रासश्चतुर्थः लाहानुप्रास
पेवमइति व्यावृत्तते तत्रवेदर्भादीनामेकेनैवह्यनुप्रासेनसंग्रहात् अथेसमर्थभिन्नानोवर्णानासाप्रतः प्रकृतिः
यमकम वर्णानोस्वरव्यंजनसंज्ञानामर्थभिन्नानामर्थनक्तवाभेदवतामपि अर्थयोतरेसतिसायेनैवक्रमेणतथा
वर्णानामादौ प्रकृतिः श्रयमाणानातेनैवक्रमेणपुनः प्रकृतिर्यमकालंकारइति सूत्रार्थः समरसमरसायमित्यादावे
केषामर्थवतेः येषामनर्थकत्वेभिन्नार्थानामितिनपुननेवक्तुमिति तेषां सतीत्यायुक्तम् अत्रैकस्यासमरशाहस्यस
ग्रामवाचकत्वमयस्यतदवावकत्वमितिभिन्नार्थानामितियदस्यासंगतस्यसंबंधार्थसतीतिपदमित्यर्थः तथादिन
वपलाशपलाशवनप्रः स्फुटपरागपरागितपेकजं सज्जलतातलतातमलोकयत्ससुरभिःसुरभिःसमनोभरैः
इत्यादौपलाशपलाशेति सुरभिर्मिति वदयोः साध्यकत्वेकचित्दृष्टिलतातलतातेतिवत्काण्येकस्याभिरुचिकत्वमप
रस्यसाध्यकत्वेदृष्टम् सरसमद्युक्तमरसादरभ्रमरसजलयातलिनीमथोजलधिदेवतयासहृणीश्रियस्फुटतराग
तरागरुचिदयो इत्यत्रतरागतरागेतिवत्काचिदयानिरर्थकयदृष्टमित्यत उक्तं अथार्थयोतरेसतिनपुनः सर्वथा
भावेति तस्यासत्यसुत्रप्रलपितेष्वनित्यामिः स्यादितिभावः सूत्रार्थस्येतिपदस्यार्थमाह सेनादिसुरारसः
त्यादिवलदाण्ये नतेनैवक्रमेणस्थिता सुरारसस्यगगतप्रमागतेचित्रभेदेत्युक्तमपाहः अन्यत्रयनेवक्रमे

एतत्सर्वमासादौ श्रुतिः सैव पुनः श्रुतिरिति तच्छब्दस्य प्रक्रान्ता र्थवाचकत्वाच्चित्रकायाद्देदश्मर्थः तस्य विशेषा
नाह पादतद्भागवतिः तस्यामनेकताम् पादः पद्यस्य च तथोपाः पादश्च तद्भागवतस्य पादस्य भावा आदिमथात
रूपास्तेष्वहतिः स्थितिर्यस्य तादृशेयतया मकः अनेकतामानेनं यानीत्यर्थः आनेनमेव तद्भावाद् अथ सोहितीयोपादौ
द्वितीयस्तृतीयोपादौ तृतीयश्चतुर्थप्रथमस्त्रिष्वपीति समप्रथमो द्वितीयो तृतीयश्चतुर्थेति प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृ
तीये इति हेतुदेव पादत्रयेन वभेदं प्रथमपादो द्वितीयो तृतीयस्तदिसु न्ययः आदिशब्दो यवस्थायो तेन प्रथमपादस्य
यवस्थया कदाचिद्वितीये कदाचिद्वितीये कदाचिच्चतुर्थे यमनात्रयो भेदाः द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थे यो यमनादौ त
तीयस्य चतुर्थे मात्रे यमनादेकः प्रथमस्य त्रिष्वपि समुच्चयेन यमनादेक इति समभेदाः प्रथमो द्वितीयो यमने तृतीय
श्चतुर्थे इत्येकः प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये यमने इत्यस्यः इत्यपादयमको न त्वयेत्यर्थः अथोपनिष्ठाकाहति चेति
हे अथ स्य सो कार्यस्य एवं पादयमको सोकादशभेदा उक्ता तद्भागवतस्य मकाराद् द्विधा विभक्ते पादप्रथमादिपादा
द्विधा विभागः पूर्वो द्वितीयो तृतीयो पादादिभागश्चतुर्भागात्तद्भागशान्तिर्विशान्तिर्भेदाः द्विधा यत्तत्रेन विभक्ते पादे सोका
स्याष्टौ भागाः संभवेति तत्र पूर्ववत्पादयमको वद्यवस्थया प्रथमपादादिभागस्य कदाचिद्वितीयोपादादिभागो यमना
देकः एवं तृतीयपादादि विभागो द्वितीयः चतुर्थपादादिभागो तृतीयः द्वितीयपादादिभागो द्वितीयः चतुर्थपादादिभा
गो तृतीयः द्वितीयपादादिभागस्तृतीयपादादिभागश्चतुर्थः चतुर्थपादादिभागश्चतुर्थः तृतीयपादादिभागश्चतु
र्थपादादिभागश्चतुर्थः तस्याप्रथमपादादिभागस्तद्वितीयपादादिभागश्चतुर्थपादादिभागश्चतुर्थः तस्याप्रथमपादादि

भूतमिमेतन्मभेदेनात्योत्यैलतत्पमलसो न कृतमतो विशेषणार्शनेपियथा कथंचित्मासास्यतो विसयः
अदर्शयते इत्यर्थः सत्तारीभरतोमायसायविदुसोत्तरम् सत्तारीभरतोमायस्तनस्तेष्टिंवीजय अत्रप्रथमपार
स्तनीयपादेयप्यनेष्टिस्त सतीमारीविभर्गपोषयतीतीदृशीवासो उमाडुवातासयतिगकतीमेतादृशे विधुशोत्व
रमासायसमाविशीर्णाअरीणाभिवादीलिनोयेतेतादृशो रणाः संग्रामोयसेतादृशः एवसमायोनिर्वाजस्तनतः
दृष्टिंवीजयेगन्तयः विनायुमेनोनयतासुखारिनामहाजनोदीयतमानसादरम् अत्रप्रथमस्तनीयेयप्यनेद्विती
यश्चतर्थयतेनयतेयतमायाउद्यागिनस्तेषांसादरुः खेरातिदरातोमेतादृशमेनः पापसपायधेविनानयतानीतवता
तथैवास्त्याणान्वा रतीन्सुखारिनातथासुखारिणादिशहात्सखवलायुषिडुनयतासुनोकर्वत्तयमेनोत
कनैवविनापत्तणायमहाजनोमाहात्मानाप्ररुषः अरप्सो जेमानसान् अदीयताखेद्यतइत्यन्तयः कीदृशानम
दुप्रत्यवमजतिस्तिपतीतिमहाजः कृपणः तनोदयितंशीलतीतिमहाजनोदी सत्तारेभरतोवृष्णमवलवितता
रेव सत्तारेभरतोवृष्णमवलविततारेव सर्वधारणामानेयीदवानलसमस्थितः सुवधारणामानेयी युगलकं त
पत्तोतरेसकश्चित्पसिद्धः आरमरीणांसमदेसर्वदासर्वसिक्तालेरनेसंग्राममानेसीत् इतिस्मोकद्वयेनान्तयः
सकीदृशः अवृष्णसत्तेनप्रथमेनगुणीनारंभतः सर्वोक्रियोसत्तगुणेनैवारेभमानोदेकारस्तमिक्ततीनिसर्वदा
रणामानेयी तथादवानलेनहावानिनाससः सहृषः स्थितः तथाःवान नवानवलतीमवानशत्रेनः योरसमर्थः
आरेणाउसमदेकीदृशोअवलवितेतारेवतत्तणामसमदोदनिवासाथेयेनपववरो इतिशेषः ततःवृष्णवशीभूते

का.
ही.
१५७

एवमवलेवलहीनेनयावितनग्राखग्राक्रंदोयेनैताहशं अनेतसदिमयाप्रविष्टावेदानवेदयो यावमातेवभज
तेप्रणतेमानवेदयो यावमातेवभजतेप्रणतेमानवेदयो अत्रदितीयपदासभागस्यवतथपायसभागाद्विधावि
भक्त्यमनम् यदाततोयदानतो नवागयंतयापुंय शिवेदितांशवेदितां स्मरादितांस्मरादितां पूर्वैणसदृशग
लके अत्रप्रथमपादायैसांसायैयमाते नथेवपरद्वयितयाचाथः यामनेतमदिमयाप्रविष्टावेद्यात्रस्त्राणावेद
तासासेज्जानातिवा पूर्वप्रणतेमानवेभक्तिजेनमातेवजननीवयादयोभजते तथायदानतः यस्याप्रणतो जेना
ये अयस्यसुभावदस्यविश्वदानतः नयस्यदीतेत्ययंविज्ञातेनयातिनगकृतितोदेवीणांवेपांभोदितामवकुलाता
याशिवेश्रियः अस्मदिनवेष्टितयसांस्त्रादृशी तथास्मरेणकामेनामितोमातमशक्त्यामनाभिभूतातास्मरामीत्य
त्वयः सरस्वतिप्रसादेनेस्थितिचिन्तसरस्वति सरस्वतिऊरुलेत्रऊरुलेत्रसरस्वति अत्रप्रथमपादादिभागोद्वितीय
पदांतभागेतृतीयपदादिभागेचतुर्थपादांतभागेपंचम्यमाते अर्थस्तदेसरस्वतिवाग्देविस्वतिस्तुष्टिपायेवत्य
सादे रगच्छनयावितमेवसरसास्त्रागुरस्तस्मिस्थितिस्थानेऊरु तथालेत्रशरीरमेवऊरुलेत्रप्रणोदेषावि
षाव तस्मिन्निगावस्थानात् सरस्वतीनदेवसरस्वतीतस्मात्प्रामत्राणंशरीरोनितोदितवाग्न्यनयास्थितेसथः
संसारसाकंदयेणकंदयेणसंसारसा पारत्राणाविज्ञाणानाविभ्राणाशरत्रवा अत्रप्रथमपादस्यायभागःदि
तीयपादस्यायभागोअंत्यभागस्त्यादिभागेयमाते नवाशरन्नतनः पारदाय्यस्ततः संसारप्रसूतवान् केनसकंद
येणकंदयेणदेकारेणकामेनसद कीदृशीः साभैःपतिविषोषैःपयैर्वासदितानया नवानितदेवप्रसूतेरवा

वैविध्यात्संसारं अवसरतः प्रसरतः इति क्रियात्रयेण प्राकृतभाषार्थः अयेसर्वोणिशास्त्राणि हृदि ते
पुचवत्यति सामर्थ्याकृतमिच्छाणां मिच्छाणां चत्तयात्मजः अवस्यतीति वदप्रायेण रसस्य वचभाषणो रसस्य वचप्रक
त्ताः प्रसवः सामर्थ्याकृतदिग्ब्रह्मती के दने इह कृत्तुं करो रमेतयोश्च प्रकृत्या संसृः अवविभक्तेरभेदात्प्रकृतैरेवाभिन
तेन दमुदाहरणम् रजनि रमणमौलेः पादपद्यावलोकनासमयपरास्तासु वे संपत्सहस्रम् प्रमथ निवह मथोजा
तविज्ञानसादादहमुचितरुचिः स्यात्तेदितासातुयामे अत्रादुचितरुचिः स्यात्भवेयमिति तस्यानेदितानेदिता रुद्रस्य
भावो मे सादिति समस्या उत्तमप्रहृषेकवचनयोः संधिकार्येण सात्प्रसातस्यैवः सर्वसंदर्भसर्वसातं भवके दतगरः न
योपकारसाम्प्रत्यमायासितअभाक्केण मेकोऽर्थः द्वितीयस्तत्तोरमेवोद्यते तत्करतमवसाजनस्य सर्वसंसेवयनेह
चोरस्यः तथा केदेभिश्चादिभेदेतगरः प्रवणो भव उपकारे साम्प्रत्यनयद्वय आयासिआयासो विद्यते यत्र तादृश
वर्तने जीविकोत्तनुतिस्तारयेति अत्रद्वेति शिवपदे सचिभक्ते चौरपदेति द्विः भक्तेः प्रसादप्रसादस्यैवः एवं भवने
यासितन्वित्यापि ज्ञेय अत्रविभक्तिविशेषा अवगाह्युयावमत्कारो न तथा प्रमेया अयादिति विभक्तेः पृथगुक्तिः
संघोपिसंभगासंभगपदत्तेन द्विधा प्रसिद्धः नत्रसंभगपदप्रदर्शनासंभगपदमपि दर्शयतां भेदाभावात्प्रकृत्या भेदा
पिनवमो भवेत् नवमोपीति अपि भिन्नक्रमः उदायो सकृत्परगोत्राणां पक्षके दत्ताणां हंसः शतकोटिरतो विभ्र
दिभ्रद्वे रसराजते योसकृद्धारवारपरगोत्राणां वैरि कुलानां पक्षाणां सदजा नो के दत्ताणां नात्ये नैव कात्ये नत्तमः
समर्थः शतकोटिद्वयकोटिशतं दत्ता विनरतीति शतकोटिदस्य भावविभ्रन विवृथानां घटितानां सिद्धः अ

का.
दी.

१५८

१५८

सुःसराजतेरमेकोर्थः तथायोः सकृत् परगोत्राणां पुनर्मणौ लानापक्षके देवसोऽन्तवेत्तमः शतकोटिर्वज्रं
तेनयनित्वं इतीति न सभाविप्रत विबुधैः देवानोपनिशक्रो राजतेरिति द्वितीयः अत्र हि सर्वाणि पदान्यसंभ-
गात्तेव अत्र द्वितीयार्थे स्यात्पदानां कामपदं इति अत्र प्रकरणादित्यसंभावाद्वावर्ण्ये वाच्यो विचारिते चेत्तद-
नेकार्थस्य शास्त्रस्य वाचकत्वेनियंत्रिते इत्यत्र द्वितीयो लोपः रक्तकदं विक्वाभजतो नालनलेः संगतमादधाना
निरस्य प्रष्टुं पुरुषिसमग्राः पद्याविरेजुः प्रमणायुधैर्वमितादावसंभगत्वेनैकदृष्ट्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यस्य रक्तकद-
दिपदस्यानेकार्थप्रतिपादकत्वेन यत्र तत्रैकस्मिंशत्वेदयो रथयोरेकस्मैतगतफलद्वयवत्किं पुःत्वारंथं स्रसः अत्रैव
नालमिमादौ संभगत्वेन प्रयत्नोच्चार्यतामिव तत्र शास्त्रयोजनकाशात्मायेन सिद्धत्वात् कद्वसीसः द्विविधोऽप्ययमुप-
मादीनां प्रतिभासेनोत्पद्यते इति न ह्यथ कतया सर्वा लोकारोपवादीयमिति प्राचीना लोकारिकमिततिवारणा यत्पूर्व-
पक्षयति ननु सति तदिगुणभेदाद्विप्रयत्नोच्चार्याणां तदभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शास्त्रानामेवैते लोकारो-
त्प्रतिभासतिदेतः शास्त्रशालेषां स्रसश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थो लोकारोपयोगितायै रितिकथमयं शास्त्रालोकारः
अलोकारोत्प्रतिभासेनोत्पद्यते इति वदन्तीति द्वितीयः संभगः शास्त्रस्रसः असंभगस्तु प्रथमस्रस इति भावः अत्रात्र माद-
द्यते इदं वल्लोपगुणालोकाराणां शास्त्रार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्यथातिरेकाभावे व्यवतिष्ठते रक्तकद-
त्वमिमादौ तदक्तीर्थस्रसैपिरक्तकदादिशब्दः स्थितेव स्रसः प्रवर्तते न त्वत्पलवतमिमादिशब्दे पुनरिव तितेषु
परिस्फुरतीत्यतोऽपि शास्त्रदेतकत्वात् कदा लोकारोत्प्रतिभासेनैव संभावः एतदेव निदर्शयति तथादिकस्तु दिगाद्युक्त्या

निशकटा नियमोऽस्तु नो नानुयाया रेदी रसारे वीणो पसिलो शाहरदिता पेचयस्य भाणः शाहो यमो
सा विभ्राणानत विभ्राणो पसिलो शाहरदिता पेचयस्य सता वाचकता मसि सदिते मर्थः मथुपराजि पराजित
मानिनी जनमनः सुमनिसरी भिप्रिये अभृतवारितवारिद विस्सुवे स्फुटितता सतता सवने जगत अभवतयो
विभक्ते पदे स सदितो यभा गस्तु ती यभा गयमते उपसदति एवं वेति स सदितेः स्थित मम उने ये स्म संलतया
ति वाच्य भेदे न भिना रथ गप ह्रा सणः स्तथाः सिधोति शाहाः ससो सावत्तरा दिभि रथथा शाहा वाचका वाच्य
स्याभिदे यम भेदे न भिना अपि गप ह्रा नु पूर्व विनैः कदे वा चारिता यत सिधोति भिन्न स रूपतो न भजेति सस
पाले कार रतिलतण असावत्तरा दिभि रथयेति विषय कथन म अथ भेदे न शाह भेद उति दर्शने काय मोग
सरो न गणपते रति वन येन वाच्य भेदे न भिना अपि शाहा यगप उच्चारणे न सिधोति भिन्न स रूप अपद्रुते सस्यः
शक्र शात्रु मा रयामी सा दो फ्रता वेव सर शाह म भेदे न तका ये त्रि दि सर स मा दे मे वा चारणा दि मर्थः अक्षरादी
तिस्र स्य सा दि शाह सा दि माद सववर्णी परलिगभाषा प्रकृते प्रमये विभक्ति वचना म मे रा द एथा क्रम लो हा
हरणा लि अलेकारः प्रोका करन र कपाले परिजने वि शो लो गो भृगी व स्र व ह स य को गतयोः अत स्थाये स्था लो र
पि भवति सता मर परो विथो वेक्र सार्थ स्थित वनि वये के पुन रमी अत्र विधा विति विधि विडु शाह यो रि कारा कार
यो रे वा कार रूप नात स्मः एथु कां त स्र यत्र भूषिति तिः शेषः परितं न दे व विल सत्करा गदने सस्य ति स ममा
वयोः सद न म् एष्टानि कारे सर मया णो दि र ए मया णो पात्रा णो य सिन भूषिता ले क्त तो निः शेषः परिजने

का.
दी.
१५८

यस्मिन् विलसंतस्तेकरेणवोगजास्तैर्गहनैर्सेकृतं तवसदनं प्रदेहनेकोर्यः द्वितीयस्तथेषु कानां शिष्टानां
मार्तसुरसाक्रेदादिदीनशत्रुसपात्रस्थानधुविउषितोभूषितशालराणाभावात्स्थितिलपतासीनोनिः प्रोसः
परिजनोयत्रविलेषुक्रुदेषुसेतपवसत्काविधमानाश्चतेरेणवस्तैर्गहनैः अथवाविलेषुसक्तत्रलेरेणवश्चते
गहनैः मितिपदभोगेनविलक्षणासमासतामदस्मैषः भक्तिप्रदविलोकनप्रणविनीनीलोमलस्यथिनो ध्याना
लेवनतोसमापिनिरतैतीतेदिनप्रामये लावणसमहानियेरीसकतो लक्ष्मीदृशोस्तन्वतीप्रसाकंक्रुतोभ
वार्तिषामनेनेत्रेननुवादेः अथैवचनस्मेवापिअतस्त्रीलिंगनप्रसकलिंगयोरेकवचनद्विवचनयोश्चसुरपा
सामागेनस्मेवसमर्थः मददेस्वरसेधमेतसुवसमासंगमागमादराणोदरवद्दसराणोतेविनमोदसवसरउमेसद
साअयंसेस्तुतेमहाराष्ट्रभाषयोः शास्त्रानामेकदृष्ट्याकेशः अत्रतावत्संस्कृतशास्त्रार्थः देमददेउत्सवदायि
नियेयमेममसुरसेयंस्वरदेवाः संवावायिष्यतेआगमादराणोशास्त्रार्जनेसमासंगसपागासक्तिप्रज्ञामवरत्त
शास्त्रासंकेदेवैरपिनसज्जेतइतिसुरसेधपदसभावाः युञ्जं तस्मात्कासंप्रमाणेनेकायांकायेविनिश्चयेति
देउमेपावितिदसनंदसः सददसेनयावर्ततेसासदसासामोदासतीअवसरप्रसंगोवद्दनिनरासराणप्रसराणयमे
तादृशोतेविनमोदेचेतसोजादनदरनाशयेति महाराष्ट्रभाषार्थोयथा देदरवद्ददरस्यवेधुपत्तिथैमधमेरसे
रायंमदमयं देसुदेदि तस्याणेनः अरमाकंगमागमात्सेसारान् तमवसेतमोवणाअविद्याप्रपेचायनोआसं
आशांदरकिंदिमोदोदेदीनर्थः मेवमतेतेमराणोपाराणोपरायणो कृगिमेवविनमोदेवित्रेनानाविधेनतमो

नृणां सादृश्यादर्थसादृश्यादुपमादयस्तज्ज्ञातवत्तदभावाच्च विधायित्वादेव शास्त्रार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्येते कष्टः
 सादृश्यादौ सागाच्छादयौ गुणाश्च नृणां सादृश्यालंकारः तस्य शास्त्रस्य भावाभावाच्च विधायित्वात् तस्य व्यतिरेका
 नुविधानादर्थगतत्वेन व्यवस्थामाश्रयेतेत्यर्थः कष्टसादृश्यादिसमेवतादृश्याशब्दप्रवर्तनेनैव निवर्तनेन तस्मिन्म
 वेत्तीमनोत्रशास्त्रं व्यर्थतादिसत्कृते विशालपरिवर्तनेनैव निवर्तनेनैव तस्मिन्मीमांसार्थत्वे पंचगुणालंकारयो रपि
 योज्यम् एतदेवोदादिमव्यवस्थापयति स्वयंचपलवानां सभासाकराविराजते मंत्राभंगशास्त्रस्यैवः प्रभातसंध्यौ
 वास्वापफललहोदितप्रदेति सभंगशास्त्रस्यैवम् पलवाविवाताम्यावारकोभासतौ दीप्तौ यो करोषाणां ताभ्यां
 विराजिता अस्मापनं सति न प्राप्येत्तुल्यमेव तत्फलं पुनरुपेतस्मिन्नुक्तः साभिलाषो यो योगिजनस्तस्मिंदित
 प्रदेति भवानीस्ततावेकार्यः भवानी केव प्रभातसंध्येव प्रातः संध्यौपिकेदृशीपलवताम्याश्रिते भास्वतः सूर्यस्य
 करारश्मयस्ते विराजितास्तसां यो निद्राप्रबोधश्चार्थः तस्य प्रबोधस्य फले परमेशस्मरणोद्बुद्धानां जनानां मी
 दितप्रदावाक्चित्तप्रतीतिद्वितीयोऽर्थोऽस्मिन्तौ व्यवणर्थोऽप्यनक्तसमज्ञावेपवस्फुरतो न तत्तत्परिवर्तनेत्यनोदेतोः स
 भंगस्यासभंगस्य च संसृष्टशास्त्रं सवोपपन्नं न च भंगस्याश्रितमिति अर्थस्यैव स सिद्धो न माद अर्थस्यैव स तस्य
 विषयो यत्र शास्त्रपरिवर्तनेनैव निवर्तनेनैव यथास्तोत्रे नानुतिमायातिस्तोत्रे नानुतिमायातिस्तोत्रे नानुतिमायातिस्तोत्रे
 स्तत्ताकोदेविलस्य च अत्रस्तोत्रे नानुतिमायातिस्तोत्रे नानुतिमायातिस्तोत्रे नानुतिमायातिस्तोत्रे नानुतिमायातिस्तोत्रे
 सस्यानपायादर्थत्वमित्यर्थः अलंकारान्तरप्रतिभासतिदेतत्तमस्य वारयति नचाय उपमाप्रतिभासतिदेतः स

नेचामरेवीज्यसेरमर्थः एवमेकस्मिन्लोकत्रयात्मकः सप्रोवासेनेष्ट्याप्ताप्रभुरित्यर्थः तथाचतमेवपातालमा
थोलोकः त्वमाशानां एतादीनां दिशो निबन्धने देतुं ध्रुवो लोक इत्यर्थः भूलोकस्यावेद्यमाणा सूर्यगम्येत्यर्थे
वशाची प्रतीचीत्यादि दिग्विभेद इति शास्त्रेण त्वंवा मराणां देवानां मरुतो देवभेदा नीचभूमिर्निवासस्थाने स्वर्ग इ
त्यर्थः अत्रत्येतेकेनचित्साध्यं न विवक्षिते न वसाय्य साधारण्यमोदिकं युयात्तमित्यपमादीनां मभासनात्केव
लः स्मर्यतेत्यर्थः यत्र त्वमादिभिः सहास्ययोगस्तत्रात्मनोभिभवाच्चमकारि किं विषय इत्याशङ्काद् ह्योया
गोत्तमेकस्याप्युपमादेस्तत्राध्यामेनो गितं स्मर्यत न सोऽवकतया गतमित्यर्थः उपपत्तिर्यो लोचने त्वमाया
पवाय प्रकृतौ विषयः उपपत्तिर्यथा क्रियादि साध्यपुक्तिस्तस्याः पर्यालोचने सकल कल मिमादिकं सुपमाया
एव विषयो न हो स्येत्यर्थः अत्र देतुमाद् अगत्या विषयापहारे एव प्रतीतिपमायाः स्यात् प्रहमात्रसाध्ययु
पमानां गो क्रियते तर्हि साधारण्यमस्य भवन्मनादयं योजकते सिद्धे कथं प्रतीतिपमाया उदयः अपि तात्र सक
लकलेति स्मर्यः प्ररुवेद विवयोः साम्याद्यमेवोपनिबद्धः न त्वमेव स्मर्यनिर्वाहयेत्तपमायापवात्राध्यामेन
तत्र स्मर्यमाध्यामेमास्तविरोधाभासादौ तवाधकतो दस्ये तत्राध्यामे मिमाशङ्काद् न च अविन्दसेदरीति
त्येगललावणविडके सादौ विरोधप्रतिभोत्ततिदेतः स्मर्यः अपितु स्मर्यप्रमभासति हेतुर्विरोधः अफुय इडः
प्रतिविवितमेदस्तदसेदरीतिमेगलतः सवेतो सावरापविडको यस्यास्तादृशीतिप्रथमे प्रतिभातः स्मर्यः
अविद्यमाना विदवो यो लावण एष्टतो यस्यास्तादृशी कथं गललावणविडकेति विरोधाभावे गलनोद्भासि

का.
सं.
१५१
१५१

नेतिरोधः स्मेषस्य हेतु रित्यर्थः अत्रोपपत्तिमाह न सार्थरूपप्रतिपादकः प्राप्तस्मेषः द्वितीयस्यार्थस्य प्रतिभा
 तमात्रस्य प्ररोदाभावात् प्राप्तस्मेषप्रधानेयद्वयस्य समकल्पने अस्यान्तराह तौपयेनेति द्विभाव उपपत्तिरिति यस्या
 प्रयोजकत्वात् न त्वयवेलायामनादरपकेत्यर्थः नन्विदं रूपाणां विरोधाभासपि प्राप्तस्मेषात् न च विरोधाभास
 इत्येवमर्थः स्मेषाभासः स्मेषः यथा विरोधाभासवच्चमकारेण तस्यास्मेषवत्त्वाभास इत्यर्थः उपसंहरति त
 स्मादीदेवमादिषु वाक्येषु स्मेषप्रतिभासमिदं तत्कारोत्तरमेव सकलकलमिमादीस्मेषस्य प्रथमतः प्रतिभा
 सनमुपमादीना उपपत्तेर्हेतुः अतोत्रालंकारोत्तरमुपपादकमेव चमकारेण तस्याप्रधाने न तस्मेष इत्यर्थः अन्तर्ल
 कोरपि स्मेषस्याप्रधाने रणयति तथाच सदृशमुक्तामिति नीत्याः कविरिव स्वल्पस्योक्तो देवमहा भवान् अ
 वरागवती संध्यादिवस्तुमरीः सरः आदाय वायमचलकत्वादीने गुणविषमदृष्टि र्यश्चित्रमद्युतशिरोरालस्य
 मभादीन्मयस्य स्मेष इत्यादीन्कदेषाविवर्तिरूपकस्मेषव्यतिरेकसमासोक्तिविरोधितमवितेन तस्मै सत्तम सह
 पोत्तवायवत्तेश्वरेण सत्तमुक्तामुनिविमेकदेशे स्मिष्टतया रूपकमेव चमकारेण न तस्मेषः तस्या रूपकोत्थापकत्वे
 योगतेनाप्रधानात् नाल्याः कविरित्यादि अत्याः कविः सत्याः स्मृताः पदानि यस्याप्युक्तं तद्वत्तः सत्यः
 स्मोक्तो यमो तादृशो न भवतीति स्मेषोत्थापितो व्यतिरेकालंकारो उच्यते तत्तस्मेषः तदुत्थापनेनाप्युक्तत्वात्
 अवरागवती मन्त्राणां रागाणां रुपाणां प्रेमादीति स्मेषः समासोत्थापकतया गो अतीनत समासोक्तिरेव चमकारेण
 आदाय मन्त्रावलेखेन निश्चित्य च प्रकारप्रसंगाददीने संध्याणां न प्रभुसंय राजं दीनमथमवतिष्ठमादृष्टं शक्तास्ति

सोऽप्याश्च दृष्टव्योऽयमौ तादृक न च्युतश्चापानिर्गतः अच्युतो विमुञ्च्य शरीरं यस्मै तादृक यौ लक्ष्ये शतसहस्रं शर
यो वा भांती त्रमस्तस्मै शरमत्र संप्रैतोऽप्यपितो विरोधश्च मत्कारी न तस्मै शरमथः सौम्याथायुवादिना हृषणा
तरमप्याद शस्त्रस्य भूतिवोच्यते अर्थालंकारस्योत्तराण्यते इति कोऽयं नयः किं च वैचित्र्यमात्रे लंकार इति य एव
कप्रतिभासारं भगो वरस्तत्रैव विचित्रितेति सैवा लंकारभूमिः सैव विचित्रितेवा लंकारभूमिरुत्तमनिष्ठाने सौम्यो
दिश्यते इत्येवावकस्य शब्दे वैचित्र्यकवेः संभ्रमस्तः शब्दालंकारत्वे मवाप्युक्तं नाथालंकारत्वं मित्यर्थः अर्थद
यापेक्षायां सैव कवेः संभ्रमादर्थालंकारत्वं किं ते मांशकाद अर्थमुत्तमं दित्तमेतेषां शब्दानामिति चेत् अत्र
प्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालंकारोक्तिर्नोच्यते रसभियंजकस्वरूपवाच्यविशेषसंवायेति तेऽप्युत्तमासा
दीनामलंकारता सौम्यार्थद्वयापेक्षया चार्थालंकारत्वं यदुच्यते तच्चिनुप्रासादीनामपि रसादिपरं तेनाथमु
त्तमेति तादेव कथं नाथालंकारत्वं मित्यर्थः मुत्तमेति तमात्रं चेद्व्यापदेशदेतस्मिन् नवस्येति दर्शयति शब्दगु
णादोषाणामप्यर्थयेत्तथैव गुणादोषता अर्थगुणादोषालंकाराणां शब्दापेक्षानेव स्थिति रिति तेऽपि शब्दगतत्वे
नोच्येतां विधौ चक्रे स्मृतेऽप्योषादीनां हि सौम्यकप्रयत्नाच्चायेतेथै सौम्यत्वे प्रासभेदेऽप्यप्रसज्यते विमादिसूये विवा
ये स्पष्टं देयवे सौम्ये विचार्य विब्रलत्वं लमाद तच्चिरेयवर्णानां खड्गाद्याकृतिदेतता ननु प्रोत्राकाशसमा
वायिनो वर्णानां क्रमिकत्वेन दृष्टाया यिता कथं खड्गाद्याकारो मादत्तमिमाद सन्निवेशविशेषेण यत्र मस्ता
वर्णाः खड्ग मुरुजयद्याद्याकारसमुत्तासयेति तच्चित्रमलंकारः खड्गादिलिख्यविशेषेण यत्र लिखितवर्णाः ख

का.
टी.
१५२

द्वादेशकारेऽज्ञासयतितच्चित्रमालेत्यग्रायंरसादितामर्याभावेपिलिपिसन्निवेशेनेवचमत्कारितादलेकारते
शाहतेचश्रोत्राकाशमवेतैर्वर्णैर्लिख्यदराणामभेदोपचारान् कष्टकायमेतदितिदिश्यात्रप्रदर्श्यते वाणा
वाणासनेचक्रखड्गमुद्गरशक्तयः सदेगपयसंगाटत्रिशूलमुसलोकृशाः पदस्थस्यनागस्यशृङ्गरिणसि
पत्रिका पतेवायेचवहवोपोवेजेयाः स्वयेबुधेः रित्येवमादिवह्निप्रराणोपदिष्टविधिनाचित्रकाव्यानामन
तत्तेपिरस्येपस्थितिपरिपेथिताच्चसहृदयोदेजकमिदंकायंकष्टमदनमाभीलामितिलेशामधेणादाद्वियते
इमर्थः अपिचदिश्यात्रकथनेनैकत्रयुक्तानांनज्ञावपरिभाविताबुद्धिः सर्वत्रैवासादितालोकाप्रचरिष्यती
तिभावः उदा. माराशिप्राक्रमेभमुत्तरासारंरदसा साराखस्तवानिमंतदाभिदराणस्तमा मातानतानांसंघ
हः श्रियोवाधितसंभ्रमा मान्यासीमायरामाणशमेदिप्याडमादिजाः खड्गः माराशिः शिवः शक्र इन्द्रः रा
मोभार्गवादित्रयोविस्मः इभमुत्तराणेशः पतैरासारंरदसाथाणानतवेगेनानवरतमितियावत् सारेणाक्तघ
णारखः स्तवोयस्यास्तादृशी नथानिमतेयोस्तोत्तराणामभिदराणस्तमाशक्ता माताजगजननीनतानांप्रद्वानो
श्रियोसंवहः सर्वोसोसम्पदोसदवासस्थानं नथावाधितः संभ्रमोययासामान्यासज्यातथादिजाऽमापार्वतीमेमा
हंशंसंविदिप्यात् पारलावड्गलारम्भतरलालिभलारवावारुलावड्गलामेदकरलावड्गलामला मुरुजावयः
पारहणनविशेषाणामिदंपद्यं नथैवशरत्कीदृशीशरत्काऽविशेषालातिददातीतिशरला तथावह्लेकसुव
तत् आरेमेऽननसमयेतरलवतत् अलिवलेभ्रमरसस्तदस्तसारवोयस्यासावरलानोदसीनांसम्पदोवारलेतो

नासमेतादृक्लाप्रचुरा नथेवामेदातलसाउद्योगिनः करलाकरेलातिरहणंतीतिनृपतयोयसां नथेववृद्धले
कसपतेषमलातारदिभिः प्रकाशिकाभासतेप्रतिभासारसाभातादताविभा भावितात्माशुभावादेदेवभावततेसभा
अष्टदलःसमवेधःवतदेषेदेप्रतिभयासारः नवनवोलेखाशालिनाप्रतिभयासारतेनवसभाभासते कीदृशीरसैरासमे
ताज्ञातादीमा दताविभादतोविभायादीमीरभावोययासा तथाभाविनोवशीकृतश्रुत्याययासा तथावादेसगक
थायाशुभाप्रवीणातथादेवभादेवसदृशी रसासारसासारसायनाक्षततायसा सातावाततवातासारचतस्त्वस्त्व
तत्तारसर्वतोभद्रः हेरसायोभूमोसारदेसारसाधनाक्ष कमलदीर्घनयन रसाभूमिलवास्तितापीः रसाकीदृशोक्षता
यानष्टशुभावद्यविधीन्यतिमारयतीतिक्षतायसा देसातसातमुविप्राचुर्येणास्यास्तीत्यकारग्रमयेमतथीयेसुखम
य हेप्रवातप्रचलितधीरेत्यर्थः अतासानवियतातासउपक्षयोयस्यास्तादृशीतिरसाविशेषण हेअतत्तरअनेत्त
रअनेत्ततत्तस्यतत्तकरणस्याभावेसद्विशानिदहतीति हृदिप्रदरक्षतः पालयतस्त्ववरसास्तिमेस्वरयः समविनो
यनेप्रभेदाशक्तिमात्रकानतकाद्यहृपतदृतीतिनप्रकाशयेते अन्येचक्रमुसलवाणासनादयः शक्तिमात्रम्।
चित्रकाव्यकरणोसामर्थ्यमात्रमनेप्रममात्रमेवप्रदर्शकाः नतकस्वनरसादिप्रतीयतेइत्यर्थः अनरुक्तवदाभा
सोविभिन्नाकारप्रसङ्गा एकार्थतेव विभिन्नाकारौभन्नाकारौसदृशोचितौवाचकौशब्दौतद्वापकार्थतेवत्यर्थः
वसानेसमर्थमाथतेआशुवतोभासमानमेकार्थतेयत्रसुप्रनरुक्तवदाभासानामालकारः अथेवशब्दौनोयम्वाच
कः अतएवअनरुक्तवदाभासरत्यर्थता अथविभिन्नाकारेनियमकयवकेदार्थ तथाचसतिः विभिन्नरूपसाधेव

का.
टी.
१५३
१५३

तर्थाकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनैवास्त्वभासमानेऽनरुक्तवदाभासः विभिन्नरूपोचनौसार्यकौ एकत्रतस्यैवार्थस्य
वाचकौचनौअनर्थकौपरतत्रदर्शानभिधायकौचनौशब्दोद्विष्टमास्त्विच्छायाततपकार्थत्वेनैवभासनेनतप
यवमानेनतथात्वेनैवैकरुक्तदोषायेतः तद्वेदमाद सचशब्दस्य सःअक्रान्तःअनरुक्तवदाभासश्चेतिवक्ष्यमाणसमुच्च
यायेनवत्परिणिकाशहमेतितस्तत्र अत्रहन्निमाद सभंगाभंगरूपकेवत्प्रशस्तनिष्ठः सअनरुक्तवदाभासः सभंगरूपः
सभंगरूपश्चयःकेवलः शब्दस्तनिष्ठइत्येकोभेदः अत्रकेवलेतिवक्ष्यमाणमेदेवैलक्षणाय एतदेवदर्शयति उदा. अ
विवधेदेहशरीरः सदसारथिस्ततस्तरगायादातः भानिस्तान्नागः स्थिरतायामवनितलतिलकः अत्रदेहशरीरीति
सारथिस्तितिदाननागोतिकभिन्नरूपयोः शब्दयोरेकार्थतायामास्त्वतोभासमानायापिपठनमात्रेतिज्ञातानयो
दन्त्याद्येतेव सभंगेनयथाअवनितलतिलकेकोराजासदाभाति कयानगाचिनेयेन कीदृशाप्रविवधदावेतिस्तत्सह
द्वाचेष्टायेमांतादृशाश्चेत्प्रारिणोवाणावनोवीरस्तानीरयतिकमायतीतितादृशः तथासदसाभुजवलेनापलति
तः तथा रथिभिः सिंघुनारोदेरुताः सुष्ठुउताः संगतास्तरगादयोः पादात्रेयनिसमहस्ययस्यसः तथा स्थिरतायां स्थे
र्यग्रयः पर्वतः पर्वतवन्निस्थेराथोरुमथः एवमनर्थकसभंगशब्दनिष्ठमुदाहरणानार्थकासभंगशब्दनिष्ठमुदाहरति
वक्तुसंगनारामाकोतकानंददेतवः तस्यराजः समनसोविबुधाः पार्श्ववर्जिनः अत्रांगनाराणशब्दोकोतकानंद
हेतुशब्दावेकार्थत्वेनास्त्वभासमानावपिपर्यवसानेनस्मिन्नर्थतामर्याभावाद्भेदोविनैवान्यथोवेवयथा अंगरूपमेव
णातस्यराजः पार्श्ववर्जिनोविबुधास्तकास्ति कीदृशानाराणाः अंगमाअरमाणोयाननासमवत्समासः अथवानविध

नरासाः स्त्रियोयेषां ते अगमा विरादिणः नारासा विरदशूना इत्या इत्यर्थः तथा कौतकं विवाहसूत्रमेतानेददे।
न सखनिमित्ते येषां एवे सशोभने मनोयेषां सदृश इत्यर्थः एवं शोकनिष्ठे पुनरुक्तवदाभासे लक्षयिता शब्दाश्च
भयनिष्ठं लक्षयति तथा शब्दाश्च योरयम् यथायं केवलशब्दनिष्ठः सार्थको नर्थकश्च नथेव शब्दाश्च योरुभयोरपि
निष्ठाभवतीत्यर्थः सूत्रमण्यहनाहृतिर्नीकालत्वं दर्शयति इदा ननु वपुरप्यमासौ करि कुंजररूपि ररक्त खरुन।
एतः तेजोयाममदः एषु मनसामिन्द्रोद रिजिस्सुः अत्र ननु वपुरशब्दो करि कुंजरशब्दो रूपि ररक्त शब्दो द्वौ द्वौ तथा तेजोया
ममदः शब्दाः इन्द्रो रिजिस्सु शब्दाश्चानेकभिन्नाकारा अण्यपु विपक्राये तेन भासमानाः एव वसाने तत्र तत्र तास्य भावा।
त्कचित्तेनाप्यदीनाः कतिनास्मभ्येतास्य वतोभिन्नाया भासते यथा असादरिः सिद्धः तत्र वपुरदीपादे होप्यमा
या दृश उक्तं ह्यस्तीत्यन्वयः कीदृशः सिद्धः करिणः प्रशस्तपुत्रपुत्रा अने कुंजरागजास्तेषां रूपि ररक्त तत्र रक्ता
शोणा खरास्तीत्यानेखराः कररुदायमाने तथा तेजसः परोक्तस्य मदनस्य थामस्याने एवं मद्मावलेन एषु मनोयेषां
तेषामिन्द्रः अष्टः तथा जिस्सुर्जैत्रः अत्र ननु करिये योतेषामिन्द्रः अष्टः तथा जिस्सुर्जैत्रः अत्र ननु करिरक्त थामे इन्द्र रिजि
स्सु शब्दानां शरीरादावेव तास्योत्साद्यकते अण्यशब्दाश्च भयरूपता प्रतिपादयति अत्रैकस्मिन् देय विवर्तिने नाले का
र इति शब्दा अयः परस्मिन् परिवर्तिने पिसनदी इमे रमर्थ निष्ठ रस भयाले कारोये यत्र यत्र परिहति सदन्ते तत्रातत्राथेन
यत्र यत्र परिहति सदन्ते तत्रातत्राथेन मित्रे वेद्यास्य पजीवनादेवैकास्मिन् देतत्वादो परिवर्तिने तत्स्थाने दीणादि शब्दा
दानेदयोरेकार्थता नवभासाभाय पुनरुक्तवदाभासे लंकार इति परिहृत्य सदना क्खालं लंकार तत्र मत्र सिद्धं न तेथेव

154.

124

वोगसम्पन्नोपमेसर्थः एकस्यद्वयोस्तयाणोवालोपेलमा एकागहीनेसर्थः एवमुपमायामुखंमेददयेप्रतिपा
द्यावोतरेभेदगणनायेदृणाभेदानाद साग्रिमा श्रोतार्थीवभवेद्वाक्येसमासेतद्वितेतया साउपमाःग्रिमाप्रथमोप
दिष्टाएणांनानीश्रोतीसंज्ञायत्रसाक्षात्कृत्यमाणाएवेवादेयः शास्त्राउपमानोपमेययोः साधर्म्यबोधकाः तथासैवस
र्तोपमाथीचेतिभेदद्वयसमुच्चयः यत्रेवादेयः साक्षादनुयाजाअर्थानुसंधानवन्नादेवसाधर्म्यबोधकाःसाथी तत्रा
पिहयोरितयोर्वाक्यमाश्रोतीएणांसमासमाश्रोतीएणातद्वितया एवमाथीएणास्त्यमेववहतिः अग्रिमाएणा यथे
ववादिशास्त्रायमरास्त्येवोपमानताप्रतीतिरितियथयुपमानविशेषणान्येतेतथाप्यशक्तिसिद्धिस्तथाक्रमेवस
ष्टीवत्संबंधेप्रत्यपादयंतोतितत्संज्ञावैश्रोतीउपमायथापितःप्रत्यक्षादौपित्शब्देप्रत्यक्षेपिषष्टीसंबंधार्थत्वावकत
क्रमेभयाश्रितसंस्थवक्तितथैवसाथीनपथिकायतेत्यादिउवत्समाणादादृणोष्टकृत्यायाउपमानविशेष
णतथैवोपाजाअपियथादयःशास्त्राःश्रोतेनरूपेणोपमाख्यसंस्थत्वावकतेनोभयाअयसाधर्म्योतयेतीत्यनोमाःश्रो
तीतिसेत्तेसर्थः तथैवतत्रतमेवमनेनेवाथैविद्वितस्यवतीरुपादाने यथायथाशास्त्रादीनोउभयाश्रितसाधर्म्यत्वाव
कत्ताउपमायाः श्रोतीतेतथैववतिप्रत्ययणापीसर्थः तथाचामरः वहायथातथैवैवसाप्तेति तत्रतमेववित्युम
त्रिकथनेतनेनतत्क्रियाचेत्ततिरिमेतद्युमादितस्यवक्तैदार्थ एवमाथीविहणोति तेनतत्त्वमिमादावपमेय
एवतत्त्वमस्येमादौतपमानएवइदेवतत्त्वमिसमभयत्रापितत्यादिशास्त्रानोविश्रोतिरितिसाम्यार्थत्वावनयाप्र
तीतिरितितत्रसाधर्म्यार्थतत्त्वत्यादिपदोपादानेआथी कमलंनतत्त्वमुत्तकमलसदृशासमुत्तकमलवत्तत्

का.
ही.
१५५

वसममितादौ तत्पादिपदानां प्रमाणावकाशानामेकत्र विशेषणत्वावस्थानाभावात्साक्षात्संवेद्याभावेऽर्थानुसं-
धानवत्त्वादेव साधर्म्यप्रतिपादकतेऽतो सावार्थी तद्वत्तेन तत्त्वमितादिना विहितस्य ते स्थितौ ननु हयोरेव वतिप्रत्ययः
रूपमार्थसामर्थ्यात् कथं प्रथमोपादाने श्रोतीते कथं च द्वितीयोपादानादर्थीते उच्यते द्वितीयोपादाने वतिप्रत्ययः सक्रि-
याविशेषणत्वेन गणद्वययोरसंबन्धः उपमानाद्ये कतरविशेषणत्वावस्थानर्थसंबन्धानुवत्त्वादेव साधर्म्यप्रतिपाद-
कत्वं तोत्रार्थीते उच्यते द्वितीयोपादाने वतिप्रत्ययः प्रथमस्तस्यैव सामर्थ्यादि विहित उपदानेनैव संबन्धः साक्षादिवादिप-
दवत्साधर्म्यप्रतिपादक इति स्फुटमुपश्रोतीते श्रोत्यावाक्यान् विहितयोरिवादीनां स्फुटेऽप्ययमाणात् मितित उच्येत्यस-
मसंवेद्येतेषां प्रायः शोभय पदलोपाद्येऽप्ययमाणात् मितित उच्येत्यसमासेऽप्येतेषां प्रायः शोभय पदलोपाद्येऽप्ययमा-
णात् शोकया समासगामेव हणोति दृष्टेन नित्यसमासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे चेन्नित्यसमासेऽव-
शाहयोगे समासगा उक्तादमत्र मथापदलोपे विभक्तिलोपे वा समासीत्वात् पूर्वमीवेति भावः एतदवलक्षणदशयो-
नि क्रमेणोदाहरणं स्वमेपि समरेषु तां विजयश्रीनेषु तनि प्रभावप्रभवेकांतसाधनपतिकार्यथा क्रमेण सूत्रो-
क्ति क्रमात्प्रथमोक्त्याः प्रमाणं प्रथमः श्रोत्यावस्था शब्दप्रतिपादिताया वाक्याया उदाहरतिरियं नष्टादिस्वाधी-
नपतिकेसुपमानस्य विजयश्रीरिसपमेयस्य नृपेवतीति क्रियात्मनः समानर्थस्य यथेयस्य प्रतिपादकस्य वा-
पादानां स्फुटं यथा शब्दप्रमाणविशेषणत्वाच्चोतीते कर्तृकर्म क्रियादीनां साधर्म्यं शोभापदलोपादा-
गते एतामेवार्थीमुदाहरति च कितद्विणालोललोचनायाः कुपितरुणा रुणतारहारिकंतिः सरसिजमिद-

मातनेवतस्याः सममिति चेत्तस्मिन्मदेति धने अत्रोपमादीनां सर्वं सोऽर्था पूर्णत्वे सच शब्दोपमाने उपयमेये च वि-
शेषणत्वेन एव स्यात्तादृशानुसंधानादेव साधर्म्य बोधकत्वमिच्छायां तेषां वाक्यगतं स्फुटमेव श्रौती पूर्णा समासगा सु-
दाहरति अन्त्यायते नियमकारिभिरुद्भूतानां दिव्ये प्रभाभिरनपायमये रूपाद्यैः श्रौतेभ्यो जैरिव च तर्हि रटः सदा यो ल-
क्ष्मीनिवासमभवत्तैर्भुवनैश्च भार अत्रोपाद्यानामुपमेयानां श्रौतिभुजानां उपमानानां भुवनधारणसाधारणधर्मस्यो-
पस्थाद्येषो वशस्य च समासगतं पूर्णतावोपमानादिव तद्वयसन्निधानात्स्फुटैव यत्तामेवाध्यामुदाहरति अवि-
तथ्यमनारथ्यप्रथनेषु गुणगारिभ्यो गीतश्रीः सरुत रुसट्टाः सभवानभिलषणीयः क्षिप्तोऽनकस्य अत्र सट्ट-
शशब्देन भुजशब्दस्य समासे लोपदार्थे समासगतं पूर्णतावोपमानादिव तद्वयसन्निधानात्स्फुटैव श्रौतीमांशी च य-
तो न हि तगा मे केदादृशो नाद गाम्भीर्यगारिमात्समसो गगा भुजगवत् इरा लोकसमसो निदांगा वररत्नवत् अ-
त्र प्रथमायं गगा भुजगस्य समुद्रस्येति विग्रहेन स्पष्टं तैवेति सूत्रविहितस्यावतीरुपादानाच्छ्रौती न हि तगा उपमानादि-
चतस्रयसन्निधानात्पूर्णतया तस्य निदांगा वररत्ने न तल्या इरावना लोकात्तेऽतिविश्रदा क्रियाविशेषाणां भा-
वादर्थमनसंधानगतसाधर्म्यं प्रतीतीः रायैते तथा हि ग्रीष्मसूर्यश्च इरा लोका ग्रीष्मसूर्यवदिसर्वग्रीष्मसूर्यशब्दः
ग्रीष्मसूर्याथ सदिताया इरा लोकक्रियायां वर्तमानः प्रत्ययउत्पादयतीति वैयाकरणाः वक्ष्यमाणमभेदेषु वक्ष्यमाण-
भेदेषु च वाच्यलंकारवर्गीयेषु गणस्यानुगमे सति प्रायेणैव पुराकायां विभ्रलक्ष्ये समीक्ष्यते सुखामहाकविगण-
मल्लकृतिभूतामपि प्रतीयमानकाव्येषां प्रखालजेव योषितमिति धनिकारोक्तं रुट्टा सर्वत्र धनिगुणोभूतव्य-

का.
सी.
१५६
१५६

एतेवप्रथमोक्त्यायेनैवैवेचिप्रवदासभवतीति किमर्थमुपमादीनोवैचिप्रवदतेतोदेकरमाशोक्ताह स्थायीनयति
काकातेभजमानाययालोकोनरचमत्कारप्रस्तुत्याजयप्रोक्तदासेवनेभगादिनाप्रतीयमानेनविनाययपिनोक्तैवे
चिमेवैचिमेवालेकारःनयापिनधुनिगणीभूतव्यगपयवद्वारः स्पष्टं धुनिगणीभूतव्यगपयवद्वाराभावेहेतुमाह नख
ल्लयगपसेमर्षीपरापरीदत्रचारुनाप्रतीतिः अपितवाच्येवेचिप्रप्रतिभासादेव विजयप्रतीनेमुचतोमत्रयथापमाव
भासितवाच्येवेचिप्रप्रमत्कारोनतथातदभिमतोलोकोनरचमत्कारितोदेव्याणां किंतुसर्वथाद्येगणानेपेक्षयेववा
च्येवेचिप्रमोत्रेणचमत्कारितमर्थः ननुयद्येवेतदिरसादलेकारोतरेवव्यगपेप्रागुदाहृतेकथेवाच्यालेकारेरेवनयवे
हारश्माशोक्तादे रसादिरूपस्तयगपसालेकारोतरेप्राचव्यगपसवाच्यमागोन्यामिरित्यतोदेतोरागायितापृथ
गलक्षणगणानोविनेवतदलेकारारसवदायलेकारोअतथोल्लासेदशितामर्थः गणानाभावेहेतुतेरमणाद तत्र
दितेतेननरदाद्रियमाणविस्मयमावदेतीतिस्वीपुर्विरुद्धाभिधानमितिचोदनीये रसादिलक्षणोदत्यत्रोदा
द्रियमाणारसवदायलेकाराप्रथमोदाइवसगानभासतीमतोःदेतोः प्रथमस्मिन्नालेकारोल्लासेनगणितामर्थ
थः अथचपूर्वशालेकारास्तदन्तथालेकारास्तनउभयालेकाराः तेनापिरसवदादयोसभावायाप्रयाअल्ले
काराउत्तरोत्तरात्कथेतयाक्रमेणानेनलक्षणापिप्रेशकतायमालक्षितास्तस्वापरिविरुद्धाभिधानेनामहमणा
यदनेरुपयसोतदप्यनेनैवहेतुनापरास्तेवेदितव्यमित्यर्थः अथलमोलक्षयति तदहर्मणालोपस्याप्रतीतिनहिते
पुनः यमस्यगणक्रियापस्यसाधारणस्यलोपेउपादानेनलमानामोपमासात् सावतदस्यलोपमावदेदवतीम

र्थः पतेसतिषड्विधेन प्रामेयत्वात्तस्माद पुनः प्रोतीसमातदितेन सम्भवतीति पंच प्रकारैवेत्यर्थः अत्र लभैको गविक
लेतिसामान्यलक्षणं तेषामेवांगानां चतुर्णां यथा यथे लोपाद्विशेषः तद्वत्वात्समासगतप्रोतीप्रार्थी धर्मः साधार
णः तद्वितीकल्यवादी प्रार्थी वनेन ये च या कल्यवादयो दीपदसमासार्थवाचका अर्थानुसंधानवलादेव साम्यं प्रतिपा
दयन्ति न तस्मात्तादृशेतीति प्रोतेतत्वायः न च साक्षात्सादृश्यवाचकस्य वतीत्यसंभवः सति ससिंश्च इव दिसंक्तचेदस्ये
व प्रतीतो साधारण धर्मोपदानप्रसंगेन लभतदानिः साधारण धर्मस्यानुपदानेन तन्मना पदनादोषतत्प्रसंगः लक्षयति
उदायमस्यानुग सामानसौ जगोक्तमशालिनः करणे येव च अतः समेतस्यासने यथा श्रेयसाशोपादानां क्रौ
तीवाक्यगावचोस्तयोस्त्रिभिर्जनकतस्य साधारण धर्मस्यानुपदानात्तु मा प्रार्थीमाद आकृष्टकरवालोसो
सम्यग्ये परिश्रमन प्रत्यर्थिसेनया हृदिकृतो तेन समः प्रभुः अत्र समशोपादानादार्थीवाक्यगावचमयोः स
मानधर्मस्य क्रौतीदेरनुपादानात्तु मा प्रोतीमार्थीचलमासमासगान्नितगा मार्थीचलक्षयति करवालश्वावा
स्तस्य वागमनोपमा विषकल्पमनोवत्सियदि जीवसितत्सवे अत्र प्रथमेपादेशवशोपादानां क्रौतीसमासगाकरवा
लाचारयोः समानधर्मस्य चातकतस्यानुपादानात्तु मा द्वितीयत्पमापदोपादानादार्थीसमासगाः माधुर्यसमाधा
रणधर्मस्य लोपालुमा द्वितीयार्थतु कल्पप्राप्त्ययोगादार्थी तद्वितगा मारकतस्य समानधर्मस्यानुपादानात्तु मा पवो
समानधर्मलोपेदशायितोपमानलोपे लक्षयति उपमानानुपादाने वाक्यगाथसमासगा अत्र कल्पवादीनां उपमान
परतप्रसिद्धे रतोपलनलोपासम्भवान्नद्वितमत्तासम्भवः उदाहरति सञ्चलकरणपरिवीषामसि विविन्नरानेन मरः स

का.
ली.
१५३
अ.
१५७

कथं सदीपः शब्दवानासासः सुविसेशं ससमनेन सकलकरुणपरविश्रामश्रीवितरणेन सरसकाव्यसुदृश्यते
अथवानासायते सरशमंशाशामोत्राण अत्रकाव्यमुपमेयसकलदिव्यविश्रामसम्पदानसमानाथमः सदृशमित्युपा
माप्रतिपादकंचसात्ताउक्तानि असेभवाभिप्रायेणोपमानस्यानुपादानालभा एवंवाक्यगामुक्तापादानाणां त्रैवस
मासगामपिदृशयति कचसेमत्रकच समीपमितिपाद सरिसमिसत्रवागहनमितिपादयैवसमासगाम्यस्य उप
माप्रतिपादकानालोपलक्षयति वादेलापसमासेसाकर्मधारकाचिक्याडिः कर्मकत्राणमुल्लि वादेलापेसात्तनेति
सामामलक्षणोपे विषोषाः वादः समासलोपसमासेलोपसमासेपकावादेकर्मणाकाचिलोपोदिनीया आधारागत्रो
क्याडिः चतुर्थी कर्मोपपदेणमुल्लिखेवमी कचुपपदेणमुल्लिखेरीम्यमेवहतिः वाशसउपमाद्यानकश्चिवादीरुयमा
द्यानकमलोपेसह कर्मणोधिकरणोचोमत्रनक्यवाक्यैरिकाङ्गवकर्मकत्रोरुपपदयोनमुलावसाभवत तथा
दिपोरेसुनीयनीमादासुतमिवावर्तीतिविग्रहवलायासात्ताउपातस्यासिद्धवलायालायः प्रत्यक्षएव उदात्ततेः ऊ
मुदनाथेनकामिनीगंडुपांडुना नेत्रानेदनवरेणमाददीदिगलेकृता अत्रकामिनीगंडुवयोउरिसुपमानानिसामा
न्यववेनैरितिसमासेवादिर्लायः तथाअसितभुजगभीषणासियत्रोरुदृढिकादितचित्तर्णाचारः पुलकिततत्र
रुक्कपालकातिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेयमासीत् यथाहर्वेसाकेसमासगतादाहरणेनथात्रापीमर्थः ३योस्तविषोषः
पूर्वत्रासमस्तसमासः इदमसितश्राप्तोभुजगः सपवभीषणामसिपत्रयणेनिसमास्तसमासश्चिपोरेसुनीयतिजनसम
दानेसावेतः प्रीयतिविविचचरिचुचुः नारीयनेसमरसीस्त्रिकपाणपाणरोलोक्यनस्पललितानिसपत्नसेनाअ

प्रयोगेनेन सतमिवाचरति सत्त्वेदं पश्यतीत्युपमानादावासीति कर्मण उपमानादुत्पन्नस्य कृतः प्रयोगेनेवादि
लमेयतथा समरोतरे अतः प्रोक्ता चरति सत्त्वेदं चरतीत्यधिकरणान्ने निवक्तव्यारथिकरणवादिन उपमानादुत्पन्न
स्य कृतः प्रयोगेनेवादिलोपः सपुनः सेनानारीवाचरति त्वशी भवतीति कर्तृरुपमानार्थक्य प्रयोगेनेवादिलोपः
स्थे निदा च तर्मां पुदशी पश्यति त्वरी सपुनः पार्थ सेवारे सेवरे वनीयतिः परैर्विणस्तस्ये रोतर्मां पुमिव पश्यं
तीत्युपमानेन कर्मणि चेति कर्मण उपमानादुत्पन्नस्य कृतः प्रयोगेनेवादिलोपः सपुनः वनीयति संये पार्थ इवा सेवरे
तीत्युपमानेन वसत्रेण चकार मुच्यया कर्तृरुपमानादुत्पन्नस्य कृतः प्रयोगेनेवादिलोपः सपुनः वनीयति संये पार्थ
इवा सेवरीति संये तौ वसत्रेण चकार सपुच्यया कर्तृरुपमानादुत्पन्नस्य कृतः प्रयोगेनेवादिलोपः अत्र चर्मां पुमिव
दृष्ट्वा पश्यतीति विप्रदारे कस्यैव देशः एवं कालोत्तरकालयोर्देशानामोरुक्त्यमिव भानो मय प्रोया भासः सपरि
हृतपववेया करणैः कसादिषु यथा विधनु प्रयोग इति सूत्रेण मेतस्य कृतक्रियासु भावनात्पथान क्रियापेक्षाव
प्यकीति विशेषभावात् किंचिदनिर्णयमिति नन्वप्रयोगादिरूपमेषुः सुतादिरुपमानेन वसादादुत्पन्नस्य कृतस्य वाचका
नोत्तलोप एव समानार्थमेषान् कर्माणि निर्णयिष्यामः कादाः आचारः समानार्थमः कादाकाङ्गवोच्यते आचारः सत्त्वेदं सत्त्वे
दादादिः एकलोपेदं शयिते कर्मादिलोपेनादस्य निर्देशकः इत्यमेव सतिः एतयोर्थमवाद्योः धर्मः साधारणः वा
दिरुपमावाचकस्तयोर्लोपः सर्वान्ति यदिके भव्यावाये किं वा विहितस्य समाने चेति हे विद्यम् उदाः सविता विधुव
निविधु रपि सवति रतिनथादिने मयामिमः यामिनयेति दिनानि सत्त्वेदंः एव वशी कर्तृमनसि अत्र विधुवनीत्यादि

का.
ही.
१५८

क्विवेनोविधिरिवाचरतीत्यपमावाचकानोसमानधर्मण्यशौचकारितादेश्चात्रपादानालमासमसगामाह परिपशि
मनोराज्यशतैरपिद्वराक्रमः सम्यरायप्रसन्नोसौराजतेराजकुंजरः अत्रात्राकुंजरइवेत्यपमिनेयाद्यादिभिःसा
मान्याप्रयोगेनिसमोसैरवशासस्यराजत्तपयोः समानधर्मण्यर्थसंतोदेश्चात्रपादानादयोर्लमा धर्मोपमानयोर्लो
पोसमोवाक्येचदृश्यते इतिःसमासः उदाहृष्टं हिनसिदिहिसिकेष्टअर्वालिआइवनाय मालीकुसुमसदृशंभ्रमरभ्रमनप्राण
रभममोपायाविदिमि गवेषयित्तसिष्यसिकेष्टकवलितानि केतकिवनानिमालतीकुसुमसदृशंभ्रमरभ्रमनप्राण
सि अत्रकंठकवलितानिकेतकेतनानिहृष्टंतायमानः एकेनैवशोहेनपावमानः मालतीकुसुमसदृशंभ्रमरभ्रमन
प्राणसीमत्रमालतीकुसुमसदृशंइतिसमोसौमालतीकुसुमोपमानोभूतायाउत्रमनायिकायामनाहरतादेश्चसमान
धर्मण्यनुपदानादियेसमासेधर्मोपमानलमा अत्रेववाक्यगामपिदर्शयति कुसुमेनसममितिपादेवाक्यगा स्पष्ट
कृत्वाक्यपमेयोमे कृत्विप्रत्ययेवादेरुपमावाचकस्यापमेयस्यतासेलोपेनपादानेचयेभवतीत्यर्थः आसेपदसा
लोपाधिसाद आसेनिरासे असद्वेपतोऽस्यस्यनिप्रयोगोयमित्यर्थः उदा. अत्रातिविज्रमालोकविकसरविलोचनः
कृपाणोदग्रदोदः ससदस्वाश्रयोयतिः अत्रात्माउपमेयः आत्मानेसदस्वाश्रयमिवाचरतीतिसदस्वाश्रयप्रहाउपमा
नाहुतमः क्वच उपमानमुपमेयमपेततेइतिविग्रहेवेलायाउपात्तस्यात्मनः उपमेयस्यवादेरुपमावाचकस्यचसिद्धि
लायाअदर्शनादायुपमेयलोपादिलोपेयम विलोपेचसमासगा अयाणावादिधर्मोपमेयानो उदातरुणिमथिकृतावा
लोकनाललितविलासविलज्जविग्रहास्मरशरविशारितोतरोरगनयनाहरतेमुनर्मनः अत्रसगस्यनयनेश्वचेवल

नयनेयस्या इति समासे ३ वशाहस्योयमाप्रतिपादकस्य च वलतस्य समानार्थस्य उपमेयस्य नयनशब्दस्य वादशी
नात्रित्वमोये समासगा अत्रोपमेयस्य नयनशब्दस्य लोपशुक्तिमाह अत्र समस्य समानेनेत्यादिना यदा समसलो
पो नदा समासगा त्रिलोपेयं न तस्य षे नार्थः तथा चैतत्सार्थः समस्य तस्य समाने च यस्य सर्वपदेन स्य पदान्ते
रेण सदवद्ग्रीहिः समासा भवति चकार स्य वात्वावयवमायत्रास्मिन् समासे उपमानाङ्गत्वेन यदमुपमेयतरो
तस्योत्ररपरस्य लोपः स्यादिति अस्मात् समासादस्य त्रिलोपादाहरणं परसंभवे द्रष्टव्यमिति क्रूरस्यायः शूलतया
ध्रुवसायादयः शूलेनात्तिकृतीत्यायः शूलिक इति शोभातिः न तत्क्रूरत्वात् उपमेयतदापथर्मवादीनां लोपे त्रि
लोपेयमुपमा अतिकृतिवद्भवति तीक्ष्णोपायेन योत्तिकृत्सार्थः शूलिको जनः अत्र वादे रूपमाप पादक
स्यापेक्षाभावादेव त्रिलोपतत्रमाभाव इत्यर्थः उपसंहरति पदेपकोनविंशतिर्लभाः पूर्णाभिः पंचविंशतिः
सङ्गिः पूर्णाभेदेः सदमिलितापकोनविंशतिर्लभाभेदा उपमाभेदाः पंचविंशतिप्रकारका इत्यर्थः तथा हि
पूर्णाप्रोतीवाक्यागा १ समासगा २ तद्धितगा ३ एवमार्थीशणावाक्यागा ४ समासगा ५ तद्धितगा ६ प्रोती
साधारणार्थमलोपेवाक्यागा ७ समासगा ८ आर्थीलमावाक्यागा ९ समासगा १० तद्धितगा ११ उपमानलो
पेवाक्यागा १२ समासगा १३ वादिलोपे समासगा १४ कर्मकाचि १५ आधारेकाचि १६ कहेकाचि १७ कर्मोपपर
नमुलि १८ कर्तृपपरसामुलि १९ धर्मवादिलोपे किपि २० वादिधर्मलोपे समास २१ धर्मोपमानलोपे समासगा २२
वाक्यागा २३ वायुपमेयलोपः २४ वादिधर्मोपमेयलोपे समासगा २५ पंचपंचविंशतिरित्युपमाभेदसंख्यानिय

۲۷۲

159

स्माभिः सत्यपि वैचित्र्येण हि ललिताः किं त्वेवमपि सार्णायामेव श्रोतृणां वाक्यगायामेतर्भावादर्शनीयेत्यर्थः ल
लाणाभावेदेतन्माद एवेविधेवैचित्र्यसदस्त्वसंभवाङ्कमेतानतिक्रमाच्च एवंविधनानाप्रकारकं वैचित्र्यमसंख्यसम्भवति
तथाचानेतस्यात् अथचलाचवेनैवायुक्तमेदेष्टु सार्णोदिष्टेवसंभवाकल्पनागौरवमनुवित्तमेवेत्यर्थः उपमानोपमेया
नोपेकस्यैवैकताक्योगानन्वयः एकस्यैवोपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमायामप्यस्तीति तद्व्यवहारेक्यमेकवाक्यगतैक
वाक्यगमुपमानोपमेयत्वमुपमायामप्यस्तीति तद्विशेषार्थमेकस्येति एकस्यैवेवेवकारस्तुभिन्नशब्दाद्यप्येकस्या
प्यव्यवहारेक्यतयाचोक्तं अतन्वयेचशब्दौकिमोचिमादावुपेगिकंअस्मिन्ललातुप्राप्तेसात्तादेवप्रयोजकम् अत
एवयश्चत्तुर्जगतोसदस्त्वकरवहोन्नाचयामाकेवत् अत्रादिसदस्त्वकरादयोनेश्वभासमानाअतन्वयप्रतीतिविचित्र्ये
ति नवियतेनत्वयएकस्यैवसाध्यसिद्धधर्मतयाविरुद्धधर्मसंसर्गात् उपमानोपमेयत्वेसंयोगेति तत्त्वमज्ञानत्वयमः
ते इदमेवाद्वहन्तो उपमानातरसंवेधाभावोनन्वयः द्वितीयसदृशानिहानिरेवात्रैचित्र्यावदालंकारेतेवीजमिसर्गः
उदा नकेवलभातिनितीतकान्तिःतिनेविनीसैवनिजस्विनीसा यावद्विलासायुधत्वात्पवासास्तीतिद्विलासा इवतद्विला
साः गतस्थानासनादीनामुत्वेनेत्राधिकर्मणो विशेषस्तुविलासःस्यादिष्टसंदर्शनादिभिर्मित्यक्तललातविलासा
आयुधानिकायुक्तचित्तभेदोपकराणानियस्येतिविलासायुधः कामस्तस्यलासवासानाशुशालाः शेषेस्पष्टमर्थ
पर्यासउपमेयोपमात्पयोःतयोःप्रकृतयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यासोविनिमयः सिद्धधर्मस्यसाध्यधर्मतेसाध्यधर्मस्य
वसिद्धधर्मतमित्यन्वयेयमुपमेयोपमेयतिसेत्ताइत्यमेवहृत्तिःतयोरुपमानोपमेययोः परित्यक्तार्थाद्व्यवहारेण

का.
टी.

१६.

160

मानव्यवच्छेदपरा सविताविधवतीतादौ सत्यप्यपमानोपमेययोर्वीक्यद्वयोविपर्ययासेसाविः। त्ववशीकृतेमनस्य
वैविपर्ययोत्पत्तिविवक्षायाकवेस्तात्पर्येनेतरोपमानव्यवच्छेदस्यैवैवनापमेयोपमेयः उपमेयेनोपमेयपमेयो
पमा उपमानसादृश्येनैव उपमानेनैव संभवति अत्रतुपमेयेनापीत्यन्वर्थता उदाक्रमेलेउमतिमिति विवकमत्तान
नुरिवविभाविभवेततुः अर्थवर्थातिर्थातिवियथार्णसततेविभातिवतयस्यशनेपमायाउत्रोत्रेसर्ववाक्यसमा।
प्यायामेदोस्याद्वयोहयोरेवैकवाक्यसमाप्तेः पदेवाव्याथीसादृश्यमूलानलेकारतुक्ताव्यग्योपस्यमूलानतः पर्येति
वत्तस्तुप्रधानामुत्पत्ताततयति सम्भावनमथोत्पत्तात्प्रकृतस्यसमेनयतसमेनोपमानेन प्रकृतस्योपमेयस्य
पमानेनसम्भावनमोहनेतदुणाक्रिययोगोचित्वायवसायउत्पत्तेरर्थः उदाउत्पत्तेर्योममनसहतेजातिवैरोतिशा
यामिनोरित्तीवरादृष्टातस्यसौन्दर्यदृष्टः नीतः शोतिप्रसभमनयावकृकंतिपतिहर्षातगतामत्येत्तलिततनुतेपा
दयोः पद्मनत्माः अत्रपद्मनत्माः पादगतनेसभावोहेतुः प्रकृतः सपक्षोपमेयः दृष्टरूपेणहेतुनेरणेपमानेनस
म्भावितः तिस्यतीवतमोद्धानिवर्षतीवाज्ञनेनभः असत्सुखसंवेदवदृष्टिनिष्कलतोगता उत्पादोव्यापनादिलोपना
दिरूपतयासम्भावितम अत्रतुसमिवापनप्रकृतेतदेवोपमेयं लेपनक्रियाकर्तृत्वरूपेणोपमानेनसम्भाविते
यानभसितमः सस्यातः प्रकृतमिदंतीयाथेतपमेवस्यष्टा अपिदेवक्रियोत्पत्तोदाहरणे दृष्टगुणक्रियायुत्पत्ताणे
सर्वोमोपेयान्तोक्तानासूचनायाविसरभयादिहतास्तुनोक्ताशतिभावः समन्वयस्तुभेदोक्तोतदनुक्तोवसंशयः उ
पमानस्योपमेयस्यवासमानधर्मानेकधर्ममितिमित्रोयः संशयो नवधारणसमन्वयहालंकरातिपूर्वस्तुअनुवृत्तान्वयः न

१६.

अभेदोक्तिर्भेदाश्रयतिप्रकारद्वये एतदेव तत्तयति भेदोक्तौ यथा अयेमातेः किं सत्त्वतर्गैः समभिः रितः कृपा
एः किं सर्वोः प्रसरति देणेनेषानिवतमुक्ततातः किं सात्त्विकमिह सवदतोसावितिचिरे समातोकाजोतोविद्यतिवि
कल्यासतिभटाः अत्रोपसमगमनादिकमुपमानगतमुपमेयादृष्टायां कं अतएवादावेतेवसनेद्वयोः निश्चयस्य
मध्यवर्तनानिश्चयगर्भः सनेहः एतदेव विस्तरयति भेदोक्तावित्यनेन न केवलेमयनिश्चयगर्भो यावनिश्चयतोपि स
नेहः स्वीकृतः सन्निगद्यस्य हि भेदे मध्येतवानिश्चयाद्वतोतिभेदोक्तेर्द्विध्यामित्यथः तत्र निश्चयगर्भे उदाहृतो निश्च
योतत्तदाहति यथा अनुः किं कृकलेकः सरसं सत्त्वमेतत्किममुक्तं गतम ललितसवितासववनेमुत्तमिति ह रिण
तिनिश्चितेप्रतः अत्रोपमयस्य निश्चयेणुपमानयोभवेकरत्तस्यानिश्चयात्सनेह इति गुणकृत्यते समताम्भवनाथमेवा
अपरमतपुपमत्तस्यति किं तनिश्चयगर्भे वा तत्र निश्चयः प्रतीयमानरसपलितो भट्टोद्वेन निश्चयगर्भो दाहरीण
यथा निश्चयः प्रतीयमानो व्यगपस्तथा स्मिन्नदाहरीणेति श्रुतमिति निश्चयस्य सादादृष्टानादाव्यतमेवनव्यगप
तमित्यतो नैतदेतत्ता सनेहस्य सेभवतीति भट्टो भट्टमतकथने समतस्याप्यनार्थं एवं भेदोक्ता उदाहृत्य परे दाहरीति
तदनुक्तौ यथा अस्याः सर्गवियौ प्रजापतिरभूत्तद्वो नुकोतिप्रदः शृङ्गोरकरसः सयेनुमदनामा सो नुपुष्पाकरः वेदाभा
सनरः कथेनुविषयव्याहृतेकोत्तद्वतो निमाते प्रभवे सनातिगमिते दृष्टेपराणीविधिः अत्र चन्द्रादिभिः सह प्रराणाविदे
भेदकदमो नुक्ते निश्चयस्यात्तासम्भवत्यथः तद्वपक मभेदोय उपमानापमेययोः च नुमुखयोः परमायेताभिन्नयो
रपि साम्येनैक्याभासनादभेदः सामानाधिकरण्येन तद्विद्योयसद्वपकं नामालेकारः इत्यमेव वृत्तिः अतिरस्यारव

का.
ही.
५८

161

हेतुभेदयोः भेदः अपहृतप्रदीतः भेदाग्रहेतुप्रसाम्यातिशयः तत्तन्मन्त्राचारोपलक्षणस्य रज्जुभुजगारोपस्येव प्रो-
तिः अस्मभेदानाद समस्तवस्तुविषयश्रोताश्रोणितायदा यत्रोपिनाश्रोणः सज्जनेयोषितारोपविषयाश्रुता-
यः पदमारोप्यते स्मः तिकर्मणिनिष्ठाकृतप्रत्यये श्रोणिताश्रोण्यमाणश्रुतादयश्च श्रोताः श्रुयमाणमातादुपज्ञाः न
समस्तवस्तुश्रोण्यमाणश्रोण्यविषयाश्रुताहोपात्रायत्रेत्यन्वर्थमेतोयैरूपकभेदः इत्यमेव ह्यत्रिः श्रोण्यविषया-
श्रुताश्रोण्यमाणयदाश्रुताहोपात्रास्तदासमस्तानिवस्तुनिविषयोस्मैति समस्तवस्तुविषये श्रोणिताश्रितिवद्वचनमवि-
वक्षिते काण्येकमेव ह्येव श्रोण्यमाणसेविषययोर्देशानात्तत्रैतिगवचनसत्तेत्रिमितिमायाद्वद्वचनमात्रप्रापि-
कमेवेत्यर्थः उदाहरति यथा न्योत्त्राभसकुरण्यवताविभूतीतारकास्थीत्येतर्थावयमनरसिकारात्रिकापालि-
कायम् द्वीपाद्वीपेषु भूतिरयतीचनमुद्राकपालेन्यस्तं मृदाजनपरिमलेनोच्चनसक्तलेन अत्रपादत्रयमेतर्थानय-
सनरसिकतमारोपितयर्मपवेतिरूपकपरिग्रहे सायकमस्मिन्नेकराणोकोनकीयो अत्रस्मित्युत्रयेपादत्रयेपा-
वसमस्तवस्तुविषयरूपकोदाहरतानिकेदः चतुर्थतपादेष्टुगोवोत्तेतानतरूपकोत्तेतयोत्रसैकरः सनेहाख्यः
रूपकसायकस्येतर्थानविस्तारिमाव्यपारिपितायाः कापालिक्याविशेषणस्योपादानादारेपसनेहाभावादित्य-
र्थः चतुर्थेवपादेष्टुपकनिर्वाहार्थपादोतरमाह अथवात्यस्तविषयस्यगितद्वद्वचनस्यसिद्धोत्तनेतरेतिपादः प-
वरूपकणेवनिर्वाहः स्पष्टं श्रोताश्रोण्यमाणस्यैकदेशविबुधिते केचिदश्रोण्यमाणः श्रुताहोपात्राः केचिदर्थे
मथ्यावसेयारित्येकदेशविशेषणवनेतरेकदेशविबुधिते पूर्वभेदाक्रमस्यैवोपाहृतस्य सामान्यस्यपरित्यागतका

प्येषोऽपि हनेत्काप्येषोऽपि अर्थेनेति विशेषनवर्तनादन्वर्थेयेमेहेतिभावः उदाहरति यथाजस्मरतेनउरपकरेक
 एतःसमाउतगन्तव्यम् २समेमहोयिसहसापरेमुहोहोतिउमेणयस्परणेतः पुत्रेकरेकवेतोमेउत्तगुलताम
 २समस्सलोअपिसहसापरेमुहोभवतिरिपुसेना अत्ररणस्योतःपुत्रमारोप्यमाणेपुहोपातेमेउत्तागुलतायाना
 यिकान्तिरिपुसेनायापुप्रतिनायिकातेअर्थसमर्थ्यादवसीयतइत्येकदेशविशेषेणवर्तनादेकदेशविवर्ति अत्ररण
 स्योतःपुत्रमारोपात अतःपुत्रोहिनायिकप्रतिनायकानिवासस्थानीमत्पर्थसामर्थ्यो उक्तभेदयोनामातममाह सांग
 गमेतत् एतच्छब्देनसमनेतरोक्तयोर्द्वयोरेवभेदयोःपरमर्शःतथावृत्तिः ३रुद्धिभेदसावयवे द्वयोर्भेदयोःसमहा
 रोद्धिभेदेसहावयवैःसविशेषाणोरप्यमाणेयत्रवर्तते तस्यसांगसंज्ञेत्यर्थःनिर्गन्तपुदे पुत्रविशेषाणोर्विनायका
 रोप्यमाणमात्रेनदेगोभोवयवैर्भोनिर्गतंइतिनिर्गोउदाहरति यथाऊरुगोवांगानिमित्तमितरतिगीतधुनिषुयत्सखी
 कोतोदेतेकृतमपिपुनःप्रप्रयति यत् अनिद्रेयच्चोतःसपितितदहोवेद्याभितवाप्रवृत्तोस्याःसेक्तंह्योदमतमिजःप्र
 मलतिकाम अत्रवर्तयेपादेप्रमेणलतिकतारोपोलतातप्रतिपादकैःऊसुमोहमादिभिर्विनैवेतिनिर्गमिदेरूपकै
 मालातपूर्ववत् पूर्वोक्तोमपावित्सन्तिः मालोपमायामिवैकस्मिन्निद्वदवदवशरोपिताः यथासौन्दर्यस्यतरीगणित
 रूपमोक्तसंस्पदसोऽहमःकोतेकार्मणिकर्मनमंरहसासुतासनावासुभूः विद्यावक्रांगारोविधेरतवधिप्रावीण्यसा
 तात्किंयावाणः पेचापिहीमुवस्यतलनाचूलामाणःसाप्रिया अत्रैकस्याप्रियोयोतरीगोनोतादयोवदवशरोपिता
 इतिमाला नियतारोपेणपायःसादरोपःपरस्पयः तत्परोपार्तेप्रिष्टेवाचकेभेदभाजित्वा परस्याप्रस्तुतस्यारोपःयत्र

का. माता रूप के निदाय तारो पणे पाय। तिय ते वणि यिते प्रस्तने राजा दो विषये सहारो पणे तरो पाय उपपाद को भवति त
 १५. तरो पराः स से जाते तिय रम्पो रत से जयान्दर्थं तरो पां शि ए वा श ह भेद भा चि वा श ह भवती ति दि धा तत्रा दो शि ए श ह
 ति वं धन मुदा द रति यथा विडमान सह से वै रिक मला संको व दो मयु ते उ र्घी मार्ग ए नी ल तो दित समित्त्वी का
 १६. वे स्या न र सत्प्रतीति विधान दत्त विजय प्राप्ता व भो म प्रभो सा मा ज्यं व र वी र वत्स रणा ते वै रिव मु चैः क्रियाः विडमो मान
 सं स न ए व मान मा विष्णु र स्त उ हे से वै रिणाः कमला याः शत्रु से पत्रेः संको वः संतो पण मे व कमला तो प द्या नो अ संको वो
 विकासने तत्र दो मयु ते सूर्य उ र्गा णो को हा णो म मार्ग ए म न त्वे म णे शत्रु श का चि र हा त्र दे व उ र्गा याः पा वं त्या मा भ
 णो या च ने त उ नी ल तो दित समित्से ग्राम ए व समि दि न्य ने त म्याः सी को र वे प्र वा न र व हे सत्ते रू ते प्री ति रि व सत्ता दे व्या
 अ री ति स्त दि धा ने दत्त प्रजा प ते व त रे त्या न र प ग के ए व द र्घे द प्र भो व र वी र वी र वत्स रणा ते या वत्सा प्रा ज्य मु
 चै र्यथा स्या त्र था क्रिया उ र्गा णीः उ र्गा मे वी व ह णो ति अत्र मान स मे व मान स कमला याः संको व ए व कमला ना म से
 को वः उ र्गा णो म मार्ग ए मे व उ र्गा या मार्ग ए समितो सी को र ए व समि धं स्वी का रः सत्प्रतीति र व सत्ता म प्री तिः विज
 यः पर परा भव ए व विज यो र्जनः ए व मा रो प ण नि मि त्तो हे सा दे रा रो पः अत्र निय ते व णि यिते प्र क्रो ते र ति आ रो प वि ष ये हे
 सा दो ना मा रो पः अ प्र कृ ता नो मान से मु मान सा दो ना य दो रो प णे त दे ति तथा हे सा दि स्थाने म रा लो दि प यी व नि मि त्त
 म स्ये ति भा वः न व मान सा दि शा ह्म स्थाने ति त्रा दि प र्या यो न र हा ना र ने त द प क ती र्म ति शा ह्म ते तथा हे सा दि स्थाने म
 रा ला दि प र्या यो न र हा ना र ने त द प क त हा नि र्म ति र्म ति ने अत उ द मु भ्या ले का र ण धो ग ण नी ये क थ म रा र्थी ले का र पृ क्त

मिताशोक्याह यद्यप्रिशाहार्थालेकारोयमित्तकेवत्यनेवतथापिप्रसिद्धानुरोधादत्रेकः स्पष्टं एकदेशाहं
होतमन्तरोभयीयते केषोवेकहताकेषोचिदार्थतात् पवेप्रिशाहनिवेधनेमालापरिपरितमुदाहृत्याप्रि
हनिवन्तानमुदाहृति भेदभाजियथा आलानेनपकेनस्यदृष्टोमेतविपद्धारिथःपूर्वादिःकरवातचण्डम
हसोलातोपधानेप्रयःसेगामामृतसागरप्रमथनक्रोडाविधौमन्त्रेरातजानतिधौवैरिवानतावेयव्यटस्त्रभुजः
अत्रजयादेभिप्रशाहवाच्यकेनरताद्यारोप्येभुजस्यालानतायायोपोपुमने अत्रजयादेकेनराद्यारोपस्यभुजाद्या
वालाताद्यारोपणेनिमित्तमिदंमर्थःअलोकिकमहालोकप्रकाशतत्तात्रयः स्तुयतेदेवसद्वेषामुक्तास्त्वेनकैर्भ
वान् निरर्वायचनिराश्रयेवयस्यास्थितमनेवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् प्रथममवभवात्कर्ममूर्तिर्ज्ञेयतिवत्तदे
शालोकवह्निकेदृतिव अमालारूपकमपिपरम्परितद्रष्टव्यम् अत्रायंशोकेसद्वेषोन्वयपववेषोवेणस्तत्रमुक्ता
रत्नमितिप्रिशाहनिवेधनःकुलवेणतारोपः एतमुक्तास्त्वेतारोपणेहेतुःद्वितीयेतवत्तदेशालोकापववत्तय
ततास्तेषांकनेमूलस्थानमितिअर्थावेनैववत्तदेशालोकेषुवहीतारोपः श्रीकर्मकन्दतारोपणस्यानिमित्त
याचेकैकैकसेवारोपणत्रयमालाते किमलयकैरेलतानोकैकमलैःकामिनोमनोजयति तन्निनीनोकुम
लमुविर्मुखेनुभिर्धौषितोमदनः इत्यादिप्रानारूपकैरेवविप्रवदितिनल्लेतम् अत्रारोपादत्यद्रशानाकृतन
किमप्येवचिप्रमित्यर्थः प्रकृतैर्वात्रिषण्णात्यात्साध्यतेसाध्यद्वतिःप्रकृतमुपमेयेत्यत्रप्रकृतमपमानम् ३०
मेयमसत्यकृतोपमानेसत्यतयायत्स्याप्यतेसापद्वतिः असत्यप्रतिपादनेनिषेधवाचिभिर्नञादिभिः साक्षात्

का.
दी.
१६३

163

कैच्छेत्तादिशास्त्रप्रयोगादर्थान्तिप्रतीयमानेना उदाश्रयामागत्पेपरिणतकृतः शैलतनयेकलेकोनेवायेवि
लसतिशाशुंकुम्भवप्रति असुःसोयेमन्येविगतदम्भतस्मन्निताशोरेतिप्रानाशोतेजनिमनीगादस्यसिप्र
अप्रकृतेकलेकनिःजानिषेधवावकेनासतीकृततत्रासद्वजनीरूपत्वेसाधिते अत्रनिषेधपूर्वकमसत्यतम आ-
र्थमसत्यतमुदाहरति इत्येवा क्तमतिविक्रियेतत्तत्पुण्येस्मरस्यप्रियविरेहकृशोस्मिन्नागिलोकेतथादि उपव
नमहकारोभासिभृगच्छलेनप्रतिविषाखमनेनाहेकिनेकालकृतम अत्रनमभृगानिसहकाराणिअपित्तमका
लकृताःशरातिप्रतीतिः वाशहःपूर्वस्मादिशेषद्योतकःपूर्वत्रदिवाच्योनिषेधःअप्रकृतलशास्त्रप्रयोगात्प्रतीयमा
नसत्यः आरोपपूर्वकनिषेधमाह एवेवा अमुष्मिन्लावणासतसरासिन्नेमृगाहणाःस्मरःपूर्वसुष्टःस्थुतयेन
भागेनियतितः यदेगंगागणप्रशामपिमुनानाभिर्कुहरेषावाभूमयेपरिणमतिरोमावलिबुधःअत्रनरोमाव
लिः किंतधूमशिवेयमितिप्रतिपत्तिः अत्रोमावलेपूर्वधूमशिवामारोपपश्चादपुःशहेननिषेधोऽयोजितः ए
वेयंभाषितोऽप्यस्याप्रथातेकारप्रसंगेनार्थशेषमाह शेषःसवाक्यएकस्मिन्प्रतीयमानेकार्यताभवेत् यत्रैकस्मि
न्वाक्यत्रिदिततपायातेकार्यताप्रतीयमानासशेषार्थप्रसंगः एकार्थप्रतिपादकानामेवशाहानोयत्राने
कोर्थःसशेषः उदाउदयमंतदिशालेनोतिगक्रुतेतरोनयतिनिधनेनिद्रामुद्रोप्रवर्तयतिक्रियाः रत्नयतिनरो
सैराचारप्रवर्तनकर्तनवतवनःलसन्नेतःपुनोविभातिविभार्कःअसूर्यानुकृताअथावाच्याःराजावकृतास्त
लस्यापव तन्नच्छेभयेयमानत्वात् तथाहिराजपते उदयशहेनोद्योगमनवावकेनसम्पलत्पतेदिक्कहेनत

न्याजनाः सातिशयेन कंचेन तैरारिद्यसम्भवे निद्रासुषुप्ताशयेन निरुत्साहता क्रियाशयेन सदाचारः स
राचारशयेन वेदाज्ञासत्वेन मेच्छाचारप्रवर्तने जेतः शयेन सयमानात्मते तत्पते अगर्थीतस्य व्योपतशका
निवारयति अत्राभिधायाप्रनियत्रणादोवेवार्कन्योवाव्यो सेयोभाहोभिधायापकत्रनियमनेन व्योपतमी
तिनिनूयिते प्रागिदृतीयोहासे अत्रतद्विवेकन्योवाव्यो एकत्रसूर्यार्थविभाकराहः सात्तासेकेतितद्वितीये
नरूद्रितल्लोयेतयोक्तः नवतत्रावाव्यतमित्यर्थः परोक्तिभेदकैः शब्दैः समासोक्तिः अत्र पूर्वसूत्राक्षेपानुवर्तने
भेदयति वाच्यं दंतिसाप्रयमिति भेदकैर्द्वयैः प्रकृताप्रकृतयोर्विशेषणभूतैः शिष्टैः शब्दैर्यत्राप्यप्रकृतस्य
क्तिः समासोक्तिनामालंकारः प्रकृतार्थप्रतिपादकेन वाक्येन शिष्टविशेषणमाहात्म्यात्तत्रविशेष्यस्य सामर्थ्य
दपि यदप्रकृतस्याभिधानसमासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्समासोक्तिः शिष्टानामेकार्थवाचकानामेव प्राग्व-
त्तत्तणयाप्रकृताप्रकृतसाधारणानेकार्थप्रतिपादकानोविशेषणानामेव माहात्म्येन विशेष्यस्यापितथाशि-
ष्टस्येत्यर्थः विशेष्यस्याशिष्टसमवायस्यैवेतत्तण्णाय उदात्तदिगुणतत्कवाहस्यसंज्ञपसकोपि उदासी साज
अतच्छीतदीविसेणद्वज्जमाडवलाणमा लब्धातववाहस्यशेषस्याः सकोपि उदासः साजयत्तत्सीस्त्वविर-
हेणभवत्तमाडवलावनम अत्रवाहस्यशेषलाभाद्वतोहासस्य शिष्टस्य विशेषणमाहात्म्यात्प्रकृतेनात्येभ्य उक्त-
विशेषणविनयत्तत्सीशब्दस्यार्थनाप्रकृतः कोत्तार्थश्च्यते पूर्वोक्तकमाद्वेदमाह अत्रयत्तत्सीशब्दस्य कोत्तार्थ-
वक्तृतेनास्ति यथाश्रेयोदाहारेण न्यवाचकस्य विभाकराहस्यविशेष्यस्य माहात्म्यात्सूर्योवागमः तथात्रयत्तत्

[illegible]

का.
टी.

२६५

१६५

चित्तमरुषः प्रतीयते तद्गुणानध्यारोपी तस्मैव एव बोधने जथा ह्यव्यविशेषणानि पदानि मत्सु ह्येकये
विदपिन समवेति अत्र प्रकीर्णतरेण समभवमेवोदाहरति क्वचित्प्रयोगेणैतयथा कस्मिन्भोकथयामि
देवः इतर्कमो विदिशात्वाटर्कं वैराग्यादिवदति स्यात्प्रविदितं कस्मादिदेकथ्यते वासेनात्रवदस्ममभुग
जनः सर्वोक्तनासवतेन ह्ययापि परोपकारकतये मार्गस्थितस्यापि मे न बोधेतेन न ह्येताणामहप्रश्नोत्तर
कान समभवतीत्यवाच्यस्य प्रस्तुतस्य शाब्दकस्य गुणध्यारोपेण कस्य विनिविहः स्य प्रतीतिः क्वचित्
विशिष्टाध्यारोपेण क्वाप्येध्यारोपितानि विशेषणानि क्वाप्यनध्यारोपितानि त्रीत्यर्थः यथा सो पूर्वोक्त
नाविषये यविधिस्तत्कर्मणोश्चापत्तेदृष्टिः सामदविस्मृतस्य परादि किं भूयसो क्तेन वा सर्वे निश्चितवनस्य भुम
रहेयद्वाभेगाद्याप्यसावेतः श्रुत्य करानि धेत्येत इति ध्यातः कपपग्रहः जनेरसनाया विषये यो विपरीतग्र
हे अत्ररसनाविषयमः श्रुत्य करत्वे च सेवकस्य प्रभुसेवनाभावेन हेतुः न तत्र प्रभुरस्य गतसेवने ततोऽप्यनर्थ
शकानुत्पत्तेः कर्णवापत्ते तद्वया रसेवने हेतुः मदी भुमरस्य गतसेवने निमित्तमेव न तन्निमित्ते सेवकस्य ह
यमसेवने एव हेतुरित्यप्रकारेण प्रस्तुतस्य गतस्य विशेषणानि क्वचनोपो विशिष्टाध्यारोपेण क्वाप्यध्यारोपे
वितैवनीचविभोरसेवतो क्रियमाण एतदेव विहत्याह अत्ररसनाविषयो सो भुमरस्य सेवनेन हेतुः कर्णवा
पत्तत्तत हेतुः मदः प्रस्तुतसेवने निमित्ते उक्तार्थः निर्गोप्यवसानेन प्रकृतस्य परेण यत् प्रस्तुतस्य यद
सत्ते यद्यर्थोक्तौवकल्पने कार्यकारणयोश्च योवापय विषयेयः विज्ञेयानि सयोक्तिः सानिर्गोप्यवसा

त्मनः सहेतोश्चान्यस्य समन्वयस्योक्तिः सापराहितीयानिदर्शना क्रियेयेव सप्रसकारणयोः समन्वयो यदा
वगम्यते सापरातिदर्शना यथाऽत्र तत्पदमवाप्ययात्तु हेतुयेव सपतेदिति भ्रवम् शैलशोखरागतोऽपक्रण
स्मारुमारुतयुतः पतत्यथः योत्तुः सऽत्र तत्पदमवाप्यपतेदिति प्रवीर्येत्त्वयः तथा ह्यत्रोपमानोपमो ययोः नो
वृत्तनाशितोऽशकलयोः पतनक्रियेयेव स्वात्मनः पतनात्वाप्यकार्यस्य सहेतोः पतनहेतोर्हत्तनपदप्राप्ति
रूपस्य कारणस्य समन्वयः प्रतीयते इत्यमेवावहतिः अत्र पतनक्रियया पतनस्य तात्त्विके संतऽत्र तत्पदप्राप्तिरूप
स्य कारणस्य वसमन्वयः स्याप्यते त्वमेकदेवर्चो वम् अत्र पतनक्रियेयेव सप्रसप्य पतनस्य कार्यस्य तात्त्विके सं
ति उभये यवाक्यपदैकदोच्चारितः स्यात्तत्प्रमाणवाक्येऽपि हि रुच्चारितस्योत्र तत्पदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य वस
मन्वयोऽन्यत्पतेत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसाया स्यात्तैव प्रस्तुताप्रया अप्रस्तुतस्य प्रशंसाया प्रस्तुताप्रया प्रस्तुता
थं परास्यात्तैवा प्रस्तुतप्रशंसा अत्राकरणिकस्यार्थस्याभिधोरण प्राकरणिकस्यार्थस्यापेक्षः अप्रस्तुतप्रशं
सा आक्षेपोऽयं जने तद्देहानाह सान्नकार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदस्य स्ववस्तुत्वे तत्त्वस्योति
येव यातदस्य कारणदेः कार्ये प्रस्तुते तदस्य प्रस्तुतस्य कारणस्य वव अक्रियेयकः निमित्ते कारणे
प्रस्तुते तदस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्योक्तौ द्वितीयः सामान्ये प्रस्तुते विशेषे प्रस्तुते स्यात्तौ द्वितीयः विशेषे प्र
स्तुते सामान्ये प्रस्तुते स्यात्तौ द्वितीयः तत्त्वस्य प्रस्तुते सदृशस्यैवा प्रस्तुतस्योक्तौ पंचमः क्रमणोदाया
ताः किं न मतेति सुदीप्य नष्टितातया मरुतेनो कार्यो नितरोक्तप्राप्तिकथयते वसवाद्ये मयि लज्जामंथ

का.
टी.
१६६

168

तारकेण निपतसीतास एव च पाददृष्टामोहसितेन भाविमरणोत्साहस्तया च वितः निहोस्येति कार्ये प्रेषका
रणमभिहितं अत्र वर्णनीयास्य नानिहतिरेव प्रस्तुता कार्ये तत्रोपयाया मरणज्ञाने कारणेन स्या प्रस्तुतस्य
प्रशंसा कार्ये स्य प्रस्थान निवर्तनस्य प्रस्तुतस्यार्थे स राज्ञा जसत्तान पादयति मोहोपि स्तुसी स्थिताः क
नैहै भोजयमां ऊमारसा चिदेनां गुणः किं भुज्यते इत्येव जस्य कस्तवार् भवेत्तु क्रोधा योः पत्रा विप्रस्थान वलो
काश्च वतभावे कैकमाभाषते अत्र प्रस्थानोद्यते भवेत्तत्तासातदर्थः पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्ये स
क्तं अत्र शात्रुणे पलायनेन कारणेन तत्र मरीच्यते कार्ये इत्यनेन चाधुना नोशि विरतेते प्रत्येकमावने कतीमा
त्येतत्कार्यस्य प्रस्तुतस्य प्रशंसार्थे पलायनस्य कारणस्य प्रस्तुतस्य प्रशंसार्थम् पतत्रस्य सुखात्क्रियत्कमलिना
पत्रे काले पाशसेयमुक्तामोर्णितुमे स सज्जः स एव त्र्यभ्यादपि अंगुल्युत्तुक्रिया प्रवित्तो यन्माहोस्यमानेन
नैकुत्रो- यगतो हृदये नृदिनेति शोभितः अत्र अत्रात्यस्थाने जज्ञानमहत्तमसमावना लोपितसामान्यप्रस्त
तो विशेषः कथितः वारिकणे मुक्ताफलज्ञाने विशेषो प्रस्तुतः प्रस्तुताया जज्ञानमस्थाने महत्तमसमावनायाः
सामान्यस्य प्रशंसार्थम् सुहृदध्वासात्तत्प्रमाणेन करोति वैरप्रतियानेन नयः सपवपूज्यः सपुमान् सनीतिमा
त्सुजीविते तस्य सभाजने प्रियाः अत्र कस्तनिहत्यनरकासुरवदना यदिरुः विप्रमयिष्यसितत्रमेव प्राप्यति
विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितं अत्र सपवपूज्य इति सामान्यप्राप्यत प्रस्तुताना यक विशेषप्राप्यायाः प्रस्त
ताया प्रशंसार्थम् एवं प्रकारे च तस्य मुताहृत्यपेव मे प्रकरो विधयति तस्य प्रस्तुते तस्य स्थाने त्रयः प्रका

स्वसहादिशब्देभिर्भ्रूयैः प्रतिपादनात्कालतम दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बने एतेषां धर्माणां
धर्मिणो वस्तुवत्समानधर्मस्यैकतम अत्र विम्बप्रतिविम्बभावेन द्वैविध्यमित्येवमेतदवाचकः पुनः शब्दः
एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टान्तो निश्चये यत्रेति दृष्टान्तः आदिशब्दा धर्मिणो रूपमानोपमेययोर्ग्रहण
इति दृष्टान्तं यथा नयिदृष्टपवनस्यातिवृत्तिमना मनोभवत्त्वलिते आलोके हि हिमांशो विकसतिकुसु
देकमहत्याः अत्र न प्रतिबन्धयोः नायिका कुमुदित्याः कुमुदमनसा प्रथमिणस्तथा दर्शनात् लोकयोः
ज्वरतिवाणविकसनयोश्च धर्माणां मत्तो न द्विस्वप्रतिविम्बभावेन निर्देशः अपि च अत्र दर्शनेन काम
रतेन कामज्वरतिवाणनामकार्यमभूदिति दृष्टे द्वितीयवाक्यसंज्ञातीयसद्वारे दर्शनेन प्राप्त्या एव
इति नमिति एषसाधर्म्येण एव दृष्टान्तः वैधर्म्येण तु यथा तवाहवे साहसकर्मनर्मणः पाणिं कृत्वा
णान्तिकमानिनीषतः भटाः परेषां विशयारुतामपुदेयत्वं वातोऽप्यभूतां हि यो सवः अवातेऽप्यभूतां यो स
वोदधतिनतवाते इति व्यतिरेकदर्शनादृष्टान्तः सकृद्भूतिस्य धर्मस्य प्रकृता प्रकृतात्मनो म् सर्वक्रिया
सर्वहृषकारकास्येति दीपकं प्रकृता प्रकृतसंज्ञाणां धर्मस्य समानधर्मस्य सकृदेकवारे इति रूपादा
नेत्येकं दीपिकं बह्वीषु क्रियासकस्य कारकस्य सकृद्भूतारिति द्वितीयं एकमेव द्वयोः प्रकृता प्रकृत
योदीपनमित्यन्वयता प्राकराणिका प्राकराणिकानामर्थानामुपमानोपमेयानां धर्माः क्रियातिरेक
वारे यदपादीयते तदेकवाक्यस्यैव समस्तवाक्यदीपनादीपकमदीपवदीपकमिति वाक्यार्थेन

का.
टी.

१६
१८७

यथा किंवाणो यनेत्राणामनमणीकसरासीहाणे कृतशालिआणेशनाकत्रोपमतिआणआ-
ण कपणानोयनेनभानोकणामनयःकेससीसहनभं कृतपालिकानोसनाः कृतःस्पर्शनेत्र
स्नाणम अत्रकृतताकलयालिकाअपमेयम् अनेत्रपमाताअत्यप्रकृततात् स्पर्शनात्वास्तुक्रि-
यात्रपःजीवतातसाधारणोयमः सर्वेषामेकवाग्नेवोपात्रः द्वितीयामपिदेशयति कारकस्यवभहे
प्रक्रियासमस्तहृदिर्दीपके यथासिद्यतिहृणातिवततिविवततिनिमिषतिविलोकयतितिर्यक अ-
तनेरतिवृत्तिनमिच्छुतिनवपरिणीतावधः शयनेहृणनमंगसंकोचः एकमेवतववधश्चपस्यकर्त-
कारकस्यावसवक्रियासमस्तहृदिर्दीपकम् मातादीपकमाद्येवेद्यथात्रगुणवहे अत्रमुत्रय-
थात्रमित्यथर्थाभावोर्वापायो आद्येपूर्वपूर्वयद्युत्पत्तिगुणवहेतन्मातादीपकंयथा संग्रामो-
गनमंगतेनभवतावापेसमारीण तेदेवाकर्णययेनयेनसहसायद्यत्समासादितं कोटादेनशराशरीश-
शिस्तेनापिभूयणतेनतेनभवतावकीर्तिसलाकीर्त्यावलोकरयम् अत्रपश्चिमाधेयभवतीत्युक्तं अ-
त्रपादःतेनतेनपतेनयामिपशस्तेनापितोकरमिति भवमेतदोषतपूर्वमित्युदाहृतम् ततश्चतदप-
राशयापादोतकल्पना तथाचासादितमित्यत्रनपुंसकमनपुंसकेरतिहेवेजीवतमेकतेच अत्रवापीना-
मिषिरोत्तसंप्रापयताः शराउपक्रियते शरीरपिभुमंडलेप्रापयद्विशेषः अमीशरीरापिसत्रायकतेतल-
यथाभुमंडलेतेवकीर्तिसमादयनान्तरः न्योणापित्रैलोक्येप्रापयताकीर्तिरुपकृतेतिपूर्वम् पूर्वम्

नारिभिर्देतभिर्तिशयतयोक्तिः सातिशयोक्तिर्नामादेकाश्वत्थयः पतदेवाह उपमानेनात्र विगीर्णः
स्य उपमेयस्य पदव्यवसानेनैका प्रकृतप्रकृतयोस्तादात्म्योपाधवसानेन तन्नाभेदप्रतिपत्तियवस्य
कोभेदस्यार्थः यथा कसलमनमभसिकमले चक्रवलेतानि च कतकलनिकायाम् सातसकमा
सभोगस्य तातपरमराकेय अत्रमुखादिकमलादिद्रुपतयाथवसितमः अत्रमुखादेरुपमेयस्य क
मलादिनापमानेनांतनिर्गारुणकमलादितादात्म्योपाधवसानेन तन्नाभेदप्रतिपत्तियवस्योक्तिः यच्चतदेवात्माने
नावसीयते स्मृतितीयातिशयोक्तिः यथा अणलतद्वत्तरे विअकाविविअनक्षया सासामणसावेअपिणे
रेदधिअणहो अत्यंतोक्तमापमत्वाकापिवर्तनक्षया सासामात्यप्रतपतेविवनसमवति अत्रसोदर्यस्य
भेदेपिनभेदोक्तेः सोदर्येतरातिशयः प्रतीयते यद्यर्थस्यार्थिशेनेचेच्छेनेनवोक्तोयत्कल्पने अथादसम्भ
विताथेस्यसाततीया यद्यर्थस्यसमावतायाः यथाशकायामकलेकतेरस्तोशोभेदेहपुः तस्यमुखित
तासाम्यपराभवमवाप्त्यात् अत्रवेच्छेहोक्तायाः समावतायावलादिसमुद्रस्यापिसम्बद्धोक्तेः शतिशयः तथा
वमाद्ये उभोपदिशोमिहयक्त्वाहावित्पादिः कपणस्यशोचनेवर्त्तकार्येस्यपूर्वमुक्तौवतर्था नियत
पूर्वहोत्रकारणनियतपञ्चाङ्गाविकार्ये तयोविषयेपादत्राषयोक्तिरित्यर्थः यथाहृदयमीधितमादोमा
लेत्याः रुसमवापवाणेमवममानीवतभलोवतविषयेतयापततासकृमाणीणोपूर्ववत्तर्थात्प्रातिपूर्व
गोणकामास्यतेतिप्रसिद्धिः अत्रतद्विषयेपोपनिवेद्यत्रानायकस्यरुदितिरुदयहारितेप्रतीयते प्रतिव

रस्यपरस्योपकारः एकस्याप्राप्तादनेक्रियाया सर्वत्रसम्बन्धादीपकेनियतानोसकृदर्थः सापुनस्तस्य
योगितापुनर्थमः साभवेत्तस्ययोगिता प्रकृताप्रकृतानामित्यतद्वानुवर्त्तुम् नियतशब्दस्यार्थमारो
नियतानोप्राकरणिकानामप्राकरणिकानामेव वा कापिप्राकरणिकानामेव वाप्यप्राकरणिकाना
मेव तत्तद्व्याः समुदायेनेत्यर्थः क्रमेणोदा योउत्तामेवदनेह दयमेपरमेतवानेसंवदप्रः आवेदयो
तिनितानेतोत्रियोगसमिवहेतुः तेष्वियेशरीरोत्तेचिकित्स्यमसाध्यमप्रत्याख्येयोरोगमित्यर्थः अत्रावे
कनक्रियाख्योपमोविरहानुर्भवतेनप्रकृतानामेवपोडनादीनोसकृदुपातः नतप्रकृतस्योपमानस्य
तेष्वियोगस्यसम्बन्धितया ऊमुदकमलनोनोरजातितैलितविलासन्नघोटेशोः प्रः किम अमृतम
मृतशर्मिभस्मजन्मप्रतिहतमेकपदेतदोननस्य अत्रपूर्वार्थेआदौपक्रियाकिंपदगम्य उत्तरार्थेप्रतिता
तक्रियाचक्रमुदादीनोउपमानानोसम्बन्धित्यर्थः सकृदुपातः नतपमेयानोदगादीनोसम्बन्धित्यर्थः स
कृदुपातः नतपमेयानोदगादीनोसम्बन्धित्येत्यर्थः उपमानाद्यदस्यव्यतिरेकः सपुनः विशेष
व्यतिरेकोविशेषतस्यवाधित्वमेवमव्यतिरेकः सव्यतिरेकालेकारसंज्ञातस्यर्थः अत्यस्योपमेयस्य
व्यतिरेकश्रापिकं यथादीणः दीणोपिप्राणाभूयोपिवर्धतेसस्य विरमप्रसीदस्वन्दार्योवनसवर्तितया
तेत अत्रोपमेयस्ययोवनस्योपमानाच्चन्द्रादस्यारित्यस्यसमानार्थमसाधित्वेतयादिशोशिनोभूयोभूयो
पितृद्वेषादस्यारित्यस्यनयोवनस्यतनिवर्तितोदवाधितेततोधिकमेवेतिभावः भेदप्राधान्येउपमाना

का.
ही.

[illegible]

दीदृशभेदाः शेषे विना भवेतीत्यर्थः पतेव क्रेषोच भवेतीति च तद्विशतिभेदाः शेषे विना द्वादश क्रेषोच द्वादशो
त्यर्थः पतेदेवोदाहरति क्रमेण दाअसिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपरानये अन्यतच्छ्रजनस्य वनस्योस्यम
हाधुतेरित्यपमेयोक्तं धनिमित्रं महाधुति तस्यमानापकधेनिमित्रं तच्छ्रजोपात्रं अत्रैव श्रोके श्रेष्ठगौरवम
यादनुक्तिरयं पर्यायपरिवर्तनेन दर्शयति अत्रैव तच्छ्रेति महाधुतेरित्यनयोः पर्यायेण पुनपदानुपादानेन तद्वैद
यम् पर्यायेणान्यमत्यजनस्य वनस्योस्यमहाधुतेरिति पाठे उपमानापकधेतेरनुक्तिः सप्तसप्तजनस्य वनस्यो
स्यमहेपतेरिति पाठे द्वयोरेव निमित्तानुक्तिरित्यर्थः एवमप्येदमिदं दृष्टव्यम् वक्ष्यमाणोदाहृतिश्चापि पर्यायदानादे
व भेददृष्टव्या इत्यर्थः अत्र शास्त्रे प्रतिपादयति अत्रैव शास्त्रस्य सद्वाच्छास्त्रमौपम्यम् अत्रापपत्तिप्रादुर्भूताः
अस्यमात्रमहायोये प्रभूतारिपरानये नैवान्यतच्छ्रजेन वत्सगर्वायेधतेर्नियः तत्पार्थिवंतिरित्यर्थमेवमम अत्र
तेः समासस्य चार्थे प्रतिपादिते प्राक् नथाच पूर्ववत्तच्छ्रधुतिरूपयोर्द्वयोरेव हेतोरुपादाने हेतुनैवान्यजनवत्स
गर्वायेमहीपतिरिति पाठे उक्तधेतेरनुक्तिः हेतुनैवान्यजनवत्सगर्वायेमहीपतिरिति पाठे द्वयोरेवानुक्तिः एवेषा
ह्यमार्थवभेदाष्टकं श्रीधरीनमुदाहृतितथैवातिममपुनराहति इयं स नानादासीकृततामसप्रिया आननेना
कलेकेन जयतीनु कलेकितम् अत्रैवातिरित्यपदविदेह्यातिमेवोपमा इवाद्यप्रयोगाच्छ्रजनाभावे तत्प्राद्यप्रयो
गादर्थार्थताभावे च सुखवन्नयोरेपमेजयतीत्यपदानुमेयमित्यर्थः अत्रापकलेककलेकितपदयोस्तत्कर्षापकधे
हेतोर्द्वयोरेवानुक्तिः आनेनातिरस्येण जयतीनु कलेकितमिति पाठे उक्तधेतेरनुक्तिः आननेनाकलेकेन जयतीनुम

का
२०

170

नयतीनुमनोभेतिपाटेद्वयोरेवानुक्तिः एवमप्येवमुदाहृत्यमप्येवदर्शयति नितोन्नियतयासम्प्रविज्ञाद्वद
निषेविणः अतिगाढगुणस्यास्यनमद्वेगुणगुणः अत्रेवाथयतिः गुणः प्राहृष्टिष्टः प्राहृष्टमोपम्यम गुणमा
एतन्मादिः सूत्रेव अत्रातिगाढगुणतेभंगुगुणतेवोक्तर्षापकर्षहेतुहावेवोक्तौ वतिशहेनतत्रतस्येवेति सूत्रोत्प
त्रेनशाहममिति विवेचिते प्राक अत्रगाढगुणपदानुपादने उपाश्रितनयस्यास्यनामवद्वेगुणगुणशतिपवपाटउक्त
र्षहेतेभनुक्तिः उपाश्रितनयस्यास्यनामवद्वेगुणशतिपाटेद्वयोरेवानुक्तिः अर्थेदर्शयति नितोन्नियतयासम्प्रवि
द्याहृदनिषेवकः अयेगाढगुणोपपत्तेनामवद्वेगुणगुणान् अत्रतत्पार्थीयस्यवतेः प्रयोगादार्थेन हेतोरुक्तपुनर्न
पूर्ववद्विवारे अत्रेवादाहरणोत्तरमाह आवेण्डमण्डलोभासान्पश्येष्टपृथिवीपतिः ननिशाकरवजातकलावे
कल्पमागतः अत्रतत्पार्थीयवतिकलाः प्राहृष्टिष्टः अत्रावण्डमेतत्तत्कलावेकल्पेवोक्तर्षापकर्षहेतुभत्रशहो
पादोनेपतदेतत्प्रतिपाटकावितित्तापनमात्रेवोदाहरणभेदकम् अर्थेष्टिष्टमुक्तातिप्रमप्याह सच्छात्मा
तागुणसमुत्तमितेनुविम्बेविम्बप्रभाथरमकृतिमहद्योग्यम् एतन्मतीवपिवतारजनीषुयत्रत्सोतहारमधुना
धननमेगलानाम सच्छात्माविक्कणतामेवगुणः तेनसमुत्तमितेसच्छ्रदपाणवप्रतिविंबितमिडविंबेयत्रेताह
पो विम्बेवप्रभामरुणतोधारयतीतिविम्बप्रभाथरे अकृत्रिमः संस्कारोतरेविनेवहृद्योग्योपायामेलाहृशमधुमा
यंतरसोपिसोतहार अंगनाननमसोमुत्तमेस्सहोतहारोत्पन्नयः सविकिसच्छात्मागुणेवतत्समु
दाशितवतदिडविम्बमित्यारोपः नथाविम्बप्रभाथरेवम्बफलोपमोपधरः दृशानवासायस्यप्रकृत्रिमः सुखवासि

नादिकं विनैव ह्युद्योगो यस्तदित्येवं शिष्टविशेषणसादात्तासंभुविद्यारोपेऽप्यनतसंभूतेण एतदेवा
ह अथ योतकाभावेऽपि शिष्टविशेषणैरातिप्रोपमा उपाद्योतकातामिवादीनां तत्प्रादीनां वाभावेऽपि शि
ष्टविशेषणैरातिमितमोपममित्यर्थः अत्र तस्मादाहरणं मधुसूतमनोपकर्महेतुः उपमेयेन सुखेन सादृश
णभवनं कर्महेतुश्च ह्यवेवोक्तो एतयोर्वक्तिर्यथैव तत्प्रादभेदादृष्टम् प्रकाशेन सम्युदाहरेत नित्योदित
प्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः भस्मानेन त्रुपेन भासानेवः वितर्जितः अशक्तिप्रमोपमेभासनेति शिष्टः अत्र
त्योदितप्रतापीति त्रियामामीलितेति चोपमेयोपमतायो ह कर्मपकर्महेतु उक्तो यथा यथमेतयोर्वत्प्रादाने
नक्तिर्यथैव तत्प्रादाने यथा वादवत्र विषमदृष्टिदोऽवत्र विभूतिवित्ततत्तत्तः शिववत्रवासिः सहकारतावितभूः क
दाचिदप्यत्र तत्प्रादानेति विषमादयः शास्त्राः शिष्टाः इत्येवेतातो योऽपि शिष्टोऽपि योऽप्यपटस्य स्य गुणदाने
त्यपि वद्वोभेदाः संतितेनैव वद्वोभेदाः विषमदृष्टिनिरोद्धः अयं तत्प्रादानेति समदृष्टिः सर्वानुग्राहकः
हरिविस्मयविभूततत्तः ह्यमरहेता अयं च न विभूतः सौकृतो विषोयमोयेनैव विधः शिवस्त्रुः सहैः कोऽपि मभ
तापिताभुवैतैतादृक् अयं तत्तः सहैः न कोऽपि रातग्राहणवलिनापितेहिजिताभुस्त्रुस्त्रुस्थालोक इत्येवं विधानासी
त्येवं शिष्टविशेषणैरातिरेकसंभूतेः पुनर्कर्मपकर्महेतुतावोदितेतात्पर्यं अपि वैषदवत्र विषमदृष्टिनिरोद्धो
येग्रेष्टातिः विस्तरिकाकृताः त्वानुमेरुतेतदाहरणं तं विद्वत्तम् तदनेतरेव सद्धात्मतागुणेत्यादिर्भावातिर्नि
शिष्टइत्येते विद्वतः इत्यमेव वा त्वयोपताभाति यस्तत्र मूलपुलकेषु पाटस्त्रुसद्धात्प्राप्तप्रमाणमित्यला

का.
टी.
१५

१७१

सप्रस्तावै निषेधोवक्तुमिष्टस्योविशेषाभीयत्तया वक्ष्यमाणैर्न विषयः स आनेपो द्विधामतः वक्तुमिष्टस्य ता
नतो निषेधो न सम्भवतीति निषेधार्थं निषेधार्थं वाच्यं स लोपेति धेयाभासः स आनेपो नैव तावत्तत्तलं अत्राप्रकारे
क्रिः इत्यमेव हतिः विवर्तितस्य प्राकरणात्तादनुपसर्जनीयार्थस्याशक्यवक्तव्यमिति प्रसिद्धत्वे वा विशेषे वक्तुं
निषेधो निषेधार्थः स वक्ष्यमाणविषयेऽर्कविषयेति द्विविधः स आनेपो वक्ष्यमाणविषये विशेषो शक्यवक्तव्य
तेऽर्कविषये तत्प्रसिद्धतमक्रमेणेदा पण्डितैः किं पिकीयायिकर्णिक किं पभाणमिअलमतवा अविआरिअ
कतायेभ आविणीमउणभणिस्मम पतिमामवेमम्बोथने पण्डितैः किं पिकीयायिकर्णिक किं पभाणमिअलमतवा अविआरिअ
वा अविचारितकार्याभकारिणीभूयते न भणिष्ममि अत्रालमित्यनेनैव भजननिषेधे कृते प्रतीते न भणिष्ममि
मीति खेदाति यशोपोषके अत्र विवर्तितताया तायायिकाया उवस्थायाः सामान्यता सूचितताया वक्ष्यमाणे निषेधे
शक्यवक्तव्यता बोधयति ज्योत्स्ना मुक्ति कदा मवत्तनरसः प्रीतो मुकोतद्वः कर्षेकदलो मृणालवलयाममे
ति नीपलवाः अतमीनसमास्त्रया प्रभवताः तस्या मुक्ति लिंगोक्तख्यापाराय भवेति हेतु किमनेनोक्तेन ननु महे आ
तिः खेदो गमूचने एते ज्योत्स्ना ददयस्त्रया प्रभवता हेतु नावदर्थमिति यावत् अतमीनसमेतनोभ्येत्य मुक्ति लिंगो
क्तख्यापाराय तादृ प्रभवतीति साभिप्राये विशेषणं प्रभुहिना भियोत्पः सयमुपतापकः सयोरैषु यतापयसी
त्यर्थः अत्र मुक्ति लिंगोक्तख्यापाराये तु कृपवविशेषणं ननु महेति निषेधो विरहज्योत्स्ना दोर्दाहकत्वेन न किं कि
याः प्रतिषेधोपफलव्यक्तिविभावना क्रियाया कारकव्यापारस्तस्य प्रतिषेधोपतत्फलस्य कार्यस्याभिव्यक्तिवि

इत्तेनभावनाहिभावनाख्योलेकारः हेतुरपायाः क्रियायाः प्रतिषेधेपितत्कलप्रकाशनेविभावनायथा ऊ
समित्ततताभिहतापः यत्तुजमलिकुलैरीधृष्टाणि परिवर्ततेस्मनलिनीलहरीभिर्लोलिताप्युत्तमा
त्रकसमित्तततानायापारस्पदनतादेविषयेपिहितस्यकार्यस्यपीडोत्पन्नादेरुक्तिर्विरहानिशभंघोतयति वि
शेषोक्तिरखंडेषुकारणेषुफलावयवः अखंडेषुसमेषुसमसापिफलस्यतत्कार्यस्यानुक्तिर्विशेषोक्तिः सत्रिभि
लितेष्वपिकारणेषुकार्यस्याकथनेविशेषोक्तिः स्पष्ट फलानुत्पत्तिस्तद्देतयेतिणीतितन्मूलान्भेदानाह अ
नुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ताचित्यनिमित्ताव क्रमेणोदात्तित्वात्तत्तावदितेद्युत्तिसर्वोत्तनेद्वारपदपरमे अथोक्त
ताम्रेषामेभुजोववातनालिगततोततांगी अत्रनिद्रानिद्रादौकारणस्यमज्जोसत्पामप्यालिंगनतश्चातनस्य
कार्यस्यानिष्पत्तिः तत्रचसंज्ञप्रमोदाभिलाषानिद्रादिविहीदेतः सत्रिभिर्नोक्तः अस्ययोग्यतेनैववचसत्कारितः
कर्मरूढदृष्टोपिशाक्तिसामान्यतेनने नमोस्तत्कार्यवीर्यायतनैस्समकरकेतवे अवदाहाख्यस्यकारणस्यसंज्ञेय
प्राक्त्यभावस्यकार्यस्यानुपपन्नावधार्यवीर्यायतनमुक्तनिमित्तम संप्रकस्याणितयतिजगत्तिकुसमापुथः इरातापित
नुयस्यशाम्बुतानदृतेवलात अत्रतनुदृशेकारणस्यपिबलहीरण्यकार्यस्यानुत्पत्तिश्चातेपलभ्यः सर्वदेव
तावरूपोचित्योदेतः यथासंख्यक्रमेणवक्रमिकानांसमन्वयः येनैवक्रमेणप्रथमचरिताः पदार्थास्तेनैवक्र
मेणेषांससवियेयेनसमन्वयः यत्रततयथासंख्यनामानंकारः यथाएकस्तिपावसमिधेतसिचित्रमत्रदेवदिवादी
विदुषोवमृगोदृशाव तापंवसम्मदरसेचरतिचपुसंख्यायोष्मरणोविवनयनेवतोतयाव अत्रश्वोच्चारिताने

तन्नेनाविरोधेपि विराडयो रिवयदाभयाने सविरोधः वस्तुतः प्राज्ञस्यात्तत्तात्पर्यादविरोधेपि प्राज्ञशत्रुप्रपा-
स्थित्याविरोधज्ञानमिति भावः विभजते ज्ञातिश्रुतभिर्ज्ञाताद्यैर्विरुद्धास्यगुणसिद्धिः क्रियाज्ञाभ्यामथ द-
व्यं द्रव्येणैवेति ते दृष्टा ज्ञातिश्रुतभिर्ज्ञाताद्यैर्विरुद्धास्यगुणसिद्धिः क्रियाज्ञाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दृष्टा
ज्ञातिश्रुतभिर्ज्ञातिगुणक्रियाद्रव्यैः सह विरोधसमभवादेदवतष्टये गुणस्यगुणक्रियाद्रव्ये विरोधे त्रयोभेदाः क्रि-
यायाः क्रियाद्रव्याभ्यां विरोधे द्वौ द्रव्यस्य ते कर्णे वद्रव्याणां विरोधसमभवादेकस्ते वेदशभेदाः उत्तरोत्तरेषां श्वेण
पूर्वेण सह विरोधे समभवाद्गुणनीयाः क्रमेणोदा- यथा अभिनवनलिनौ किमलया मृणा तव लयादिदवद-
नराणां सभागजगदृष्टेण स्याद्विधिवपानस्तद्वियोगविधाने अत्र नलिनौ तादिजाते देवादिनासासह विरो-
धः वस्तुतस्तद्वियोगजन्यमेतापोक्तर्षेतात्पर्यादविरोधः गिर्योप्यनुव्रतियुजोमरुदप्यवलोच्ययेप्यगम्भी-
राः विस्मयस्यप्यतिलचुर्नरनाथनवांति केनियतम् अत्र गिरितादिजाते रज्जुनत्पादिगुणे विरोधः वर्येताय
कोक्तर्षेतात्पर्यादविरोधः येषां कण्डपरिग्रहप्रणयितो मेषाण्यथारोधरस्तीक्ष्णः सोऽप्यनरमते वकमपि स्नेहे
परामोतिव तेषां संगरसक्रमनसोरासोतयाभूपस्नेपोसूतोपदत्तैः प्रसाधनविधिनिर्वर्ण्यते कौतुकम् कौतुक-
मिदमाश्चर्यमित्यर्थः अत्रोसुतजातेर्मण्डनक्रियया सह विरोधे सत्यपि वस्तुतः प्रसाधने सत्रप्रकर्षस्य साधन-
परतविवक्षायां तात्पर्यादविरोधः सृजतिव्रजगदिदमवतिवसंहरतिवलीलयेव्योनियतम् अत्र सरव-
शाफरोजनादतः सोऽपि विचित्रमिदम् अत्र मत्स्यव्रजजातेर्जनादेनेन द्रव्येण विरोधः जात्यदाहरणस्य साधन-
गुणादा

का.
टी.
१०३
१७३

हरणान्याह सततेसुसलासक्रावद्वनरटवकर्मवदनयान्तपने दिनपत्नीनोकादिनाः सतिभवतिकयः सुरो
रोनसक्रमाराः अत्रकाटिमसौक्रमार्यगुणयोर्विरोधः कालभेदात्तविरोधपव प्रेषालमपिबलवचनदहति
तरोमानेसहितवेदम् परुषमपिसुजनवाक्यमलयनसवत्प्रमोदयते अत्रपेशतगुणस्पदहनक्रियया
परुषगुणस्पप्रमोदक्रिययावविरोधः ३ः प्रवप्रव्यतयेस्तान्ययादविरोधः भार्गवाख्यातोतात्पर्यादविरोधः
क्रिययोरदाहरति परिच्छेदात्ततः सकलवचनावामविषयः पुनर्नन्मस्मिन्ननुभवपथेयोनगतवान् विवे-
कप्रथमाउपवितमहामोहोहोविकारकोप्येतनेउपविततायेवक्रुहते अत्रतरीकरणतापनयोः क्रिय
योर्विरोधः विरहजनेनिष्ठेष्टेतात्पर्यादविरोधः अयंवारमेकोनितयशतिरत्वाकरतिप्रितोस्माभिस्तस्मा
तयलितमनोभिर्जलनिधिः एवेजानीतेनितकपुटीकोटगतेतणदेनेतास्पतिमिमकरमापास्पतिमुनिः अ
त्रयानक्रियायजलनिधिद्वयोणविरोधः सुभावोर्कस्निडिम्बादे) मुनिप्रभावातिप्रायेतात्पर्यादविरोधः समद
सत्तेगजमतमत्तेगजमतजलनिः स्पंदतरोगलीपरिष्ठेगत तितितितकतयितदनुषिषांकरचुराप्रगापिका
तिर्दी अत्रोगाकातिर्दीनासोर्द्वयोरेवविरोधः गजबाहुत्योपितात्पर्यादविरोधः सभावोर्कस्निडिम्बादेः स
क्रियारूपवर्णने सयोयात्माययोक्रियायारूपस्यवर्णने सम्प्रभावः रूपेक्रियावातडकिरित्यन्वयेताहा
त्रिः सयोस्निदेकाप्रययोः रूपवर्णः संस्थानेव वर्णः मुक्तादिमेस्थानेपरीरसत्रिवेशः उपदापञ्चादेविप्रसा
यैविकर्मानवितनेद्रावयितोगमुच्चैरामन्नाभुग्नकण्टोमुवसरमिसदोक्षतिधूम्राविधेय वासप्रसाभिन्नाघाद

नवस्तवतत्त्वोद्यतेरुत्तरंगो मंदेशाहायमानोविलिखतिशायनाउत्थितस्फोत्तरेण अत्रकृष्णशुभ्रयोर
एगम्यमिदमश्रुम्यसूत्रपसेस्यानविशेषवर्णनेनतमोसतथिषण्वणियितशक्येतिचमत्कारितमलेका
तवीने व्याजस्तुतिर्मुविनिन्यास्तुतिर्वाशुद्धिर्वापितः मुविआपातेनिन्याअमृतः स्तुतोशीघ्रपर्यवसाना
मित्यत्रव्याजेनस्तुतिरिति समासेवापुनर्मुविस्तुतिः अततोनिन्यायाशुद्धिरित्यत्रव्याजत्रपाचसौस्तुतिरिति स
मासेत्वयः इदमेवहृत्तौ व्याजेनस्तुतिर्व्याजत्रपावास्तुतिः व्याजेहृत् क्रमेणोदादितातामुपरोधतथ
मनसांमनेनमोति; परोतज्जावजेनगोतरेणनरसामन्यत्रसेदृष्टपतेयस्वागंतनुतेतरोमुखशतैरेत्याप्रतायाः
श्रियः प्राप्यत्यागकृतात्ममाननमापितयनयस्याः स्थितिः मुविशतैः रसाद्यैः प्रकारैः अत्राज्ञोतिन्यायाव्या
जेनस्तुतिस्तुत्यांरविरोधः देहेलाजितबोधिमतववसाकैवेस्तेरैवोरियेनास्तिनत्सदृशः परः परादिताया
नेगृहीतव्रतः नृपत्योद्यजेनोपकार्यदनावेमुत्पलवर्धयणे भारप्रोद्धतेकरोषिकपयार्सहायकंयन्म
रोः बोधिसत्त्वोत्तिकाहृणिकीबौद्धभिदः सोपितयार्करुणयाजितभित्तिसोव्याशमामंत्रेण अत्रव्याजत्रपा
स्तुतिः पर्यवसानेनिन्यायामेवतात्ययस मासेहोक्तिः सहाय्येस्वतदिकेविवाचकम् एवंविशेषणयत्रोप
मानोपमेययोर्विशेषकंसासहाक्तिनामानेकृतिमेत्यर्थः पकार्याभिधायकमपिसहाय्येस्वतलाउद्यभय
स्याभिधायके यथासहादिअसनिमादिदीहरामासटासहमणवतपदिवाद्यथारागलेति सप्रवित्त
हवियोसतोहउविविरीसहअणतटणउचेनाजीवितासा सहदिवसनिशाभिर्दीर्घाः स्यामटाडाः सहम

का.
सो.
२५
१७५

णिवलेयैवासाधारणतेति सभगत्तवियोगेन स्यादुद्धततणीलायाः सहचतनुततया उर्वलाजीतिताणा उदी
रीप किंकर्तव्यतामृत्तायाः आसदंजदिगते दीर्घतादिशा हेदिवसतिणागतेत सहायसामर्थ्यात्पयते अ
त्रदीर्घातिविशेषलेपुलिगवद्वचननिर्देशाः नादृशोः प्रवासदोरेवशाद्येत्तयान्वेति दिवसतिणाभिससहा
र्थस्योभयाश्रिततस्यवतास्त्वयोवमीयते पवंगलनक्रियायावासाधारणभिरेवसाहाय्यद्वगम्योत्वयः तथै
वउर्वलाशाहस्यनोविताणागतेनेत्यर्थः विनोक्तिमाविनायेनयगत्यः सत्रथेतेर अयेनविनायत्रसन्नायुरि
तरोः साधुर्वीच्यतेसाविनोक्तिः यत्रेकस्यविहादपैरः साधुरसाधुर्भवति असाधुर्वासाधुर्भवति साविनोक्ति
रलेकारित्यर्थः सदितराणहयार्थमाह क्वचिदशोभनः क्वचिच्छोभनः यथा अरुत्तिनिशायाविनाशणीश
तासापि विनामहत्रमाउभयेनविनामनोभवस्फुरितेनैववकास्मिमनोः अत्राशानिशासनोभवस्फुरितानां
सतःशोभनानामपिन्योन्यचिरेणशोभनत्वेप्रतीयते सगलोवनयाविनाशविचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रग
ल्भः अमृतद्युतिसुन्दराशयोयसदृशतेनविनानरेत्रस्तनुः अत्रउष्ट्रायास्त्यालेचनायागदितेनराज्ञोविचि
त्रेत्यादिवेशोषणगम्यसाधुत्तेशोभनत्वेप्रतीयते परिहृत्तिविनिमयोयोर्थानोस्यात्समासमेः अर्थानोपदार्थानो
समासमातासमेनासमेनवायोविनिमयः स्वगुणत्सोगेनेतद्गुणसीकारः सपरिहृत्तिनामातेकारः परिहृत्तपदे
नेवेतदलेकारमेतेत्यर्थः अपिद्योपम्येविनायकसलंकारः उदात्ततानामेतासासुदितकसमानोमरुदयमनो
स्पदताप्रयतिभ्रशमामोदमममम लताश्राधतानामदृशामादायसहसादयत्तादिवादिभूमिरुदितमाह

व्यतिकरस्य अत्र प्रथमोपसमते समस्य द्वितीयोत्पत्तये तत्र न स्यात् अत्र मरुतः तास्यादातेन तत्समस्या मोदस्य ग्रहणे
दृष्टा अत्र मस्य सीकारेणोपप्रभृतेर्नूनस्य दानमित्यर्थः नानाविधप्रदरणेर्नृपसंप्रहारे सीकृत्यदाहणानि ताद
वतः प्रहारात् दृष्टारिवीर्यसिरेण वसन्त्येति विविप्रलम्भापरिस्माद्विधिविंशतौ अत्र नूनं नैत्रमस्य अत्र शान्त
लान् नूतानोपप्रहाराणो गृहणेनाधिकस्य भूमा एतदाने अथवा एतानां प्रहाराणो दानेनाधिकस्य भूमा एत
स्य सीकरणमित्येव पूर्वोक्तोपयोग्यं प्रत्यक्षावयवावाक्येते भूतभाविनः तद्भाविकं यथायोग्यं भावे
नावलादतीतानां गते वस्तुप्रसूती क्रियते तथैव काव्याद्यविशिष्टतस्य पववत्तादृशभाविनश्च भावः पदा
र्या अप्रतिष्ठाप्रिययत्नस्य तादृशक्रियेते तद्भाविकं भावः कवेरभिप्रायो ज्ञास्तीति व्युत्पत्त्या साधकतालेका
स्यास्य पतदेव ह्यस्याह भूताश्च भाविनश्चेति द्वे द्वः भावः कवेरभिप्रायो ज्ञास्तीति भाविकत उदाग्रासीदेन नमरेति
पप्रणामितवतो चने भाविभूषणसम्भारे सात्तात्कर्वेन वाक्येति अत्राद्ये भूतस्य द्वितीयो भाविनो दृष्टानम् अ
त्र भूतस्योत्पत्तयभाविनो भूषणानां भावतावलेत प्रनः प्रनश्च तस्योत्पत्तयानां तत्प्रत्ययमाणाते तथावात्रावा
स्त्वमेव सो नृपे कविनिबद्धवक्तृगोचरे भूतस्योपस्योक्तिविनैवास्यालेकारस्य सभावोक्तेस्तु ते यम् काव्यालिंगे
तोर्वक्ष्यपदार्थता यत्र हेतुः कारणे वाक्यार्थो भूतपदार्थो भूतवाहेतुमेते साधयति तत्काव्यालिंगानामालिंका
रः अत्र काव्येति पदे व्यापिपक्षधर्मतात्वयव्यतिरेकवतः शास्त्रीयस्य लिंगस्य व्यवच्छेदार्थम् अतएव तानामा
नाते काराद्रेटः तथा च तत्रैव वक्ष्यति वाक्यार्थता यथा वृष्ट्या इर्भावात् नृमितमिदं तन्मतिपरा पुराणे वाहे

का
दी
२५

175

कचिदपि भवते प्रगतवान् नमस्तुतः सस्यत्तव इमं प्रेष्यति मानसदेशे त्वेति तदिदमपराधद्वयमपि अ
त्र तत्र यथा दोषः स्यापराधद्वयस्य कारणोपादयवाक्यार्थगम् अनेकपदार्थतायथा प्राणयिसाविमलीला
परिहामरसाधिगतैललितशरीषपुष्पादनैरपिताम्यतियत् वप्रविवधायतत्रतवशासमुपपत्तितः पततांश
रस्यकोदयमदुष्टादिवैषभुजः अत्रासतिदेववपुषभुजपातनेहेतः सावशासतिन्नापरमराचयाकोलावि
हितैः रनेकैः पदैर्वोक्तान्तमिलितेनैकेन वाक्येन एकपदार्थतायथा भस्मा इतनभद्रमस्तु भवते रुद्रात्
मातेषु भद्रासोपम्यगो गिरिसुताकोलातया लंकान्तम् अगारायनतोषिनेन विभुना युष्मत्सपर्यासावालोको
कैदिति निमोत्तणामनिमहामोहेनियथापदे अत्र मोत्तस्यमहामोहेनोक्तो युष्मत्सपर्यन्त्यादेरेकस्यैव यदास्या
थोहेतः मोत्तमहामोहेनोक्तो यदायः कर्मत्यागोक्तेः पतदेवमेगुहेन विहणति यद्यपराद्वयैश्वरापरजः
ननोरनमने भुजपात्रेषासोपतेयः महामोहेसुवालोकोकैदितेव यथाक्रममुक्तेस्वरूपेहेतः उक्तः स्रष्टा
वाक्यार्थपदार्थगतैनेत्यर्थः पर्यायोक्तेर्विनावाक्यवाक्येनैव वक्तव्यं वाक्यवाक्येनैव वक्तव्यं माभियेयाभिया
कतेविनैव यच्चोयदाभिधाविषयेतत्पर्यायोक्तमलेकारः पर्यायेण प्रकारेणोक्तो माभियेयतेनोक्तो रत्न
त्वर्थता पर्यायेण प्रकारेणोक्तो माभियेयतेनोक्तो रत्नत्वर्थता पर्यायेण प्रकारेणोक्तो माभियेयतेनोक्तो रत्न
तिपादनेतस्यत्यर्थो येन भेदेनोक्तो कथनात्यर्थो योक्ते अवगमनमर्थस्यावबोधस्तद्व्यापारेण प्रतिपादनेसा
दाकथनेनैव त्वेति नैवैत्यर्थः विदायेप्रेत्यविश्रज्यापिनिवासप्रतिरुक्ता मदेनैव वल्लभुविमानेन रुद्रे

हरेः अथैवावगणशक्रो मरमानमुक्रो ज्ञानाविनिव्यंगो शाहेनो व्यते अत्रन केवलमैरावते नुयो मरमानमुक्रिरेव
शाहेनैवोक्रमिन्त्यर्थः तथास्य मरमानमोक्तनेन कार्येण सर्गाविजयात्वा कारणमपि सादृवादिमैकाय
कारणयोः पितृपुत्रादिवत्सम्बन्धि शाहेनेन कस्याक्तावत्सम्बन्धि पितृव्येन नुव्यंगस्य कथं वा व्यतेत्याशंक्या
ह यदेवो व्यतेतदेव व्यंगम् यदेवात्र सर्गाविजयात्वा कारणमुक्तनेन तत्कार्यप्रतिपादकैः शाहेनैव भवेद्येवमुक्त्य
व्यापारेण प्रतिपाद्यते तदेव व्यंगम् नन्विदमेव प्रकारेण वाच्यं चेत्तथेति चेत्तु गणमित्याशंक्याह यथातत्त्वो
ग्येन तथो व्यते तत्पुनरिदं येन प्रकारेण व्यंग्यं जना व्यापारेणैव प्राधान्यतः बोध्यते तथापि व्यापारे
ण न प्रतिपाद्यते शाहनामत्र साक्षात्संकेताभावात् नन्वः अवाच्यनेन व्यंग्येन न वाच्योः संसर्गावति प्रायः
कश्चिन्नास्ति कथमत्र व्यवहार इत्याशंक्याह तथाहि सर्गाविजयक्रवत्ततिः दृष्टाः मुक्तः चतुर्विधविकल्पे यदेव
दृष्टं तदेव विकल्पयति प्रथमं भाविगो सामान्ये मुक्ते मुक्ततुल्यं यते च ते चतुर्विधं क्रियावति दृष्टे निर्विकल्पे न
विषये कते पञ्चादिक लोका मजा तादिविशिष्टे न दने विकल्पयति न दं ह्युक्त्यादिविशेषेण समर्थयति
न तय यो दृष्टं तथा यत्त्राभिनामैष्टे न दं मेद संसर्गाभ्या विकल्पयति यथा येन प्रकारेण दृष्टं नि
र्विकल्पविषये कते वस्तु मेद संसर्गाभ्या विकल्पयति तथैवाभेदेना संसर्गावत् दृष्टं मेद संसर्गाभ्या
वस्तु विकल्पयति अत्र व्यापवाच्यतयोः न भेदो वः वक्तुं शक्यते तथैव तयो रस्योक्तं संसर्ग इत्यर्थः ३
दाते वस्तु नः सम्यक् यथा कस्याचिद्वस्तु नो संभाव्यमानायाः सम्यक्तेर्धेनो न मुदा ज्ञाते कार इत्यर्थः सम्यक्

का.
टी.
१५

समृद्धियोगो यथा मुक्ताः केलिविस्मयहारगतिताः समानेनोभिरुताः प्रातः प्रांगनसीमि मथरचतदा
लोचितात्तारुणः दृग्दृष्टिमवीभजशक्तितापयः कर्मांतिकेलेषु कायदिद्ववनेषु भोजनरूपेते सत्तागतौला
पितम स्पष्टं अस्पष्टेदोतरमाह अदतोवोपलक्षणम् महत्तमुदीचीतानोपेसां यत्रोपलक्षणमेगतेवर्ण
ने तच्चोदात्तमेतमित्यर्थः उपलक्षणमेगभावः अर्थात्तत्तर्णयेथं उदात्तादिदमरण्यमिन्नपारयवव
नानुपालनव्यमनोवितसदाहमहायुष्मकारत्त-क्षयंरामः अत्रवर्णनेयतादेगितिलक्षणयेदणकार
ण्यमहत्तोगामस्यवर्णितमेगतेयोपनिबद्धम् तच्चोदोरोहस्तस्योगतात् वीरस्यस्योगतोपनिबेधानरस
धनिव्यपदेशात्त्यर्थः यथाचैतन्नशानिर्वापितमेवधनिगुणेभूतद्योगनिर्वाणवसरे तन्मिदिदेतावेकस्मि
न्प्रात्यतत्करेभवेत् समुच्चयोसौ अत्रादित्येकवचनमविर्वीक्षिते परस्परानिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्न
यति समुच्चयलक्षणवेदाणत तथावर्णनः तस्यप्रस्तुतस्यकार्यस्यैकस्मिन्साधके स्थितेसाधकांतरा
णापियतापतेतिसमुच्चयः उदात्तवर्णः स्मरमार्गाणाकृतेनिर्मलम् सोत्तरेदोविरोधेमन्मथसुदृक्तात्त
तोतोतमोलेसाव्युत्तराः कथंमुविः रहसोद्वारन्येषिवः अत्रोविरहामहत्तमेकार्येकस्मिन्कार्येपरस्य
रानिरपेक्षाणां बह्वेकप्रियतमहरोप्यतेक्षितपुत्केण्ढायागाद्विप्रमोदेषु करणानां स्मरमार्गाणिः सदसमुच्च
यः अन्येस्कृमत्रविधिनिराकृतेस्तदेवदर्शयति एषपवासमुच्चयः सयोगेसयोगेसद्यसयोगेचपयव
सतीतिनष्टशालत्येते तथादिक्तममलितेभद्रामूर्तिमेतिः प्रीतिशान्तिनोभुजवलमलेस्तीनातत्माः प्र

भुक्तमाविरितम् प्रकृतिसंभवापत्तेभावाग्रसोभिरयेन नोव्रजतिसुतयोदपंगजेस्त्वपवतवोक्रुणाः अत्रसा-
तोयोगाउक्तोदाहरणतसत्ताम् अत्रदपस्यव्रजतेत्यागवाकार्येपकेनैवामलितकृततेनमिदेषेष्टामा-
पिभद्रमूर्तिप्रभृतीनोपातात्पूर्वतत्त्वोनेवमिद्विः सन्नेवेष्टाहेतुतोमर्वैः स्मृहणीयुतादसन्ने सद्यमद्यो-
गेदर्शयतिशशीदिवसधूमयोगलितयोवनाकामिनीमयेविगतकारितेमुखिममत्तरेसाकृतेः प्रभुयो-
नपरायणसमततउगतः सक्तमोन्तपाङ्कः नगतः त्वलोमनामिसमप्रात्यातिमे अत्रशल्पतेसाथेपकेनै-
वशशिनाथमरतेनमिद्वेत्तायेष्टाकामिनीगलितयोवनतादीनामथियोगपद्येतपातः प्रातित्तणामि-
दपवसमुच्चयः प्रोभनातत्रप्रोभमानोविष्टोष्माणेअप्रोभनैविष्टेषुशोणेयोगः तथाचत्तयोगतनगतः
त्वत्तत्त्वत्रन्तयोगनेत्वलायिष्टमितिप्रतीयमानायेतयायोज्यम् समुच्चयोत्तरमाह सत्तयोपुगप-
द्यागुणक्रियाः अत्यःपूर्वस्माद्वित्तणः गुणक्रिययोस्त्वयमात्रपवायेमतत्तत्साधकतेनेत्यर्थः गु-
णोवक्रियेत्तगुणक्रियेत् अत्रादौगुणोवक्रियेत्तेतिद्वन्द्वमिदस्यगुणक्रियाषट्पुनर्दितीयेतगुण-
क्रियापदेनहेदः तस्यवसत्रूपाणामेकप्रोमपकविभक्तोऽतिलोपः अतपवसत्रेवद्ववचनः निर्देशः
तेनद्वयोर्गुणयोर्द्वयोः क्रिययोर्गुणस्यक्रियायाश्चसमुच्चयइतिप्रकारत्रयमित्यर्थः तदेवदर्शयति वि-
दलितमकलारिकृततववतमिदमभवत्ताप्रविमलेव प्रवतमुवातिनरायिपमलितानिचतानिजा-
तानि अत्रनेर्मत्यमालित्ययोगुणयोःसमुच्चयः अयमेकपदेतयावियोगः प्रियवतोपिनतोतिडः सद्दो

का.
हो.
१७

मे नववारिथोदयादहोभिर्भवेत व्यञ्जनरातपत्रमैः अत्रोपनमनभवनयोः क्रिययोरेव कलुषेवतवदि
तेषु कस्मात्सिन्तयेकेरुदसुनरं प्रवृत्तः पतितेवतभूयतो नृतेषां वपुषि प्रसूटमापदो कटाक्षः अत्रको
लस्य गुणपतनक्रिययोः समुच्चयः बाधिकरणे वा यास्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकास्मिन् उपजायते दे
शे समुच्चयः स्यान्नदस्योसावित्तियदुद्वेगो नदि च तदयति भुनोति चापतनते च कोतिमित्याहो कृपा
णि पाणिभूभवान्मलितो समाधुवादाश्च सराः सरालये इत्यादिष्टदृष्टानां व्यधिद्याधिकरणे त्रैक
स्मिन् देशे शितिवनवक्रव्यम पूर्वोदाहरणे सामानाधिकरणे नदि नोयोदाहरणे भिन्नदृष्टानेन दृष्टाना
त्रायोनियम इत्यर्थः एकैकमेणनेकस्मिन् योयः एकमाधेये क्रमेणनेकालमेतानेकस्मिन्नापारे
भवति यत्सपर्यायातेकाः अत्र क्रमाश्रयणान्तर्यायो वसो क्रमेण नृथता येषां च पूर्वेषां भेदः प
देवस्मिन्नेकस्मिन्भवति क्रियते वा यत्सपर्यायः क्रियते कविना सप्रतिभया त्थाप्यते इत्यर्थः क्रमेण दृ
तन्वाश्रयास्थितिरयेतवकालकृतकेनोन्नयेन विप्रोपदोपदिष्टाश्रयाणामुपदृष्टये सप्तलक्षणैककाल
भुनावसासिवाचिपुनः वितानाम अत्रैकस्य कालकृतस्यानेकेषां धारेषु क्रमेण स्थितिः शसतपवभवेति
सूत्रेनेकपदोपादानाधेकस्याधेयस्य द्वयोः स्थितिदृष्टायां प्राणवन्धस्य जनितनृतामेव ते मध्यभागः
पञ्चामुक्तास्तरगतयः संप्रितालोचनाभ्यामयत्नेवतः कृचसंवितामदितोयेवतवक्रं तद्वाच्यं गुण
वित्तियमः कलितोयोवनेन अत्रयनुतापीरादेयस्य कालक्रमेण द्वयोराधारायोः स्थितिः कविप्रतिभास्या

पितृमुदाहरति विस्वाष्टपराभासेतन्निर्ध्वंसमदृश्यते अथुतामृगणावर्धति हृदयेष्वेतत्सते रागस्यवस्तु
तोभेदेष्टकतयाथवासिततादेकतमविरुद्धम् अत्रविस्वाष्टप्रयोगोऽङ्गतावाचकः हृदयाप्रयस्त्रप्रेमा
तिशयवाचक इति द्वयोर्भेदात्तुमेकस्यानेकस्थितितमाशोकनैयेयत्रकवित्राभिन्नयोऽपि सप्रतिभये
कतमुत्प्रेतितमित्यर्थः तेताणामिदं सद्वाग्रिअणदृशणस्तिदिअग्रमेकरसम् विग्राम्वायेरेहरेपिआ
लोणिवेमिअकसमवाणेन तेतेषांश्रीसद्वाटारताहणदृदयमेकरसम् विस्वायेरेप्रियाणोनिवोशितेऊ
समवाणेन अत्रैकमेवसहृदयस्यश्रीसद्वाटारतामनिवोशितेऊसोणोत्तानोहणोप्रियाणोवविस्वायेरे
एकरसतयास्थितिःकालक्रमेणनिवृत्तिः अस्मैवभेदांतरमाह अत्यस्ततेत्यथा अनेकमेकस्मिन्भवति कि
यतेवायत्सोत्यः अनेकस्याथेयमेकस्मिन्नाथारेकमेणसम्बन्धादितोयोऽयंप्रकारस्तथाः क्रमेणेदा मथु
रिमरुचिरेववः खलानाममृतमयोप्रथमंमथुयनक्ति अथकथयतिमोहहेतरेतंगतमिवहानहलेविषते
देव अत्रामृतविषयोराथेययोरेकस्मिन्नाथारेस्थितिःसतःसम्भविनीतहेतरेतंगतमिवहानहलेविषते
शोदिवःसाथेनृजेतेवरेतिकरिणमेतावताभाचताःसत्तद्रोमुसलधनिः कलमिदेसगीतकेयोषितामाश्रयं
दिवसर्द्धिजेयामियनीभूमिसमोपितः अत्रैकस्मिदिनेप्राथारितभिन्निहृत्तादीनामाथेयानोकालक्रमात्सं
बन्धः कवितानिवृत्तिः अत्रपरिहृतिशंकावारयति अत्रैकमेवहानोपादानयोरेववर्तितत्तात्रपरिहृतिःपरिह
त्रोह्येकस्यदानेनात्यस्यसीकारोविवर्तितः इहत्तदभावात्तच्छेकेत्यर्थः अनुमानेनतद्वक्तव्यसाध्यसाधनयोर्व

का.
टी.
१८

179

वः पक्षधर्मान्तयव्यतिरेकवन्नेननिर्णीतहेतुः साधनेधर्मिणयोगव्यवच्छेदोव्यापकस्यसाध्यम् अत्रान्त
यव्यतिरेकप्राप्त्याप्त्यसंपत्तिसमविपक्षव्यावृत्त्योरुक्तिः यत्रयत्रधर्मवन्नेनवत्तत्राग्निसत्त्वमिति व्यापकस्याग्निस
त्त्वस्यधर्मिण्यप्येतेपर्वतादातयोर्माव्यवच्छेदः पर्वतोयस्यग्निसातोवेतिज्ञानप्रकारकंसाध्यतामित्यर्थः विस्तृते
हेतुयत्किं विवेकमनस्विदनेपेक्षमोहासंशतिनेहप्रपेक्ष्यते यथायत्रेतातद्दीपावतावत्तदृशोव्यापारयेतिभुवंय
त्रैवपतेतिसेतनसमीमर्मस्पर्शोसार्गणः तत्रकीकृतत्वापमेचितशरप्रवत्तरः क्रोयनोधावत्पुनतपवशा
सनधरः संग्रमटासोस्मरः यथायतमकर्मोनुमेयेनगुरुतेसहस्यारिमाणत्तमनुमीयेतेतथेवात्रयेतासोभूव्याप
रस्तत्रतत्रमदनशरणानोनियतस्त्वेव्याप्याभूव्यापारनियतोमदनशरणानः साधनेत्रिरूपधर्मिणनायिकात्रूपे
पक्षेस्मरपुरोधावतेनामसाध्यधावत्पुनतपवेतिप्रकारेणयोगिनव्यवच्छिन्नानि साधयतीत्यर्थः तथाचप्रयोगः
पक्षाः स्रियः पुरोधावत्स्मरणपतद्वापारमदेतेयतमदनशरणानवत्तादिति अत्रप्रोक्षोक्तिमात्रनिष्पन्नार्थतमे
वेवेचित्रेशासायानुमानेवेतद्व्यपेक्षहेतुः मनुयथाकार्यकारणयोः पौर्वापर्यमतिष्ठयोक्तिप्रयोजकं तथात्रस्म
रणपुरोधावनस्यसाध्यतेभूव्यापारनियतशरीरकामस्पर्शशरणानस्यवसाधनत्तसम्भावेनमतिसाध्यसाधनयोः पौ
र्वापर्यमेवेतदलंकारेवेचित्रावहेभूयादित्याशङ्कादसाध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पेनैवेचित्रेनकिंचिदितितथा
नदर्शिते यथाकार्यकारणयोः पौर्वापर्येऽदितिकार्यकारणतत्त्वोपनादैतित्रेतथात्रसाध्यसाधनयोरसम्भवा
त्यर्थः विशेषणैर्यत्साकृतेरुक्तिः परिकरस्तसः अर्थादिशेषस्य साकृतेः साभिप्रायेः प्रतीयमानाशौतरागमि

तैः विशेषप्रक्रियामिदौ विशेषकथनेपरि करः परिपोषः तत्पर्यासेना यथा महीतसोमानयनायना
नितायनुर्भूतः संयतिलवाकीर्तयः मसंहतास्तस्यनभेदः हृत्तयः प्रियाणि वीक्षितिसुभिः समीहितमत्र
त्रविशेषानामभ्युत्पत्तौ न होतस्मादीने विशेषणनिर्णयनप्रियवोक्तायोषणपराणात्यर्थः अत्रविशेषा
णोरिति बहवताभिप्रायमाह यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात्ततो न पुष्टार्थस्य सीकारः कृतः तथापि
कनिष्ठते बहवो विशेषणानां नुपत्यासेन कारयेचित्तमिदं तत्कारमर्थः योगेन तत्रैकस्य पुष्टार्थस्य
सीकारः इह बहवो पुष्टार्थमेतदनेकार्थे वीक्षितमर्थः एतत्पर्यन्तं मसदा वायोण कृतिः कृतः श्रीम
मसा वायं वर्ये परिकराधीः प्रवच्यः परितः शेषो विधावाहृतस्मरिण अतः परमतदा वायस्य कृतिः व्योमो
क्रिच्छ्रमो द्वित्रवस्त्वपि गृह्णतम निगूढप्रकाशने मुद्रदः अद्वित्रस्य गूढस्य प्रसिद्धतः प्रकटीकृतस्य वल
रूपस्य गोपने व्योमोक्रिः कपटेनोक्रिः निगूढतापि वस्तुनो रूपे कथमपि प्रतिभिन्नकेनाप्यपुष्टेन यदपहृय
ते सा व्योमोक्रिः अपुष्टेना व्योमोक्रिः प्रतिभिन्नमाविर्भाविते यद्यत्र प्रकृते निषिध्यात्पत्त्यापनेन विपद् नित्ये वेयमि
त्ताशेक्याह नैवेष्टाः पद्मतिः प्रकृता प्रकृतोभयनिष्ठस्य सास्यस्यैव सास्यस्यैव तत्र हि सामेनास्यस्यैव मसतो
कृतोपमानं समीक्रियते इह तस्य सास्यस्यैव विवक्षयान्न तस्यात्तमित्यर्थः उदाः शैलेन्द्र प्रतिपाद्यमानगिरिजाह
स्तापगुहोत्तमदोमोवादि विमंस्पृता विवक्षयान्न तस्यात्तमित्यर्थः उदाः शैलेन्द्र प्रतिपाद्यमानगिरिजाह
तेशैलान्तःपुरमात्तमात्तलगाणैर्दृष्टोः वतात्रः शिवः अत्र पुलकवेपथुसातिकतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रा

का.
शु.
१२८

१७९

कारणतया प्रकाशितत्वात् पतितसंश्लेषो व्याजोक्तिं प्रयोजयतः अत्रोक्तप्रकारेण व्याजोक्तिरेव समा-
वर्ततेति साम्यस्याविवक्षितत्वात् न तत्र पदतिरिक्तार्थः किंचित्पृष्ठमष्टे वा कथिते यत्प्रकल्पते तदग-
त्यविषादाय परिसेत्वा तस्मात्तस्मात् किंचिद्वस्तु प्रश्नपूर्वकं प्रश्नविनैव वा यत्र के सत्तादृशा न्यवस्तु व्याह-
त्रेयकल्पते सा परिसेत्वा कत्र नियमनामित्यन्वया प्रमाणेतरावगतमपि वस्तु शाहेन प्रतिपादितं प्रयो-
जनेतराभावाद् न तत्रावच्छेदाय यत्पर्यवस्यति सा भवेत्परिसेत्वा प्रमाणेतरावगतमपि वस्तु नः शा-
हेन प्रतिपादितं किंचित्प्रयोजनेन समभवतीति तादृशवस्तु तस्योद्दृष्टव्यं प्रयोजनेन सा परिसेत्वा तस्मात्कार-
णार्थः अत्र च कथने प्रश्नपूर्वकं तदस्य तथा च मतदृष्टे तयोभयत्राप्यस्य मानस्य प्रतीयमानतावश्य-
मेवेति च तारोमेताः अत्राप्यपरिसेत्वा यं प्रश्निश्विका तदस्य चात्तेति द्वैविध्यं प्रत्येकं वर्तमानस्याप्येतदृ-
ताभ्यां द्वैविध्यं चातविध्यमित्यर्थः एतदेवोदाहरति क्रमेणोदाकि सा स्येते प्रमाणं सविद्यमानवयं युसरितः
किमेकातेष्वेवं राण्युगतं कोस्तु भभक्तः किमाराधे पुण्यं किमभिलषण्ये च कस्या यदा सत्त्वावे-
तोति राधि विमुक्तं प्रभवति अत्र प्रश्नपूर्वकं तस्योपास्यमानस्यापादेः शाहेनानुक्तेः प्रतीयमानता किं प्र-
माणं सदृशमत्र यशेन तत्किं कार्यमायं त्वाते सकृतेन दोषः किंचित्प्रतिदत्तं यिषण्यननेन तानाति
कस्तदपि सदसद्विवेकम् अत्र प्रश्नपूर्वकं तत्तादृशं मानं शाहेनोपातम् कोटित्येकावति त्वये कश्चि-
त्प्राथम्येण रागस्तेकादित्येकं प्रयुगलेतरात्तत्तयनयोर्वसति अत्र प्रश्नपूर्वकं तदस्योपादे केयं योपास्यमान-

साध्यम् भक्तिर्भवेत्तद्विभवेद्यसनेनयुवति कामासेचिन्तायशसिनवपुषि प्रायः परिदृश्यते महता
म प्रजापप्रभृतेके विभावादि के वत्समानं शाहम् यथोत्तरेवेत्तुवत्सपुर्वेष्वाथसहेतता नदेकारण
मातस्यात् उत्तरेउत्तरेप्रतियथोत्तरेम् पुर्वेस्पुर्वेस्पोत्तरेहेतनेकारणमातेत्यर्थः यथानितेन्द्रियतेतिन
यस्य कारणगुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते गुणार्थिके प्रेम्सेजनोत्तरेन नानुरागप्रभवादि सम्पदः स्य
हे कार्यकारणभावनितेयनयोः सुहृत्सरोपसाध्यवसानयोः प्रयोजकतेन अभेदेन अभिदेनाभिधाहेत
हेतोहेतुमोतासहेतियोर्नहेतुलेकभउक्तः तदथावतां दर्शयति हेतुमतासहेतोरभिधानमभेदतोहेत
रिति हेतुलेकारेन लक्षितः आयुर्ज्ञानमित्यादि रूपोत्तरेण भूषनतो कदाचिदहेति वैचित्र्याभावात् स्पष्टं
वैचित्र्याभावमेव दर्शयति अविश्वकमलविलासः सकलातिमदृष्टको किलातनः १२०० मेति सम्पुर्ण
लोकोकोक्तं हाकरः कातस्त्रकावश्यं ताकोमतानुप्राप्तमहिम्नेव समासासिपुः नतहेतुलेकारकस्य
नयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः अत्र कमलविकासादि हेतुवंसेतः कमलविकासादिरूपतेनोक्तं
त्रिहेतुलेकारतमयेयउक्तं हेतुवैचित्र्याभावात्तयुक्तं किन्तस्मिन्नुदाहरणे कामोदीपकः कालोवर्ततेति
भोपतेरणाभिधानात्परायोक्तमेवात्र वैचित्र्यावदमितिवस्तुनिका संवशात्तत्रापि काव्यलिङ्गमेव च मत्कारि
तथावहेतुलेकारितेकाव्यगलतलेनेवगतार्थं हयोरेकलक्षणतासम्भवात् क्रिययातपरस्य वस्तु
नेर्जननेनोत्तम एकजानीयक्रियामुखेन वस्तुनोत्तमोत्तमजननेनोत्तमालेकारः उदाः हेसाणं सरेहिमी।

का.
टी.
२५२

१४०

रीमारिज्जः अहमराणे हेमेहिं आणेणे वा अयय अयाणेण अरेगं हेमेहिं अरोभयेषामपि परस्परं जनकता
मिथः श्रीमारितासम्पादनद्वारेण हमातोसरोभिः श्रीः सारिक्रियते अथ सरोहं मेः अमोत्यमेवपते प्रात्मा
नेपंगुत्तुर्वेति आत्मातमेव गुत्तुर्वेति नपरमित्यन्वयः अत्रयुयपि हेमसरोहोर्जनजनकतातसमन्वेते
तथापि श्रीमारितासम्पादनक्रिया मुलोनात्पोपकारोपचारादयोः पूर्वसत्तोरेव जननकतेत्यर्थः उन्ने
क्रुतिमारतः प्रश्नस्यात्रयनेयत्रक्रियते तत्रवासति असक्तयदसम्भावो उन्नेस्यात्र उन्नेम प्रश्नस्यानिवा
उस्यान्नरतिबन्धादेव प्रतीतियत्रयत्रवासक्तविबद्धान्युसादेवासक्तदसम्भावनाय मुत्रेप्रतीयते तउन्नेगलेका
रात्यर्थः प्रतिलम्भादेव प्रतिवाक्ययत्रकल्पते तत्रावदेकमुत्रे इत्यावाणि अहहन्ति दत्ताकेतो अहं
वरचकिती अनाववति आलेम मुहे चरन्निर्णयसूक्तपसारा वाणिजकहस्तिदेताः क्रुतोस्माकं व्याजो
हृत्तयश्चयावस्रतितालकमुखी गृहेपरिषुक्ता तेस्त्वपकेन चिदहस्तिदेतादि केयाचिताया हृदप्रवयाश्या
मुक्तिः अस्यामत्तुषायामेवानुक्ततावायाः सम्यगिह्मगयातुर्जुवेति शित्वेगप्यप्रजुत इत्याविरुत्तरवा
क्यादेव प्रश्नवाक्यस्यात्रयने इत्यमेव विहाणोति हस्तिदेतव्याजकृत्तोनामहमर्थी मृत्येनताः प्र
यक्तेति केतवत्तत्रमुमुवक्ष्येनममुत्रीयते अमुनोन्नरवाक्येन प्रयक्तेमेव प्रश्नवाक्यं व्यन्यते इत्यर्थ
अत्यत्र प्रसोन्नरयोर्देते हतसज्जोवनप्रश्नस्य वाक्याशी भूततात्तावातिगमेवेतदित्याशंक्याह नैतेन ताव
लिगमुन्नरस्य तादृणानुपपत्तेः नापि प्रसप्रतिवचनेन जनकोदेतः प्रश्नेतादात्म्यस्य न उन्नेषु भावा इततेन

सम्भवति तत्तत्पदार्थकाव्यतिगताभावात्तथः ननु कार्यकारणभावासनेपि ज्ञाप्यतापकतदेवाशनुमा-
नानेकारितेसादित्याशंक्याह ननु तदनुमानेपकथामिति श्रुतयासाध्यसाधनयोर्निर्देशादित्यनेकारांतरमेवा-
त्रासम्भवीयः प्रश्नादिकेन निरुमुत्रेतद्व्याप्यनिर्देशमिदं कथमिति श्रुतभावात्साध्यसाधनयोर्वैयर्थिकरणादनुमा-
नासम्भवात्तत्र गतकारणपदार्थविविक्तविषयतयासाधुरित्यर्थः द्वितीयमुत्रभेदमाह प्रश्नादनेतरेलोकान्तिको-
तद्योऽतयायदसम्भाव्यप्रतिवचनस्यात्रदपरमुत्रेअन्योऽसक्तत्वादातेनत्वरुताप्रतीतित्वादित्यसक्तदित्य-
क्तं अनयोःप्रसोत्रयोःउदा. काविसमादेवार्किलज्जेज्जोणगुणगमाही किंजोसुहंसकततेकिंउःविजेत
लोतोमो काविषमादेवगतिंकिंउहंभंयज्जतोणगग्राहोकिंमोत्वंसकलंकिंउःविजेतलोतोमोउंकिंउःवि
यत्तवलोतोकः अत्रदेवगत्तादीनामनेततिगृह्णादसम्भाव्यमानमसक्तत्वंमुत्रेनिबडं नत्वत्रप्रसो-
त्रयोर्नियमाक्तयेपरिसंख्येवनेताशंक्याहप्रश्नपरिसंख्यायामन्यात्यवधारयतामर्थे इहतवाव्यपव
विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः किंभूषणंमहद्वमत्रयशानरत्नेइत्यत्रप्रश्नपूर्विकायोपरिसंख्यायास्तत्वादिबर्ज-
नेतामर्थे इहतदेवगत्तादीनांवाव्येववेष्टम्यादेरतिशयप्रतिपादनेइत्यनयोर्महान्भेदइत्यर्थःऊतोपिल
हितःसूक्ष्मोऽप्यसौम्यमेप्रकाशयते धर्मेणकेनचिद्यत्रतत्सूक्ष्मपरिवर्तते अन्यमेतौह्यमनये ऊतोप्याका-
रादिगितादासूक्ष्ममनये स्तोत्रमतिमवेद्यः आकारःशरीरमेस्थानविशेषः इहतनेशनकोवतधुतपा
दिक्रियाविशेषः उदावक्रस्यादिसदविडप्रवेधेभिन्नेट्टाकेकमेकामिकोष्ट प्रस्नेतत्वाद्येनयेतीवि

का.
टी.
१८१

१८१

यस्यास्मिन्नाणोऽवृत्तिवोलितोऽवः अत्राकृतिमात्रोक्तयापि वितर्क्यते प्रकृष्टा पित्तमसितता तत्रैवैदग्ध्यं
रामव्यक्तिमुपनीते प्रसीमेव कृष्णस्य पाणिगोपनात् कामिक एतज्जुमभेद उपास्थितायाः पुरुषा यितायाः
सुयः अमातिशयसूतेः स्रष्टुं प्रवादे विना सम्भवतीति स्रष्टुं विडुं विभ्रमस्य प्रारंभे स्यान्विषासस्य दर्शनात्
भूतते पुरुषोऽपि तपाणो पुरुषोऽपि तत्रावृत्तिवोलितेन प्रकारेण नमः अत्र ता उदाहरति संकेतकालमनसं विदेत्तात्त्रावे
दग्धया हसन्नेत्राणि ताकृतं तीलापमेति मोलितम् अत्राजित्तसंतः संकेतकालः कयाचिद्विज्ञानमात्रं निवोद
तोतिशयसमयशो मिताकमलानि मोलनेन तीलाया प्रतिपादितः अत्रेद्विज्ञानेन भूवित्ते पादिना लक्षितस्य संकेतका
लाभिप्रायस्य निमीलनेन प्रकारेण नमित्यर्थः अत्रेद्विज्ञानमुक्तं बोधवेत्तारः परावर्धः पूर्वपूर्वोत्तयात्तेन त्रस्योक्तं
परस्य सर्वोक्तं तद्वत्तावर्थं भूतस्य वर्णनाप्येते यत्र निवर्धते सारात्कारः परः पर्येत भागवार्थं येष्वप्यथार्थोऽपि
तयात्तेनैवोक्तं स्पष्टविश्रान्तेः तत्रैव वर्णनीयेषु उदाहरण्येमावेव सथाव सथा गयो परेपुरे सोयम् सोयेतत्येत
वर्णनानागसर्वसम् अत्र वर्णनीयं चराद् नयो उक्तं स्पष्टविश्रान्तिः भिन्नदेशान्तयात्तेन कार्यकारणभूतयोः
युगापहर्मयो र्यत्रावृत्तिः साम्यादसंगतिः इदं कार्यकारणयोः एकदेशान्तमेव सर्वत्र संगततद्वातिरेकादसंगतिरि
सत्त्वयुता इत्यमेव विवर्णोति इदं देष्टमेव कारणेन देष्टमेव कार्यमुत्पद्यमाने दृष्टं यथावद्वादि यथाशैलस्यो
वादिः शैलस्य मेव भूमे जनयति न त्वमहान् सीयोनिः पर्वतदेशे भूमे जनयतीति दृष्टं तः यत्र हेतुफलभूतयो र्यम
योः केनाप्यतिशयेन नानादेशान्तया युगापराभासने सतयोः साभाविकपरस्परसंगतिः त्यागादसंगतिः उदाहरणमि

१८१

ववणातस्सेवेवेम्रणभणशतज्ञनोआलीअंदेदक खदेकडोलेबहपवेअणसवरीणं यस्सेववणसस्सेवेदे
नाभाणिततज्जतोलीकं देतततेकपेलिवधाते दनासपत्तीतो अत्रभिन्नदेशस्ययोत्रेणवेदनयोः कारणकार्य
योस्तथावन्नजन्त्यावेदनायकोपनिमित्तानावायनितयोभेदायवसायादशतिशयः नतत्रकार्यकारणयोच
धिकरणनेविरोधपवेत्ताशक्याह पक्षाविरोधवादिनोविरोधः भिन्नायाभनयेवद्वयानिद्विविधयिजायाः प्र
तिभासात विरोधेतविरोधितमेकाश्रयतिष्ठमनुक्रमोपपद्यवसितमपवाटविषयपरिहारेणोत्सर्गस्यवस्थि
तथावेवेतिनिर्दिष्टितम् यत्रव्याधिकरणयोरेकाधिकरणताप्रतिसंधानेनत्रसंगतिरितिमुदायाथः समाधिः
सकरोकार्यकारणोत्तरयोगतः साधनोत्तरोपक्रान्तेनकरोयदशेषोनकार्यमात्रमाधायतेसमाधिर्नामसम्प
कसकस्तेनयोयतेरितिमाधिमैज्ञान्त्यथा उदामानसम्यातिराकतंपादयामेपनिष्ठातः उपकारयोदिस्यदेसु
दाणिचनगजिते अत्रमानानराकरणपादयतनमवशक्रीहेतुः सोकार्योयंतनगजितकारणतरे अत्रमा
समेयोग्यतयायोगोयदिसम्भावितः कचित् योग्यतयाचित्येनयोगः संबोधिनासंबेयः सम्भावमानः समाख्या
लेकारः इदमनयाश्राव्यमितियोग्यतयासम्बेधस्यनियतविषयमप्यवसानेवेन्नदासमेनाम उदायातः प्रात्या
तिशयतिकषस्यातिमेषाम्स्मृतातीरुपदेवाण्यमनुपमोदत्रपत्रः स्मरस्यतातेदेवात्सदृशमनयोः संगतेयेतदेत
कुरारस्योपनतमथनारण्यमेकांतपत्रम अत्रभिन्नरूपतनोचित्याहयोः सैतोयोगः अत्रभिन्नेतत्दर्शयति यथा
वाचिरेविश्वेवतवनमहाचिन्मेतद्विचिन्नातोदेवाउचतभवनासेविधाताविधानायविस्वतोपारिणतफलस्फूर्तिभसा

का.
ही.
१५

दनीयायैतस्याः कवतनकलाकोविदः काकलोकः अत्रानभिन्नरूपतेनौचित्यात्तत्कालोनिम्बानोवासतोप
वयोगः वीसतौमावितः क्वचिदर्थतिवैधर्म्यान्नेमोचरतामकत्त कर्तः क्रियाफलावीप्सः नैवानर्थस्योद्वेक
गुणक्रियाभ्यांकार्यस्यकारणस्यगुणक्रिये क्रमेणविविह्यत्सपक्षविषमोमतः शेषः मेमेवन्धः सतिः ह्यो
द्वयोरत्येतविलुतणयोयदनुपपद्यमानतयेवयोगः प्रतीयतेयच्चकिंचिदार्थभिराणः कर्ताः क्रियायाः प्राणाणा
त्रकेवलमभोष्टतत्फलतलभते यावदप्रस्थितेवशासमासादयेत् सम्यक्कार्यकारणरूपानुकारयेन्नयोः गुणः
क्रियेवपरस्परविरुद्धताव्रजतः सममविषयात्मावृणोविषमः समातेकारादिपर्ययोगताविरहेनौचित्यमिह
यः क्रमेणाराः पुरोषादपिमुद्देगीकेयमायतलोचना अयेकवक्त्रकृतानि कर्कशेमदत्तानतः यशयतलो
वतामदत्तानतयोक्तविशेषणवत्तेनातिवैधर्म्याद्योव्यस्यानुपपद्यमानता सिद्धिकासतसंश्लः शाशः शातो
पुमागतः प्रसतेसाप्रयेतत्रतमयः सिद्धिकासतः अत्रनकेवलमात्मरत्तादृशेष्टानामिः प्रत्युताप्रयविताशा
व्यस्याधिक्यानर्थस्यप्राप्तिचेतिवैधर्म्यम सद्यः करस्पर्शमवाप्यवित्रेणैरण्यस्यकृपाणालेवा तमातनीता
शरदिउभयशसितोकाभरणप्रसूते कारणगुणः कार्यगुणमात्मभेतेतिस्थितेपि विरुद्धतायाः कृपायाः
कृपयशसउत्पत्तिरितिचेतकसगुणयोर्वैधर्म्यात् आनन्दममदमिमकवलयदतलोवनेददामित्तम् विरुद्ध
येवजनितस्नापयतितरोशरीरेमे अत्रानन्ददानेशरीरतापेनविहृयते कारणक्रियाननुगुणकार्यस्यक्रियेति
स्थितेपिअत्रविरुद्धकारणस्यसिद्धिआनन्दजनकतेकार्यस्यतविरुद्धस्यतापजनकतामिति क्रिययोर्वैधर्म्यम प

वं विपुलेन सागरशयस्य कृतिण भवनाति यस्यापि रेयुगत्तये मदविभ्रमाः सकलयापेषु १ः सप्रशंसियेक
तमेयेक पाटपुपाश्यादावोपविषमनेययायोगमनुमेतव्यं अत्रासकलजगयादाभूतस्यापि प्रोविशो गये यस्य
धारतेनासकलासीदृष्टिर्नैव देतुतेतवैतत्ताण्यसंबंधानोचितं अथवायस्य कृतिण जगत्तये समीहते।
पोनपीतरतिकार्यकारणयोर्वैषम्यं अत्राननु रूपसम्बन्धस्य विवर्तितत्वाद्दृश्यमाणस्य कालं कारस्य
शोकायाः परिहारः महतोभूतमहोयोसावाश्रिताश्रययोक्रमात् आश्रियाश्रयिणो स्यातातनुतेषा
धिकंततत महतोर्महतोराश्रिताश्रययोरायायययोस्तनुतेषाश्रयाश्रयिणवायागदेयोमहोयोसा
प्रकर्मकोतदधिकनामालंकारः आश्रमाथेयमाश्रयस्ततदाधारस्तयोमहतोविधि विषयेतदपेतयान
नूअथाश्रयाश्रयिणोप्रस्तुतवस्तुप्रकर्मयाविवर्तयोयथाक्रमेयदधिकतरजोब्रजतस्तिदिवेयमिथिके
नाम एकश्रयेयस्यमहत्तेनतनोरुणाधारस्यप्रकर्मणात् द्वितीयश्रयाधारस्यमहत्तेनतनोरुणाथेयस्य।
प्रकर्मणारित्यर्थः क्रमेणादा-अहोविशालभूतपातभुवनवितेयोदरम मातिमातमशक्यापियशो
राशिर्यद्वते अत्राथेयस्ययशोमहत्तेनाधारस्यभुवनयोदरस्यतनोरुणाधिक्यातिशयः अगांतका
तप्रतिसेहतात्मनोजगत्तियस्यासविकासमासत तनुममुस्तनकैटभद्विषस्तपीथनाभागमसमभा
वामुदः अत्राधारस्यप्रोविस्तृतनोमहत्तेनाथेयायास्तपीथनाभागमोयमुदस्तनोरुणाधिक्यातिशयप्र
तीतिः प्रतिपत्तमशक्येनप्रतिकर्तितिरस्क्रियायत्रदीयस्यतस्तत्प्रत्यतीकंतड्यते स- तिपरम

पद्वत्यतिव्याप्तिरुपमानोपमेयभावाभावादिति विसरिका क्रमेणोदा-अपान्तरलेट्पौमपुरवर्णा-
वक्रागिरोविलासभरमेशगरागतिवर्तीवकोतेमुखम् इति स्फुरितमेगके मृगदृष्टासतोलीलयातद-
नमदोदयः कृतः पटोपिमेतत्सते अत्र दृक्कृतलक्ष्मिकमेगस्यतिगंसाभाविकेनतत्समणमदोदयकृतं
दृक्कारत्येतिरोहितमितिभावः येकन्तुसनिवसन्तिमद्रादिमोदस्सम्यातशोकिताधियोविवशा-
द्विषस्ते अप्यगमस्यलकमुद्वहतांसकम्पतेषामदोवर्तीभयानवुयोप्यभिन्नः अत्रसमामर्थ्यावस्यत
स्यशोतस्यगोतकतयातत्प्रभवयोऽप्यकम्पपुलकयोस्तादृप्येसमानतावभयेष्वपितयोरूपलक्षित-
तात् अत्रभयः कृतयोऽकम्परोमांतयोर्दिमाद्रिकन्तरातिवाससामर्थ्यानिश्चितेतिशेषेनकृतावितिसम्भा-
वितान्शोकम्परोमाताभ्योतिरोधोयते स्थाप्यतेऽपोह्यतेवापियथापूर्वंपरम् विशेषणतयायत्र-
वस्तुसैकाकावलीद्विधा पूर्वप्रतियोगोत्तरस्यवस्तुनोवाप्त्याविशेषणभावेनस्थाप्यतेनिष्ठयोवासम्भ-
वति साद्विधावुद्येकावलीतिभाष्यते पूर्वपूर्वप्रत्ययान्तरस्यविशेषणतयास्थापनमपोहनैवेकावली-
त्यर्थः क्रमेणोदा-यथापुराणयस्यासर्वरागतानिवरागनोरूपपुरस्कृतायः रूपसमुत्पत्तिरितिमद्विती-
ममसंवित्तासाः कृत्स्नमायुषास् पूर्वपूर्वपुरादिकेप्रतिपरस्यपरस्यवरागनादेविशेषणतयास्थापनमन-
तज्ज्ञानेयत्रसुखारूपकज्ञेनपंकज्ञेतद्यदलोतसदृपरं नसदृपदासीनजगुजयः कतेनगतिनेतत्रजहाय
त्सनः पूर्वपुराणवरागनास्तासामेगविशेषणमुचितरूपेतस्यविलासास्तेषामसमित्यमुनाक्रमेण

का
रा
१८४

विशेषणविधीयते उत्तरवृत्तिवेधेपोवेमेवयोन्यम् अत्रनलादेः पूर्वस्यपूर्वस्यत्वारूपेकजादिविशेषणम्
पोस्यतेननिवेधनम् यथा नमवमथीस्यदृष्टतत्सदृशस्मृतिः स्मरणं दृष्टंतिप्रवर्णद्वेषुपल्लोण यः
पराधीः केनचिदाकारेणनियतोयथा कदाचिदनुभूतोभक्तकृतांतस्मृतिप्रतिबोधायायापिनित्तमाने
वस्तुनिर्दृष्टमनियतथेवस्मर्यतेतद्वेत्तस्मरणान्न उदाः निम्ननाभिनिवेधप्रयदम्भः सावितेस्मरणान्तेहली-
भिः उद्भवैः ऊहुरुतेः सरनाथीः स्मारिताः सरतकंदरुताताम् अत्रतद्वरीऊहुरुतेभिस्तत्सदृशम्भः प्रकृतेभ्यः स
रतकृजितानां स्मरणम् यथावाकरजगगहिअजसाग्राथनमुदीर्घाणवेसिआहरवडस्म सम्भारिअपेव-
अणुस्यणमतकंदस्मरोमेवम करयुगारहीतयणादास्तनमुवाविनिवेधितायपुटस्यसेस्मृतयोवजन्त्य-
स्यनेमतकृतकस्यस्यरोमावम अत्रदृष्टादृष्टादास्तनमुवात्सदृशात्पावजन्त्यस्मृतिः भ्रान्तिमानत्यमेविव
तत्सदृशेनितदितिप्रक्रान्तस्यात्यशहस्यपरामर्शकः तथावात्येनाप्रकृतेनतत्पः प्रकृतपवमुवादिस्तस्य
दृष्टानेत्यस्याप्रकृतस्यचन्द्रादेः सेवेदनेभ्रान्तिमदलेकारित्यर्थः नदित्यस्यदृष्टाकरणकंनिर्दिश्यतेतेनसा-
तानमर्थादिदृष्टाकरणकमाश्रीयते तस्यतथाविधस्यदृष्टोसत्योपदृष्टाकरणकतयासेवेदनेसभ्रान्तिमा-
न यथाशक्तिकरातेद्विषाया नश्यत्वाप्राकरुणिकस्यपयसस्तत्प्रायेचनुकराः प्राकरुणिकास्तेषामस्य
स्याप्रकृतस्यपयसस्याकारेणसानेभ्रान्तिरित्यर्थः नन्वत्रप्रकृताप्रकृतयोरभेदादप्येकंभवेत् उपमानेना
तन्निर्गोणस्योपमेयस्याप्यवसानादतिशयोक्तिर्वीर्यस्यथित्याशंक्याह नचैषरूपकंप्रथमावातिशयोक्तिः

वासादिनाशक्याह नचैषरूपकं प्रथमावातिशयोक्तिः तत्र वस्तुनोभ्रमस्याभावात् रूपकानि शयोक्तेयाभेदे
तात्पर्याद्वात्पभावोवत्यर्थः इदवाद्यानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः स्पष्टमेव प्रतिपन्नतात् इदवास्मिन्नलंकारेण
शिकरात्पयशितिलेज्जितेवंप्रयोगेन हतनानुगमात्पयशितिसंज्ञेयाप्रवृत्त्यातस्याभेदेः स्पष्टमिति त्वर्थः उदाकर्णाले
माजीरः पयशितिकरोलेदिशान्नस्तु रुद्धिदशेतात्त्विसमितिकः शीसेकलयतिरतोतेतत्पस्याहरतिवनिताप्ये
मुकमितिप्रभामत्रचन्द्रेजगदिदमहो विसवयतिस्पष्टम् आतेपउपमानस्यप्रतीयमप्रमेयता तस्यैवयदिवाकने
त्यातिरस्कारजिघ्रन्तनी उपमानस्यातेयः कैमर्थेनलोवनयउतदेकः प्रतीयालंकारः द्वितीयस्तुपमानस्यैव
तिरस्कारार्थमुपमेयताकल्पनमित्यर्थः उपमानस्यधरेस्तुतयमुपमेयमेवबोद्धिप्रोद्धिमितिकैमर्थेनयउपमा
नमातिप्यतेयदापवतस्यैवापमानतयाप्रसिद्धस्यापमानोतयविवृतयानादराथमुपमेयभावः कल्प्यतेतउपमेय
स्यैवापमानोतयविवृतयानादराथमुपमेयभावः कल्प्यतेतउपमेयस्यैवापमानेप्रतिप्रतिकूलवार्तिजाउभयत्रुपेप्र
तीयम् कैमर्थेनप्रयोजनविरहेणआतेपोतिरु क्रमेणोदात्तावर्ण्यकसिप्रतायगरिमण्ये मरेत्यागिनोदेवत
यवनीभरतमभुनेतिष्ठादितेवधसा हस्तः किंचदितः किमेषविहितः पूषाकिमुत्पादितेवितारत्नमहोमुयेव
किममीदृष्टाः कृतस्मभूतः प्रवृत्तावर्ण्यकस्त्वादियुगायोगाज्ञानैववन्द्यादीनोभुरोहहनसमर्थइतितेषांकैम
थोनायकसौराजस्तत्कर्मः प्रतीयते ययदिदावस्तद्विकसंदाकृणास्वाणस्वाणवप्रणिज्जम् नन्तसुहेणाकिमो
प्रवितन्देनवमिज्जहनणा सुविपदितावत्सन्दरिकर्णोदकाश्रणवृवनीयत् तवमुखेनकृशोदविवन्दउपसीय

रत्नताविभूषिताः सिततरदेतपत्रकृतवक्ररुचोरुविरामलोचुकाः शशाभूतिवित्तथाम्निथवलयतिथ
गमविभावांगताः प्रियवसतिमुपयानिसखिमवनिरस्तुभिधोपि सापेकाः अत्रप्रस्तुततदस्योत्तुनाति
रिक्ततयानिवड्यवतनैककात्मताहेतुः अतएवपृथग्भावेतनतयोरुपलक्षणम् अत्रमलयनरसलेपना
दीनोत्तदस्यपावद्रप्रभयायोगादविभावेतगतास्त्येकात्म्येतिवडम यथावावेतनवातत्यरुवावधनाक
र्णगुणोरोरत्नतागतानि भेगाः सहेतयदिनापतिष्यत्कोपदेयिष्यन्नववपकानि अत्रोत्तलतववपकयोःपी
ततमेकात्मताहेतुः नन्वत्रभेगापातस्यविशेषस्यदर्शनात्कथमेकात्म्यमिमांशोक्ताह अत्रानिमित्तान्न
नितापिनातप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदेव्युत्सितमत्सहेतुप्रतीततातस्य अत्रास्मिन्नदाहरणानिमित्तो
भेगपातननिनणमिकथातनितापिनातातस्यभेदेस्येकात्म्यप्रतिरोधितः प्रतीतिः प्रथमप्रतिपादितमि
भेदमेकात्म्यहेतुकर्तृनातेतस्येकात्म्यस्यप्रथमभेगपातादवगवाभासात् नवाभासस्यपिवायस्याह प्र
तीतश्रुवाययोगात् यथाभासस्यवायोङ्गीक्रियतेतदायोगाभावः कस्याप्यलेकारस्यलक्षणनचुदनेत्य
र्थः विनाप्रसिद्धसाधारमायेयस्यवस्थितिः एकात्मापुण्यहन्तिरेकस्यानेकगोचरा अन्यत्प्रज्वेतःका
यमप्राक्यस्यान्यवस्तुतः तथैवकरणेवेतिविशेषासिविधोमतः एकआत्मासुभावोयस्यैकात्माप्रसि
द्धाधारपरिहारेणयदायेयस्यविशिष्टास्थितिरभिधीयतेसाप्रथमाविशेषः आधारेविनायेयेनावतिहेतुस्ते
वेप्रसिद्धसाधारस्यत्यागेनैवविशेषेणोपनिबद्धास्थितिरैकोविशेषश्चार्थः उदादिवमणुपयातानामा

का.
टी.
१८६

१८६

कल्पमनस्यगुणगुणयोषाम् रमयेतिजगोतिगिरः कथमिवकथयोननेवेद्याः अत्रकवीणामाधारार्ण
मभावेपिगिरासायेयानामाकल्पस्थित्याविशेषः एकमविवस्त्रयदेकेनैवसभावेनपुगपदनेकत्रवर्तते
सद्वितीयः उदा. सावसातकिदिग्रामसंघुअग्रहोसमाअसवणेसु असादिमाणसुनरअवकसेकृशक
बाण सावसातितवद्वयेसेवातणः सवेववनेसुअसादृणोसोसुनरअवकाशःकृतःपानाम अत्रेकस्याप
वनायापकेनैवसभावेनपुगप दयादावनेकस्मिन्वर्तनेविशेषः यदापिबकिंविद्वभेसनाभमाणास्तेने
वयत्नेनाशक्यमपिकायांतमारभतेसाप्यवरोविशेषःतदास्फुरदुत्तूपमुत्पत्तापज्वलनेतास्तेनानव
द्यविद्यम विधिनासस्तेनवोमनोभृभुविसत्यं सविताहृदस्यतिष्ठ अत्रत्यप्रज्ञापादिविधिष्टमारव्युमुपा
नेनतत्रैवयत्नेनमनोभवादिनवत्स्याशक्यमिद्विशेषः अत्रमनोभवादियोग्यतासहप्रवृत्तस्यविधेयेत्ता
ननेनैवोमनोभवेः सम्पन्नयेवमथावगत्यामनोभवादेनवत्तेनसम्भावनेमे वनतकारणमिह्याशक्योदा
हरणतमाह यथावा गृहिणीमविवः सादीमिथः प्रियाशिष्यालितेकलाविधौ करुणविश्रुतेनवे
धमहरतातावतकिनेमेद्वतम अत्रतामेवद्वतेप्रवृत्तौविधिर्ममकिंकिंनहृतवानित्यशक्यवस्तेनकरणे
स्फुटमेव नन्वेषमेवेषुभेदेषुविशेषपवतात्पर्यमितिविशेषेपिभेदोस्तिवातेवेत्याशक्याह सवेवैवेविधे
विषयेतिशयोक्तिरेवप्रणतेनावतिष्ठेततोविनाप्रयेनालेकारतायोमात अतिशयोक्त्याविशेषस्योक्तिक्वच
नेअत्रप्रयोजकस्यविशेषस्यसर्वेषुभेदेषुभेदोपिअक्तिवेतत्याण्यदिवभेदःअत्रत्यः अत्रत्यसम्मतिदृष्टीयति अ

तपवोक्तं सैषा सर्ववक्रा किरितयार्थो विभाव्यते यत्तोस्यो कविना कार्यः कोलं कारो नया विनेति सर्वत्र सर्ववत्
कोरुवक्रावित्तुलणे किं स्वात्मोभेदे मूलमिति भावः समुत्पन्नगुणायामादत्यन्ततुल्यगुणस्य यत् वस्तुतस्तु
एतामिति भाव्यते सत्तत्तद्गुणः वस्तुतिरुक्तं तद्वैकल्याय सैषा गुणतेन प्रगुणतया सगुणसम्पदाः तु रक्तं सति
भासमेव यत्समासदयनिमित्तं गुणः तस्या प्रकृतस्य गुणो ज्ञानीति उदा. विभिन्नवर्णगारुडाग्रजेन सूर्यस्य रण्याः
परितः स्फुरन्त्यारत्नेः पुनर्यत्र रुच्ये रुचा सामानित्ये शेषा करीरनीतिः अत्राहणवर्णतिरुक्तं तद्वैकल्याय सैषा गुणो ज्ञानीति
सौम्यगता नाना लमणी नाना तिलिमाति शोभनरक्तेः सपवनीति मा गुणो ज्ञानीति तद्गुणसंज्ञापते देवव्याचरे
अत्र विवर्तनगोपयता गारुडाग्रजेन सत्तत्तद्गुणवर्णता सूर्याश्चाग्रहणमिन्नवर्णग्रहिद
रिमणिभिः पुनः सैनीति माने प्रापिता इति प्रकृतगुणते मणीनामित्यर्थः तद्गुणवर्णवद्वैकल्याय सैषा गुणो ज्ञानीति
गः यदि तत्तद्गुणं सैषा सैषा मयि यो नायामिदं सत्तत्तद्गुणं तद्गुणं याज्ञदी भवेत्तद्गुणं नाम उदा. यव
लोसिजा शोभितं सत्तद्गुणं सैषा सैषा मयि यो नायामिदं सत्तत्तद्गुणं तद्गुणं याज्ञदी भवेत्तद्गुणं नाम उदा. यव
यद्यपि सत्तद्गुणं सैषा सैषा मयि यो नायामिदं सत्तत्तद्गुणं तद्गुणं याज्ञदी भवेत्तद्गुणं नाम उदा. यव
एवमुक्तं यत्सम्यक्ता यवत्तत्तद्गुणं सैषा सैषा मयि यो नायामिदं सत्तत्तद्गुणं तद्गुणं याज्ञदी भवेत्तद्गुणं नाम उदा. यव
अत्रातिरिक्ते नरागोक्तं सैषा सैषा मयि यो नायामिदं सत्तत्तद्गुणं तद्गुणं याज्ञदी भवेत्तद्गुणं नाम उदा. यव
योदाहृत्या पुनाना तयोरेव प्रकृतप्रकृतवाचकतयोदाहरिष्यन्नाह किंच तदित्यप्रकृतमस्येति च प्रकृतमत्राति

का. हिंश्यते तेन यदप्रकृतं तदप्रकृतं तेन कृतोपनिमित्तं तद्विधीयते सोऽतद्विधीयते प्रतीत्यर्थम् यथा मागम
रु. सुसितं मेव यामुने कल्लता भुभयत्र मज्जतः राजहंसतव सेव प्रभृता वीयते न च न चापवीयते अत्र प्रकृत
(६) योगांग्यामुनयोर्न लयोः सम्पत्तिप्रकृतस्य तद्वैसम्पन्नतया नमित्यतद्विधानः यद्यथा साधितं केनाप्यप्येत
दस्यथा तथैव यद्विधीयते स व्याघात इति स्मृतः येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितं तस्यैव न निगीषुतया तद्विधानं
कमेव यदस्यथा कशां समाधाय तेन हस्तव्याहतिहेतुताद्वाचातः उदाहरणं दग्धं मतसि जेजीवयति दग्धं वया वि
श्यात्तस्य जयेताम्नाः स्तुव वामलोचनाः अथ्येनोपायेन दग्धं शूणं हरो मदन ददाहते नैवोपादेदो येन दाहादस्य
था तत्रापेकां मस्य जीवते सुभिः कृतमिति व्याचातः एवमेवैषोपायाद्यो भयालं कारणं शुद्धात्मेदावुक्ता सं
कीर्णताद् मेशमेस्रष्टिमेसोभेदेनेकत्रया स्थितिः एतेषां प्रागुद्दिष्टानां वक्रैक्याद्यतद्विधानं तातोऽतलं कारणं
यथा समभवमन्योन्येनोपायेन तया यदेकत्रया हभागोपवाथ विषयपवाभयत्रापि वाऽवस्थानुसैकार्यं समवायसंभ
वामेस्रष्टिः अन्त्यान्त्येनोपायेन तया वस्थित्या संप्रकृतानामपि काव्यापस्कारकतादेवोपायान्नकाव्येन गुणितानां
मेसमवायववेति एकस्यामवर्थः काव्यानामातेन साके समवायसम्बन्धसंभावेत्यर्थः तत्र प्राहालंकारसं
स्रष्टियेथा ऊसमसौ भलोभयारिभ्रमरसंभ्रमसंभ्रतणोभयावतितया विदधे कलमेव ता कल कल कल कल
लकलोलदणान्येन नुप्रासस्य यमकस्य वशाहालंकारयोरेकांगभावविरहादन्त्यान्त्यानपेता वस्थित्या मेस्रष्टि
अथालंकारमेस्रष्टियेथा लिप्यतीवतमोद्गानि वधनीवा जतनभः असत्पुरुषमेव दग्धं निष्कलतागता अ

पूर्वार्थेऽन्तेतायाभ्रार्थेऽप्यमायाः परस्परं भेदनास्थितिः एतदेव विहाणेति पूर्वत्र परस्परनिरोधौ सकानुप्रासौ
संस्पृष्टिप्रयोजनतः अत्र तत्राविधेयमेतत्तथाविधेयमन्योन्यनिरोधेऽत्यर्थः प्राहार्थात्तेकारयोः संस्पृष्ट्य
यामोणस्तिष्ठत्यागमेजोपमेसहमतत्तावणे तद्वहणान्द्विप्रतृट्परिसक्नोतेति वा ३ अत्रानुप्रासोऽप्यकं वा
न्योन्यनिरोधे सनास्ति अत्रागमेयपतोसर्वतः प्रसहतावणं तद्वहणानोद्दयलुण्णित्वा ३ अत्रानुप्रासोऽप्यकं वा
अत्रैकस्यात्यकारस्य सकृदाहमापूर्वार्थेऽन्तेकानुप्रासः अत्रार्थेऽहदयलुण्णित्वा कामिति रूपकेव भेदनास्थितिः
र्थः अत्रतत्तमेकार्थसमवाये दर्शयति संसर्गश्चतयोरेकत्र वाक्यच्छ्रुत्वा समवेततात् तयोर्द्वयोर्द्वयोः
रत्तेकारयोर्वाक्यच्छ्रुत्वा हीनः एतदसमृद्धे गद्यमित्यर्थः छन्दोवर्णनमेवा अत्र केचिदाकांक्षन्तुः काव्येति पदे
तितदसत् छन्दोमात्रस्य व्यर्थतायायात् अविश्रान्तिश्चामात्मसंगतिर्न संकरः अविश्रान्तिः ससंज्ञान्तयेण
काव्येऽवमत्कारणादनासमर्थं स एतदेव तत्रात्मना सिद्धितसत्तेऽभावाः परस्परमनुप्रास्यानुग्रहकतादयति स
पक्षासंकीर्णमाणसंरूपतात्संकरः रसात्यपकारकत्वे केवलानामसामर्थ्यादस्यापेक्षणमस्वातेऽपरस्परैकचि
त्तस्य चित्तनुग्राहकत्वे कस्यचिदनुग्राह्यत्वमित्यर्थः उदा-आत्मेसीमेतच्चिद्देमरकतिनिद्वैते हेमताड्डयत्रे तस्या
मेवाप्योऽगतिरिति माणतकोटिपुमेर्हि ते शोणे विम्बोऽकात्यातदीर्घगृहणां मितरणामाण्येराजगुणफला
नासज्जतिशिवानेवदाहरेति अत्रतद्गणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूते तदाश्रयेण वतद्गणः सवेतसोऽप्रभूतवम
क्ततिनिमित्तमित्येतयोरेकांगिभावः अत्र शोणे विम्बोऽकात्येत्यपेक्षणः गुणानां सज्जतिभ्रान्तिमतः प्रादुर्भावः

का
ही
१४८

१४८

नारदग्राहकः तस्य भोतिमत आश्रयेणानुगृहेणानुसङ्गो ये स ह दयानामतीव चमत्कारक इत्यर्थः अत्र केवल
श्रमकारेण तद्गणानवाधोतिमान् किंनेगंगिभावेन द्वावेकमलितित्यर्थः यथा वा जटाभाभिर्धोभिः कश्चित्क
लेकात्तवल योनियोगिव्यापनेरिव कलितं वैराग्यविशदः परिश्रितज्ञाणापरिकरकपालो कित्तलीशशीभस्मा
पाङ्गः पितृवनखव्योस्मिन्निति उपमा उपकमुत्प्रेताश्लेषश्चेति चत्वारोऽपूर्ववदेगंगिभावेन प्रतीयते तथा चार्थः शु
भां व्योम्नि पितृवनेऽपि मृशान्तेव वरति किं भूतेऽपि वितस्माराणामृत्तारणपरिकराः समुद्रापवकपलास्तेरि कितेता
लयस्य तादृशशशीकोटशः भस्मवाः पाङ्गः भस्मापाङ्गरेव भस्मना पाङ्गः कलितं वैराग्यमरुतादिरागाभावो यो
नातो विशदः शुक्लः स्मृतो यनातपवै विशदः निर्मलात्मा अत्र हेतुमुत्प्रेतते कृतविवियोगिव्यापनेरिव वि
योमीनो वियोक्तेषु तानो अवपुनश्चराणां विषयाणां विपत्तिनोऽस्मत्तश्चक्रेण किंनेव पाणिना धृतः कले
कपवात्तवलयेन तादृशः एव जटासहस्रमूलेषु भासंतान्ति जटाभास एव जटानां सहस्रकेशानां मित्रभासो भा
या सामंति संहततात्ताभिर्भाभिर्दोभिर्भिरुपलक्षितः अत्र व्योम्नि पितृवनेऽप्येव तच्चमत्कारावभासादेरिति न स्थि
ताया उपमायाः श्लेषाभा उपमा उपकमुत्प्रेतावपरिषेकतयागे तथैव जटाभाभिरित्युपमायां कलेकात्तवलये
त्पादि रूपके विद्योगिव्यापनेरिवेत्प्रेतायाः श्लेषस्तत्परिषेकतयागदहम् नन्वत्र कलेकात्तवलयेमिति वरूपकपरि
ग्रहे कश्चित्तमेव साधकप्रमाणता प्रतिपद्यते साधकतामेव प्रतिपादयति तस्य हि रूपकतेति रोहितकलेकरूप
मत्तवलयेमेव मुख्यतया वगम्यते तस्य कश्चित्तिपदस्य हि रूपकतेति रोहितकलेकरूपेयेनैव तादृशत्तवल

यमेवमुक्ततयोपमानतयाप्रतीयते ननुपमानोपमेययोरेवप्रतीत्याहकमुक्तेतस्यवसायकंविशेषणकर
थेतिपिदेयदुपसंज्ञितदेवोपमायाअपिप्रितेनकथेनसायकमित्याह तस्यववकरग्रहणयोग्यतायासा
वेनिकीप्रसिद्धिः तस्यैवातवलयस्येत्यर्थः अथक्कायायातकलेकस्यकराणामसंदेवप्रत्यासत्तापचयने
पापेणकेनकलेकस्यसूत्रैवदहनान्न चन्नेणकलेककरीः किरणैर्नयार्थेति किंतुप्रत्यासत्तापचयने यथाक
लेकस्यपाणिनाविम्बेनादहनप्रसिद्धिकरणेषुतविम्बसन्निवर्षात्रयातप्रतीतिरित्यर्थः एवंशकसायकमु
क्तापमासायकमाह कलेकातवलयसिवातिरूपमायांकलेकस्योक्ततयाप्रतिपत्तिः नवायकश्चततेन
तास्तीतिमुखापुपवारपवशाणस्यात् अरूपकारेणोपमात्रयधर्गाक्रियतेतदिकलेकस्योक्ततयाप्रती
तेनातवलयेनाभेदः तयोश्चोपमासायकः साधारणधर्मः कराराणमुक्ततयातसम्भवति किंतुप्रत्यासत्ता
पचारात् इतिमुखायाउपमायाअपिपवारपवशाणस्यात् तस्मादत्रशकमेवनतस्योपमयासहसन्नेद
मेकरित्यर्थः अथालेकारमेकरमुक्ताशालेकारमेकरमाह एवंशकः सेकरः शालेकारयोरेवदृश्यते
यथारतनित्तदीयमविरतदानवरासातिपनसारावनदा गततावयमविरतदानवरासातिपातिसारावनदा
अत्रयमकानुलोमप्रतिलोमेविभ्रमेदौपादौद्वयगतेपरस्परपेते परस्परपेतेमेकारादित्यर्थः अत्रयमकमित्यस्य
प्रधानस्यनपुंसकस्यापेक्षयानपुंसकमनपुंसकेनेतिसमासेपदद्वयगतेइत्यत्रपरस्परपेतेइत्यत्रनपुंसकलिङ्ग
ता तथाचात्रस्फुटेयमकस्यांगितेविभ्रमेदस्यतेगतमिति द्वितीयेमेकरमेदमाह एकस्यवग्रहेत्यायदोषाभावा

का.
टी.
२८६

१४९

दनिश्चयः द्वयोर्मथादेकतरास्यग्रहोत्थायस्यसाधकस्यदोषस्यबाधकस्यबाधाभावादननिश्चयः सन्नेहोपमेकरस्य
भेदात्यर्थः इत्यमेवतिः द्वयोर्वह्नौवालेकाराणामेकत्रसमावेशोपाविरोधानयत्रयुगपत्स्थानसम्भवो न वैक-
तरस्यपरिग्रहेसाधकैतदितरस्यपरिग्रहेबाधकमस्तिपेतेकतरपवसपरिग्रहेनसनिश्चयेभावद्वयोद्वितीयः सो-
काः समुच्चयेनमेकरस्यवालेपान् एकस्यवेतिस्त्रयस्यचकारोद्वितीयेभेदेमेकरस्यसमुच्चितोति ननेकस्या-
दितरस्याद्यद्वितीयादित्यर्थः उदा-जहगम्भीरोजहअणानिबरोजहअतिशतलक्षणे ताकेवदिहणामामस
भाणोरोजतनिहीणकरो अत्रसमुद्रेप्रस्तनेविशेषणसाम्यादप्रस्तताथप्रतीतेः किमसौसमासाक्तिः किम-
वोप्रस्ततस्यमुविनकस्यापितत्समगुणतयाप्रस्ततस्यप्रतिपत्तोरियमप्रस्ततप्रणमेतिसन्देहः यथागम्भी-
रोयथागत्वातिभरोयथावतिर्मल्लुकायः तकिविधिनासमपानीयोजतानिपिनेकतः अत्रसमुद्रस्यप्रकृताप्र-
कृततानिश्चयादनेकारहयस्यसन्देहतास्मिमेकोदेतोरितिभावः एवंद्वयोःमेकरसुक्तावद्वनामप्याह यथा
वा नयनानन्दरायानोविम्बमेतत्प्रसीदति अयुनाविस्तरुडाशमपिणोणमिदेतमः अत्रकिंकामस्यादीप-
कःकालोवर्ततेतिभेदपत्रेणाभिधानात्पर्यायोक्ते उतबदमस्यैवविम्बतयापवमानादतिशयोक्तिः किं
वापतदितिवक्त्रेतिदिशतद्वपारोपवणादपकम् अथेतयोःसमुच्चयविवक्षायादीपकं अथवातत्ययो-
गितामप्रदोषसमयेविशेषसाम्यादानतस्यावगतौसमासाक्तिः आहोसिन्नुविनेमत्यप्रस्तावादप्रस्ततप्र-
णमेतिवह्नौसन्नेहयमेवमेकरः वेदविम्बप्रसीदतिपतन्नुविवप्रसीदतिशतक्रियासमुच्चयादीपकमव

शुद्धेयं जनायापारसीकारेको हेतोरिमाको द्वायासुत्रग्रंथमवतारयति ऊतस्माद् यस्य प्रतीतिमायातं
लक्षणसमुपास्यते फलेशहेकगम्ये त्रयं जनात्रापराक्रिया यस्य पावनतादौ फलस्य प्रतीतिमायातं प्र
तीतये लक्षणलक्षणप्रयः शब्दः समुपास्यते प्रयुज्यते शब्देकगम्ये तस्माच्छब्दादेव केवलफलमुपास्यते
ननु प्रमाणान्तरादिति केवलेन शब्देनैव गम्ये त्रयं जनादपराप्राप्त्येव जतत्वेति तत्राक्रियाया
पारो न पतदेव विवृणोति प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणशब्दप्रयोगः तत्र तामस्य सति पतिः
श्रुतिस्तस्मादेव शब्दात् नचात्रयं जनादनेमो व्यापारः स्पष्टं त्रयं व्यापाराभावमेवावतार्यदर्शयति तथा
हि ताभिधा समयाभावात् तथा हि दर्शने गंगादिशब्दस्य पावनतादौ फले समयस्य संकेतस्याभावात्
अग्रहणादभिधा व्यापारो न पतदेव विवृणोति गंगायां चोपपत्त्यादौ पावनतादयो धर्मास्तदादौ प्रतीय
ते नतत्र गंगादिशब्दाः संकेतिताः एवमभिधातेतिरस्य लक्षणतिरस्यति हेतुभावात् लक्षण पावनता
दौ फले मत्वा ध्यायादित्रयस्य लक्षणहेतोरभावात् लक्षण तदभावमेवोपपादयति तथा च लक्ष
नमुत्पत्त्यापत्रवायोयोगः फलेन नो तप्रयोजनमेतास्मिन्नवशाद् लक्षति यथा गंगाशब्दस्य सोतोर्थो मु
ख्यः तथा लक्षणे लक्षणो योतीरेतमुत्पत्त्या यथा मत्वा सोतो योषाधिकारणे सत्त्वे लक्षयति तथ
तोरे योषाधिकारणे सत्त्वेन यथा गंगास्रोतसस्तीरस्य च समीप्यादि संबंधः तथा तीरस्य पावनतादौ
न यथा तीरस्य लक्षणयापौ सत्त्वावततादिप्रयोजने तथापौ सत्त्वावततादौ लक्षणयेन किमप्यस्य यो

का.
टी.
२१

१९१

जने न केवलमत्रमुखाद्यथादीनामभावमात्रमेव किं तत्तेषामाशङ्काबीजमपितेसाह तैवशब्दःसबल
ज्ञातिःयदेवदिगंगाशब्दः द्योषाधिकरणसादितास्येभिधयातदेवोपायितेसबलज्ञातिः तदामुखाद्यथा
बायादिहेतुकौलक्षणमुपास्ते तस्यत्रतथाफलेसबलज्ञातिर्येणलक्षणमुपासीतेसर्थः धनिप्रथमो
द्योते श्रद्धायेविषयेमत्रेशब्दःसविषयादपिलादणायःप्रयुक्तास्तेनभवेतिपदेधनेमुखाद्यथाद्विपरिसम
गुणह्यत्रार्थदर्शने यद्दिशुषफलेनत्रशब्देनैवसबलज्ञातिरितिकारिकाद्वयादिवायं केचित्तैवशब्दः
सबलज्ञातितास्येशक्तिवैलक्षण्याय तथाचयथागंगाशब्दःस्रोतोद्वेषेणद्योषाधिकरणतायोग्यतादत्त
येसबलज्ञातिरितितास्येशक्तिप्राप्तात्वयोबोध्यते तच्चन्यातदशब्दःपावततादिमन्वेथायोग्यतादत्तयमल
भमानसर्थः तास्यार्थोपिकेषुविदितसक्तैरस्यलक्षणायामेवोक्तमवः तत्रशेषोपावततादौलक्ष्येवपूर्ण
प्रयत्नयत्नादिफलमस्येवेसाह एतदेववृत्त्याह यथागंगाशब्दःस्रोतसिमन्वेथाशतितदेतदयतितद्व
यदितदेपिसवायःस्यान्नस्योजनेलक्षणेन तदेतदेमुखाद्यथाप्यत्रबायातदगंगाशब्दार्थस्यतदस्यस्रो
तोगतैःपावततादौलक्षणीयैः सम्बन्धताप्यप्रयोजनेलक्ष्येकिंचित्स्योजनेताप्योगाशब्दस्तदमिवप्रयो
जनेप्रतिपादयितेसमर्थः एवमप्यवस्थास्याद्यामूलक्षितिकारिणीमूलक्षणायाःशेषोपावततादिप्र
तीतिः एतेतस्यतितिकारिणीश्रभावकारिणीतथावद्वृत्तिः एवमपिप्रयोजनवेद्यस्यते तदपिप्रयोजनो
त्तरेणेतिप्रकृताप्रतीतिरुक्ततवस्थाभवेत् प्रकृतस्यप्रकृतस्यशेषोपावततादेःप्रयोजनस्यातीतिः प्रती

विस्वविस्तीर्णवर्णिकमथोदिवसावित्मम् मिश्रशृदिदत्तकलोपमुवावतावडावकारणधुपाव
लिसेवकोव अत्रैकपदनुप्रविष्टोरूपकानुप्रसो अत्रकिरणपदकेमराश्वभेदोपात ककारोदीनाम
नेकेषांवेजनानां च साम्यात्स्पष्टमेकस्मिन्पदेनुप्रविष्टोरूपकानुप्रसोपवमपरेष्वपिपदेषु बोधापूर्वोक्तम
नुसन्त्याति तेनासोत्रिरूपः पोरकीर्तितः तदयमनुग्राह्यानुग्रहकतया सनेहेनेकपदप्रतिपद्यतयावव
वास्थिते सिप्रकारतयेव संकरो व्याकृतः प्रकारोत्तरेण तनशको व्याकृतं मानं त्याज्य सुभेदभेदानामिति
समप्राधात्यादिभिस्ति तत उत्तरीरनोस्तरसिंहारयः कण्ठाभरणयुक्ताः संकरप्रकारोपशेवात्ररर्भावव्या
वियाः पृथग्व्याख्यानाभावेनानन्त्यमनतिप्रयोजनतेव हेतुः तयादि इत्येसाथकमानमभाववतात्सने
होमभावनालंकारगता कदाचिदपि यत्रांगे गितया कवित् सर्वेषां विषयापहारकरणत्रैकाभिधानां स्थि
तिः संस्पृष्टरूपा नानन्त्यमनतो पुनस्तथा संकराति रत्नाकरणयत्रयपवतसमुपन्यस्य हासितस्मरुत्त
नाथिपंका यत्रकाणिपुस्तकेषु स्फुटमेकत्रविषयेषां हार्थालेकतिद्वयम् अवस्थितेवेतिस्त्रैपकांस्मि
नृथाभूतेवविषयेयउभावापिप्राहार्थालेकारौव्यवस्थासमासादयः तदप्ये संकरद्वयेक्रमणोदा स्पष्टो
क्तसंकिरणकेसरसूर्यविस्वविस्तीर्णकर्णकमथोदिवसावित्मम् मिश्रशृदिदत्तकलोपमुवावतावडावकारणधुपाव
वडावकारमधुपावलिसेवकोव सोणस्य इत्यगामे नेपत्रं मन्त्रलावाणं तदुणाणं हि प्रप्रलदिपरिसक्त
तिनिवाये उपवैकपदानुप्रविष्टोरूपकानुप्रसो अत्ररत्नपूर्वोत्तरयो रथयोस्तावेवविषयं यस्मिन्त्याविभागेनां स्थ

का.
दी.
१२५

192

नौ तेनामोवतत्रयः प्रकीर्तितः तदयमवग्राह्यावग्राहकतया सन्देहेन वक्षिहमयादिरूपित्वादेकपदाभि
येयवस्थिततावतप्रकारतयेवसेकरोव्याख्यातइतियः पाठः सोपपाठयव ग्रंथकारमतेसमश्रुतान्ता
परनाम्नास्यभिन्नविषयेशाहायित्वकारमेवयाव्यस्यवतश्चस्यभेदस्यमेवस्यवगतायेतान व्याकृतैवेतन्न
त्रैवयथैतस्मिन्नुराहरोरूपकानुप्रासयोरन्यायेतरपेक्षम उक्तामाभिधेयमुपसंहरति इतिप्रतिपादिताः
हार्थोभयगतैतेनत्रैविध्यजघोलेकाराः इतिममनेतरौक्तासव्याख्यानप्रकारेण अथोपकुर्वेतिनेसतेये
रुद्धोरोत्पलेकारसामान्येनतत्तानुमत्याकाव्यशोभाकरत्वेनप्रसिद्धानां सर्वेषामलेकाराणां कृतायेपशाहा
योभयगतैतेननियमशोभामाशोका मुद्राव्यसमायन्ते कृतः पुनरेषप्रतिनियमोयतेषोतत्पेक्षिकाव्यशोभा
तिशायदेतत्तेकाश्चिदलेकाराः शास्त्रस्य काश्चिदर्थस्य कश्चिदोभयस्येतिवेत उक्तमत्रयथाकाव्योरोषगुणा
लेकाराणोपशाहार्थोभयगतैतेनव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेवप्रभवतः निमित्तातरस्यासम्भवात्तत
तश्चयोलेकारोयदोयोभावाभावावनुविधेत्तमतदलेकारोव्यवस्थायान्ति इति श्रुत्यालेकारप्रस्तावेनवमोर्ह
सेतिर्णीतमित्यर्थः एतदेवविभज्यदृष्टयति एवेवयथापुनरुक्तवदाभासः परस्परितेरूपकेचोभयोभावा
नुविधायितयाभयानेकारो भावाभावानुविधायितयान्वयव्यतिरेकानुविधायितेनेत्यर्थः तथाशास्त्रे
काशान्तरस्यासप्रभृतयोपिदृष्टव्याः शास्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधायिताच्छास्त्रमर्थान्वयव्यतिरेकानुविधा
यितादर्थतैवेत्यभयानेकारितैमेषामित्यर्थः ननुभयानेकाराः शास्त्रानेकारप्रस्तावपववर्णनीयास्तत्रशास्त्र

तस्य सुखात्तादित्याशेक्याह अर्थस्य तत्र वैविध्यमुक्तं तया प्रतिभासते तत्ते वा व्यालं कति मध्ये वस्तुस्थिति
मनयेत्यवतारिताः वस्तुतो सुखास्पृहाहस्याप्रायस्य तोषा स्थितिर्विने वार्थापेक्षया वैविध्यभूयस्त्वादर्थो
लंकारमप्येतद्विज्ञेयार्थः कर्णकणलादिवराप्रयाप्रयभावपवतत्तदलेकारत्ते निमित्तेन तत्तदन्वयव्यति
रेकाविति मतमाशेक्याह यो लेकारो यदाश्रितः स तदलेकार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकाववर्षणाप्रय
नत्वोत्तराप्रयणमेतरेण विधिहस्याप्रयाप्रयविभावस्याभावात् यथा कणलादिकर्णयोः श्रितस्तदलेकार
तयोच्यते तथेहापि शास्त्राप्रयेण शास्त्रालंकारसमर्थप्रयेण यो लेकार इति त्वेवमपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकाव
व्यतिरेकावविधाने विना तत्तद्व्यपदेशो न सम्भवति अन्वयव्यतिरेकावविधाने विना प्रयमात्रेण तत्तद्व्यपदेशो न सम्भवति
यमात्रेण शास्त्रमात्राश्रयापेक्षया सर्वेषां शास्त्रालंकारसमर्थमात्राश्रयापेक्षया यो लेकार इति त्वेवमपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकाव
र्थः इत्यलंकाराण्यथोक्तं निमित्तपक्षे स्पष्टव्यतिरेकावविधाने मवान्मोक्षव्यतिरेकभेदावगतौ हेतुः अर्थः
स्थः केचित्तदलेकारादोषाश्च यमैकान्तानुरक्तः पूर्वेष्वेव दोषेष्वेतन्भावयति येषां दोषा यथायोग्यं सम्भवेतो
पिकेचन उक्तं यतः ततोतिनष्टकप्रतिपादिताः अलंकारादोषास्तेषामुक्तदोषात्तन्भावो वेदविस्तृताहस्याह
तथाहि अनुप्रासस्य प्रसिद्धाभावो वेदकल्पे हन्निविरोध इति ये त्रयो नर्यास्तप्रसिद्धिविरुद्धतामपुष्टयमेव प्रतिहृ
तवर्णतादयथाक्रमेणातिव्रामेति तत्सम्भावनात् प्रसिद्धेः प्रामाण्यात् यतो किंवा प्रामाण्यभावः प्रसिद्धिविरुद्धाख्य
षपदोत्तमभूत इत्यर्थः क्रमेणोदा- वक्रावक्राये किंहीरपि बहोभूतेति श्रुत्येतात्तात्रतात्रतत्रतार्थीरुणमपि वरु

का.
टी.
१२५

१९३

णः कृत्वा गेऊवेः रं हः संचः सृगणो जगदुपकृतये नित्यपुत्रस्य यस्मिन् सोति प्रीतिप्रसन्नो न्वहमहि मरुचैः सोवा
तात्प्यन्तोनः अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तति त्वप्राप्ता नुरोपेव वप्रतिपादितान पुगणेति हाणदि पुनथा प्रतीते
ति प्रीतिप्रसन्नो विरोधः त्वकी विसृष्ट कर्मयोग्यगम्याः कीला संधोपेक्षि सौतिकर्तृकर्मणः नियमावतूपास्तति
नुप्राप्तार्थमेव न तपुगणादिप्रसिद्धेत्यर्थः भगवत्तु गणमन्त्रिमान नृस्यन्तु सुविद्यदिसलो लोहा
पिनिगच्छामि तत्किं तदीयेमे अनण्यगणनाणेमेव तमेव तपि निनमुज्जमेजीरम परिमरणमरुणवशोरण
णकमकारणं कुरुते अत्र वाच्यमविवेक्यमानेन किं विद्यारुतं प्रतीयते इत्यपि पुशार्थे त्वानुप्राप्तस्यैव फल्यम
अत्र त्वकेति गृह्यगमनेमम किमित्यकारणं चितो कुरुते इत्येतावति वाच्ये वाक्यार्थे इत्यानिपदानि न किमप्य
पुत्रवैतोत्पन्नप्राप्तस्यैव फल्यमपुशार्थे इत्यानिपदानि न किमप्यपुत्रवैतोत्पन्नप्राप्तस्यैव फल्यमपुशार्थे इत्यपि
वदोषे तभं तमित्यर्थः अत्र दोषादया पूर्णमाकर्णकलकण्टमाम कस्तुके द्याः तणकण्टकुरुकाणा
तिमुद्र अत्र भृगोरेष दोषो वर्णोऽस्त्वः पूर्वोक्त्या नोत्पा विरुध्यते इति परुषानुप्राप्ते प्रति कृतवर्णो हति विरोधः
अत्रो ज्ञो ज्ञका नो विकटानो वर्णो नो भृगो प्रति कृत तत्तदेव भृगोरे ज्ञका नो विकटानो वर्णो नो भृगो प्रति कृत
तत्तदेव भृगोरे ज्ञकाया उपनागविकाया भृगे विरोधः प्रति कृत वर्णो द्यो दोषपदान भृज इत्यर्थः यमका
स्पष्टादत्र यगजतेन यमनमप्रयुक्तते दोषः यथा भृजे गमस्येव मणिः सरमाग्राहावर्कणे वनदं सरमाः उरित्तो
निर्णयतोपि जेतोपि जेतो कर्षित्वेनः असभं सरमाः अत्र प्रागुपयमकभेदलक्षणोत्पत्तिरकाविसंप्रदायार

शून्येनैवायमप्रयुक्ताव्यपवदोषश्चर्यः उपमायां प्रमाणानस्यजातिप्रमाणगतं नूनतं ग्राधिकतावात्तद-
शून्यं अनुचितार्थतरोषः यमीप्रयत्नेन नूनतायकते यथाक्रमेण न पदतमधिकपदतोचनव्याभिवर्तः अ-
धिकतावात्तदशून्यजातिगतपरिमाणगतावेत्यर्थः क्रमेणोदा- वेगोरोरवपुष्पाभिः साहमेपरमेकतम अ-
त्रोपमानस्यवागालस्यजातिगतं नूनतमुपमेये साहसातिशयकरास्यतिरस्कारप्रतिपादनाप्रस्तुतानेह
म बहिस्फुल्लिगारवभानुरयेवकास्ति अत्रोपमानस्यस्फुल्लि- स्फपरिमाणगतं नूनतमुपमेयेदीपनकि-
यायास्तिरस्कारे अयेपद्यासमासीनश्चक्रवाकोविराजेत युगादोभगवान्वेधाविनिमित्तुरिवप्रजाः अ-
त्रोपमानस्यनेयस्यजातिगतमाधिक्यमुपमेयस्योपहारस्यवपयवसानादनहेम पातालमिवनाभिल-
स्तनोत्तिर्त्येयमो वेगोदरः पुनरयेकालिनीपातमभिभः अत्रपातालायुपमानानोपरिमाणगतमाधि-
किमुपमेयेष्वनहेमेष्वत्रपातालायुपमानानेव समुदायेव सर्वेषामुदाहरणानां ह्यत्रिमाह अवण्णालादि-
भिरूपमानैः प्रस्तुतोद्योत्यंमेवकदर्थितश्चनुचितार्थता प्रस्तुतोर्थः आद्यामुखेनानिन्दितश्चर्यः ३
पमानस्यथर्मनूनतामाह समुनितांस्त्रितोमौज्याकृत्सोजिनपदेवहन विराजन्नासनेषुतभागाश्चिष्टरवा-
युमान अत्रोपमानस्यमौज्यास्थानोयस्तद्विलक्षणोयमेकनापिपदेननप्रतिपादितश्चिदोनपदतम उप-
मानयमीधिक्यमाह सपीतवामाः प्रगृहीतपांगीमनोज भीमेवपुराणकृतः पातद्वेन्द्रायुधवात्रिणा-
यामेष्टस्यमानः शशिनेवमेवः अत्रोपमेयस्यशाखादिनिर्देशे शशिनोप्रदोषमतिरिच्यते इत्यधिकपदतम

का.
ही.
१.३४

194

अत्रविस्मयमेयेणोववन्नस्पविशेषणस्यानुपादानादुपमानेमेवेष्टाशित्तुमेस्त्वनमानतसाधकोयमोनुवि
तोयिकपदाव्येदोमेपवातभृतत्पर्थः लिगवचनभेदापुपमानोपमेययोः साधारणोवेदममन्यरूपेकर्या
मेतदेकतरस्येवततदमेसमन्वयावगतेः सविशेषणस्येवतस्योपमानतमुपमेयतेवाप्रतीयमानेनापिथमे
णप्रतीयतेतिप्रक्रातस्याथस्यसुदमानिवाहादस्यभनप्रक्रमरूपतम यथाविताग्नमिवद्युतोपिकर
तोयिद्यन्नभागस्यमे अत्रच्युतोसीतिपदेवाच्यंविबनेवितामामेरुपमानस्यस्मदणियस्यकस्यविद्योपमे
यस्योपमायासमानयमेविवतयोपात्रेपुलिगानिदेष्टादनुरूपमपमेयस्येवासाधारणयमेतोप्राप्तपवंचाप
मेयेनैक्यवतस्यसमन्वयेपमानयमेतासम्भवात् उपमानयमेसमानयमेतप्रक्रमस्यानिवाहादनेप्रक्रमा
व्यपवायेदोषानतकसिदत्यात्यर्थः सक्रवोभतितादेवमुजाःकृतवधुव अत्रमुजातिममानयमेतेनवे
वत्तितवद्वचनानिदेष्टाउपमेयैः सक्रभिस्वसातामस्वडे उपमानेवधनामिनसमन्वतिशितिप्राग्वदत्रापि
काशभेदात्प्रक्रमभेगः अत्रापवादमाह यत्रतनानातेपिलिगवचसोः सामान्याभियायेपदेसप्रभेदतापघ
तेतत्रैतद्वषणवसः उभापथाप्यस्यानुगमतमसम्भवतात् यथागुणैरनैकैःप्रथितोत्तैरिवमहाणैवः अ
अत्रगुणरत्नशहयोतिगभेदेअनद्योत्यस्यसमानयमेस्यदयोरापिलिगयोकरूपतानैकद्वयभाणवसः तदेषा
सदृशाभ्याभिःसीदमपुस्ताभृतः दयतेस्मरणोभोतदीयाविधुमावेति अस्याभिःसीभिःसदृशोरनुपमः न
स्यावेष्टोनेपथमपुस्तायामापुर्येणभृतः पूरितःपरोष्टोभोदयतेस्म दयथागोभोवाटिकःतदेषाःकैवतदी

याविभ्रमावेतिपिपरोषोभोदयतेस्म याजोनुहोत्यादिनाद्वद्ववनेरूपे विभ्रमाच्चकीटशःप्रसट्पाःमधुर
तोभृतश्च अत्रलिगसेत्वाविधेदेपिउपमानोपमेयता विभक्तिःपुनरेकैवउपमानोपमेययोरितिपारिणीति
परिभाषयेकवद्ववनातयोर्वैषाविभ्रमशब्दयोरुपमानोपमेयनेसिद्धेतत्समानयमोणमसट्पाइत्यादीना
वचनभेदेप्येकवद्ववनात्रदोषइत्यर्थः कालप्ररुषविधायभेदेपितथाप्रतीतिरुसवतितरूपतयाविश्रान्तिमासा
दयतीत्यसावपिभानप्रक्रमतयेवव्याप्तः कालोवर्तमानादिःप्ररुषःप्रथमादिः विध्यादिर्विधिनिमेषाणांयि
कोविभक्तौनामर्थः पञ्चमभेदेपितथाप्रतीतिरुपमानोपमेययोःसमानयमोणमसट्पाइत्यादीना
तिनासादयति एकत्रसाधारणतांभजतेनतसाधारणतामित्यतोहेतोःयमपिप्रक्रमभेगाख्यपदोषःयथा अ
तिथिनामकाकृत्यात्पुत्रमापकृतमदती यद्विसायामितीयामात्रसादमेववेतना अवेतनाप्रसादमामोति
तथाक्रमदतीपुत्रमापीत्येववेतनावेतनयोर्द्वयमायेपमाननेसमानयमोणमसट्पाइत्यादीना
येपवासाधारणतांभजते नतपमानेवेतनाख्येसर्वदातथैववर्तमानेनसाधारण्येनेतिप्रक्रमभेगः प्रतिग्रमन्त
नविशेषविक्रमृतिः कोस्रभरागरुचिरस्फुरदेशुकांता विभ्रान्तमेककरकेतनमर्चयेतीवातप्रवालविद
पिप्रभवात्तेव अत्रतानायायिकयोरुपमायेविभ्रान्तमेतिपदेसमानयमोणमसट्पाइत्यादीना
तन्मोपनादेयाप्रकृतयानाविकयेवमन्वयते नतपमानभूतयाप्रकरणभावादसन्वाय्यालतयतेक
वसाधारण्यत्प्रक्रमभेगः अतग्रमन्तनविशेषे प्राग्वदित्यर्थः नन्वत्रैवभजतेतिप्रथमप्ररुषनिर्देशेनैव

का.
दी.
२५५
१९५

पादोस्तथादिनायिकातताविभ्रान्ततेर्भावोऽर्थः सिद्धादिन्यायक्याद अत्रलताविभ्रान्ततेनतविभ्रान्तमे
ति सम्बन्धायमानविषयतयाव्यत्यासात्पुरुषभेदः अत्रलताविभ्रान्तस्यवेमेतारम्भावपुण्यकर्तव्यमदनपूजानिया
मतीणांवासवुदत्तोप्रतीयमुक्तिः होप्रयेवामदन्नेयथयसताभ्रान्ततेतथातेनियमेनदीणानभ्रान्तमप्राक्तनौ
द्युतिनाश्रयमेत्येवेवाक्याथतात्पर्यान्वेष्टव्यमन्तवोयमानायास्तानिष्टस्यनियमतीणताकृतस्यपरमभावा
तत्कर्मस्यासम्बन्धायमानायाततायाविषयतेनसमुच्चयाव्यवहयाव्यत्यासात्पुरुषभेदः प्रथमपुरुषेणत्व
याभावात्त्यर्थः विभक्त्यर्थभेदमाह गोगेवप्रवहततमेदेवकीर्तिरित्यादौवोगाप्रवहतितनप्रवहततत्पत्र
अप्रवहत्प्रवहत्तनात्मनोविधेः यथागगाप्रवहतितथातर्कानिःप्रवहतितेवमुपमायासाधारणतेनविवर्ति
तेप्रवहतेऽपमेयायाकीर्तौवेवाप्रवहत्प्रवहत्तनात्मनोविधेःस्यपयत्नान्त्वमयापर्यवस्यतिमार्तनूपमानोभुता
यागगायानपितस्यसदाप्रवहत्तादेवेत्येकत्रमाधारणात्पुक्रमभाः एवंजातीयकस्यविधेःस्यदृष्टास्याणा
प्रवहत्तनस्यस्यापि विभक्त्यर्थस्यपमानासम्भवेन विरजोवततेमृतमोकोऽप्योमुनिप्रथेत्यादावप्राप्तप्रा
मेच्छात्रयाया आशिषोऽपमेयपवसम्भवेनरूपमानापितस्यविरजोवनस्यप्राप्ततादेवेत्यर्थः विधादयोवि
धानेनत्रणमंत्रणपोष्टमंप्रप्राथनान् पतेदोषाकैश्चिदेवाभिमत्तानसर्वेयुक्त्यसदृतादित्यतदृष्टायाति ननु
समानमुच्चस्तिप्रतीयमानेवायमोतरमुपादायपपवामितायामुपमायामुपमेयस्याप्रकृत्यायमोभिसम्बन्धाय
कश्चनकालादिभेदोऽस्ति उक्तादाहरणेषुक्रमदतीवेतनयोः पुत्रप्रसादयोकाकृत्ययामितायामयोश्चकर्माणि

सर्वस्मद्वाणीयतादिके प्रतीयमाने साधारणो यममाश्रितोपमासिद्धौ पञ्चा उपमेयायाः क्रमुदत्ताः प्रायेति
क्रियासम्बन्धे कालभेदकृतो दोषो न कश्चिदापत्तिरिति तथैव प्रत्यग्रमज्जनेत्यत्रेदीततयोर्विशेषणसा
त्ता उच्चारितानां विम्बप्रतिविम्बप्रतिसमानयमं ताव गतेरुपमासिद्धौ पञ्चा उपमेयस्य क्रियासम्बन्धः
येषु रुसभेदकृतो दोषो न सम्भवति एवं विधादिभेदेऽपि पूर्वद्वयोरुपमानोपमेययोः समानयमीभि
सम्बन्धः पञ्चा उपमेयस्यैव क्रियासम्बन्धेन कोपितदोष इत्यर्थः यत्र तत्कालविशेषवाचको क्रियैव
समानो यम उपमाप्रतिपादकः न तन्मात्रेणैव कथमियं युक्तिरिति सम्मिश्रोद्यमाणोक्तप्रसिक्तपवाद
मन्त्राण्युपात्तेनैव सामान्ययमं लोपमावाप्तये यथा धुपि धि १३ व सत्यवाद्ये सत्यवदतीति तत्रापि धि १३
१३ व सत्यवादीति प्रतिपत्त्या महे अत्रापि सत्यवादीति प्रतीयमाने सादा उपाने वा साधारणयमं मुपादा
योपमाया प्रसिद्धा योपञ्चा कालवाचकक्रियाभिसम्बन्धे दोषाभावातिजानी महे अत्रैव न रुक्ममाश
क्यपरिहरति सत्यवादी सत्यवदतीति तत्रैव न रुक्ममाशे कनीयेऽपुं पुसातीति वद्युपि धि १३ व सत्य
वादेनैव सत्यवाद्यो मित्यर्थो वगमात यथा रेणो धे पुसातीति त्रैकस्यैव धातयः सामान्यविशेषभावेन
विशेषणविशेषभावाद्देहावगतौ न पौ न रुक्मयेतथात्रापि त्यर्थः विद्यायते वैता हि सत्यकाण्डकाया
स्येति नेहायस्तम अत्रास्मिन् प्रवाक्यार्थोऽङ्गीकारेणोत्रमाह सत्यमेव तत् किं तस्यैतेषु प्रयोगेषु स
मर्थनमिदं न तत् सर्वथा निरवयं प्रसूतं वस्तु प्रतीतिविद्यातादिति सत्वे तस्यैव प्रमाणम् यत्रैकस्यैव धा

का.
दी.
२५६
१९६

तथैव विशेषणविशेषभावात्तु प्रयोगाद्गम्यमानः साक्षादुपागमौ वा तत्रैव स्थिते पुत्रा केचिदं समाधाने
न तत्र सर्वत्रैव ततो दोषपक्षप्रस्तुताथ प्रतीतेरप्यकथं दित्यर्थः असादृश्यासम्भवादपि उपमायां अनुविता
थापामेव पयंवस्यतः यथा प्रच्यामिका व्यपाणिने विततार्थं रापिमम अत्र काव्यस्य पाणिनाथानां त्रु
पिमभिः सादृश्यं कुर्यापि न प्रतीतिमित्यनुविताथं अत्र यथा कथं विद्वद्भादिनादिना काव्यपाणि
नोरोपम्यसम्भावितोपग्रथनक्रियायाः उपमानोपमेययोः साधारणभावादेव नोचित्यम निष्पन्न
रासादिवत्तस्य दोषाः पारायणमैतत्तमयभाजः ज्ञान्त्वत्पमानाववधारिथरादिनाथभाजः यस्तिष्ठेति नो
कान्त अत्रापि ज्वलन्त्यासुथराः सूर्यमैतत्तानिष्पत्तेस्तत्र सम्भवेतीत्यपनिबद्धमानोर्थोचित्यमेव प्रसा
ति आदित्यानायते होष्टा रत्याद्येक्षया सूर्यमैतत्तादुिरिथारापतने सम्भवत्यपि तत्र ज्वलन्त्यातिविशेष
णमनुचितमिति भावः इत्येतयामपि सम्भावने भ्रववाटयपवशात्तावत्कमुत्सहेतेन पद्यापाहोपि
केवलमस्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयिते पर्याप्ततास्य वास्या विवक्षिततादित्तत्रापाक्रिरस्या वाचक
ते दोषः यथा उद्ययो दोषिकागर्भात्सुकृते मेव कोत्पन्नम नारोलावनवातर्यपोकासंकुचितं यथा
अत्रोत्पन्नस्य सुकृततेपोकासंकुचितं सम्भावयिते कवेस्तात्पर्ये तत्र यथापाहो नपाक्रुत्पवा के
नामेवायं दोष इत्यर्थः इत्येदित्तमपि तात्पर्येन स्तानि केन रूपेण पोरवर्जितत्वात्त्रिरूपात्वात्प्रत्ये तत्सम
र्थनायपदार्थोत्तरस्यामस्योपदानेन तदातोत्वा मिवागतत्वे तत्तत्समीचीनमिति निर्विषयतमेतस्यानुवि

तार्थतैवदोषः प्रकृतेसम्भावितमप्रकृतेपरमार्थतोत्रूपेणहीनतादतिवाच्यवद्भावकताहीनमेव अतस्त
स्यासम्भवतः समर्थतायार्थोत्तरस्यासः त्वत्तिवदनुचितस्त्यनोचितमेवात्रदोषः यत्तदेवोदाहरणपूर्व
दर्शयति यथादिवाकरादृत्ततियोगुहास्यलानेदिवाभीतमिवात्माकासं तदपि नूनं पुराणोपपत्तिममत
भुञ्जेः पुराणसामग्रीव अत्रावेतनस्यतमसोदिवाकरात्रासपवनसम्भवति कृतपवतत्प्रयोजितमद्रिणाप
रित्राणोसम्भावितेनरूपेणप्रतिभासमानस्यास्यनकटाविडपपत्तिरवतरतीतिव्यथेयवतत्सममर्थनायय
त्तः अत्रभावेरूपस्यतमसःग्रहालीनतेसभावपवहेतरप्रकृतज्ञासात्मतयोत्प्रेततस्वामस्त्ववेतमाभावरूप
स्यथमीवततोभाभावश्येतमस्यसम्भवापवेत्यर्थः एवेसम्भावितेनोत्प्रेतसमार्थितेनगुहालीनतेनरेत
नाप्रतिभासमानस्यत्रासस्यजातपुनरहेतरूपानुपपत्तिनेजायतेतिनिष्कृतमेवतत्रसमीकरणं अर्था
तरस्यासोह्यसमर्थसमर्थनाश्रयतत्रतत्प्रतिनसमार्थितमेवोच्यते समर्थस्यतः समर्थीकरणेपि
येषामित्यर्थः साधारणविशेषणवर्णोद्वसमासोक्तिरनुक्रमस्युपमानविशेषप्रकाशयतीति त
स्यात्रपुनरुपादानेप्रयोजनाभावादनुपादयतयायन्नदृष्टयतेपुनरुक्ततावादादोषः यथा यथास्मृश
तितिग्राह्यरसरुचौककुम्भः करैर्दयितयेविज्ञाभिततापया अतनुमानपरिग्रहयास्थितरुचिरयावि
यायदिनश्रिया अत्रतापविज्ञसम्भामानपरिग्रहयोरेवसाधारणविशेषणयोर्वर्णकहेरुक्तेपिप्रतिना
यिकारूपप्रमानविशेषोव्यापेनैवप्रतीयतेति तस्यदयितयेतिस्वराहोपादानेविशेषाणप्रकृतानु

का.
टी.
२५७

197

पयोगादृष्टार्थत्वे विशेषास्पत्तयौ नरुक्तमित्यर्थः एतदेव तस्याह अत्र निरुक्तत्वेः कुरु भो वयथा मा
दृष्टा विशेषाणावप्येन व्यक्तिविशेषापरिग्रहेन वनाय कतया व्यक्तिः तथा श्री सारिवसाप्रियोपि प्रतिनायि
कातेन भविष्यतीति किं दयितेयं निसृष्टा पादाने यथाचक्रस्य शून्यस्य साधारणविशेषणमाह स्मासी
भूतिगतिर्देशेन सृष्टिशास्त्रेण सचनय कतमो भवत्युच्यते ननु सप्रतिनायिकाया अपि व्य
पत्तेर्येव चित्तासृष्टाहेन ननु पदाने व्यर्थमेवेत्यर्थः नन्वेवेत्यस्यैव पमाणा मप्येतद्वा ससम्भवस्याप्युक्त्यादौ
षोपमानस्त्वस्य विषयो यत्रोपमानस्योपादानमेतरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः यथा
तोषु न तथा प्रतीतिः यथासंयत्तवाताप्रभासकत्वं विराजिते यभातसंयत्तवासाप्युक्त्यानुग्रहेन प्रदर्शितं
त्रोपमानभूतप्रभातसंयत्तवासाहेनोपादाने विना न प्रतीयते इत्यतो न दोषः समासोक्तौ तत्कस्यायात्प्रतीयतप
वेत्यतो दोष इति भावः अत्र प्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमायमानयेव तातेन पुनः प्रयोक्तव्यं कथं नानेयमत्र
प्रस्तुतप्रशंसायां व्यजतयेव प्रस्तुतावगतौ सत्त्वाणां हेतुतदाभिधानेन व्यर्थमेवेत्यर्थः यथा प्राह तेषु विदेह
मेषु मसृक्ताय न्युरोवायते मये बाधुर्वावसंस्तुणमण्यते मणीनोरुद्विम खद्योतोऽपि न कल्प्यते प्रवृ
त्तितमये पितेर्नासिनोऽपि कसामासमं च तने प्रभुमिवातो मृष्टतत्त्वोत्तरम् अत्रावेतसः प्रभोरप्रस्तुतविशिष्ट
सामान्यद्वारेणाभिधानेन योक्तमेव पुनः कथं नम् अत्राप्रस्तुताये मसृक्कारयस्तस्य द्विषाष्टस्य सामान्यस्य
सुखितोऽपि कसामान्यमित्येतादृतेव प्रस्तुतोचितनः प्रभुव्यज्यते तस्य तत्त्वसृष्टाहेन नृपादाने व्यर्थमिति प्रष्टव्यम्

का.
टी.
१५८

ख्योदोषः उपसंहरति तदेतेनेकारदोषायथासम्भविनोत्पेवेजातीयकाः पूर्वोक्तवेवदोषजात्योतः
भावितातमृशकप्रतिपादनमहेतीति संपूर्णमिदेकाव्यलक्षणम् यथामलेकारदोषाणामस्यभिपूर्वोक्तदोः
षेभ्यकसिंघिदिशेषलेनेतावतामृशकलक्षणियाः किंतुतत्रदोषसामान्यलक्षणसंग्रहेणैवेषामपि
दिशितशुभे इति श्रीममदाचार्यविरचितेकाव्यप्रकाशेराजनकाननरुक्तेकाव्यप्रकाशदर्शनेः परनामि
अर्थालंकारनिदर्शनेनामदशाउल्लासः इत्येषामार्गोविउषोविभिन्नोप्यभिन्नयकः प्रतिभासतेयतनतद्विचित्रे
यदमरसम्यग्विनिर्मितासंचटनेवहेतुः विउषोभूनिक्तप्रभृतीनायप्रसमार्गः समिद्धास्तद्व्यगतेनपृथ
कपृथगवस्थितोप्येकरूपतयाप्रतिभाति तत्रसंचटनेवनिमित्ते वित्तिसुसुखावाधयेकसंग्रहणया
संचटनेतद्व्यगतेकात्माप्रतिभासात् एतेनचमद्वामतीनाप्रसरणहेतुषग्रथः ग्रथकृतानेनकथमप्यस
माप्रतादपेणवपूरितावशेषतादिरंउपिअविउतयथयवभासते तत्रसंचटनेवमाधीहेतुः नदिस
द्युतिनस्यसंयवेयः कदाचित्तुतेत्यर्थशक्त्याधृत्यते यउक्तेकृतः श्रीमस्पदाचार्यवर्यैः परिकरावायः प्र
बन्धुः पूर्णतः प्रोषोविधायातदसूरिणाति अयेनापिउक्तेकाव्यप्रकाशदहकोपीनबन्धुकशाहाम्नाहाम्ना
कृतपिकृतिनास्तत्तत्तामः लोकेसिंविप्रतामदेनितरोरसालेवन्नाप्रकाररचितस्यतरोः फलयेत स

संपूर्णयेकाव्यप्रकाशग्रंथः शुभं
लिखिक ॥ ॥ राम

198

160
161
162

